December 1927.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 360

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णंभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

उरई गवर्न्मेन्ट हाईस्कूल संस्कृतभाषाध्यापकेन पं० व्याकर-
णोपाध्याय नेने–इत्युपाख्यगोपालशास्त्रिणा तदीयगुरुवर-
म० म० पं० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तप्रदर्शितरीतिमनु-
सृत्य संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

The

NIRṆAYASINDHU,

of Kamalâkara Bhaṭṭa

With Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited With Notes by

Gopâla S'âstri Nene Vyâkaranópâdhyâya

FASCICULUS XV–१५,

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

एतच्च यदा फलभूमार्थिना द्विस्त्रिर्वा क्रियते तदा प्रेतशिलाश्राद्धवर्ज्यं कुर्यात्, तस्य प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात् तस्य च जातत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु संन्यासिश्राद्धवदत्रापि सर्वं कार्यम् , साङ्गेऽधिकारादिति युक्तं प्रतीमः । संन्यस्तपित्रादिस्तु पितुः पित्रादिभ्यः सर्वश्राद्धेषु दद्यादित्युक्तं प्राक् ; वक्ष्यते च जीवत्पितृकश्राद्धे ।

अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं तूष्णीं भवति,

*स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासुतस्य च ।
प्राग्द्विजाश्च* व्रतादेशा*त्ते च कुर्यु*स्तथैव तत् ॥

इति हेमाद्रौ मरीचिवचनात् ;

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

इति ब्राह्मोक्तेश्च । गृह्यते सम्बद्ध्यते । अस्य (१)श्राद्धप्रकरणे पाठेऽपि परिभाषात्वान्न प्रकरणेन सङ्कोचो युक्तः । तेन शूद्रस्य स्नानदानादावपि विप्रेण मन्त्रपाठः कार्यः । 'अमन्त्रस्य' इति विशेषणात्स्त्रिया अपीति शूलपाणिः । यत्तु तेनोक्तं *मन्त्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तु नमस्कारेण, 'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति गौतमोक्तेरिति ।

प्रकारेणोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात् इति । स्वत्वसंपादकमूल्यदानादानाभ्यां विशेषमभिधाय यभनानुकूल्यसंपादकधनदानादानाभ्यां विशेषमाह—*जारजानामिति । *स्त्रीणामिति । स्त्रीणां सुतस्य इति सम्प्रदाने षष्ठ्यौ, तेचेत्युक्तेः । *व्रतादेशात् उपनयनात् । *ते स्त्रीशूद्राः । *तथैव अमन्त्रकमेवेत्यर्थः। *मन्त्रजन्येति । तिलावपनादेरमन्त्रत्वेऽपीत्यादि । दृष्टं मन्त्रार्थस्मरणम् । मन्त्रार्थश्च न तिलादिः ।

(१) 'श्राद्धप्रकरणपाठेऽपि' क० ।

तन्न, दृष्टद्वारैव (१)हि तत्प्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण। अन्यथा नखविपूतेऽप्यवघातजन्यादृष्टार्थं सोपि क्रियेतेति यत्किञ्चिदेतत्। *तेन 'पितृणां नामगोत्रतः' इत्यादौ यत्र द्विजानामपि नाममन्त्र उक्तस्तत्र प्रतिप्रसवमात्रार्थं युक्तं न तिलावपनादावपि। अत्र केचित्-वैदिकमन्त्रो विप्रस्य, पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः,

न हि वेदेष्वधिकारः कश्चिच्छूद्रस्य विद्यते।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणैरिह॥

इति तत्रैव पाद्मोक्तेरित्याहुः। गौडा अप्येवम्। तन्न,

नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु सन्निधौ।

इति कौर्मे *पुराणनिषेधेन *वेदस्य दूरापास्तत्वात्;

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेण च।
श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन॥
श्रौतं स्मार्तं च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम।

गौतमीयस्य निर्विषयत्वापत्तिं वारयति। *तेनेति। मन्त्रसामान्यनिषेधो हि नाममन्त्रादिकमपि विषयीकुर्यादिति। तत्र 'पितृणां नामगोत्रतः' इति प्रतिप्रसूतं, तत्रेदमुपतिष्ठते इत्यर्थः। अधिकमग्रे। द्विजानामपीति सम्पातायातम्। *पुराणेति। पुराणश्रवणेत्यर्थः। वेदस्येति। वेदश्रवणस्येत्यर्थः,

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डलतां व्रजेत्॥

इति पराशरोक्तेः। विचारः श्रवणाध्ययनादिः, तथाच व्याससूत्रे "श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात्स्मृतेश्च" इति। अत्र शङ्कराचार्याः-"अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्। पद्युवा एतच्छ्मशानं यच्छूद्र इति भवति चोदाहरणे जिह्वाच्छेदो

(१) 'हि' नास्ति। क०।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ॥

इति तत्रैव पुराणाधिकारे भविष्योक्तेश्च । एतेन श्रवणे शरीरभेदः' इति । वेदार्थज्ञानमपि निषिद्धं पाद्मे—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चाऽस्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

इति वेदार्थज्ञानौपायिकानामपि योगसाङ्ख्यपूर्वोत्तरमीमांसा-व्याकरणाद्यङ्गान्वीक्षिकीस्मृतिपुराणादेरध्ययनादि निषिद्धम् । वि-शिष्यनिषेधास्तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥

इति सामान्यतो मनूक्तो निषेधः । *बिना विप्रमिति । श्र-वणं तु पुराणमात्रस्य ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव,

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इति महाभारतात् । अतएव पौराणानामपि गीताचण्डी-पाठविष्णुसहस्रनामादिस्तोत्राणां पठने न शूद्रस्याधिकारः । यत्तु आनुशासनिके विष्णुसहस्रनामसु—

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छू(१)द्रस्तु स्वमवाप्नुयात् ॥ इति ।

तत्र 'शूद्रः श्रवणेन' इति शङ्कराचार्यैर्व्याख्यातम् । यत्तु—"श्रावयेच्चतुरो वर्णान्" इतिवचनाद्द्विजानामपि श्रवणमेव स्यादत उक्तम्—अध्येतव्यमिति । एतेन द्विजानामध्ययनविधिवशादधीतैर्मन्त्रैरेवार्थं स्मरेत् इति नियमलाभ इति वेदाध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्मा-र्थत्वाद् दृष्टार्थं, पारायणादावदृष्टार्थम् । श्रवणं त्वदृष्टार्थ(२)मेव । शूद्राणां तु 'श्रावयेत्' इति स्मरणात् श्रुतैर्मन्त्रैरेवार्थं स्मरेदिति नियमलाभः, इति तुलादिमहादानादावपि मन्त्रश्रवणमेव ज्ञानद्वारा कर्मा-

(१) 'शूद्रस्तु सुखमाप्नुयात्' ङ० । (२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति । ङ ।

'नाध्येतव्यम्' इति निषेधो *मन्त्रेतरपुराणपर इति श्रीदत्तादिमत*मपास्तम्। तेन पौराणमन्त्राणामेव विप्रेण पाठो न वैदिकानामिति सिद्धम्। *द्विजस्त्रियस्तु सङ्कल्पमात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं ब्राह्मण-द्वारा कारयेयुरिति प्रयोगपारिजातः। *अत एव 'स्त्रीणाम्' इत्यकृतविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रिराह। 'अनुपनीतस्तु वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं स्वयमेव कुर्यात्' इत्युक्तं प्राक्। यत्तु 'प्राग्द्विजाश्च व्रतादेशात्' इति तदशक्तविषयम-चूडविषयं वा इति दिक्।

शूद्रस्य तु सदाऽऽमश्राद्धमेव,
सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विधीयते।

र्थत्वाद् दृष्टार्थं फलार्थत्वाददृष्टार्थं च। अध्ययनं तु तस्य कर्मार्थमपि नास्त्येवेत्युक्तं भवति। धर्ममिति क्लीबम्। *मन्त्रेतरेति। "पौरा-णेतिकर्तव्यताम्नाने पठेत्" इत्याम्नातम्। तत्र शूद्रद्विजयोर्ण्यथान्त-र्भावाभावाभ्यां नित्यानित्यसंयोगविरोधान्निषेधो मन्त्रान्यपर इत्या-शयः। *अपास्तमिति। पुराणानां तत्तच्छाखापरिग्रहवत्स्वप्रवृत्तेरि-ति भावः। अत एव तत्रेति मन्त्रपर्युदासादसंस्कृतेनेत्यादिना कारणा-भिधानाच्च यज्ञेष्विति समन्त्रत्वकथनस्य विप्रेण मन्त्रपाठेऽप्युप-पत्तेः। द्विजस्त्रीणां वैदिकमन्त्रश्रवणमात्रं प्रयोगपारिजातकारोऽपि वदतीत्याह-*द्विजस्त्रियस्त्विति। वस्तुतस्तु द्विजस्त्रीणां का-रणे मन्त्रपठनाप्रसक्तेस्तेषेत्याद्यमन्त्रकत्वं व्यर्थम्। अतः करणपक्षो-ऽपि वाच्यः। तत्रापि वेदश्रवणेऽधिकारात्समन्त्रत्वकथनं पाठबोधने-नैवार्थवत्। कारणपक्षस्त्वशक्तापरः। ननु स्त्रीणामिति सम्प्रदाने कथं षष्ठी? ऊढोद्देश्यकश्राद्धे 'मातुः पितुः' इति वचनेन मन्त्रोक्तेरि-त्यत आह-*अत एवेति। ऊढाश्राद्धस्य समन्त्रत्वादेवेत्यर्थः।

इति सुमन्तूक्तेः; पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्येऽपि—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा ॥

तत्रैव वृद्धपराशरः—

आमान्नेन तु शूद्रस्य तूष्णीं तु द्विजपूजनम् ।
कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेदथ ॥

स एव—

आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमु*च्छिष्टमुच्यते ।

हेमाद्रौ भविष्ये—

धर्मोत्सवस्तु धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।
अग्नौकरणमन्त्रश्च *नमस्कारो विधीयते ॥
आवाहनादि कर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।
देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥
पिण्डादीन्निर्वपेद्वीर नामतो गोत्रतस्तथा ॥

शूद्राणां गोत्राभावेऽपि काश्यपं गोत्रं ज्ञेयम्, 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः' इति श्रुतेः; 'गोत्रनाशे तु काश्यपः' इति व्याघ्रपादोक्तेश्चेति हेमाद्रिः । एवमन्यत्र गोत्राज्ञाने । एवं तर्पणादिषु च ज्ञेयम् ।

तत्रैव भविष्ये—

*शूद्रस्तु गृहपाकेन न पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

---

*उच्छिष्टमिति । शूद्रस्वामिकहोमादौ पक्ववर्जनार्थम् । *नमस्कार इति । सोमाय पितृमते नमः, अग्नये कव्यवाहनाय नम इत्यर्थः । *शूद्रस्त्विति । धर्मोत्सव इति प्रकरणपाठादिदं धार्मिकशूद्रपरम् । इदानींतनशूद्राणां चाधार्मिकत्वात्सक्तुपिण्ड एवेति । यत्तु—'गृहपाकपायसयोर्विधानात् पक्वमुच्छिष्टमिति निषेधः पिण्डदाने न प्रवर्तते'

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् ॥

गौतमः-*'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति। *'देवताभ्यः पितृभ्यश्च' इत्ययं नमस्कारमन्त्र इति केचित्। विज्ञानेश्वरोऽप्येवमाह। हेमाद्रिस्तु—

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः।

इति मात्स्ये मन्त्रनिषेधान्नाममन्त्रेणेत्याह। पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—

राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः।
व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण* कारयेत् ॥

यत्तु भारते राजधर्मेषु—

यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः।
शकास्तुषाराः कङ्काश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः।

इत्युक्त्वा—

इति शूद्रधर्मप्रकरणे स्वयं लिखितं, तत्र निर्भरो न कार्यः। *अनुमतोऽस्येति। मन्त्रस्थाने हि नमस्कारादेशः। स च नमःशब्दः 'पितॄणां ना(१)मगोत्रतः' इति चोक्तं, केवलनामादेः प्रयोगासम्भवात् 'पिताऽमुकगोत्रामुकदासावनेजनं नमः' इत्यादि प्रयोगः, 'दासान्तं शूद्रजन्मनः' इत्युक्तेः। यत्तु-

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न दापयेत्।

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत्र गृहैकत्ववद्वाक्यभेदापत्तिभयेन पञ्चत्वमविवक्षितम्। एवञ्च शूद्रकर्तृकेष्टापूर्तेष्वपि नमस्कार एव मन्त्रः, कर्माङ्गता च तस्यैव; अनुष्ठेयाप्रकाशकत्वेऽपि वचनात्; 'यो नमसा स्वध्वरः, इति श्रुतेश्च। *देवताभ्य इति। देवेभ्यो नमः, पितृभ्यो नम इत्येतन्मते प्रयोगः कारयेदिति। परन्तु 'ब्राह्मणो हीनवर्णस्य' इति निषेधाच्छूद्रस्य ब्राह्मणो न प्रतिनिधिरित्युक्तं स्मर्तव्यम्।

---

(१)'नामगोत्रवत् इति' ङ०।

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।
कथं धर्मांश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥

इति चोक्त्वा—

वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ।
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ॥
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा ॥

तथा—

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥

इति म्लेच्छादीनां श्राद्धविधानं, तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः ॥

अथ पितरः । हेमाद्रौ मात्स्यदेवलौ—

नामगोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिताः ॥
नाममन्त्रास्त(१)दादेशा भवान्तरगतानपि ।
प्राणिनः प्रीणयन्त्येव तदाहारत्वमागतान् ॥
देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।
तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥
गान्धर्वे भोगरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।
श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति ॥
पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथाऽऽमिषम् ।
दनुजत्वे तथा मद्यं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ॥
मनुष्यत्वेऽन्नपानादि (२)नानाभोगकरं भवेत् ॥

अत्र पित्रादिशब्दैर्जनकादीनामेव देवतात्वमुच्यते

(१) 'तदादेशाभ्भवान्तर' क० (२) 'नामाभोगकर' ग०

न वस्त्रादीनाम्, 'अमावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे' इति शतपथश्रुतेः; 'यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय' इति विष्णवादिस्मृतेश्च । यत्तु मनुदेवलौ—

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।
प्रपितामहास्तथाऽऽदित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥

यच्च याज्ञवल्क्यः—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्रा(१)द्धदेवताः ।

तदभेदध्यानार्थम् । यानि तु हेमाद्रौ नन्दिपुराणे—

विष्णुः पिताऽस्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।
ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपितामहः ॥ इति,

यच्च भविष्ये—

अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रद्युम्नश्च पिता स्मृतः ।
संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥

स्वयं कर्ता । यत्तु तत्रैव—

प्रथमो वरुणो ज्ञेयः प्राजापत्यस्तथाऽपरः ।
तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्डो ह्येष पिण्डविधिः स्मृतः ॥

यच्च मनुः—

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥

यच्चादित्यपुराणे—

मासाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पितामहाः ।
संवत्सरः प्रजानां च(२)सुष्ठ्वेकः प्रपितामहः ॥

यच्च नन्दिपुराणे—

अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्तिताः ।
राज्ञां बर्हिषदो नाम विशां का(३)व्याः प्रकीर्तिताः ॥

---

(१) 'श्राद्धदेवताः । इति तदभे' क० ।

(२) 'सुष्ठ्वकः प्रपितामहः' क० । (३) 'विशां कव्याः प्रकीर्तिताः' क० ।

शुक्ला लिनस्तु शूद्राणां श्यामा म्लेच्छान्त्यजातिषु ॥
अत्रावाहनादिषु पित्रादयः समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं तत्तद्देवतारूपेण वाच्या इति हेमाद्र्यादयः । हेमाद्रौ ब्राह्मे—

पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकम् ।
मातामहं न कुरुते पितृहा स प्रजायते ॥

धौम्यः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत् ॥

अस्यापवादमाह कात्यायनः—

कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्याब्दिकं तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । दर्शादौ सपत्नीकानामेव देवतात्वम्,

स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम् ।
पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही ॥

इति तत्रैवोक्तेः; चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिमते—

क्षयाहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया ।
केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः ॥
अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि ।
अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

इति कात्यायनोक्तेश्च । अस्य निर्मूलतां वदन्तो गौडास्त्वज्ञा एव । अत्र *'भागः' इत्यध्याहारः, अन्यथा *'सपतिकायै मात्रे' इति प्रयोगापत्तेः । 'अत्र मातृशब्दो जनन्यामेव मुख्यः । तेन सपत्नमातृभ्यो न दद्यात् ।

---

*भाग इति । अंशभागित्वादप्राधान्यलाभः । *सपतिकायै इति ।

एवं पितामह्यादिशब्दैः पितृजनन्यादय एवोच्यन्ते इति तत्सपत्नीभ्यो न देयम्' इति हेमाद्रिः। *'कारुण्येन तु महालयादौ देयम्' इति स एव।

अथ विश्वेदेवाः। हेमाद्रौ शङ्खबृहस्पती—

इष्टिश्राद्धे क्रतूदक्षौ सत्यौ नान्दीमुखे वसू।
नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धुरिलोचनौ॥
पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ॥

तत्रैव—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः।
अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः॥
आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः।
ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते॥ इति।

*'इष्टिश्राद्धं श्राद्धं (१)प्रति रुचिरित्युक्तम्' इति कल्पतरुः। *आधानादिकर्माङ्गमित्यन्ये। नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम्,

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।

पतिना सहेति तृतीयानिर्देशेन मातुः (२)(प्राधान्यलाभादिति भावः। *कारुण्येन त्विति। केचिदिच्छन्तीति चतुर्विंशतिमतात्।) *इष्टिश्राद्धमिति। इच्छार्थेष्धातोः क्तिना इष्टिः। हेमाद्र्यादिमतमाह—*आधानादीति। आदिना सोमयागनिषेकादिसंस्कारत्रयपरिग्रहः, तदङ्गम्—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत् कृतम्॥

इति पारस्करेण वृद्धीतिकर्तव्यतातिदेशेन कर्माङ्गशब्देन परिभाषितं, तदन्यकर्माङ्गं तु नान्दीमुखापरनामकवृद्धिश्राद्धशब्देन

---

(१) 'प्रति प्रतिरुचिः' क० (२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति। ङ०।

इति (१)भविष्योक्तेः । एतद्यद्यपि 'एकोद्दिष्टं देवहीनम्' इति तत्र विश्वेदेवनिषेधस्तथापि नवश्राद्धे *द्वादशमासिके च कामकालौ ज्ञेयौ,

*नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्तून् ।
अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते ॥
य(२)स्मिन्नेव पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्जितम् ॥

इति बह्वृचपरिशिष्टात् । एतच्च बह्वृचानामेव, तेषामेवोक्तेः । अन्येषां तु 'नात्र विश्वेदेवाः' इति कात्यायनोक्तेस्तन्निषेध एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । अन्ये तु *नैमित्तिकं सपिण्डीकरणमाहुः । भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं, तथापि—

तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजान् ।
पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ।

इति वृद्धवसिष्ठेनेति तयोर्भेदः । वस्तुतस्तु इष्टिश्राद्धं न कर्माङ्गश्राद्धं मानाभावात् , किन्तु आधानाङ्गमात्रं तस्यैव पावमानेष्टीनां समाधान्यपक्षे कथञ्चिदिष्टिजन्माहवनीयादिप्रयोज्यत्वेनेष्टिश्राद्धत्वात् । यद्वा––

यस्य जाताः प्रमीयेरन्न पुत्रा नैव भवन्ति वा ।
ऋतुकाले दिने षष्ठे दम्पती समलङ्कृतौ ॥
कृत्वाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥

इत्यादिना प्रयोगपारिजातादौ विहितपुत्रकामेष्ट्यङ्गश्राद्धमेव ग्राह्यम् । आधानाङ्गश्राद्धे तु नान्दीमुखवत् सत्यवसुविश्वेदेवौ । *द्वादशमासिके इति । षोडशश्राद्धानि द्रष्टव्यानि । *नवेति नवमिश्रस्यापि ग्रहः । *नैमित्तिकं सांवत्सरिकमित्यन्ये । पितृ-

(१) 'भविष्योक्तेः । यद्यपि' क० (२) 'अस्मिन्नेव पुराणे वा' क०

इति तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात् । यद्यपि सपिण्डीकरणेंऽशत एकोद्दिष्टत्वं तथापि—

स(१)पिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

इति वचनात्तत्परत्वम् । हेमाद्रावादित्यपुराणे—

विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः *सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ ।
*नित्ये नान्दीमुखे श्राद्धे वसुस(२)त्यौ च, पैतृके ॥
*नवान्नलम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि ।
अपि*कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे ।

क्वचिद्विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः—

नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।
मातुः श्राद्धं च युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ॥
योजयेद्देवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः ॥

नान्दीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्रा(३)द्धमदैवमिति हेमाद्रिः ।

अथ विप्राः । ते चोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः ।

पक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमित्यन्ये । *सर्वास्विति बहुत्वमाधानपरम्, पुनराधानेऽपि श्राद्धसत्त्वात् । काम्येऽपि श्राद्धपरं वा । *नित्येति । आवश्यकेत्यर्थः । *नवान्नेति । एतदेव पूर्वं नैमित्तिकपदेनोक्तमित्येके । नवान्नभोजनात्प्राक् पितृभक्त्या क्रियमाणमित्यन्ये । व्रीहिपाकयवपाकयोः कर्तव्यमितीतरे । नवान्नशब्दस्य नैमित्तिकमात्रोपलक्षणतया राहूपरागादेरपि ग्रह इति तु हेमाद्रिः । *कन्येति । कन्यास्थरविनिमित्तके महालयश्राद्धे प्रौष्ठपदीश्राद्धे च ।

---

(१) 'सपिण्डीकरणं श्राद्धं' क० ।
(२) 'सत्ये च' क० ।
(३) 'श्राद्धमदैवतम्' क० ।

तत्राद्याः । अत्र मदीयाः श्लोकाः—

*त्रि(१)नाचिकेतस्त्रिमधुश्च बह्वृचो-
ऽप्याथर्वणो याजुषसामगौ च ।

---

*त्रिनाचिकेतेति । ज्येष्ठसाम सामविशेषस्तद्व्रताचरणेन योऽधीते स ज्येष्ठसामा । सभ्यावसथ्याभ्यां सह त्रेता यस्यास्ति स पञ्चाग्निः । पञ्चाग्नि (त्रि(२)ग्याध्यायी च । सामगः सामवेदाध्यायी ।

आपस्तम्बः—

त्रिनाचिकेतः पञ्चाग्नि) स्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयानुसन्तान श्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्राह्मविवाहोढाजः, गवां सुवर्णस्य वा सहस्रदः ।

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्वेषु वेदादिष्वस्खलिताध्ययनक्षमा अग्र्याः । याज्ञवल्क्यः—

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।
वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः ।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे ॥

श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । ब्रह्मविद् ब्रह्मज्ञानवान्, युवत्वं च सर्वविशेषणम् । ब्राह्मणाः, न क्षत्रियादयः । श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः । मनुः—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगम् ॥

---

(१) 'त्रिणाचिकेत' ग० ।
(२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ० ।

षडङ्गविच्च त्रिसुपर्णवेत्ता-
ऽप्यथर्वशीर्षोऽध्ययने रतश्च ॥
शता(१)यु*वेदार्थविदौ प्रवक्ता
स्याद्ब्रह्मचारी च तथा*ग्निचिच्च ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धकाले त्वथर्वणम् ।
भोजयेद् द्रव्यकल्पेषु पितॄणां च तदक्षयम् ॥

माधवीये मनुः—

वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते ॥

मनुः—

य भाष्ये वेदत्रैविद्ये ये च व्याकरणे रताः ।
अधीयानाः पुराणं च धर्मशास्त्राण्यथापि वा ॥
चतुर्दशानां विद्यानामेकस्यापि च पारगाः ।
श्राद्धकल्पं पठेयुर्ये ते सर्वे पङ्क्तिपावनाः ॥

*वेदार्थेति,

स्थाणुर्भारहरो विप्रः पठनार्थं न वेत्ति यः ।
स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनम् ॥
अतो विद्वत्तमायैव हव्यकव्यानि दापयेत् ।
अधीतमात्रवेदं तु तदभावे नियोजयेत् ॥

इति कौर्मम्। अनधीतवेदो वेदार्थवेत्ता निषिद्ध एव। *अग्निचिदिति ।

यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित् ।

इत्यादि । आपस्तम्बः—

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥

---

(१) 'शतायुर्वेदार्थविदौ' ग० ।

सीदद्वृत्तिः सत्यवाक्*पूरुषैः स्वै-
र्मातापित्रोः पञ्चभिः ख्यातवंशः ॥
पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामा पुराण-
वेत्ता पुत्री चेतिहासेष्वभिज्ञः।
योगी *भिक्षुः *सामगो ब्रह्मवेत्ता

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित्।
अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित्।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥
निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः।
अनमित्रो न वा मित्रो मैत्र आत्मविदेव च।

*पूरुषैरिति—

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत्।

इति छागलोक्तेः।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान्।
इष्टान् वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्कालेनैव मानयेत् ॥

इति याम्ये। दूरादिति प्रपितामहादन्यभोजनीयब्राह्मणपर्यन्तमिति माधवः। शङ्खः—

ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः।
ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः (१)पङ्क्तिपावनाः ॥

*भिक्षुः। हरेर्हरस्य वा ध्यानशीलः। कौर्मे—

पत्नीपुत्रसमायुक्तान् श्राद्धकर्मणि भोजयेत्।

*सामगः सामस्वरविधिज्ञः। यद्वा—

---

(१) 'पङ्क्तिपावनाः। नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाञ्चनः। ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ समेति' घ० ङ०

पञ्चाग्निश्च *श्रोत्रियस्तत्सुतो वा ॥
शंभुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी
पान्थश्चैते तूत्तमाः संप्रदिष्टाः ।
भिक्षुर्योगी *पान्थ एते त्वलभ्या
भाग्याल्लब्धाश्चेत्तदा भोजनीयाः ॥
श्राद्धे विप्रेषूपविष्टेषु पश्चा-
त्संप्राप्ताश्चेद्विप्रपङ्क्तौ तु भोज्याः ॥

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

इति विशेषविध्यर्थमिदम् । *श्रोत्रिय इति । श्राद्धसागरादौ पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रैष्ठ्यम् ,

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥
(अ(१)श्रोत्रियोऽपि पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।)
मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥

इति मनूक्तेः । ज्यायांसं श्राद्धार्हेषु श्रेष्ठमितरोऽश्रोत्रियसुतः श्रोत्रियः । पूर्वाभावे सत्कारे श्राद्धयोग्यत्वम् । यमः—

नक्षत्रतिथिपुण्यादीन् मुहूर्तान्मङ्गलानि च ।
न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेत् ॥

*पान्थः अतिथिः,

न परीक्षेत चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
न शीलं न च देशश्चातिथेरागमनस्य च ॥
सुरूपं वा कुरूपं वा कुचैलं वा सुवाससम् ।
विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाऽथ निर्गुणम् ॥
मन्येत विष्णुमेवैनं साक्षान्नारायणं हरिम् ।

---

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ०

अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम्। तत्रैव नारदः—

*यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान्।
विजानन्वसतो ग्रामे कव्यं तद्याति राक्षसान्॥

दीपकलिकायां दक्षः—

विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा।
परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु॥

एतच्च(१) *ज्ञानिविषयम्। त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णौ यजुर्वेदैकदेशौ तद्व्रतेन तदध्यायिनौ, 'यस्य सप्त पूर्वे सोमपाः स त्रिसुपर्णः' इति बोपदेवः। सत्रिमधुर्ऋग्वेदैकदेशस्तदध्यायी। केचिन्नाचिकेतं चयनं त्रिः कृतवा-

---

अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित्॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम्।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पाञ्चदक्षिणः॥
न वक्तव्यं सदा विप्रे क्षुधिते नास्ति किञ्चन।
तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादपूतो(२) यज्ञ उच्यते॥

इति नृसिंहपुराणात्। छागलेयः—

आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये बुधा द्विजाः।
वृथाकृतेन पाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते॥

ब्रह्माण्डे—

शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यो त्रिदण्डिभ्यश्च भोजयेत्।

शिखिनो ब्रह्मचारिणः। धातुरक्तवस्त्रधारिणो वानप्रस्थाः। त्रिदण्डिनः कायवाङ्मनोदण्डोपेता यतयः। एषामुत्तरोत्तरं श्रैष्ठ्यं द्रष्टव्यम्। अत एवाह—*यो वै इति। ब्रह्माण्डेऽपि—

अलाभे सति भिक्षूणां भोजयेद् ध्यानिनः शुभान्।

---

(१) 'ज्ञानविषयम्। त्रिनाचिकेतः' क०
(२) 'पूजो' घ०

नित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धम्। हेमाद्रौ गौतमः-*'युवभ्यो दानं प्रथमं पितृवयस' इत्येके। मात्स्ये मनुः—

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम्।
सामस्वरविधिज्ञश्च*पङ्क्तिपावनपावनाः॥

कौर्मे—

असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च।
असम्बन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये॥

असम्भवेऽपि तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः॥
तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्॥

यतयस्त्रिदण्डिन इति केचित्। ध्यानिनो वानप्रस्थाः। उदासीनोऽसम्बन्धी। *ज्ञानीति। याज्ञवल्क्येन ब्रह्मविदुक्तेः।

एवम्--

गृहस्थानां सहस्राच्च वानप्रस्थशतादपि।
ब्रह्मचारिसहस्राच्च योगी त्वेको विशिष्यते॥
नास्तिको वा विधर्मो वा सङ्कीर्णस्तत्करोऽपि वा।
अत्यन्तं तारयेन्नूनं योगीत्याह प्रजापतिः॥

योगिनं मां मा जानन्त्विति भीत्या कृत्रिमं नास्तिक्यादिकं द्रष्टव्यम्।

योगिनं समतिक्रम्य (१)(भोजयन्ति परं नरम्।
दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः सह बान्धवैः॥

इति ब्रह्मवैवर्ते योगिश्रैष्ठ्यम्। *युवभ्य इति।) युवा मध्यमवयस्कः। *पङ्क्तीति।

(२)अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान्॥

---

(१)धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ। (२) 'अपाङ्क्तोपहता पङ्क्तिः' ङ।

गारुडे—

श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः।
ये *योनिगोत्रमन्त्रान्तेवासिसम्बन्धवर्जिताः॥

मनुः—

*न मित्रं भोजयेच्छ्राद्धे धनैः कार्योऽस्य संग्रहः।
नारिं न मित्रं (१)यो विद्यात्तं तु श्राद्धे निमन्त्रयेत्॥

द्वयोः*भ्रात्रोः श्राद्धे भोजनं निषिद्धम्,

पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणीपतिम्।
सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत्॥

इति श्राद्धदीपकलिकायां जातूकर्ण्योक्तेः।

अथ मध्यमाः। हेमाद्रौ कौर्मगार्ग्यौ—

नैकगोत्रे हविर्दद्याद्यथा कन्या तथा हविः।
*अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत्॥

अत्र केचित्स्वशाखीयान्मुख्यानाहुः पठन्ति च—

निमन्त्रयीत पूर्वेद्युः स्वशाखीयान्द्विजोत्तमान्॥
स्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्यान्निमन्त्रयेत्॥

---

*योनिसम्बन्धा मातुलादयः। गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डादयः। मन्त्रसम्बन्धाः वेदाध्यापकाः। अन्तेवासिसम्बन्धा शिल्पशास्त्राद्युपाध्यायाः। *न मित्रमिति।

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम्।

(अभिरूपं विद्वांसम्।)

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्॥

इति त्वनुकल्पार्थमिति माधवः। काममित्यनुज्ञाभानमात्रम्। अरिभोजने दोषाधिक्यार्थमिति वस्तुगतिः। *भ्रात्रोरिति। पितृपुत्रावपि द्रष्टव्यौ। *अभावे हीति। असमप्रवराभावे समा-

---

(१) 'नारिं' न मित्रं यं विद्यात् क०

इति। इदं तु निर्मूलत्वा*द्धेमाद्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यम्। मनुरपि—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगम्॥
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी॥

*अत्र मामकः श्लोकः—

मातामहो मातुलभागिनेय-
दौहित्रजामातृगुरुस्वशिष्याः।
ऋत्विक् च याज्यश्वशुरौ स्वबन्धु-
स्यालाः गुणाढ्यास्त्व(१)नुकल्पभूताः॥

'बन्धवो मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्राः' इति बोपदेवः। अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम्। सगुणस्व(२)स्त्रीयाद्यतिक्रमे दोष एव,

सप्त पूर्वान्सप्त परान्पुरुषानात्मना सह।
अतिक्रम्य द्विजानेतान्नरके पातयेत्खग॥

नप्तॄनपि। इत्युत्तरार्धं *हेमाद्रिणेति। नानाशाखीयानां याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात्। स्वशाखीयानेव प्रति कन्या देयेत्त्रापि मानाभावात् सम्बन्धिनोऽनुक्रामति-* अत्रेत्यादिना। *अत्रेति मूलं च मनुः—

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यांश्च भोजयेत्॥

---

(१) 'अनूकूल्यभूताः' क०

(२) तथा च मार्कण्डेयपुराणेऽपि दौहित्र ऋत्विक् जामाता स्वस्त्रीयः श्वशुरस्तथा। पञ्चाग्निकर्मनिष्ठाश्च तपोनिष्ठः स्वमातुलः॥ मातापितृपरश्चैव शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः। एते द्विजोत्तमाःश्राद्धे समस्ताः केतनक्षमाः॥

*सम्बन्धिनस्तथा सर्वान्दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ॥

इति मदनरत्ने भविष्योक्तेः । अत एव याज्ञवल्क्यः—

*ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ।

इति गुणव्यतिक्रमे दशपणं द(१)ण्डमाह । *आसन्नमात्रपरमिदम् । *मूर्खे तु न दोषः,

---

विट्पतिर्जामाता । गारुडे—

उदासीनेष्वलब्धेषु भोज्याः सम्बन्धिनोऽपि हि ।
मातुलश्यालयाज्यर्त्विक्शिष्याचार्यादयोऽपि च ॥

व्यासः—

अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।
यः करोति वृतो नूनमृत्विजं तं प्रचक्षते ॥

एतेन याज्यो व्याख्यातः । *सम्बन्धिनस्तथेति माता(२)महाद्यतिक्रमणे दोषसमुच्चयार्थम् । एवमुदासीनाश्चेद्धीनगुणाः तदा मध्यगुणा हीनगुणा वा सम्बन्धिनो नातिक्रमणीयाः,

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान्मूर्खानाह वरानने ॥

इति प्रभासखण्डात् । *ब्राह्मणप्रातिवेश्येति कर्मधारयः । स्वगृहसमीपरथ्यः प्रातिवेश्यः । *आसन्नमात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थम् । तेन मुख्यानुकल्पयोर्ग्रहः । *मूर्खे त्विति । यत्तु—

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु शुक्लजातिप्रियंवदम् ।
मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि व्रतहीनमथापि वा ।

---

(१) 'दण्डपणमाह' क०
(२) 'मातामयहायाति' क ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति (१)मूर्खे चैव विवर्जित।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते॥

इति कात्यायनोक्तेः। विप्रस्यापि दोषः,

अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्।

इति मनूक्तेः। अपरार्के अत्रिः—

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वागश्राद्धेयास्तु गोत्रिणः।
षड्भ्यस्तु परतो भोज्याः श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि॥

एतच्च ब्राह्मणालाभे, अपिशब्दात्। असम्भवे हेमाद्रौ गौतमः–'शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवतः'। आपस्तम्बः–'ब्राह्मणान्भोजयेद्योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धिनः। गुणहान्यां तु परेषां समुदितः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः। एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' इति। अत्र विशेषमाहात्रिः—

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः।
न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा॥

नातिक्रामेन्नरो धीमान् दारिद्र्याभिहतं तथा॥

इति मूर्खातिक्रमनिषेधः, तत्रोक्तं महाभारते—

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः।
तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ॥

भविष्येऽपि—

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥

अन्यथा तु भविष्ये—

गायत्रीमात्रसारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः स्वतः।
गृहासन्नो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत्॥ इति।

---

(१) 'मूर्खे वेदविवर्जिते' क०

ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः ।
*वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः ॥
सगोत्रा न नियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः॥ इति।

अथ वर्ज्याः । अत्र मामकाः श्लोकाः—

वर्ज्यान् प्रवक्ष्ये त्वथ रोगिवैरि-
हीनाधिकाङ्गान्कितवान्कृतघ्नान् ।
नक्षत्रशास्त्रेण च जीवमाना-
न्भैषज्यवृत्त्याऽपि च राजभृत्यान् ॥
सङ्गीतकायस्थकुसीदवृत्त्या
वेदक्रयेणापि कवित्ववृत्त्या ।
देवार्चनेनापि च जीवमाना-
न्स्वाध्यायदाराग्निसुतोज्झकाणान् ॥
दुर्वालखल्वाटकुनख्यधर्मि-

सन्ध्योपासनमात्रगुणः परेषां समुदितः श्रेष्ठसमुदायमध्यस्थः ।
*वैश्वदेवे इति ।

पितृव्यगुरुदौहित्रऋत्विक्स्वस्रीयमातुलान् ।
पूजयेद्धव्यकव्येन वृद्धानतिथिबान्धवान् ॥

इति विष्णुपुराणवचने ऋत्विक्पितृव्यसोदर्यसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने योज्याः, नतु पित्रादिस्थाने इत्यभिधाय तत्र प्रमाणत्वेनैतद्वचनमुदाहृतं माधवेन । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थाने (१)एव निवेशः । एतेनान्तेवासिनो व्याख्याता इत्यनेन शिष्ये सोदर्यविहितार्थातिदेशात । ननु—

आनृशंस्यं परो धर्मोऽयाचते यत्प्रदीयते ।
अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥

इति वासिष्ठम् । आनृशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः, तद्व्यानयाचन-

(१) 'एवाभिनिवेश' घ०

नटांश्च पौनर्भवकृष्णदन्तान् ।
अगारदाही गरदः समुद्र-
यायी च (१)कुण्डाश्यथ कूटकारी ॥
बालांश्च योऽध्यापयते स्वपुत्रा-
दवाप्तविद्यस्त्वथ कुण्डगोलौ ।
अग्रेदिधिष्वाः पतिरस्त्रकर्ता
सोमक्रयी तैलिक(२)केकराक्षौ ॥

शीलान् अतएव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानुकल्पाभावे सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमनाकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रयेदिति हि तदर्थः। तथा च माधवाचार्यैरनुकल्पानुकल्पेषु गणितः सीदद्वृत्तिः कुतो ग्रन्थकृता मुख्येषु गणित इति चेत्? न, उत्कृष्टानामपि अयाचितत्वगुणेन सीदद्वृत्तित्वसम्भवात्। अन्येषां तु मध्यमत्वस्य माधवोक्तानुकल्पानुकल्पत्वस्य च ग्रन्थकृदनुमतत्वात्। अत्र मध्यमेष्वपि कुलीनत्वं श्रुतशीलवृत्तत्वश्चावश्यकम्। "तस्मात् कुलीनाः श्रुतशीलवन्तः वृत्तस्थाः सत्यवादिनो ऽव्यङ्गाः पाङ्क्तेयाः" इति हारीतेन तस्मात्पदोक्तेः। कुलगुणादिकं च हारीतेनैवोक्तम् "स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिताऽयोनिसङ्करत्वमोषयत्वश्चेति । कुलगुणाश्च वेदाङ्गानिधर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं श्रुतम्। ब्रह्मण्यता देवभक्तिः पितृभक्तता सौम्यता परानुपतप्तता अनसूयता अनुद्धतता अपारुष्यं मित्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्। क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनं शीलं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति षोडशगुणं वृत्तम् इति । अस्या-

---

(१) परदारेषु जायन्ते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ॥ यस्तयोरन्नमश्नाति सकुण्डाशी प्रकीर्तितः ।
(२) केकरोऽर्धदृष्टिः ।

गुह्याचार्यः पक्षिणां पोषकश्च
स्रोतोभेत्ता वृक्षसंरोपकश्च ॥
मेषाणां वा माहिषाणां च पुष्ट्या
स्वीयस्त्रीषु प्रहितैर्यश्च जारैः ।
जीवत्यध्येतुश्च दत्तानुयोगाद्
द्रव्यप्राप्त्यै वेदमुद्धाटयन्तः ॥

र्थः श्राद्धसागरे—स्थितिरविच्छिन्नसम्मानता । आविच्छिन्नवेदवेदिता । वेदिपदं हविरासादनदेशवाच्यपि हविःसाध्ययागे लाक्षणिकम् । अयोनिसङ्करत्वमसपिण्डाशूद्राजत्वादि । आर्षेयत्वं प्रवरऋषिज्ञातृत्वम् । वेदः ऋग्वेदादि । अङ्गानि शिक्षादीनि षट् । धर्मो धर्मशास्त्रम् । अध्यात्मवित्त्वमुत्तरमीमांसाज्ञातृत्वम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्रज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्राद्यविस्मरणम् । ब्रह्मण्यता ब्राह्मणेषु प्रीतिः । देवभक्तिः मातापितृभक्तिः । सौम्यता प्रियदर्शनता । परानुपतप्तता अन्यसन्तापाकरणम् । अनसूयता गुणेषु दोषानारोपित्वम् । अनुद्धतता अपूज्यानादरः । अपारुष्यं वागादिपारुष्यहीनत्वम् । मित्रताऽविचार्यप्रियकारित्वम् । प्रियवादित्वम् अनिषिद्धसुखजनकशब्दोच्चारयितृत्वम् । कृतज्ञता परकृतोपकारस्य पुनः पुनः स्मरणम् । शरण्यता सति सम्भवे रक्षितृत्वम् । प्रशान्तिर्मनोनिग्रहः । क्षमा अनीर्ष्या । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । दया परदुःखप्रहाणेच्छा । दानमभयदक्षिणादि । अहिंसा मनसाऽपि न शरीरवियोगजनकव्यापाराचिन्तनम् । गुरुपूजनं गौरवितप्रीतिहेतुभूता क्रिया । शीलं सत्स्वभावः । स्नानजपहोमाः नित्यनैमित्तिकाः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, नतु नैमित्तिकम् । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । सत्यवचनं विवाहादिव्यवहारातिरिक्तं ऋतं वाक्यम् । सन्तोषो यत्किञ्चिल्लाभेऽपि । दृढव्रतत्वम् आश्रमोचितानामेकादश्युपवासादीनामत्यावश्यकानां गुरुतरेऽपि हेतावविच्छेदः । उपव्रतत्वं दशम्यादा-

ग्रामयाजिपशु*केशविक्रयी–
*स्तेनशिल्पिपितृवादकारकान् ।
अर्थकामरतशूद्रयाजक–
श्मश्रुहीनजटिमुण्डिनिर्घृणान् ॥
यस्य चैव गृहिणी रजस्वला
*स्वार्थपाकरतशापदायकान् ।
क्लीबकुष्ठयतिविलोहितेक्षणा–
न्कुब्जवामनमृषाभिशापिनः ॥
पुत्रहीनमथ कूटसाक्षिणं
प्रातिहाविकमयाज्ययाजकम् ।
*स्वात्मदातृपरिवेत्तृयाजक-
*स्तेनहिंस्रकमुखान्विवर्जयेत् ॥

अत्र*मूलं हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च ज्ञेयम् । भारते वेकभक्तादीति । अयं च सर्वोऽपि—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र व्रतमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति पात्रलक्षणप्रपञ्चः(१) । *केशविक्रयी कम्बलादिविक्रयी । *स्तेनः ब्राह्मणान्यस्वर्णचोरः । *स्वार्थपाकरतः पञ्चमहायज्ञशून्यः। *स्वात्मदाता दत्तात्मा स्वयंदत्तः । *स्तेनः ब्राह्मणकुप्यहर्ता । *मूलमिति । याज्ञवल्क्यः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

---

(१) इतोऽग्रे घपुस्तके टिप्पण्यां "तत्र सम्भवति मुख्यकल्पेऽनुकल्पो न ग्राह्यः, प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ इति मनुवचनात्" इत्येतावान् ग्रन्थस्त्रुटिरूपेणोपलभ्यते ।

दानधर्मेषु श्राद्धवर्ज्यविप्राधिकारे—

कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निरा(१)कृतिः ।
ग्राम्यप्रेष्यो वार्धुषिको गायकः सर्वविक्रयी ॥
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ।
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ।
पर्वका(२)रश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः ॥

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।
मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
मातापितृपरित्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥
(याज्ञ० स्मृ० आचा० श्लो० २३-२५)

रोगी रोगाश्च—'उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगंदरो महोदरोऽश्मरी चेत्यष्टौ पापरोगाः' इति देवलोक्ताः। हीनं न्यूनमतिरिक्तमधिकं वाऽङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः। काणः एकेनाप्यक्ष्णा यो न पश्यति सः, एतेन बधिरमूकादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । पुनर्भूः द्विरूढा तत्र जातः पौनर्भवः। अवकीर्णी क्षतव्रतः। कुनखी दुष्टनखः। श्यावदन्तकः स्वाभाविककृष्णदन्तः। वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । असता वा सता वा दोषेण कन्यां दूषयति स कन्यादूषी । अभिशस्तकः महापातकाभिशस्तः । परिविन्दकः परिवेत्ता । तद्याजकमुपलक्षणमिदम्,

---

(१) 'अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः ।' इति देवलः ।
(२) 'पर्वकारश्च सूचश्च' क०

अव्रतानामुपा(१)ध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।
श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ॥

परिवेत्ता(२)परिवित्तिर्यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

इति स्मरणात् । कुण्डस्यान्नमश्नातीति कुण्डाशी, कुण्डशब्दो गोलकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मत्यागी वृषलः तत्सुतो वृषलात्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धाचारयुक्ताः एते श्राद्धे निन्दिता वर्ज्या इत्यर्थः । मनुः—

(३)स्तेनाश्च पतिताः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥
जटिलञ्चानधीयानं (४)दुर्बालं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
भृतकाध्यापकश्चैव भृतकाध्यापितस्तथा ।

---

(१) अक्षरपाठकः ।
(२) परिवेत्ता परिवेत्तिर्यथा' ङ०
(३) 'ये स्तेनपतितक्लीबा' अ०
(४) 'दुर्बलम्' अ०

(१)शूद्रशिष्यः शूद्रगुरुर्वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
अकारण(२)परित्यागी मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी बन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥
पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥
स्रोतसां भेदकश्चैव तेषाञ्चावरणे रतः ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो (३)वृषलपुत्रश्च गणानाञ्चैव याजकः ॥
आचारहीनः क्लीबश्च (४)यश्च याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी (५)शीलजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
(६)प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

---

(१) 'शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव' अ०
(२) 'परित्यक्ता' अ०
(३) 'वृषलवृत्तिश्च' अ०
(४) 'नित्यं याच' अ०
(५) 'श्लीपदी च' अ०
(६) 'प्रेतनिर्हारकश्चैव' अ०

एतान् विगर्हिताचारानपांक्तेया(६)न्द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानु(७)भयत्रापि वर्जयेत् ॥ (मनुस्मृ० अ० ३ श्लो० १५०-१६७) ।

स्तेनोऽब्राह्मणस्वर्णान्यद्रव्यापहर्ता, ब्राह्मणस्वर्णहारिणः पतितशब्देनोक्तेः । नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीविका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । अनधीयानो जटिलो ब्रह्मचारीत्येकम् , अधीयानस्य तस्य तत्र प्राप्तत्वात् । न च तस्याश्रोत्रियत्वेन कथं प्राप्तिः ?

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत् ।

इतिवाक्ये दौहित्रत्वाविवक्षाभ्रमेण अध्ययनरहितब्रह्मचारिणोऽपि प्राप्तेः । दुर्वालः कपिलकेशः खल्वाटो वा,

खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलः खण्ड एव च ॥

इतिसङ्ग्रहात् । कितवो द्यूतासक्तः । पूगयाजकः ग्रामयाजकः । श्राद्ध इत्युपादानाद् दुर्वालादयः पित्र्य एव वर्ज्या न दैवे । अन्यथा प्रकरणेनोभयत्र निषेधाद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । अत एव गौतमः—"हविष्ष्वेव दुर्वालादीनां श्राद्धे एवेसेके" इति । हविष्षु वैश्वदेवेऽपि दुर्वालादयो वर्ज्याः । एके पुनः श्राद्ध एवेति तदर्थः । चिकित्सका जीवनार्थमदृष्टार्थं वा भैषज्यकारिणः । देवलकस्तु—

देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

इति देवलोक्तः । आपद्यपि मांसविक्रीय, अनापदि विपणजीवित्वेन निषेधे सिद्धे मांसविक्रयिणः पुनरुपादानवैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीविनो विपणजीविनः । आपदि—

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽपि यथेच्छया ।

---

(६) 'नराधमान्' घ० ङ०
(७) 'उभयत्र विवर्जयेत्' अ०

इत्यनुज्ञानात् । विहितत्यागकारणं विना श्रौतस्मार्ताग्निपरित्यागी त्यक्ताग्निः । एतच्च स्वाध्यायत्यागादेरुपलक्षणम्,

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ।

इत्युपपातकगणनात् । अल्पवृध्या धनं स्वीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिः,

समर्घं धनमुद्धृत्य महर्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मचारिषु गर्हितः ॥

इतिस्मृतेः । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहिते अनुपनीते वा ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा ज्येष्ठादौ कनीयान् तदादिर्वा कृतदारः अनुपनीतः । अहिताग्निः दर्शपूर्णमासयाजी वा आवसथ्यमाधाता वा परिवेत्ता । ज्येष्ठादिस्तु परिवित्तिः प्राग्दर्शितः । निराकृतिस्तु--

अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद् विप्रो निराकृतिः ।

इति देवलोक्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । रजस्वलायाः कन्यायाः पतिः वृषलीपतिः,

वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया या कुमारी रजस्वला ॥
यस्त्वेनामुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

इति देवलोक्तेः । यस्य गृहे जारः सर्वदा संवसेत् सोऽपि वर्ज्यः,

परदाराभिगो मोहात्पुरुषो जार उच्यते ॥
स एवोपपतिर्ज्ञेयः सर्वदा संवसेद् गृहे ॥

इति स्मृतेः । वाग्दुष्टो (१)दुष्टवाङ् निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापा-

(१) 'दुष्टवाक्' नास्ति घ०

ताकिसंसार्गिभिः सह ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः (१)(विद्यायोनिसंबंधैः) संयोगं गतः, साक्षात् सम्बन्धे तु "यौन स्रौवमुख्यैस्तु सम्बन्धैः सद्य एव" इति वचनेन पतितत्वात् । [केकरोऽध्यर्धदृष्टिः(?)] । अग्रे दिधिषूस्तु—

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता ॥

इति देवलोक्तः । पुत्राचार्यः पुत्रोऽक्षरपाठको यस्य सः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थार्जकः । गृहसंवेशको वर्ध्दकिवृत्त्या जीवमानः । उरभ्राः अवयः ते वृत्त्यर्थं पालनीया यस्य स औरभ्रिकः । महिष्यः पाल्या यस्य स माहिषकः । अथवा—

महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।
तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः ॥

इति देवलोक्तः । एतानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् इत्यर्थः। यमः—

ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ।
राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणस्तथा ॥
वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ।
कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ॥
दण्डपूजाश्च ये विप्राः ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥

दन्दशूका इति पाठान्तरम् ।

कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ।
श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ॥

शिल्पिनः शिल्पविद्यामात्राध्येतारः ।

अगारदाहिनश्चैव हस्त्यश्वपदका द्विजाः ।
कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ॥

---

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति घ०

परिवित्तिस्तथा स्तेनो दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।

सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव किराताश्च कुशीलवाः ।
अजाविका माहिषिका सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
धनुःकर्ता द्यूतवृत्तिः मित्रध्रुक् शस्त्रविक्रयी ।
पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाश्रमी ।
राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ॥
समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ।
गोविक्रयी च दुर्वालः पूगानां चैव याजकः ॥
मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
दाम्भिको वर्द्धकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
परिवित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
इष्वस्त्रो दारकाचार्यो मानकृत्तैलिकस्तथा ॥
चोरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्थानां च दूषकाः ।
चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् द्विजानाभियोजयेत् ॥

कदर्यस्तु—

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रं दारांश्च पीडयेत् ।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

इति देवलोक्तः । भविष्ये—

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् ।
तावती भ्रूणहत्या वै वेदविक्रय्यवाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः—

अधीष्यते ह्यहं दास्ये इत्युक्तो यस्तु दुर्मतिः ।

*कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥
ईदृशा ब्राह्मणा ज्ञेया अपाङ्क्त्या युधिष्ठिर ॥

तथा—

ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको नरः ।

काण्डपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखयोपनीतस्तदध्यायी च । क्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्तु—

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वसते रसात् ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गात्सोऽपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥

इत्याह । हारीतः—

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।
पठेच्छास्त्राणि वेदं वा स प्रेत्य श्वाऽभिजायते ॥

विष्णुः—

न वार्यपि प्रयच्छेत बिडालव्रतिकद्विजे ।

*गायक इति वादननर्तनादेरुपलक्षणम् । *पर्वकारः वेषान्तरधारी ।

पर्व क्लीबं महे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे ।

इति मेदिनीति भारतटीका । *अव्रतानां शूद्राणाम् । *उपाध्यायः अक्षरपाठकः । *काण्डपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखयोपनीतः ((१)तदध्यायी च ।

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वसते रसात् ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गात् सोऽपाङ्क्यः)प्रकीर्तितः ॥

इति नारदेन तु क्षत्रियवैश्यवृत्त्याजीवी उक्तः ।

शूद्राः पुत्राः स्वयं दत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।
ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

इति च हारीतः । 'वेश्यापतिः काण्डपृष्ठः' इति भारतटीका । *कुशीलवः कुशी फालः तेन कर्षणं लक्ष्यते, लवः छेदनं तदु-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०

ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥
अन्येऽपि हेमाद्रौ मात्स्ये—
त्रिशङ्कून्बर्बरानन्ध्रांश्चीनद्रविड(१)कौङ्कणान्।
कर्णाटकांस्तथाऽऽभीरा(२)न्कालिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥
तत्रैव सौरपुराणे—
अङ्गवङ्गकालिङ्गांश्च सौराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा।
आभीरान्कौङ्कणांश्चैव द्राविडान्दाक्षिणायनान् ॥
आवन्त्यान्मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥
चन्द्रिकायां यमः—
काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः।
मानकूटास्तुलाकूटाः *शिल्पिनो ग्रामयाजकाः॥
राजभृत्यान्धबधिरमूकखल्वाटपङ्गवः।
वणिजो मधुहर्तारो गरदा वनदाहकाः॥
समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः।
*प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथा प्रव्रजिताश्च ये ॥
यश्च प्रव्रजिताज्जातः *प्रव्रज्यावसितश्च यः।
अवकीर्णी च *वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः॥
(३)श्राद्धकाशिकायां कात्यायनः—
द्विर्नग्नः *कीलदुश्चर्मा शुक्लोऽतिकपिलस्तथा।
छिन्नौष्ठश्छिन्नलिङ्गश्च नैव केतनमर्हति ॥
*द्विर्नग्नः पित्रोर्वंशे त्रिपुरुषं विच्छिन्नवेदाग्निः। हेमाद्रौ

भयोपजीवीति भारतटीका। *शिल्पिनः शिल्पोपजीविनः। *प्रव्रज्योपनिवृत्तः प्रव्रज्यां विहाय पूर्वाश्रमं गतः। *प्रव्रज्यावसितः। प्रव्रज्यात्यागी। *वीरघ्नः त्रेतात्यागी। *कीलो नपुंसकभेदः। काल इति वा पाठः। *द्विर्नग्न इति। एतेन—

---

(१) 'कोङ्कणान्' क० (२) कलिङ्गांश्च' क० (३) 'श्राद्धकाविकायां' क०

मरीचिः—

अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि ॥

ब्राह्मे—

मूकश्च पूतिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।
*गलरोगी च *(१)गड्डुमान्स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥
षण्ढ*तूवर*मन्दांश्च श्राद्धेष्वेतान्विवर्जयेत् ॥

लम्बकर्णं चाह तत्रैव गोभिलः—

हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।
द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्ताविति शातातपोऽब्रवीत् ॥

चन्द्रिकायां यमः—

*द्व्यङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो न तु ।

षण्ढश्चात्र चन्द्रिकोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः । यथा—

षण्ढको वातजः षण्ढः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
कीलकश्चेति सप्तैव क्लीबभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

पराशरमाधवीये तु चतुर्दशविधा उक्ताः । तेषां

काणाः कुण्ठाश्च मण्ठाश्च मूकान्धबधिरा जडाः ।
कुनखाः कुष्ठिनश्चैव द्विर्नग्ना दृद्धमेहनाः ॥

विद्धशिश्नाः ।

अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिस्थूला भृशं कृशाः ।
निर्लोमानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये ॥
एतान् विवर्जयेत्प्राज्ञः श्राद्धेषु श्रोत्रियानपि ॥

इति स्कान्दे । द्विर्नग्ना दुश्चर्माण इति व्याख्यानमनादेयम्, दुश्चर्मणां पृथगुक्तेः । *गलरोगी गण्डमाली । *गड्डुमान् कुब्जः । *तूवरः यौवनेऽप्यजातश्मश्रुः । *मण्डो वक्रजङ्घः, मन्द इति

---

(१) 'गण्डुमान्' क०

स्वरूपाणि *तत्रैव ज्ञेयानि ।

चन्द्रिकायां शातातपः—

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्त्यल्पदक्षिणैः ।
तेषामन्नं न भोक्तव्यमपाङ्क्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥

एतच्च शक्तौ सत्याम् । अपरार्के भारते—

अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयकोऽपि वा ।
पश्चाच्चेत्पीतवान्सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥

(१)श्राद्धदीपकलिकायां यमः—

अपत्नीकश्च वर्ज्यः स्यात्सपत्नीकोऽप्यनग्निकः ।

तत्रैवाश्वलायनः—

प्रतिमाविक्रयं यो वै करोति पतितस्तु सः ।
जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः ॥
मातापित्रोर्विना सोपि पतितः परिकीर्तितः ॥

पाठे जडः । *व्यङ्गुलेति । व्यङ्गुलोपलक्षणम् । *तत्रैवेति । नारदः—

यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥
चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गषण्ढो बध्रश्च पक्षषण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद् गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥
ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥ इति ।

निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । बध्नः च्छिन्नमुष्कः । पञ्चदशदिनानि स्त्रियमासेव्य सकृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः ।

---

(१) 'श्राद्धदीपिकायां' क०

तत्रैव जातूकर्ण्यः—

यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वा वृषलीपतिः।
श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिषम्॥
पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणीपतिम्।
सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत्॥

बृहन्नारदीये—

शङ्खं चक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः॥
शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः॥

तेन ये *तप्तमुद्रादिविधयस्ते *शूद्रविषया इति। पृथ्वीचन्द्रोदये—

शिवकेशवयोरङ्कान् शूलचक्रादिकान्द्विजः।

गुर्वभिशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः। यस्येर्ष्यया पुंस्त्वमुत्पद्यते स ईर्ष्याषण्ढः। स्त्र्युपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः। वातोपहतरेतस्को वातरेताः। यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः। रेतोनिरोधात्षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः। मोघबीजी गर्भाधानासमर्थबीजी। अत्र प्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः। भार्याभिन्नास्वेव पुरुषभावो यस्य सोऽन्यापतिः इति।

*तप्तमुद्राविधयः—

यो न धारयते चक्रं शंखं वाऽपि कदाचन।
तस्य सन्दर्शने सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः॥
इत्यादयः।

*शूद्रेति।

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम्।

न धारयेत मतिमान्वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥
इत्याश्वलायनोक्तेश्च । नृत्यं (१)चोदराद्यर्थं निषिद्ध-
मिति श्रीधरस्वामी । *अन्येऽपि निषेधा निबन्धेषु ज्ञे-

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥
विप्रस्य नैतद् गृह्यत्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥
इति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेः । शूद्रधर्मरताः कुण्डगोलकाः,
शूद्राणां हि सधर्माणः (२)सर्वे तद्धर्मजाः स्मृताः ॥
इति मनुना तेषां शूद्रधर्मातिदेशात् । यद्वा भ्रष्टद्विजानामाग-
मदीक्षाधिकारिणामेव तत्राधिकारः । नच पौराणो धर्मो वेदमूलम्
इति कथं तत्र शिष्टानां नाधिकारः ?
अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः ।
अङ्कयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः ॥
इति शातातपोक्तेः । पुराणेष्वपि तान्त्रिकं दृश्यते । तथाच
पराशरपुराणे दशमाध्याये—
वेदमूलतया नित्यं प्रवृत्ता अपि सत्तम ।
क्वचित्कदाचित् स्मर्तारस्तन्त्रार्थं तं ब्रुवन्ति च ॥
क्वचित्तन्त्रानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि ।
वदन्ति तादृशो धर्मो ग्राह्यस्तन्त्रावलम्बना ॥
पुराणे धर्मशास्त्रे च योऽर्थः श्रुत्या विरुध्यते ।
स तन्त्रार्थस्तु विज्ञेयः समासेन मनीषिभिः ॥ इति ।
स्कान्देऽपि—
तन्त्रावलम्बनेनैव पुराणानीह कानिचित् ।
साक्षादेव विरुद्धार्थं प्रवदन्ति क्वचित् क्वचित् ॥
अधिकारविभेदेन नैव वेदं परं प्रति ॥
अधिकारविभेदो भ्रष्ट इति यावत् । *अन्येपीति ।

---

(१) 'चोदरार्थं' क० (२) 'सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' ङ० घ०

या इति दिक्।

अत्र विप्राणां ग्राह्यत्वोक्त्यैव तद्वर्ज्यानां निषेधे सिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणनं निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणप्राप्त्यर्थमिति विज्ञानेश्वरः। कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वसिष्ठः—

अपि चेन्मन्त्रविद्युक्तः *शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः।

विष्णुस्मृतौ—

"गणिकापति—अगम्यागामि—पर्याहित—पर्याधातृ—अविक्रेयविक्रेतृ—क(१)ल्पनमन्त्रकारक—आरूढपतित—पतितप्रयोगि-विलासितालवादक—शावक—शारीरिक—अलीकगृहस्थ—विविधरागबद्ध—वृथाकाषायधारि—वृथामुण्ड—वृथाजटिल—दन्तुर—आश्रमबाह्य—वृथालिङ्गधारि—अयाज्ययाजक—अविद्यकर्णा निन्द्याः" इति। स्मृत्यन्तरे भारतादौ चैवमेव निषिद्धा ब्राह्मणा मृग्याः। कृतप्रायश्चित्ता अपि ब्रह्महादयो वर्ज्याः, अतथाभूतानामप्रसक्तेः। वर्ज्यानां च विद्यादिसत्त्वेऽपि वर्ज्यत्वम्,

श्राद्धार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन।
निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक् फलमभीप्सता॥

इति ब्रह्माण्डात्। *शारीरैरिति।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी वृथा च यः।
वृथा काषायधारी यः श्राद्धे तं दूरतस्त्यजेत्॥
चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः।
सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम्॥
होतारो वृषलानां ये वृषलाध्यापकास्तथा।
तथा वृषलशिष्याश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्॥
अनग्नयश्च ये विप्रा मृतानिर्यातकाश्च ये।
स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम्॥

---

(१) 'कथनमन्त्र' ग्र०

अदूष्यं तं *यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः ॥
क्वचिद्विप्राणां जातिमात्रेण ग्राह्यत्वमुक्तम्। चन्द्रिकायामाग्नेये—

यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात्।
तानेव भोजयेद्विप्रान्(१)ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः ॥
ब्रह्मणा कृतसंस्थाना विप्रा ब्रह्मसमाः (२)स्मृताः ॥
अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः।
तेषु तुष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह देवताः ॥

तत्रैव—

न विचार्यं कुलं शीलं विद्या च तप एव च।
पूजितैस्तैस्तु सन्तुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः ॥

गयायां निर्गुणा अपि ते एव भोज्या इति हेमाद्रौ। अक्षय्यवटश्राद्ध एव तन्नियमो नान्यत्रेति त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणाः। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽपि पाद्मे—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥

स्कान्देऽपि—

ब्राह्मणान्न परीक्षेत तीर्थे क्षेत्रनिवासिनः।

मनुः—

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

असम्भवपरमेतदिति मेधातिथिः। हेमाद्रौ व्यासः—

गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥

इति कालिकापुराणादावशरीरदोषाणां दिक्। *यमः क-

(१) 'ब्राह्मणा' क० (२) 'स्मृताः तत्रैव' क०

काणाः कूटाश्च कुब्जाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या *मिश्रिता वेदपारगैः ॥

अथ विप्रनिमन्त्रणम् । चन्द्रिकायां वाराहे—

वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वः कर्तास्मीति जानता ।
स्थानोपलेपनं कृत्वा *ततो विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

तत्रैव प्रचेताः—

*दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम् ॥

बृहस्पतिः—

उपवीती ततो भूत्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्र्येऽथ स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥

र्मविपाकाभिज्ञः, योग्यत्वेन दोषाणां क्षीणप्रायतालाभात् । *मिश्रिता इति । मिश्रणं च दैविक एव,

काणादीन् भोजयेद्दैवे श्राद्धे दाने तु वर्जयेत् ।

इति सामन्तवात् । एवञ्च अदूष्यतावाक्यमपि दैविक एव ।

*ततो विप्रानिति । निमन्त्रणं च पूर्वेद्यू रात्रौ, तदसम्भवे परेद्युः,

निरामिषं सकृद् भुक्त्वा भुक्तसर्वजने गृहे ।
निमन्त्रयीत पूर्वेद्युरुपगम्य द्विजोत्तमान् ॥

इति जातूकर्ण्योक्तेः,

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान् ॥

इति मनूक्तेः,

पूर्वेऽह्नि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्देवपित्रुद्देशसमन्वितः ॥

इति ब्रह्माण्डात् । *दक्षिणामिति । दक्षिणचरणस्पर्शो जानु-

प्रचेताः—

सवर्णं प्रेषयेदाप्तं द्विजानां तु निमन्त्रणे ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—

राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः ।
व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेत् ॥

चन्द्रिकायां यमः—

*अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।
तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ।

तत्रैव पैठीनसिः–*'सप्त पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियान्निमन्त्रयेत्' । आश्वलायनसूत्रेऽपि—'एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा *वृद्धौ फलभूयस्त्वम्' । *द्वाविति वृद्धिश्राद्धे । 'गौतमः–नवावरान् भोजयेदयुजो वा *यथोत्साहम्' । याज्ञवल्क्यः—

द्वौ दैवे *प्राक् त्रयः पित्र्ये *उदगेकैकमेव वा ।
*मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

देशे कार्यः,

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः ।

इति मात्स्यात् । मयूखे चरणौ गृहीत्वा प्रसादनमुक्तम् । तदुत्तरं निमन्त्रणं कार्यमिति शिष्टाः । *अभोज्यमिति ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियाद्यैर्निमन्त्रितम् ।
तथैव क्षत्रियादीनां वृषलेन निमन्त्रितम् ॥

इति स्मृतिः । पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह–*सप्तेति । *वृद्धाविति । सर्वथा ब्राह्मणवृद्धौ फलाधिक्यं, महाल्पकर्मणोः साम्यायोगात् । अन्यथा महाकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । ननु द्वाविति कथं? पित्र्ये अयुजो विधानादित्याशङ्क्याह-*द्वाविति । पित्र्ये ब्राह्मणयुग्ममित्यर्थः । *यथोत्साहं यथाविभवम् । *प्राक्

दीपकलिकायां पराशरः—

संपत्तावथ पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः।
पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

*दर्शैकं पञ्च वा विप्रान् पार्वणे विनियोजयेत्॥

*अत्र वैश्वदेवे द्वौ चतुरो वोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन् पञ्च सप्त नव वोपवेशयेदिति निप्राङ्मुखौ। *उदक् उदङ्मुखाः। *मातामहानामप्येवमिति। संख्या।दिङ्नियमयोरतिदेशः। द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदेविकस्य तन्त्रावृत्त्योर्विधानादावृत्तौ प्रयोगाविधिभेदः, तन्त्रे च तदैक्यम्। *दर्शैकम्। एकादश वैश्वदेवे द्वौ, पित्र्ये प्रत्येकं त्रयः। एतद्वाक्यद्वयार्थं दर्शयन्नेव (१)पञ्च वेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति। यत्तु—

चत्वारश्चेद्द्विजाः श्राद्धे दैवे चैको भवेत्तदा।
त्रयः पित्र्ये भवन्त्येव वदन्त्येवं हि सङ्कटे॥
अथवाऽपि त्रयो वा स्युरेकः स्यात्पितृषु त्रिषु।
द्वौ दैवे चैव तु स्यातां विप्रावेके वदन्ति हि॥

इति, तन्निर्मूलम्। समूलत्वे चाद्यं (२)महालयादिश्राद्धपरं, तत्र पितृवर्गमातामहवर्गैकोद्दिष्टवर्गसत्त्वात्। द्वितीयं तु विष्णुब्राह्मणपरम्, श्राद्धरक्षितृगयाधरब्राह्मणभोजनस्य केषाञ्चिदनुमतत्वात्। वस्तुतस्तु दैवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति पञ्च ब्राह्मणाः। अथवा दैवे चत्वारः पित्र्ये त्रय इति सप्त,

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके स्मृताः।

इति अङ्गिरोवचनात्। न चात्र दैवे द्वौ पित्र्ये पञ्चेति विभागः, त्रिषु पञ्चानामयुग्मसंख्यया विभागासम्भवात्, 'नवावराः' इति सप्तानां विधानात्। नचायं बहुव्रीहिः,

---

(१) 'पञ्चधेत्य' घ० ङ० (२) 'महालयतीर्थश्राद्धादिपरम्' ङ०

क्षुण्णोर्थः। मनुः—

*द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्॥

पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः—

द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखावुपवेशयेत्।
पित्र्ये तूदङ्मुखांस्त्रींश्च बह्वृचाध्वर्युसामगान्॥

*अत्यशक्तौ हेमाद्रौ देवलः—

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत्।
षडर्घ्यान् दापयेत्तत्र *षड्भ्यो दद्यात्तथा हविः॥

सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग् भोजयीत द्विजोत्तमान्।
नोर्ध्वं कर्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः॥

इति ब्रह्माण्डात्। अत एव प्रोक्तोऽपि विप्रविस्तारो मनुना वर्जित इत्याह—*द्वाविति। नानाशाखीयविप्रसत्त्वे शाखाभेदेन विभागः। *अत्यशक्ताविति। अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्ताभावसत्त्वे इत्यर्थः। अनेकब्राह्मणालाभस्याप्युपलक्षणम्,

अन्नाभावे द्विजाभावे तीर्थे चापि महालये।
एकस्मिन्दीयते चान्नमर्घ्यान् पिण्डान् पृथक् पृथक्॥

इति स्मृतेः। *षड्भ्यो दद्यादिति। षड्भ्योऽन्नदानप्रकारमाह बृहस्पतिः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्वल्पत्वात्प्रकृतस्य तु।
स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत्॥

अस्यार्थः—एकब्राह्मणतृप्तिसमर्थनानाजातीयान्नसमुदायादेकपात्रेऽनेकपात्रे वा नानाजातीयमन्नमुद्धृत्य षडन्नसमुदायान् परिविष्य एकस्मै पित्रादये एकैकसमुदायं निवेदयेत्। अथवा एकस्मा-

गोभिलः—

*यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

अत्र वैश्वदेवे विशेषमाह तत्रैव वसिष्ठः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
*अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।

दन्नसमुदायात्स्तोकं स्तोकमुद्धृत्य बुद्ध्यैव पृथक्कृत्य निवेदयेदिति । अङ्गप्रधानजातं च षडुद्देश्यकं,

षडप्यावाहयेत्तत्र षड्भ्यो दद्यात्तथासनम् ।

इत्युत्तरार्द्धात् । एकविप्रश्च षड्दैवत्यार्थं सर्वगुणसम्पन्नः,

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ॥

इति कौर्मात्,

भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।

इति अग्रिमवचनाच्च । *यद्येकमिति । यदि द्वौ ब्राह्मणौ तदा पितृवर्गे मातामहवर्गे च एकैकं नियुञ्ज्यात्, दैवे तु पात्रं कल्प्यम् । 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति न्यायेन पैतृकस्य प्राधान्याद्वैश्वदेविकस्याङ्गत्वान्नाङ्गानुरोधेन प्रधानबाधो युक्त इति विज्ञानेश्वरादयः ।

*अन्नमिति । प्रकृतस्य प्रकृतश्राद्धीयस्य सर्वस्यान्नस्यैकदेशमन्नं वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनपर्याप्तं पात्रे परिविष्य तत्रत्यासने विश्वान् देवानावाह्य तान् पुरोवर्तिन इव ध्यायन् 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यादि जप्त्वा अमुकसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्तुत्वा पित्र्यमन्नं सङ्कल्पयेत् । ततो वक्ष्यमाणसावित्रीजपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकान्नप्रतिपत्तिमाह—*प्रास्येदिति ।

*प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥
*एतच्च सपिण्डीकरणवर्ज्यं ज्ञेयम्, *'न त्वेवैकं सर्वेषां काममनाद्ये' इत्याश्वलायनोक्तेः । *अस्यार्थ उक्तो नारायणवृत्तौ-'आद्यं सपिण्डीकरणं (१)तद्वर्ज्येषु श्राद्धेषु *कामं त्रयाणामेकं भोजयेत्, सपिण्डीकरणे तु नियतं त्रिभिर्भवितव्यम्' इति । अनाद्ये *पार्वणवर्जिते वा अभोजनआमहेमश्राद्धादौ वा । (२)*अन्नाभावे चेति

एतच्च भोजनाभ्यनुज्ञानन्तरं कार्यम्,

प्रास्येदग्नौ ततोऽन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

इति वासिष्ठे 'ततः'पदोपादानात् । चतुर्विंशति(३)मते जलमप्युक्तम्--

विप्राभावे वृथा न स्याद्दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । इति ।

*एतच्चेति । दैवपित्र्ययोरेकैकब्राह्मणनिमन्त्रणं चेत्यर्थः । *न त्वेवैकमित्यादि । अत्र वृत्तिः—एकैकमुभयत्र वेति मनूक्तपक्षस्यायं निषेधः । तं कुर्वता मनूक्तमन्यदनुज्ञातं भवति । तच्च दैवं भोजनं, तस्य विधिः स्मृताववगन्तव्यः । आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते अस्मद्गृह्योक्तेतिकर्तव्यतामात्रमेव कार्यं, शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा न विस्तरः कार्यः, 'सत्क्रियम्' इति मनूक्तेः; 'बहल्पं वा' इति वचनाच्चेति । अत्रेतिकर्तव्यताविस्तरो निषिद्धः न तु ब्राह्मणविस्तरः, 'वृद्धौ फलभूयस्त्वम्' इत्याचार्योक्तेः । आचार्यज्ञापितत्वाच्च दैवमप्यावश्यकमिति भावः । *अस्य "काममनाद्ये" इत्यस्य । *काममिति । आपत्कल्पोऽयमिति ज्ञापनार्थम् । *पार्वणवर्जिते इति । 'अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिके' इति सूत्रोक्तेषु पार्वणम् । *अन्नाभावे सम्पदभावे

(१) 'तद्वर्ज्येषु सर्वश्राद्धेषु' क०
(२) 'अन्नाभावे वेति पाठान्तरं वत्रैव' क० (३) 'मते च' ङ,०

व्याख्यान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । कारिकाऽपि—

दैवे पित्र्येऽथ वैकैकं सपिण्डीकरणं विना । इति ।

अत्रैकविप्रे साग्नेर्विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—

एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत्सदा ।
अनग्नेः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्वतः ॥

सर्वथा विप्रालाभे तत्रैव हेमाद्रौ (१)च सत्यव्रतः-

निधाय दर्भनिचयमासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रेषसंयुक्तं सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

'अत्रानन्यभावात्सत्रे इव ऋत्विक्कार्ये यजमानविधौ न दक्षिणा' इति केचित् । तन्न; अदृष्टार्थाया (२)दक्षिणायाः प्राप्तेः,—

सर्वं तत्त्रिजटे तुभ्यं यच्च श्राद्धमदक्षिणम् ।

इति पाद्मात्;—

विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्धहरो भवेत् ।
स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एवं यतिश्राद्धेऽपि कात्यायनः-

यज्ञव(३)स्तुनि मुष्टौ च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥

मातृश्राद्धे तु विप्रालाभे सुवासिन्योऽपि भोजनीया इत्याहापरार्के वृद्धवसिष्ठः—

मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः॥ इति।

अष्टाविति वृद्धिश्राद्धविषयम् ।

पाद्मे उत्तरखण्डे—

सकृदभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलां च यः ।
पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं च कुरुते नरः ॥

---

(१) 'च' नास्ति क० (२) 'दक्षिणायाः' नास्ति क० (३) 'यज्ञवास्तुनि' क०

पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पकोटिशतं दिवि ॥

चन्द्रिकायां मात्स्ये—

पठन्निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत्पैतृकान् बुधः ।
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥

यत्तु मनुः—

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥ इति,

तत्पूर्वेद्युर्निमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव देवलः—

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।
अज्ञातनिसमानार्षानयुग्मानात्मशक्तितः ॥

कात्यायनः—*'अनिन्द्येनामन्त्रितो *नापक्रामेत्' (का०

दुर्भिक्षे च । *अनिन्द्येन भोज्यान्नेन । *नापक्रामेत् न नाभ्युपगच्छेत् , किन्त्वभ्युपगच्छेदेव । केतनं गृह्य गृहीत्वा शक्तश्चेत् । 'अनिन्द्येनामन्त्रिते शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्तव्यम्'इति गौतमः । तेन निन्द्येनामन्त्रणे भोक्तुमसामर्थ्ये च प्रत्याख्येयमिति गम्यते । इदं च फललिप्सूनां परान्नभोजनाभ्यनुज्ञामात्रम् ,

कामं प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रिसात्कृते ।

इति देवलोक्तेः । तत्र परान्नभोजनेऽल्पो दोषः न तु दोषसामान्याभावः । तत्रापदि द्रुपदाजपः, आपदाधिक्ये मनस्तापः । अत एव परान्नभोजनं प्रकृत्य मनुः—

लिप्येतैवैनसा विप्रो ज्वलनार्कमयोऽपि सन् । इति ।

निमन्त्रितान् नातिक्रामेत् , तदनन्तरं कस्यचिद्दोषजननेन परस्परातिक्रमे तु न दोषः । निन्द्यानाह याज्ञवल्क्यः—

कदर्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

श्रा० सू० १-१२) 'केतनं गृह्य शक्तः'।

अथ श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः। तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपरार्के यमः—

केतनं कारयित्वा तु योऽनिपातयति द्विजम्।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते॥
आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत्।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते॥

प्रमा(१)दात्त्यागे तु हारीतः—

प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः।
तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वं तत् फलमश्नुते॥

वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्॥
चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम्।
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्॥
अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम्।
शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्॥
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम्।
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम्॥
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥ (या० स्मृ० आ० १६३-१६७)

कदर्यः लक्षितः। बद्धः शृङ्खलितः। रङ्गावतारी नटः। वैणः वीणावादनोपजीवी, वीणेति तौर्यत्रिकोपलक्षणम्। दीक्षी दीक्षासंस्कारवान्। अग्नीषोमीयवपाहोमोत्तरं न दोषः, 'असंस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्'इति श्रुतेः। क्रुद्धः दृढतरान्तरकोपः। मत्तः धनादिना गर्वितः। क्रूरः निष्ठुरः। उग्रः परदुःखकृत्। रजकः वस्त्ररागकारी। चैलधा-

---

(१) 'प्रमादत्यागे' क०

प्रमादाभावे तु नारायणः—

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः ।
यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥

चकः वस्त्रप्रक्षालकः । एषां कदर्यादिसोमविक्रय्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्तव्यमित्यर्थः । यमोऽपि—

चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।
ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥
कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी ॥

चक्रोपजीवी शकटोपजीवी । गान्धर्वः गायकः । ध्वजी मद्यविक्रेता । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।
मुनेरन्नमभोज्यं स्यात्सर्वेषां लिङ्गिनां तथा ॥

मुनिरित्युपलक्षणम् । लिङ्गिनः पाशुपतादयः । अङ्गिराश्च—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

यत्तु सौमन्तवं—

गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।
अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा श्रृतम् ॥

यदपि विष्णुपुराणम्—

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् । इति,

तदापद्विषयम्,

अदत्तान्याग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि । (या० स्मृ० १–१६०)

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

(य(१)स्य नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च तथाऽतिथिः ।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०

यमः—

*आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।
नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

तत्रैव देवलः—

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।
भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

वृथापाकः स विज्ञेयः तस्य नाश्नात् कथञ्चन ॥
योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

देवलः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतच्चाभ्यासविषयम् ।

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तथा ॥
गृहस्थधर्मवृत्तो यो ददाति परिवर्जितः ।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥

एवमन्येऽप्यभोज्यान्ना अन्यतो ज्ञे(१)याः ।

*आमन्त्रित इति । आमन्त्रणमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारणं चेत् कुर्यात् तदा मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ इति । (म० स्मृ० ३–१९०)

(१) 'बोध्याः' ङ०.

यदि विप्रो *विलम्बेत तदोक्तमादित्यपुराणे—

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन।
देवतानां पितृणां च दातुरन्नस्य चैव हि॥
चिरकारी भवेद् द्रोही पच्यते नरकाग्निना॥

पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्य*ध्वानं याति दुर्मतिः।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्वहते द्विजः।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेदभोजनाः॥
निमन्त्रितस्तु यो विप्रः प्रकुर्यात्कलहं यदि।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभोजनाः॥

शङ्खः—

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतैनसा॥

मैथु(१)नम् ऋतावपि निषिद्धम्।

(मृ(२)ष्टान्नदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे तु चान्द्रायणं कार्यम्।)
यत्तु निर्धनस्य लोभादिनाऽतिक्रमे दोषाभाववचनं-

विद्यमानधनो विद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्॥ इति।

तस्य समूलत्वे अत्यावश्यकधनव्यये उपस्थिते निर्धनस्य केतनदक्षिणामात्रेण तदनिर्वाहे लोभादिना तदतिक्रमानुज्ञापरम्।
*विलम्बेत आहूतोऽपि श्राद्धकालातिक्रमं करोति। *अध्वानमिति।

---

(१) 'मैथुनं च' क० (२) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति घ०

ऋतु(१)काले नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन्नवाप्नोति ह्यनिष्टानि फलानि तु ॥ इति

तत्र माधवीये च वृद्धमनूक्तेः;

श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वाऽपि निमन्त्रितः ।
उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥
भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः ।
व्यवायं भोजनं चापि ऋतावपि विवर्जयेत् ॥ इति

तत्रैवाश्वलायनोक्तेश्च । विज्ञानेश्वरेण तु श्राद्धे ऋतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तं तत्त्वगतिक(२)गतित्वे ज्ञेयम् । बृहस्पतिः—

द्विनिशं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैः सह ।
अन्यथा वर्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥
पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥
स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वापं तथैव च ॥

यत्तु श्राद्धकारिकायां पुराणसमुच्चये—

कृत्वा तु रुधिरस्रावं न विद्वान् श्राद्धमाचरेत् ।
एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत् ॥ इति,

तन्निर्मूलम् । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत् ॥ इति ।

(३)तत्र सन्ध्यानिषेधः प्रायश्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः । यथाऽऽहोशनाः—

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

---

(१) 'ऋतुकालं' क० (२) 'तत्त्वगतिकत्वे' क० (३) 'तत्र नास्ति' छ० ग०

गौडास्तु—

सायंसन्ध्या परान्नं च छेदनं च वनस्पतेः।
अमावास्यां न कुर्वीत रात्रिभोजनमेव च॥
द्यूतं च कलहं चैव सायंसन्ध्यां दिवाशयम्।
श्राद्धकर्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिं च वर्जयेत्॥

इति कामधेनौ वाराहाद्युक्तेः श्राद्धकर्तुरपि सायंसन्ध्यानिषेधमाहुः। शिष्टास्त्व(१)स्य निर्मूलत्वमाहुः। होमनिषेधस्तु *स्वविषयः,

सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने।
एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्। तत्रैवादित्य(२)पुराणे—

निमन्त्रितस्तु न श्राद्धे कुर्याद्भार्यादिताडनम्॥

चन्द्रिकायां प्रचेताः—

श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम्।
श्राद्धकर्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः॥

हेमाद्रौ जा(३)बालिः—

दन्तधावनताम्बूले तैलाभ्यङ्गमभोजनम्।
रत्यौषधपरान्नं च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत्॥ इ(४)ति।

विष्णुरहस्ये—

श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम्।
गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुद्ध्यति॥

न सीमानमतिक्रामेत् श्राद्धार्थं वै निमन्त्रितः।
पर्यटन् सीममध्ये तु न कदाचित् प्रदुष्यति॥

इति ब्रह्माण्डात्, सीम्नः परस्तान्न गच्छेत्। *स्वविषय

---

(१) 'अस्य नास्ति' छ० ग०   (२) 'आदिपुराणे' क०
(३) 'जाबालः' क०   (४) 'इति' नास्ति क०

पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।
दानप्रतिग्रहौ होमं श्राद्धभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥

सोमोत्पत्तौ—

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

एतद्विहितेध्मादिव्यतिरेकेण ।

वनस्पतिगते सोमेऽनडुहो यस्तु वाहयेत् ।
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ॥
वनस्पतिगते सोमे मन्थनं यस्तु कारयेत् ।
गावस्तस्य प्रणश्यन्ति चिरकालमुपस्थिताः ॥

वनस्पतिगतस्वरूपमाह पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः—

त्रिमुहूर्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्तं वसेज्ज(१)ले ।
त्रिमुहूर्तं वसेद्गोषु त्रिमुहूर्तं वनस्पतौ ॥

कालिकायां वृद्धमनुः—

निमन्त्र्य विप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं *क्षुरम् ।
प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधाशौचे तथाऽनृतम् ॥

केचिन्निमन्त्रणात्पूर्वं शुद्ध्यर्थं पूर्वेऽह्नि क्षौरं कुर्वन्ति, तत्र मूलं मृग्यम् । मरीचिः—

षष्ठ्यां पर्वसु पक्षादौ रिक्ताभद्रातिथिष्वपि ।
पाते श्राद्धे व्रताहे च क्षौरं वर्ज्यं निशासु च ॥

यदा कर्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति तदा कर्त्रा प्रतिनिधिना च प्रागुक्तनियमाः कार्याः,

इति । अन्यहोमकर्तुरभावे स्वयमेव प्रायश्चित्तानन्तरं होमः कार्यः, 'दशकृत्व'इति वचनात् । *क्षुरमिति । नखकृन्तनाद्युपलक्षणम् ।

(१) 'जले वसेत्' क०

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः।
श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदाऽन्येनापि कारयेत्॥
नियमानाचरेत्सोऽपि नियतांश्च वसुन्धरे।
यजमानोऽपि तान्सर्वानाचरेत्सुसमाहितः॥

इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः। स्त्रियास्तु पाद्मे—

मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च।
हसते वदते चैव निराशाः पितरो गताः॥

आश्वलायनः—

श्राद्धेऽह्नि भोजयेद्वास्तौ न बालानपि यत्नतः।
प्राक्पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्यात्स्वविग्रहम्॥

वास्तौ गृहे।

अथ श्राद्धवस्तूनि। तत्रादौ *कुशाः पृथ्वीचन्द्रोदये दक्षः—

समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः।

अष्टधा भक्ते दिने द्वितीयो भाग इत्यर्थः। तत्रैव यमः—

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि।
मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः॥

व्यासः—

तर्पणादीनि कर्माणि पितॄणां यानि कानिचित्।
तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सप्तपत्रैर्विशेषतः॥

शालङ्कायनः—

सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्॥

---

*कुशा इति। दर्भकुशयोर्भेदमाह कौशिकः—

सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः।
अप्रसूता स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः॥
समूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिताः॥

शङ्खः—

*अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

हारीतः—

*पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जुलैः ।
एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

स्मृत्यर्थसारे—

सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं*नवम् ॥

रत्नावल्याम्—

द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः ॥

हेमाद्रौ स्कान्दे—

अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा ।
द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके ॥

पवित्राभावे (१)तु तत्रैव सुमन्तुः—

समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे ।
सव्ये चैव तथा त्रीन्वै बिभृयात्सर्वकर्मसु ॥

---

*अनन्तगर्भि अनन्तगर्भ एकः । कुश एव पवित्रं कौशमिति स्वार्थे तद्धितः । आज्योत्पवने च तादृशे द्वे पवित्रे ग्राह्ये, 'पवित्राभ्यामाज्यमुत्पुनाति' इति सूत्रात् । तथा च पवित्रं यत्र कुत्रचित्कर्मणि द्विदलं पवित्रद्वयात्मकं विज्ञेयमिति, न तु दलद्वयोपेतकुशद्वयात्मकम्, पदार्थैकदेशतया कुशे द्विदलानन्वयात् सापेक्षतया कौशमिति तद्धितासम्भवाच्च । धार्यं पवित्रमाह—*पवित्रमिति । 'पिञ्जुलं कुशपत्रे स्यात्' इति कोशः । *नवमिति ।

त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा ।
चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकम् ॥

---

(१) 'तु'नास्ति क० छ०

बौधायनः—

हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च।

दर्भग्रहणे मन्त्रमाह शङ्खः—

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव॥

स्मृत्यर्थसारे—

हुंफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत्।

भारद्वाजः—

प्रेतक्रियार्थं पित्रर्थमभिचारार्थमेव च।

दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात्प्राचीनावीतिको द्विजः॥

कुशाभावेऽपरार्के सुमन्तुः—

कु(१)शाः काशाः शरो गुन्द्रो यवा दूर्वाऽथ बल्वजाः।

गोकेशमुञ्जकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः॥

इत्यपि। अस्याचमनाङ्गत्वमाह कात्यायनः—

सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गे पितृकर्मणि।

अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत्॥

सर्वकर्माङ्गत्वं च शातातपः—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः॥

पवित्रे च ग्रन्थिमाहात्रिः—

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते॥

द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पाशं प्रदक्षिणम् अर्धवेष्टनं वि- धाय पश्चाद्भागेन यदा प्रवेशयेत्तदा वर्तुलो ग्रन्थिः। स एव यदा प्रादक्षिण्येन समवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेशयेत्तदा ब्रह्मग्रन्थि-

(१) 'कुशः काशः' क० छ०।

काशादौ विशेषमाह शङ्खः—

काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचि*द्विधिशङ्कया।
प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च॥

पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

मासिमास्युद्धृता दर्भा मासिमास्येव (१)चोदिताः।

षट्त्रिंशन्मते—

मासेन स्यादमावास्या दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः।

गृह्यपरिशिष्टे—

*ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्।
अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते॥

रिति हेमाद्रिः। एतेन भोजने पवित्रस्याप्यावश्यकत्वं गम्यते। *विधिशङ्कयेति।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्त्वोच्छिष्टं तु वर्जयेत्॥

इति विधेरनुकल्पेऽपि प्रवृत्तिशङ्कयेत्यर्थः।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥

इत्युपयुक्तानामप्यन्यत्र विनियोज्य(२)त्वात्तदपवादमाह-*येचेति। अग्राह्यान् कुशानाह भरद्वाजः—

शुना शूद्रवराहेण मार्जारेणैकचक्षुषा।
खरेण कुक्कुटेनैव स्पृष्टः कर्मरिपुः कुशः॥
कृमिना कृकलासेन पतितेनान्त्यजेन च।
भिषजा रोगिणा स्पृष्टः कुशः कर्मस्वशोभनः॥
देवलेन च षण्ढेन व्रात्येनाज्ञातजन्मना।
वर्ज्यः सूतकिना स्पृष्टः कुशोऽनुष्ठेयकर्मसु॥

---

(१) 'ते स्मृताः। मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः। अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः। षट्त्रिं' क०।

(२) 'त्वात्तत्राह' ङ।

लघुहारीतः—

पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

हेमाद्रौ—

*अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च ।
हेमात्मकपवित्रस्य ह्येकां नार्हन्ति वै कलाम् ॥

अथ हविः । हेमाद्रौ प्रचेताः—

कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्यु*र्यवशालयः ।
*महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
*कृष्णाः श्वेताश्च*लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥

महायवा वेणुबीजम् । मधूलिका*यावनाला इति

रक्तश्लेष्मास्थिभिः स्पृष्टः क्रियायुक्तः पुरा धृतः ।
उच्छिष्टजनसंस्पृष्टः कुशो ज्ञेयः क्रियारिपुः ॥

हारीतश्च—

येत्वन्तर्गर्भिता दर्भा ये च च्छिन्ना नखैस्तथा ।
क्वाथिताश्चाग्निना ये च तान् दर्भान्परिवर्जयेत् ॥

इत्यादि । *अन्यानि चेति दर्भपवित्रासत्त्वे । तत्सत्त्वे त्वे-तद्वेयमेव, विकल्पितयोरिव कल्पानुकल्पितयोरेकार्थविरोधित्वात् ।

*यवशालयः । यवाः शितशूकाः । शालयः कलमाद्याः । 'यवशालिः शालिभेदः' इति(१)माधवानुमतम् । *महाय-वव्रीहियवौ यवप्रभेदौ । 'महायवा वेणुबीजम्' इति पाठस्तु न माधवानुमतः । *कृष्णाः स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । *लो-हाः रक्तशालयः । प्रागुक्तस्यैव विवरणमित्यन्ये । *यावनाला

---

(१) 'माधवानुक्तं' घ० ङ स० ।

हेमाद्रिः कल्पतरुश्च । भारते—

वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षय्यं मनुरब्रवीत् ।
सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ॥

चन्द्रिकायां देवलः—

इष्टापूर्ते मृताहे च दर्शवृद्ध्यष्टकासु च ।
पात्रेभ्यस्तेषु कालेषु देयं नैव कुभोजनम् ॥

सा(१)यणीये—

*अगोधूमं च यच्छ्राद्धं माषमुद्गविवर्जितम् ।
तैलपक्केन रहितं कृतमप्यकृतं भवेत् ॥

हेमाद्रावत्रिः—

अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

तत्रैव ब्राह्मे—

यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा ।
सन्तर्पयेत् पितॄन् मुद्गैः श्यामाकैः*सर्षपद्रवैः ॥
नीवारैर्हरिश्यामाकैः प्रियङ्गुभिरथार्चयेत् ॥

इति । तद्विशेषा इत्यर्थः । शालिविशेषा इत्यपि स एव । धान्यविशेषा इति माधवः । महुलीति प्रसिद्धो दीर्घगोधूम इति तदर्थविदः । *अगोधूममिति गोधूमादेरत्यावश्यकत्वार्थम् । तैलयावनालयोरापत्कल्पत्वमाह निगमः—

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ।
तैलमप्यापदि प्राज्ञाः सम्प्रयच्छन्ति याज्ञिकाः ॥

तैलमपि वर्जयन्ति । आपदि तु उभयमपि सम्प्रयच्छन्तीत्यर्थः *सर्षपाः गौराः । मार्कण्डेयः—

नीवाराः पौष्कराश्चैव वन्यानां पितृतृप्तये ।
प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः ॥

---

(१) 'सायनीये' क० ।

हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनिः-

*यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः ।
स तृप्तो दुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः ॥

कलिकायामाश्वलायनः—

कदल्यादिफलैः शस्तैर्मूलैरार्द्रादिकैरपि ।
गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धे संतर्पयेत् पितॄन् ॥
कदल्याम्रफलादीनि श्राद्धे सम्पादयेत्सुधीः ॥

हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च मार्कण्डेयः—

गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि ।
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितमहाः ॥
विदार्या च भरुण्डैश्च तिलैः शृङ्गाटकैस्तथा ।
क(१)ञ्चुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धूबदरैरपि ॥
पालेवतैरारुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥
लाजाभिश्च सधानाभिस्त्रपुसोर्वारुचिर्भटैः ।
सर्षपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदै राजजम्बुभिः ॥
प्रियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च तिलण्टकैः ।
वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चुक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥
लोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैश्च संस्कृतैः ॥
रागखाण्डवचोष्यैश्च त्रि(२)जातकसमन्वितैः ।
दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥

पौष्कराः पद्मबीजम् । कोविदारः काञ्चनारः । निष्पावः वल्लः । *यदिष्टमिति । अनिष्टासाधनत्वेन संवादीच्छाविषयत्वमिष्टत्वम् । अदनीयस्यान्नमिष्टं 'हविष्यं च' इति

---

(१) 'कैचुकै' क० छ० । (२) 'द्विजातक' ग० ।

एषां कोशहेमाद्र्यादिव्याख्यावैद्यकाद्यनुसारेण मध्यदेशभाषया नामान्युच्यन्ते। सतीनैः कलायैः, 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः। बटूरीति प्रसिद्धैः। विदार्या *तत्कन्देन। *भरुण्डं जलजं 'मखाणा' इति श्राद्धमञ्जर्याम्। *(१)कूष्माण्डमित्यन्ये। *शृङ्गाटकं सिंघाडा। *कञ्चु(२)कः कंचनारः। *कन्दः सूरणः, 'अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः' इत्यमरः। कर्कन्धूः वन्यं*सूक्ष्मं बदरम्। *पालेवतं कोशातकी। *आरुकम् अरुई। अक्षोटम् अखरोटः। काकोलीक्षीरकाकोल्यौ गौडेषु प्रसिद्धे। पिण्डालकं सुथनी। (महा(३)राष्ट्राणां मोहलकन्द इति प्रसिद्धम्)। *त्रपुसादयस्त्रयः कर्कटीभेदाः। *चिर्भटं खर्बुजम्। स-

हविष्यत्वेन विशेषणात्। *तत्कन्देन भूकूष्माण्डीकन्देन। कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलमिति माधवः। *भरुण्डं काश्मीरदेश इति केचित्। *कूष्माण्डमिति। कूष्माण्डनिषेधस्तु अल्पतत्परः, वर्ज्यानुवृत्तौ

स्वल्पं तु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली।

इति भरद्वाजोक्तेः। बहुशः कूष्माण्डनिषेधात् स्वल्पनिषेधो दोषाधिक्यार्थ इति भरुण्डं न कूष्माण्डमित्यस्वरसः। भूकूष्माण्डमिति वा पाठः। *शृङ्गाटक इति। आमशृङ्गाटकस्तु निषिद्ध इति श्राद्धदीपः। *कञ्चुक इति। कर्चूर इत्याख्यः शाक इति माधवः। *कन्द इति। वज्रकन्दस्तु निषिद्ध इति श्राद्धदीपः। कर्कन्धूबदरयोः पुनरुक्तिवारकं—*सूक्ष्ममिति। *पालेवतं जम्बीरानुकारिफलभेद इत्यन्ये। *आरुकम् अरण्यैर्वारुकमित्यन्ये। *त्रपुसं स्थूलकर्कटीभेदः। उर्वारुः स्वादुकर्कटी। चिर्भटं तिक्तकर्कटी। अर्थान्तरमाह—*चिर्भटमिति।

(१) 'भूकूष्माण्ड' क० ग० छ०। (२) 'कंचुकः' क० छ०।
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ०।

र्षपा इति दीर्घश्छान्दसः। प्रियालं चिरौंजी। फल्गु उदुम्बरम्। तिलण्टकं *पटोलम्। तालकन्दः कन्दविशेषः। चुक्रिका तिन्तिणी बि(१)म्बा। क्षीरिका खीराणि। मोचं कदलीफलम्। लकुचं बडहरम्। मुञ्जातकं गौडदेशे प्रसिद्धम्। पद्मफलं गट्टा। रागखाण्डवः—

पिप्पलीशुण्ठियुक्तस्तु मुद्गयूषस्तु खाण्डवः।
रागखाण्डवतां याति शर्करासंयुतं तु तत्॥

इत्युक्तः पानविशेषः। त्रिजातं लवङ्गैलापत्रकाणि।
मदनरत्ने कौर्मे—

*कालशाकं च वास्तूकं मूलकं कृष्णनालिका।
प्रशस्तानीति शेषः।

हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च वायुपुराणे—

कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम्।
बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमम्॥
चव्यं पालिवताक्षोटं खर्जूरं च कसेरुकम्।
कोविदारश्च कन्दश्च पटोलं बृहतीफलम्॥
पिप्पली मरिचं चैव एला शुण्ठी च सैन्धवम्।
शर्करागुडकर्पूरबदरीद्रोणपत्रकम्॥

तथा—

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं गुडमेव च।

राजशाकं कृष्णसर्षपः। इङ्गुदः तापसतरुफलम्। *पटोलं स्वादु। लोचं नारिकेरं "नारिकेरफलं लोचम्" इति कोशः। बीजपूरं मातुलिङ्गम्।

*कालशाकं कालिकाख्यमुत्तरदेशे। एतेन कृष्णनालिका तदन्येति सिद्धम्।

(१) 'बिम्बी वा' क० छ०।

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा ॥
रामठं हिङ्गु ।
कसेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथा बिसम् ।
तमालं शतकन्दश्च मध्वालुः शीतकन्दकम् ॥
कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चलम् ।
मांसं शाकं दधि क्षीरं चाम्बुवेत्राङ्कुरस्तथा ॥
कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा तिन्दुकं मोचमेव च ।
अलाबुं ग्रीवकं चारं कर्कन्धुर्मधुसाह्वयम् ॥
वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपरूषकम् ॥
पिप्पलीमरिचे चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
नागरं चार्द्रकं देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ (१)इति ।

तथा—

शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

द्रोणशाकं *(२)'गूम' इति प्रसिद्धम् । मृद्वीका द्राक्षा । *आम्रातम् आँबाडा इति प्रसिद्धो वृक्षः तत्फलं च । *पालिवतं जम्बीरम् पालि(३)आलमिति गौडप-

*गूमेति । कुम्भेति महाराष्ट्राः । *आम्रातं कषीतक इति वृद्धाः, अम्बाडी इति देशीयाः । राताम्बा इति वृक्षे, तत्फले च आम्बसोल इति महाराष्ट्राः । चव्यं चविका । 'भव्यम्' इति वा पाठः । भव्यं कर्मरङ्गं कम्रक इति तुरुष्काः । मधुकं मधुकफलम् । बि(४)सम् पद्मिनीमूलम् । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् इति वृद्धाः । *पालवितमिति । पारावतमिति पाठेऽपि पालि-

(१) 'इति' नास्ति क. (२) 'गूमा' क.

(३) 'उपानिआलम्' क., 'पानिआलं' छ.

(४) यद्यपि 'घ' 'छ' ह्नपुस्तकेषु "बिसं पद्मिनीफलम्" इति "मधुकं मधुकफलम्" इत्यस्मात्पूर्वं वर्तते परमस्माभिरग्रे मूलप्रतीकानुरोधेन स्थापितम् ।

सिद्धं वा। खर्जूरं खजूर इति प्रसिद्धम्। कसेरुः जलजः कन्दः। कोविदारः *कश्चनारस(१)दृशः। तालकन्दः तालमूली। बिसं भसीडम्। शतकन्दः शतावरी। (२)शीतकन्दः शालूकं, सेरुकीति प्रसिद्धम्। कालेयं करालसंज्ञः शाकः, दारुहरिद्रा वेति पृथ्वीचन्द्रोदयः। सुनिषण्णं *कर्कटीसदृशं सुलटीया इति गौडप्रसिद्धम्। *सुवर्चलं शा(३)कविशेषः। *कट्फलं श्रीपर्णीवृक्षफलम्। कौङ्कणी *अम्लरसा द्राक्षा। तिन्दुकं डिण्डिसमिति कैदेवः *तिन्दुफलं वा। ग्रीवकं फलविशेषः। चारं क्षुद्रतालम्। मधुसाह्वयं मधूकपुष्पं फलं वा। *वैकङ्कतं वैञ्चीति गौडख्यातम्। परूषकं *परूसामिति प्र-

आलमिति गौडाः। *काञ्चनारसदृश इति। प्राक् काञ्चनार इति व्याख्यातमपि व्याख्यातम्,

कूष्माण्डालाबुवार्ताककोविदारांश्च वर्जयेत्।

इति काञ्चनारनिषेधात्। अयं च करकापरपर्यायः। *क(४)र्कटीति। सुलटीयेति गौडाः। *सुवर्चलं सुमसुमीति गौडाः। च(५)ञ्चुः कचूरेत्यतिप्रसिद्धः। *कट्फलमिति। कायफलमिति महाराष्ट्राः। *अम्लेति। 'स्वादूनि' 'मधुराणि' इति च सम्भवाभिप्रायेणोपात्तेष्वपि योजनीयम्। *तिन्द्विति पाठद्वयेऽप्यर्थः। *वैकङ्कतं स्रुवावृक्षफलम्। *परूसमिति प्रसिद्धमिति। परशुरामक्षेत्रमध्यं दीर्घमूलकं तुण्डकेरीफलमि-

(१) 'सदृश' नास्ति क. छ. (२) 'शीतकन्दः' नास्ति ग. छ.

(३) 'सुवर्चल सुमसुमीति गौड़प्रसिद्धं' क. छ.

(४) 'कर्कटीति' इत आरभ्य 'गौडाः' पर्यन्तं टीकाग्रन्थो मूल'क' 'छ' पुस्तकानुरोधिपाठानुवादो दृश्यते।

(५) चञ्चुरित्यस्य मूले स्थितिर्नैव दृश्यते इति चिन्त्यमिदं प्रतीकम्। 'चन्युः चुचुरित्यतिप्रसिद्धः' च पुस्तके।

सिद्धम् । नागरं शुण्ठी । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

(आम्र(१)माम्रातकं बिल्वं दाडिमं बीजपूरकम् ।
प्राचीनामलकं *क्षीरं नारिकेरं परूषकम्) ॥
नारङ्गकं च*खर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् ।
एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः ॥

(मा(२)त्स्ये--

अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ।
मासं प्रीणाति सर्वान्वै पितॄनित्याह केशवः ॥)

याज्ञवल्क्यः—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् ।
*मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
खड्गामिषं *महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।

ति वृद्धाः । प्रागुक्तमूलकमेतदेव । *क्षीरं राजादनफलम् । 'खिरणी' इति गुर्जराः । *खर्जूरमिति । वत्सकं वारुकं वाऽन्यत्र पठितम् । आद्यं कुटजफलं, द्वितीयं वालुकमिति महाराष्ट्राः । शङ्खः—

आम्रान् पालेवतानिक्षून् मृद्वीकाभव्यदाडिमान् ।

अन्यत्रापि—

वीणाकं लकुचं जम्बु भव्यं भूतं तथारुकम् ।

भूतं कर्णाटेषु ।

श्राद्धे मांसमधुनोरावश्यकत्वमाभासितुं मांसं कीर्तयति—*मात्स्येति । *महाशल्कः मत्स्यभेदः । पृष्ठभागः शुक्त्याकारोऽवय-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क. छ.

(२) कंसान्तर्गतं नास्ति क. छ.

*लोहामिषं *कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ॥'

निगमः—

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

वार्ध्रीणसो जरच्छाग इति मेधातिथिः । कात्यायनः—

'छागो(१)स्रमेषानालभ्य शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतान्वाहृत्य पचेत्' । कौर्मे—

क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाऽथ मृतानाहृत्य वा द्विजः ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन तदस्याक्षय्यमुच्यते ॥

श्राद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषमाह मनुः—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥

अत्र बहुषु वचनेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्योक्तेः,

विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

इति हेमाद्रौ देवलोक्तेः,

यच्छ्राद्धं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि ।
मिष्टान्नैरपि संयुक्तं पितॄणां नैव तृप्तये ॥
अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्याच्च माक्षिकम् ।
नामापि कीर्तनीयं स्यात् पितॄणां प्रीतये ततः ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेश्च मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते । गौडनिबन्धे मात्स्य(२)सूक्ते—

मध्वभावे गुडो देयः क्षीरस्य च तथा दधि ।

वो हि शल्कः । शल्लक इत्यन्ये । *लोहः लोहितवर्णच्छागः । कृष्णवर्ण इत्येके । लोहपृष्ठनामा शकुनिरित्यन्ये । *कालशाकं कालिका ।

---

(१) उस्रो वृषभः । अत्र छागसन्नियोगेनोस्रग्रहणं कल्पान्तरविषयं ज्ञेयम् । (२) 'मात्स्यसुमन्तु' ग०

न लभ्यते घृतं यत्र कुर्यात् घृतवतीजपम् ॥

श्राद्धकालिकायां नागरखण्डे—

कथंचिद्यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ।
पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥

*बृहत्पराशरस्तु मांसं निषेधति—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितॄन् ।
स विद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥

स एव—

*सर्वथान्नं यदा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ।
*ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥

सिद्धान्तमाह—*बृहत्पराशरास्त्विति । सर्ववर्णान् प्रति श्राद्धीयमांसत्वेन पुरुषार्थस्य क्रत्वर्थस्य च मांसस्यायं निषेधः "कलौ पाराशरा धर्माः" इत्यत्र पराशरशब्देन बृहत्पराशरग्रहणस्यापि समस्तधार्मिकसंमतत्वादिति भावः । *सर्वथान्नमिति । इदमामिषविधेर्विषयप्रदर्शनमात्रम् । 'आमिषं नाश्रयेत्' इत्यत्र तात्पर्यम् । *ब्राह्मणश्चेति । एतत्सर्वादननिषेधोपलक्षकं सत् कलौ नियोगवचनं न प्रवर्तते इत्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु मा(१)नवं यथान्यायशब्दसमभिव्याहारात् नियुक्तपदमन्यायनियोगेऽभक्षणे दोषाभावसूचकं 'यथान्यायं नात्ति' इत्यन्वयेऽव्ययीभाववैयर्थ्यात् काकाक्षिन्यायेनोभयत्राप्यन्वयसम्भवाच्च । अत एव ।

मन्वर्थविपरीता तु स्मृतिः साऽपि विनश्यति ।

इति व्यवस्थावचनस्यापि न प्रवृत्तिः । तदेतत् सकलं मनसिकृ-

---

१) "नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।" इत्यादिमानववचनमर्थः ।

*भागवतेऽपि—

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥

तथेति शेषः ।

अत्र केचित्—

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधु प्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां वाऽविरोधि यत् ॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्त्या *व्यवस्था*माहुः ।

त्य कलिक्षारसागरसमुत्तरणतरणिं श्रीभागवतं प्रमाणयति—*भागवतेऽपि न दद्यादिति । *व्यवस्थामिति । क्षत्रियवैश्ययोरेव मांसमिति वचनव्यक्त्या सर्वेषां मांसदानविधीनां क्षत्रियवैश्यपरत्वावगमान्न ब्राह्मणस्य श्राद्धे मांसदानसम्भवः । न च मांसमेव क्षत्रियवैश्ययोरिति कुतो नार्थः ? सर्ववर्णानामप्रतिषिद्धद्रव्यविधानानुपपत्तेः, तुल्यन्यायेन 'मुन्यन्नमेव ब्राह्मणस्य' इति वचनव्यक्त्या द्रव्यान्तरविधीनामानर्थक्यापाताच्च । न च प्रधानपदानुषङ्गान्मांसमेव क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानमित्यर्थः, "याते अग्नेरजाशया हराशया" "इष एकपद्यूर्जे द्विपदी" इत्यादावनुषङ्गं विना साकाङ्क्षत्वस्य, एवं "चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु" इत्यत्र तेनैव पदेन अग्रे "वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः" इत्यस्यान्वयस्य चानुषङ्गे प्रमाणत्वात्; प्रकृते च तदभावात् । *आहुरिति अस्वरसः । एवमपि काम्यमांसदानवारणं न स्यात् , "सप्तदश वैश्यस्य सामिधेन्यः" इत्यस्य वैश्यस्य सप्तदशैव सामिधेन्य इति वचनार्थमुपेक्ष्य तस्य नित्यपरत्वसम्भवाद् वैश्यं प्रति काम्यैकविंशसामिधेन्यनुवचनस्य सिद्धान्तितत्वात् । अत एव विज्ञानेश्वरेण मुन्यन्नं नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदम् । एवमग्रेऽपि एतत्त्रयव्यतिरिक्तं यदविरोधि

पृथ्वीचन्द्रोदयस्तु--

*अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमोक्तेः,

वराऽतिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।

इति कलिवर्ज्येषु हेमाद्रावादित्यपुराणात्;

मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

इत्युक्त्वा--

इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।

अप्रतिषिद्धं सद् विहितं, तत् सर्वेषां प्रधानमित्यव्यवस्थयैव व्याख्यातमिति ।

*अक्षतेति । सर्ववर्णानां कलौ श्राद्धे मांसं क्षौद्रं च क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च निषिद्धम् । न च "श्राद्धे मांसम्" इति श्राद्धार्थस्यैव निषेधः, न फलार्थस्येति वाच्यम् ; एतद्वाक्यस्य सर्ववर्णान् प्रति प्राप्तस्तत्र ब्राह्मणस्य नित्यमांसाभावेन काम्यमांसनिषेधपरत्वं, क्षत्रियवैश्ययोस्तु श्राद्धार्थमांससामान्यनिषेधपरत्वमिति वैरूप्यापत्तेः । अतः सर्ववर्णान् प्रति श्राद्धसम्बन्धिमांसत्वमधुत्वाभ्यां निषेधः "दीक्षितो न जुहोति" इत्यादिना दीक्षितं प्रति नित्यानामग्निहोत्रहोमादीनां काम्यानां चतुर्होतृहोमादीनां निषेधवत् । यत्तु—

कथञ्चिद् यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ।
पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥

इति का(१)लभेदाप्रत्ययात् कलिनिषेधो भोजनमात्रपर इति पिण्डे कलावपि मधु देयम् ,

सर्वकालं तिला ग्राह्याः पितृकृत्ये विशेषतः ।

---

(१) 'काले दाप्रत्ययात्' च०

इति बृहन्नारदीयेऽभि(१)धानाच्च मांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः । *कलौ मांसनिषेधानां च देशाचाराद्यवस्था । तथाच बृहन्नारदीये श्राद्धं प्रकृत्य--

यथाचारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा ।
देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ॥
अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ इति ।
यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रै(२)विद्यैर्नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

इति भृगूक्तेश्चेत्याह । तन्न, *हो(३)लाकाधिकरणन्यायेन देशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनायोगात् । निरूपितं चैतत् पितामहचरणैर्मांसमीमांसायामिति दिक् ।

मनुः--

*संवत्सरं तु *गव्येन पयसा पायसेन च ।

भोज्यपात्रे तिलान् दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

इतिवदिति; तदशुद्धम्, 'कथञ्चित्' इति विस्मरणादेव लाभात्तद्वचनस्यैकमूलकल्पनालाघवेन कलिभिन्नपरत्वात् । मतान्तरमाह—*कलाविति । *होलेति । होला हि क्वचिद्देशे क्रियते क्वचित्तु नेति देशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनयाऽनाचार इति सिद्धान्तः । मांसे देशविशेषव्यवस्थाऽपि युगान्तर एव, कलिनिषेधस्य जागरूकत्वात्

समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद् भवेत् ।

इति वचनादिति दिगर्थः । *संवत्सरं त्विति । *गव्येन मांसेन, प्रकरणात् । अयम्भावः—

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

---

(१) 'विधानात्' क. (२) 'त्रैविद्ये' क. छ; (३) 'होलाधि क' क.

वा(१)र्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
*त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वा(१)र्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
(हरिणो गौरमृगः ।)
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
(शाकुनः भक्ष्यः पक्षी ।)
षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
(पृषतः चित्रमृगः ।)
अष्टावैणेयमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
(रुरुः कृष्णमृगः ।)
दश मासास्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

इत्यभिधाय "संवत्सरं तु गव्येन" इति श्लोकानन्तरं—

कालशाकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

इति काम्यानां मांसानां विधानेऽपि न तद्दानं युक्तम्, काम्यगव्यमांसस्यापि दानप्रसङ्गात् । अतस्तेषां कलिभिन्न एव विधेयत्वमुपेयम् । तथाच कलौ मांसस्य प्राप्तिरेव नास्ति । (२)बृहन्नारदीयवाक्यं तु विगीतमेवेति । *त्रिपिबं त्विति । त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः ।

पिबतो यस्य कर्णौ द्वौ जिह्वा चेति त्रयं स्पृशेत् ।
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ॥
रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्ध्रीणसं विदुः । इति माधवः ।

---

(१) 'वाधीणस' क 'व्याध्रीणस' छ.
(२) "यथाचारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा" इत्यादीत्यर्थः ।

क्षीरादौ विशेषमाह हेमाद्रौ सुमन्तुः—

*पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।
माहिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥

याज्ञवल्क्यः—

*सन्धिन्य*निर्दशा*ऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैण*मारण्यकमथाविकम् ॥

हेमाद्रौ हारीतः-'नवसूतायाः सप्तरात्रादित्येके, द-

पक्षिविशेषो वा,

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्येनपक्षी विहङ्गमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

इति निगमवचनात् । *पय इति । माधवीये मात्स्ये—

अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ।
मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितॄनित्याह केशवः ॥

*सन्धिनीति । वृषेण या सन्धीयते सा सन्धिनी । गर्भिणीत्यर्थः । मृतवत्सत्वाद्वत्सान्तरेण सन्धीयमाना सन्धिनीति विज्ञानेश्वरः । एककालदोहना च । *अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा । *अवत्सा वत्सरहिता । अन्यवत्सोपलक्षणमेतत् , "क्षीरमपेयमन्यवत्सायाः" इति बौधायनोक्तेः । *आरण्यकपयोनिषेध आरण्यकमहिषीव्यतिरिक्तविषयः,

आनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥
आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

इति मनूक्तेः । गौतमः-"स्यन्दिनीयमसूसन्धिनीनां क्षीरं न पेयम् " इति । स्यन्दिनी स्रवत एव स्रवत्पयःस्तनी । यमसूः

शरात्रादित्यपरे, (१)मासेनो*पेयुषं भवतीति धर्मविदः। *एतद्रजोभावपरम् । देवलः-

अजाऽऽविमहिषीणां तु पयः श्राद्धेषु वर्जयेत् ।
विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितम् ॥

तत्रैव ब्राह्मे—

माहिषं चामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवम् ।
स्त्रैणमौष्ट्रं (२)याचितं च दधि क्षीरं *त्यजे*द् घृतम् ॥
सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ।
*दीर्णं तक्रमपेतं च नष्टास्वादं च फेनवत् ॥

माहिषापवादोऽपरार्के ब्राह्मे--

*देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुद्धृतम् ।

यमलप्रसूः । *उपेयुषमिति । नञपाठे 'सप्तरात्रात्' इत्यादेः सप्तरात्रं व्याप्येत्यर्थः । *एतत् अपेयत्वम् , अपेयं प्रकृत्य—

घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

इति स्मरणात् । अस्यार्थः-घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं तदग्रं न पेयम्। आर्द्रायाः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरजस्काया गोः पयो न पेयम् । एतदेव पीयूषम् "पीयूषोऽभिनवं पयः" इति कोशात् । मनुनाऽपि--

शेलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

इत्युक्तम् । *त्यजेदिति । श्राद्धे विशेषतो महिष्या अपि निषेधादारण्यमाहिषीपयः श्राद्धादन्यत्र बोध्यम् । याचितं याञ्चया लब्धम् । *घृतमिति । माहिषे तु घृते प्रतिप्रसवो दर्शितः । *दीर्णं स्फुटितम् । दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादु फेनवच्च तक्रं न पेयमित्यर्थः । *देयमिति उद्धृतनवनीततक्रनिषेधार्थम् ।

---

(१) अत्रापि पूर्ववदेव मासंव्याप्य नवसूतायाः क्षीरमपेयमित्यर्थः। एकमासोत्तरं ग्रहणयोग्यं भवतीतितु फलितोऽर्थः। (२) 'पाचितम्' क. ग.

*आरण्यमाहिषीक्षीरं शर्करास्रुतिसंयुतम् ॥
मध्वक्तं तु हितं चैव दद्यात्तदमृतं यतः ॥

*स्रुतिः क्षीरशरः। श्राद्धकौमुद्यां चैवम्। यद्यपि याज्ञवल्क्येन—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्।
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

इति पर्युषितं दध्यादि भोज्यमुक्तम्, तथापि *गुड-मरीचाक्तस्य पर्युषितदोषोत्रोच्यत इति हेमाद्रिः। तत्रैव ब्राह्मे—

कालशाकं तन्दुलीयं *वास्तुकं मूलकं तथा।
शाकमारण्यकं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु नित्यशः ॥

तन्दुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः। महाराष्ट्राणां माठ इति प्रसिद्धम्। आरण्यकं फांजीचू (१)कादि। तत्रैव—

दाडिमं मागधी चैव नागरार्द्रकतिन्तिणी।
आम्रातकं जीरकं च कु(२)म्बरं चैव योजयेत् ॥

मागधी पिप्पली। (ना(३)गरं शुण्ठी)। कु(२)म्बरं

दीर्णादिनिषेधस्तु दोषाधिक्यार्थः। *आरण्येति। द्रव्यसंपद्वि-शेषस्य श्राद्धबीजत्वान्निषेधो ग्राम्यविषय इति भावः। स्रुतिं व्या-करोति-*स्रुतिः क्षीरशर इति। *गुडेति। दध्न इति शेषः। *वास्तुकमिति।

श्राद्धे न देया पालङ्क्यास्तथा निष्पावकोद्रवाः।
मसूरक्षारवास्तोककुलित्थशणशिग्रवः ॥

इति तु माधवः।

---

(१) 'फांजीचूचादि' ग. (२) 'कुबरम्' ग.
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क. छ.

कुस्तुम्बरं धनिया इति प्रसिद्धम्। वायवीये—

अगस्त्यस्य शिखास्ताम्राः का(१)षायाः सर्व एव च।

शिखा नवपल्लवाः। प्रभासखण्डे—

आरामस्य तु सीमन्ताः कलायाः सर्व एव च।

सीमन्ताः नवपल्लवाः। कौर्मे—

तमालं शतकन्दं च मध्वालुः शीतकन्दली।

मध्वालुः मोहलकन्दः। शीतकन्दली रताळू इति प्रसिद्धम्।

अथ वर्ज्यम्। मार्कण्डेयपुराणे—

यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतिताद्यदुपार्जितम्।
अन्यायकन्याशुल्कार्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितम्॥
पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम्॥

चन्द्रोदये शङ्खः—

*भूस्तृणं सुरसा *शिग्रु *पालङ्की मृचुकं तथा।
कूष्माण्डालाबु*वार्ताककोविदारांश्च वर्जयेत॥
*पिप्प(२)लीं मरिचं चैव तथा वै*पिण्डमूलकम्।
कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत्॥

---

*भूस्तृणं। भूतिकाख्यः शाकः। *शिग्रुः सौभाञ्जनो रक्तपुष्पो न श्वेतपुष्पः। *पालङ्की मुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यभेदः। *वार्ताकं वनभण्टा इति ख्यातम्। क्षुद्रवार्ताकीफलमित्यन्ये। *पि(३)प्पलीति।

कुलित्थाश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः।
कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च॥

इति मरीचिना सामान्यतोऽपि कटुकत्वेन पिप्पल्यादीनि

---

(१) 'शेषायाः' क. छ. (२) 'पिप्पलीम्' ग.

(३) यद्यपीतः प्रभृति प्रतीकत्रयं सर्वेषु पुस्तकेषु विपर्यस्ततया दृश्यते तथाप्यस्माभिर्मूलक्रमानुरोधेन स्थापितम्।

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।
*लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥

भूस्तृणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा निर्गुण्डीति माधवः । तुलसीति पृथ्वीचन्द्रोदयः । *साच भक्ष्यत्वेन निषिद्धा न पुष्पत्वेनेति गौडाः । पालङ्की पालक इति प्रसिद्धा । सृचुकं जलजः शाकः । 'ससुकम्' इति पाठे स्वादिरशाक इति हेमाद्रिः । मरीचान्या-*र्द्राणीति हेमाद्रिः । कृतलवणं सांभरभिन्नम्,

*सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससंभवम् । 'यच्च सामुद्रिकं भवेत्' इति शूलपाणौ पाठः ।

पवित्रे परमे ह्येते*प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ।

इति वायवीयोक्तेः । मानसं साम्भरम् । यत्तु भविष्यम्—

तर्जन्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा । इति ।

तत्र (प्रत्यक्ष(१)लवणं) क्षारलवणं खारीति प्रसिद्धं निषिद्धम्,

भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत् ।

इति ब्राह्मोक्तेरिति शूलपाणिः । क्षीरलवणमिति पाठात् क्षीरमिश्रं लवणं निषिद्धमिति वाचस्पतिः । रा

वर्जितानि । *पिण्डमूलकं पिण्डाकारं मूलकम् । *लोहितानिति । लाक्षादीनित्यर्थः । लोहितग्रहणं निर्यासत्वेऽपि पाटलश्वेतहिङ्गुकर्पूरादेरनिषेधार्थम् । *सा चेति ।

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।
प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

इति पुराणात् । *आर्द्राणीति । पिप्पल्यप्यार्द्रैव । *सैन्धवमिति । सामुद्रमपि ग्राह्यं हविष्येषु सहचारात् । *प्रत्यक्षे इति

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ग. छ.

जमाषाः *(१)रतरा इति प्रसिद्धाः। कोरदूषकाः *वनकोद्रवाः। चन्द्रिकायां शङ्खः—

*पिण्डालकं च तुण्डीरं करमर्दं च *नालि(२)काम्।
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा व्रजत्यधः॥

पिण्डालकं महाराष्ट्रेषु पे(३)ण्डरमिति प्रसिद्धम्। तुण्डीरं बिम्बीफलमिति कैदेवः। करमर्दं करवन्दमिति प्रसिद्धम्। तत्रैव—

बिडालोच्छिष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत्।
कूष्माण्डं माहिषीक्षीरमा*ढ(४)क्यो *राजसर्षपाः।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः॥

(५)वृद्धपराशरः—

करीरफलपुष्पाणि विडङ्गमरिचानि च।
जम्भारिका सजम्बीरा सुपक्वं *बीजपूरकम्॥

"न प्रत्यक्षं लवणं दद्यात्" इति वैष्णवापवादार्थम्। *रतरा इति। 'चवळ्या' इति माहाराष्ट्राः। *च(६)नेति कोद्रवाद्ब्रेदार्थम्। पिण्डालकस्य विधानादाह--*पिण्डालकमिति। *नालिका अब्जदण्डः। एलापल्लवभेद इत्यन्ये। *आढकी तुबरी। *राजसर्षपो राजिका,

आसुरी राजिका चैव कथ्यते राजसर्षपः।

इति हल्लायुधात्। (७)*बीजपूरानिति। बीजपूरनिषेधः प्रत्य-

---

(१)'पोवटे' क. 'चवळी' ग. (२)'नालिकम्' ग. (३)'पेण्ढरे' क. 'पेठर' छ.
(४) 'तुरी' इतिमहाराष्ट्रभाषायाम् (५) 'बृहत्' क० छ०।

(६) इदमपि प्रतीकत्रयं विपर्यस्तत्वेन सर्वपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेऽपि मूलानुरोधिक्रमशो निर्दिष्टमस्माभिः।

(७) इदं "सौवीरतिक्तैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य सिद्धिर्महतीह यैस्तु। तद्बीजपूरान् मरिचादियोगात् सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्यतीह॥ इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरेणान्यद्रव्यमिश्राणां बीजपूराणामदुष्टत्वात्फलितमिति बोध्यम। 'बीजपूरकम्' इति प्रतीकं शोभनं भवेत् तथैव मूलपाठादित्यवधेयम्।

जम्ब्वलाबूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम् ।
*मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्वा पतत्यधः ॥

जम्बू (१)सूक्ष्मम् । माधवीये चतुर्विंशतिमते—

यावनालान् कुलित्थांश्च वर्जयन्ति विपश्चितः ।

यावनालाः जोंधळाः । अत्र यानि चणकादीनि विहितनिषिद्धानि तेषां विकल्पः । अन्यथा—

श्यामाकैश्चणकैः शाकैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन् ॥

इति,

गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि ।

इति हेमाद्रौ कौर्मविष्णुधर्मादिविरोधः स्यात् । पिप्पलीमरीचादेस्तु प्रत्यक्षस्य निषेधो नत्वन्यद्रव्यमिश्रस्य,

सौवीरतिक्तैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य सिद्धिर्महतीह येस्तु ।
तद्बीजपूरान् मरिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्यतीह ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः । तत्रैव—

दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेद्यत्र च दीयमाने ।
श्राद्धेषु देयं विधिवत्तदेव तद्दत्तमक्षय्यमिति ब्रुवन्ति ॥

एतन्निषिद्धेतरविषयम् । चन्द्रिकायाम्—

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ।
न वर्जयेत् तिलांश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव च ॥

क्षपरः । *मसूरेति । वायुपुराणे--

अकृताग्रयणं धान्यं जातं वै पारिपाटलान् ।
राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥

पारिपाटलाः स्थूला राजमाषाः कृष्णा इति,

कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलत्थान् वरकांस्तथा ।
निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

---

(१) 'सूक्ष्मा' ग०

मात्स्ये—

मसूरशणनिष्पावराजमाषकुसुम्भिकाः ।
पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूषकाः ॥
न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकं तथा ।
कोद्रवोद्दारवरककपित्थमधुकातसी ॥
एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः श्राद्धमिच्छता ॥

निष्पावाः वल्लाः । यत्तु मार्कण्डेयः—

प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः । इति ।

तत्र*निष्पावः श्वेतशिम्बीति दानसागरे श्राद्धप्रकाशे चोक्तम । बिल्वं च रक्तं निषिद्धम्,

जम्बीरं रक्तबिल्वं च शालस्यापि फलं त्यजेत् ।

इति ब्राह्मोक्तेः । 'पारिभद्रे निम्बतरुः' इत्यमरः । रक्तमन्दार इति हेमाद्रिः । आट(१)रूषो वासा तत्पुष्पम । उद्दारः काञ्चनारः । मधुकं ज्येष्ठीमधिवति चन्द्रिका । वरका वनमुद्गाः ।

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

*आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
अमेध्यैर्जङ्गमैः स्पृष्टं शु(२)ष्कं पर्युषितं च यत् ॥
द्विःस्विन्नं परदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
शर्करा*कीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥

इति वाक्ये "निष्पावाश्चात्र शोभनाः" इति वाक्यान्तराविरोधाय "कृष्णधान्यानि सर्वाणि" इति वचनैकवाक्यतया माधवेन तथा व्याख्यानात् । *निष्पाव इति । तत्सदृशजातिविशेष इति पक्षान्तरम् ।

*आसनारूढमिति । एतन्नित्यभोजने प्रसिद्धम् । *कीट-

---

(१) 'आडुळसा' इति ख्यातम्० । (२) 'शुक्तम्' क० छ० ।

पिण्याकं *मथितं चैव तथातिलवणं च यत् ।
*सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

द्विःस्विन्नं यत्सकृत्पाकेन भक्ष्यमपि हिङ्गुजीरकादिसंस्कारार्थं पुनः पच्यते तद्वर्ज्यम् । यत्तु तिक्तशाकान्नाविकारादि द्विःपाकेनैव भक्षणार्हं तन्न निषिद्धम् । अग्रावलेहितमास्वादितपूर्वम् । पर्युषितस्य सदा निषेधेपि पुनर्वचनम्—

*अपूपाश्च करम्भाश्च धाना *वटकसक्तवः ।
शाकं मांस*मपूपं च सूपं *कृसरमेव च ॥

ति । देवलः—

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः ।
केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

विशुद्धं जात्या । मक्षिकाकृमिजन्तवो मृता विवक्षिताः । एतच्च सति संभवे । असंभवे तु सुमन्तुः । "केशकीटक्षुतवचोपहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं वा । अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवेक्षितमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा" इति । केशादिकमुद्धृत्य संप्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीतेति । *मथितं विलोडितं निर्जलं दधि । *सिद्धा भक्ष्याः आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणमिलिता इति माधवादयः । एवं कृता भक्ष्याः शाकादयोऽपि । वस्तुतस्तु आपणादौ श्राद्धेतरभोजनोद्देशेन वा सिद्धा दिनान्तरकृताश्च भक्ष्या इति द्वौ निषेधौ, प्रत्यक्षलवणीकृता इति च तृतीयः । वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथेति च द्रष्टव्यम् । भक्ष्या इति प्रकृतम् । *अपूपाः यवगोधूमविकारा मण्डकादयः । *वटकाः माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्टविकारसङ्ग्रहार्थम् । *कृसरं भृष्टतिलचूर्णम् ।

यवागूः पायसं चैव यच्चा*न्य*त्स्नेहसंयुतम् ।
सर्वं *पर्युषितं भोज्यं शु(१)क्तं चेत्परिवर्जयेत् ॥

इति माधवीये यमोक्तवटकादेरपि पर्युषितस्य निषेधार्थमिति चन्द्रिकादयः । वर्ज्येषु विश्वामित्रः—

कपित्थं कु(२)रुकं चैव नारिकेलं च पैनिकम् ।
जम्बूफलादि पक्कं च पिण्याकं तन्दुलीयकम् ॥

हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

वर्ज्या मर्कटकाः श्राद्धे राजमाषास्तथैव च ।

मर्कटकाः लाका इति प्रसिद्धाः । पैठीनसिः—

---

*अन्यत् ओदनादि । *स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वा विघारितम् । *पर्युषितम् अग्निपक्वं सद् रात्र्यन्तरितम् । शुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तम्—

अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

अस्यार्थो माधवेनोक्तः—अनम्लमीषदम्लं वा यद् वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्यान्तरसंसर्गेण वाऽत्यम्लं भवति तत् शुक्तं, न तु स्वभावतोऽत्यम्लमिति । शुक्तनिषेधो दध्यादिभिन्नविषयः,

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् ।
ऋजीषपक्कं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः ॥

इति शङ्खोक्तेः । अनग्निक ऊष्मा ऋजीषं, तेन पक्वम् । यत्तु माधवेन यदि पर्युषितं प्रक्षालितं भोज्यम् ।

शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।
प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो यथा भवेत् ॥
मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम् ॥

---

(१) 'भुक्तम' ग० शुष्कमिति युक्तं भाति । (२) 'कुसुमम' ग० ।

*वृन्ताकं ना(१)लिकापोतकुसुम्भाश्मन्तकानि च।
शाकानामभक्ष्याः। इति।

पोतं पोई इति प्रसिद्धम्। (कुसुम्भं कु(२)रडु इति माहाराष्ट्रे प्रसिद्धम्)। मार्कण्डेयः—

वर्ज्याश्चाभिषवा नित्यं शतपुष्पा*गवेधुकाः।
जम्बीरकफलं वर्ज्यं कोवि(३)दाराश्च नित्यशः॥

अभिषवः शु(४)क्तं इति इति चन्द्रिका। सन्धानकमिति पृथ्वीचन्द्रः। शतपुष्पा ओंवा इति प्रसिद्धम्। शाट्यायनः—

मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका।
असुरान्नमिदं सर्वं पितॄणां नोपतिष्ठते॥

मारिषं मध्यदेशे मरसा इति, महाराष्ट्रेषु राजगिरा इति च प्रसिद्धम्। कलम्बिका वेणवाकृतिपत्रम्। तत्रैव-

गान्धारिका पटोलानि श्राद्धकर्मणि वर्जयेत्।

गान्धारिका तन्दुलीयमिति चन्द्रिका। 'जवासाख्या दुरालभा' इति कैदेवः। भारते-

*हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु अ(५)लावुं लशुनं तथा।

इति यमोक्तेरित्युक्तं, तदपि श्राद्धे वर्ज्यमित्यर्थः। *वृन्ताकेति। नित्यभोजनेऽप्ययं निषेधः। *गवेधुकाः अरण्यगोधूमाः। तन्दुलेषु श्वेतवर्णाः शङ्खाकारा धान्यविशेषा इति ग्रन्थान्तरे। *हिङ्ग्विति।

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा।

इति पूर्वार्धम्। पुलका तुच्छधान्यम्। द्रव्येषु हिङ्गु अश्राद्धेयम्।

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्।
(रामठं हिङ्गु)

---

(१) 'नलिका' ग०। (२) 'करडी' क 'करड' ग०।
(३) 'कोविदार' क०। (४) 'सूक्तम्' ग०।
(५) 'अलाबु' क०।

कुकुण्डकान्यलाबूनि कृष्णं लवणमेव च ॥

पुनरलाबुग्रहणमुभयालाबुनिषेधार्थमिति पृथ्वीचन्द्रः। कुकुण्डकं *वर्तुलं छत्राकम्। तत्रैव-

कुस्तुम्बुरुं कालिङ्गोत्थं वर्जयेदाम्लवेतसम्।

हेमाद्रौ ब्राह्मे—

वृन्ताकं पक्षशिम्बं च लोमशानि फलानि च।

क(१)लिङ्गं रक्तचारं च वीणाकं धृतचारकम् ॥

कपालं काचमारी च *करञ्जं पिण्डमूलकम्।

गृञ्जनं चु(२)क्रिकां चैव गाजरं *जीव(३)कं तथा ॥

वृन्ताकं श्वेतम्,

कण्डूरां श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्।

इति देवलोक्तेः। तेन कृष्णस्यानिषेध इति चन्द्रिकामा-

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा ॥

इत्यादिपुराणोक्तेर्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः। (ए(४)वमन्यत्रापि विहितप्रतिषिद्धत्वे) 'कालानलशुभास्तथा' इति माधवपाठः। कालानलः कृष्णार्जकः। अत्र श्वेतार्जकोऽपि ग्राह्यः "अर्जकं वर्जयेत्" इति विष्णूक्तेः। शुभा तदाख्यः शाकः। *वर्तुलेति अतन्त्रम्,

नालिकाशणछत्राककुसुम्भालाबुविड्भवान्।

कुम्भीकञ्चुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

इत्युशनसा सामान्यतश्छत्राकोक्तेः। छत्राकं कवकम्। कञ्चुकं वृत्तालाबु। *करञ्जं नक्तमालफलम्। *जीवकं 'जीरकम्' इति पाठे कृष्णजीरकम्,

कृष्णाजाजीविडं चैव शीतपाकी तथैव च।

अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥

---

(१) 'कालिङ्गम्' क०। (२) 'चुलिकाम्' क०। (३) 'जीवकाम्' क०।
(४) कंसान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति 'ङ' पुस्तके।

धवौ। *वस्तुतस्तु सदा श्वेतनिषेधात् पुनः श्राद्धे निषेधो व्यर्थः। तेन भक्ष्यस्य कृष्णवृन्ताकस्यापि निषेधार्थमिदमिति वयम्। *कण्डूरा कपिकच्छूः। कुम्भाण्डं *वृत्तालाबूः। पञ्चशिम्बं वल्लमसूरराजमाषमठकुलित्थाः। लोमशानि कपित्थानि। रक्तचारं लोहितचारफलम्। वीणाकं कृष्णदीर्घकर्कटी। धृतचारकं चिरस्थितचारफलम् चारोळीति प्रसिद्धम्। कपालं नारिकेलम्। काचं कचुवृक्षफलम्। मरीचं आर्द्रमरीचानि। गृञ्जनं *पलाण्डुभेदः।

इति शङ्खोक्तेः। *वस्तुतस्त्विति। मिताक्षरायां—

सेधाकच्छपगोधानां शशशल्लकघातकः।
वृन्ताकफलगुञ्जाशी अहोरात्रेण शुद्ध्यति॥

इति पराशरेण प्रायश्चित्तं स्मर्यते। तच्च कृ(१)ष्णवृन्ताकस्य भक्ष्यताप्रयोजकं पावित्र्यं गमयति अपवित्रेण पवित्रीकरणासंभवात्। न चैवं—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम्।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति॥

इति कथमपवित्रेणाप्यत्युष्णसुरापानेन पावित्र्यमिति वाच्यं, तत्र तथामरणस्यैव पञ्चम्या पावित्र्यहेतुत्वाम्नानात्। एकस्यापि मरणस्योष्णानुष्णसुरापानद्वयशोधकत्वं तु वचनात्। एवञ्च चातुर्मास्यव्रतादाविव श्राद्धेऽपि कृष्णवृन्ताकविषयो निषेध इत्यर्थः। *कण्डूरेति। कण्डूरा मातृषायणी। तत्फलमित्यन्ये। *वृत्तालाबूरिति। तत्सदृशमिति माधवः। *पलाण्डुभेद इति। स च—

वर्जयेद् गृञ्जनं श्राद्धे का(२)ञ्चिकापिण्डमूलकम्।
करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्करास्तथा॥

इति वाक्ये हरिद्रक्तवर्ण इति माधवः। गृञ्जनं लशुनानुकारी

(१) 'कृष्ण' नास्ति ङ पुस्तके। (२) 'काञ्जिका' ङ।

पश्चिमदिशि प्रसिद्धः न तु गाजरम्, तस्य पृथगुक्तेः। हेमाद्रिणा तु गृञ्जनं गाजरमेवोक्तम् । गौडश्राद्धकौमुद्यामप्येवं तच्चिन्त्यम्। चु(१)क्रिका चिरकालशुक्तं पानकम्। चन्द्रिकायां हारीतः- 'न वटप्लक्षोदुम्बरशेलुदधित्थनीपमातुलिङ्गानि भक्षयेत्' । शेलुः श्लेष्मातकः भोंकरसंज्ञः। दधित्थं कपित्थम्। (स्मृ(२)तिसारे—

क्षीरे तु लवणं दत्त्वा उच्छिष्टेऽपि च यद् घृतम्।
स्नानं रजकतीर्थेषु ताम्रे गव्यं सुरासमम्॥)

गौडनिबन्धसागरे स्मृतिः—

नारिकेरोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु।
गव्यं च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना॥

सूक्ष्मनालः कन्दभेद इति विज्ञानेश्वरः।

गन्धाकृतिरसैस्तुल्यं गृञ्जनं तु पलाण्डुना।
सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद् भिद्यते तु पलाण्डुतः॥

इति वाग्भटटीकावचनं च तत्र मानम् । प्रायश्चित्तप्रकरणे माधवस्तु गृञ्जनं पत्रविशेषः यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्तीति लिखित्वा तच्च 'तमाखु' इति प्रसिद्धमिति चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां भट्टोजीदीक्षिताः।

विषलिप्तेन शस्त्रेण मृगो यः परिहन्यते।
अभक्ष्यं तस्य तन्मासं तद्धि वै गृञ्जनं स्मृतम्॥

इत्यपि त एव लिखन्ति। काञ्जिका आरनालम्। पुराणेऽपि--

वांशं करीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च।
श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः॥

सर्जकः पीतसारकः । अर्जक इति पाठे श्वेतकुबेरपत्रमिति मयूखः। रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः। भविष्ये—

---

(१) 'चुलिका' क० छ०।   (२) कंसान्तर्गतं नास्ति क०।

ताम्रपात्रे घृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् ।
आमिषं तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ॥
द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि ।
पयोऽनुद्धृतसारं च ताम्रपात्रे न दुष्यति ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
वृन्ताकनालिकालाबु जानीयाज्जातिदूषितम् ॥

लशुनः श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः ।

लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।
करण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥
गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ।

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । आपद्यपि श्वादिभिरवलीढं न भुञ्जीत,

अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटमूषकैः ।
भोजनं नोपभुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥

इति देवलोक्तेः । भविष्ये—

सुरालशुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।
संसर्गाद् दुष्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

आदिशब्देन छत्राकादिदुष्टपरिग्रहः । स्मृत्यन्तरे—

नापणीयं न चाश्नीयाद्द्विःपक्वं न पर्युषितम् ।
घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् ॥
यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ।
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ॥
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ।
एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ॥

यत्तु आपणीयनिषेधोऽपूपादिव्यतिरिक्तविषयः,

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।
एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेत् ॥

इति शङ्खोक्तेरिति; तन्न, पुनर्निषेधवचनात्पर्युषितानामपूपानां

अथ जलम् । याज्ञवल्क्यः—

शुचि *गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

वर्ज्यं जलमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोदकम् ।
न भवेद्यत्र गोतृप्तिर्नक्तं यच्चाप्युपाहृतम् ॥
यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यानिपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्मणि ॥

निपानो जलाशयः । शुद्धितत्त्वे शङ्खः—

स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् ।
शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः ॥

वर्ज्यत्वे आपणीयानामपि श्राद्धे वर्ज्यत्वौचित्यात् । "बहूनामेकधर्माणाम्" इति न्यायात् "सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः" इति निषेधाच्च । भरद्वाजः—

स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ।
कुलित्थशणजीराणि करम्भाणि तथैव च ॥
अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुः क्षारस्तथैव च ।
एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥

(*गो(१)तृप्तीति । एवञ्च कलिवर्ज्यं 'गोतृप्तिशिष्टे पयसि' इत्युक्तेः

अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

इत्याद्यन्यत्र विस्तरः) । स्वल्पाम्बु गोतृप्तिहीनं जलम् । वज्रकन्दः आरण्यसूरणः । जीरं कृष्णम् । करम्भा दधिसक्तवः । क्षारो यवक्षारादिः । केचित्तु ग्राह्येषु कारवेल्यादि लिखन्ति । पठन्ति च—

उर्वारुः कारवेलिश्च पटोली करपत्रकः ।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति 'च' पुस्तके ।

हेमाद्रावादित्यपुराणे--

(१)चिरपर्युषितं वाऽपि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।
जाह्नव्याः *स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥

कात्यायनः—

अपो निशि न गृह्णीयान्न पिबेच्च कदाचन ।
उद्धृत्याग्निमुपर्यग्नेर्धाम्नो धाम्न इतीरयेत् ॥

रजोदोषे तु प्रागुक्तं नारदीये--

त्यजेत्पर्युषितं पुष्पं त्यजेत्पर्युषितं जलम् ।
न त्यजेज्जाह्नवीतोयं (२)तुलसीपद्मबिल्वकम् ॥

अन्यान्यपि पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्ये--

मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।
रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः ।
अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥

ब्राह्मे--

यतिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेव च ।
दौहित्रं कुतपः कालश्छागः कृष्णाजिनं तथा ॥
श्राद्धेष्वेतानि मुख्यानि मोचं चेक्षुरसं तथा ॥ इति ।

क्षत्रियादिभिश्च गोपयो न भक्ष्यम्,

क्षत्रियश्चैव वृत्तिस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।
यः पिबेत् कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

इति माधवीये आपस्तम्बोक्तेः । शूद्रस्य तु पातित्यम्,

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।
उभौ तौ पापकर्माणौ पूयाशे नरके पतेत् ।

इति स्मृतेः । *स्नानदानादाविति । सर्वकर्मोपलक्षणम् । *अ-

(१) 'चिरं' ग० । (२) 'तुलसीबिल्वपद्मकम्' ग० ।

शस्तानीति शेषः । दौहित्रं खड्गपात्रमिति कल्पतरुः । अपरार्के स्मृत्यन्तरे--

अपत्यं दुहितुश्चैव खड्गपात्रं तथैव च ।
घृतं च (१)कपिलाया गोर्दौहित्रमिति कीर्तितम् ॥

ब्रह्माण्डे--

अमावास्यागते सोमे या तु खादति गौस्तृणम् ।
तस्या गोर्यद्भवेत् क्षीरं तद्दौहित्रमुदाहृतम् ॥

स्मृतिसंग्रहे--

उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतकर्पटम् ।
श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥

उच्छिष्टं वत्सस्य दुग्धमित्यर्थः । शिवनिर्माल्यं गङ्गोदकम् । वान्तं मधु । मृतकर्पटं तसरीपट्टम् ॥

तिलेष्वापस्तम्बः--

अटव्यां (२)ये समुत्पन्ना *अकृष्टफलितास्तथा ।
ते वै श्राद्धे पवित्राः स्युस्तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥

*अभावे ग्राम्याः,

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः ।

अथ वर्ज्यानि चन्द्रि(३)कायां यमः--

कुक्कुटो विड्वराहश्च काकश्चाथ बिडालकः ।

टव्यामिति ।

जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनोद्भवाः ।
जर्तिलाश्चैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ।

इति सप्तव्रतः । *अकृष्टफलिताः अकृष्टभूमौ जाताः। निषेधस्तु "अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गो अश्वाः" इतिवत् जर्तिलप्रशंसार्थः । जर्तिलाभावे क्षेत्रोत्पन्नानाह-*अभावे इति । *मृद्ध

---

(१) 'कपिला या गौर्दौहित्रम्' क० । (२) 'व' क० ।
(३) 'चन्द्रिकायाम्' नास्ति क० ।

वृषलीपतिश्च वृषलः षण्ढोऽवीरा रजस्वला ॥
एते तु श्राद्धकाले वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
खञ्जः काणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरस्तथा ॥
न्यूनाङ्गोऽप्यतिरिक्ताङ्गस्तमप्यपनयेत्ततः ॥

वायवीये--
अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य(१)कव्ययोः ।
उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

सुमन्तुः--
'चाण्डालादिवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र *मृद्भस्महिरण्योदकस्पर्शात् ।' तत्रैव जमदग्निः—
शुद्धवत्योऽथ कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ।
पूतेन वारिणा दर्भैरन्नदोषमपोनुदेत ॥

चन्द्रोदये—
पादुकोपानहौ छत्रं चित्ररक्ताम्बरं तथा ।
रक्तपुष्पं च मार्जारं श्राद्धभूमौ विवर्जयेत् ॥

निर्णयदीपे—
घण्टानिनादो हयसंनिधानं शम्बूकशङ्खौ कदलीदलं च ।
उन्मत्तजात्यर्कहयारिजानि श्राद्धस्य वैगुण्यकराण्यमूनि ॥
हयारिजं महि(२)षक्षीरादि ।

अथ श्राद्धदिनकृत्यम् । चन्द्रोदये उशनाः--
'गोमयोदकैः*भूमिभाजनशौचं कुर्यात् ।' पराशरः--
काञ्जिकं दधि तक्रं च शृतं (३)चाशृतमेव च ।
पूर्वमेव न दातव्यमेकोद्दिष्टेऽथ पार्वणे ॥

स्मपदं श्राद्धप्रकरणे माधवो न लिखति । *भूमिः महानसादिभूमिः ।

---

(१) 'कव्यवाहयोः' क० । (२) 'करवीरपुष्पम्' क० ।
(३) 'वा' ग० ।

हेमाद्रौ पराशरः—

*गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारितपस्विनाम्।
तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत्पिण्डान्न निर्वपेत्॥

कौर्मे—

तिलानवकिरे*त्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान्।

तत्रैव देवलः—

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः
आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं च बान्धवैः॥

अत्रात्मनेपदात्स्वयमेव पाकः कार्यः। अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः,

ततस्तानि पपाचाशु सीता जनकनन्दिनी।

इति पाद्मलिङ्गादिति हेमाद्रिः। श्राद्धदीपकलिकायामाश्वलायनः--

समानप्रवरै(१)र्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः।
कृतोपकारिभिश्चैव पाककार्यं प्रशस्यते॥

व्यासः--

गृहिणी चैव सुस्नाता पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः।
निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत्॥

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे--

*रजस्वलां च पाखण्डां पुंश्चलीं पतितां तथा।
त्यजेच्छूद्रां तथा वन्ध्यां विधवां चान्यगोत्रजाम्॥
व्यङ्गकर्णीं चतुर्थाहःस्नातामपि रजस्वलाम्।
वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थममातृपितृवंशजाम्॥

मातृपितृवंशजभिन्नां त्यजेदित्यर्थः। स्मृतिसारे--

न पाकं कारयेत् पुत्रीमन्यां वाऽप्यन्यगोत्रजाम्।

काञ्जिकं तु निषिद्धमेव। *गृहाग्नीति। प्रातर्होमं विना। *तत्र

---

(१) 'मिश्रैः' ग०।

मृतवन्ध्यां च*गर्भघ्नीं गर्भिणीं चैव दुर्मुखीम् ॥

पाकभाण्डानि तु हेमाद्रौ नागरखण्डे--

सौवर्णान्यथ रौप्याणि कांस्यताम्रोद्भवानि च ।

मार्त्तिक्यान्यपि भ(१)व्यानि नूतनानि दृढानि च ॥

तत्रैव आदित्यपुराणे--

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।

स्वर्णादिधातुजातेषु मृन्मयेष्वपि वा द्विजः ॥

अच्छिद्रेष्ववितिसेषु तथाऽनुपहतेषु च ।

नायसेषु न भिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ॥

पूर्वं कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु क्वचित् ॥

वायुपुराणे--

न कदाचित्पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम् ।

अयसो दर्शनादेव पितरोऽपि द्रवन्ति हि ॥

कालायसं विशेषेण निन्दन्ति पितृकर्मणि ।

फलानां चैव शाकानां छेदनार्थानि यानि तु ॥

महानसेऽपि शस्त्राणि तेषामेव हि सन्निधिः ।

इष्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥

((२)श्राद्धदेशे तु विदुषा पितॄणां प्रीतिमिच्छता ।)

महान(३)से नियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥

तत्रैव--

पचमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु च ।

समुद्धरति वै घोरात् पितॄन् दुःखमहार्णवात् ॥

तैजसानामभावे तु पिठरे मृन्मयेऽपि च ।

नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पित्रर्थमादरात् ॥

महानसादिभूमौ । *रजस्वला व्याख्याता । *गर्भघ्नी कृतप्रा-

(१) 'भाव्यानि' छ० । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।
(३) 'महानसेऽपि यु' छ० ।

तत्रैवादित्यपुराणे--

पक्वान्नस्थापनार्थे तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञियैरपि दारुभिः ॥

यमः--

विवाहे प्रेतकार्ये च मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
(नव(१)भाण्डानि कुर्वीत यज्ञकाले विशेषतः ॥

अथ पाकाग्निः । हेमाद्रौ प्रजापतिः--

*औपासनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेव च ।

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः--

*शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौ(२)किके वाऽपि*नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्*होमो विधीयते ॥

मनुः--

*वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

यज्ञियत्ता बोध्या । ((३)हेमाद्राविति । अस्य 'इति केचित' इत्यत्रान्वयः । *औपासनेनेति ।) येषां सूत्रे औपासनाग्नौ नित्यः पाकः तेषां श्राद्धपाकोऽपि तत्रैवेत्यर्थः । *शालाग्नाविति । तथा चार्धाधानिनः स्मार्ताग्नेश्चौपासनसद्भावात्तत्रैव पाकः, सर्वाधानिनस्तु लौकिक एवेत्यर्थः । होमः वैश्वदेवहोमः । न त्वग्नौकरणं तस्य सर्वाधानिनो दक्षिणाग्नौ कर्तव्यत्वात् 'नित्यशः' इति विशेषणाच्च । तथापि नैत्यकपाकाग्नेः श्राद्धे बाधो नास्तीत्यावेदनार्थमिदम् । नन्वेवं तीर्थमहालयादिश्राद्धेषु औपासनाग्निः स्यादित्यत्राह-*वैवाहिके इति । गृह्यकारैरुक्तम्-अष्टकापार्वणश्राद्धहोमादि गृह्याग्निसाध्यं गृह्यम् । न च गृहं शाला तत्रोक्तं वास्तुकर्ममात्रं ग्राह्यं, न त्वष्टकाहोमादीति वाच्यम्, तावन्मात्रग्रहे मानाभावात्, वचनवैयर्थ्यात् । नापि गृहं दारास्त-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति छ. (२) 'लौकिकेनापि' क०

(३) कंसान्तर्गतं नास्ति 'च' पुस्तके ।

त्रोक्तं गृह्यमिति वाच्यं, गृहीत्यनेन गतत्वात् । पञ्चयज्ञविधानं गृही कुर्यादिति योजना । यत्तु वैवाहिकेग्नौ पञ्चयज्ञविधानं कुर्यादिति वैश्वदेवस्य गृह्यकर्मत्वेन । तन्न, "शालाग्नौ तु पचेदन्नम्" इति पूर्वोक्ताङ्गिरोवाक्यात् । वैश्वदेवविशेषे च भोजनं कार्यम् । पञ्चपदं विप्रभोजनहन्तकारादेर्मनुष्ययज्ञस्यापि तेनैव कर्त्तव्यत्वार्थम् । तत्राग्नेरनधिकरणत्वेऽपि तदनुकूलपाकस्याधिकरणत्वं बोध्यम् । वैश्वदेवे कृते पश्चात्तदन्नोपघाते भोजनार्थपाको लौकिक एव, न गृह्ये।

अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ।
लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥

इति बौधायनेनाविहितपाकनिषेधात् ,

अपचन्नेकरात्रेण पुनराधानमर्हति ।

इति स्मृत्यविषयत्वाच्च । यत्तु--

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चान्नं न दीयते ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा तूपवसेदहः ॥

इत्यापस्तम्बवचनं, तद्वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वमात्रप्रकाशकं नतु भोजनार्थपाकार्थत्वमपि। अत एवाशौचे वैश्वदेवाभावान्न गृह्याग्नौ पाकः ।

पराग्निपक्वमश्नीयात्पर्वणि प्रोषितोऽग्निमान् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलम् । एतेन पर्वणि वैश्वदेवार्थपाको भुज्यर्थः । अन्यथा तु लौकिकाग्निपक्वभोजनेऽपि न दोष इति परास्तम्, पर्वण्यन्नोपघातेऽभोजनप्रसङ्गात् ।

केचित्तु प्रोषितोऽग्निमान्पराग्निपक्वं नाश्नीयादिति सम्बन्धः । पृष्ठोदिविविधानेनाग्निं सम्पादयेत्पर्वणि॥ इति तत्राधिकदोषार्थमित्याहुः

यत्तु यज्ञपार्श्वः—

पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतके तथा ।
अपक्त्वा तु वसेद्रात्रिं पुनराधानमर्हति ॥

इति, तददृष्टार्थपाकपरम् । अनाकरमित्यन्ये । ननु गृहं दम्पती तयोः फलदं कर्म गृह्यम् । तच्चाष्टकाहोमादि, नवग्रहादिशान्तिकपौ-

पञ्चयज्ञविधानं च *पक्तिं चान्वाहिकीं द्विजः ॥

*श्राद्धस्य गृह्यत्वं चोक्तमपरार्केण। अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे—

प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात्।
शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत्॥
पाकान्तेऽग्निं त(१)माहृत्य गृह्याग्नौ तु पुनः क्षिपेत्।
ततोऽस्मिन्वैश्वदेवादि कर्म कुर्यादतन्द्रितः॥

तदभावे लौकिके,

ततः पचेयुरन्नानि निर्वापानन्तरं शनैः।
वैवाहिकेऽग्नावन्यत्र लौकिके वापि संयतः॥

इति कलिकायां सङ्ग्रहोक्तेः। पित्रर्थं निर्वापं कृत्वेत्यर्थः, अत एव हेमाद्रौ वायुपुराणे—

पित्रर्थं निर्वपेद् भूमौ कूर्चे वा दर्भसंस्कृते॥ इति।

तत्रैव पाद्ममात्स्ययोः—

अ)ग्निमान्निर्वपेत्पैत्रं चरुं वा समसुष्टिभिः।
पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत्॥

चरुग्रहणादन्नशाकादाविति हेमाद्रिः। *पिण्डपितृयज्ञार्थपाकविषयोऽयं निर्वाप इति तु युक्तम्। अयं चेत-

ष्टिकादिहोमस्थदेवतादिहोमादि, तत्राप्यावसथ्याग्निः स्यात्? न स्यात्, ग्रहयज्ञादेर्दम्पतीमात्रसाध्यत्वाभावादेव गृह्यत्वाभावात्। येषां सूत्रे औपासन एवाग्नौ नित्यशः पाकः तेषां श्राद्धीयपाकोऽपि तत्रैव। *पक्तिं पाकम्। तस्या आन्वीहिकत्वविशेषणाच्छ्राद्धपाकस्य कथमौपासनाग्निलाभ इत्यत्राह—*श्राद्धस्येति। तथाच तत्राग्नौकरणस्यौपासने कर्तव्यतया पाकोऽपि तत्रैवेति भावः। *पिण्डेति। तथाच श्राद्धे निर्वापो न कार्यः। श्रपणं त्वौपासने

(१) 'समाहृत्य' क०

रेषा(१)मग्निः । आश्वलायनानां तु 'गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन्' इत्यादिसूत्रेण पचनाग्नेस्त्यागमुक्त्वा 'इहैवायमितरो जातवेदाः' इत्यर्धर्चेन, 'शमीमयीभ्यामरणिभ्यामग्निं म(२)न्थेत्स पचनाग्निर्भवति' इति सूत्रे वृत्तौ चोक्तेः पचनाग्नावेव पाकः । बौधायनेनाप्युक्तम्--'आ(३)हृत्य पचनाग्निमौपासनं वाऽभिप्रव्रजन्ति' इति । स्मार्ताग्नौ पाकस्त्वन्यशाखाविषय इति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्य सर्वाधानविषयत्वं युक्तम् । *शिष्टाचारेऽपि न पचनो दृश्यते । अण्डविलायामपि सर्वाधानपक्षे वै(४)श्वदेवं श्राद्धं च प(५)चनेऽग्नौ कुर्यात् *अन्यथौपासने इत्युक्तम् । अग्नौकरणं तु *प्रयोगपारिजातादिभिराब्दिकादिसर्वश्राद्धेषु पिण्डपितृयज्ञव्यतिषङ्गोक्तेर्लौकिके पचने वा पाके कृतेऽपि गृह्याग्नौ पक्वचरुणैव कार्यमिति प्रतिभाति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *विधु(६)रोत्सन्नाग्न्यादेस्तु पृष्ठोदिविविधानेनाग्निसंपादनमित्युक्तं हरिहरभाष्ये । इति पाकाग्निः ।

कार्यम् । तदभावे लौकिके इति । *अभिमृताः अपध्याताः । *अपक्षीयमाणाः पुत्रपशुहिरण्यादिभिरित्यादिः । *शिष्टाचारेऽपीति । तथाच लौकिकाग्नावेव श्राद्धपाक इति भावः । *अन्यथा अर्धाधाने । *प्रयोगेति । अमावास्याश्राद्धमात्रे व्यतिषङ्गपक्षेऽपि अग्नौकरणं गृह्याग्निपक्वेनैवेति द्रष्टव्यम् । *विधुरा इत्यादि कात्यायनादिपरम् ।

---

(१) 'अस्ति' ग० (२) 'मन्थयेत्' ग० (३) 'आहृत' ग०
(४) 'वैश्वदेवश्राद्धम्' ग० (५) 'पचनाग्नौ' क. 'पचने कु' ग०
(६) 'विधुरोच्छिन्ना' क. छ०

चन्द्रिकायां मार्कण्डेयः--

अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु प्रयतान्द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत्ते(१)षां प्रदायामलकोदकम् ॥

देवलः--

ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृत्तरोमनखान् द्विजान् ।
अभिगम्य यथान्यायं प्रयच्छे*द्दन्तधावनम् ॥
तैल*मभ्यञ्जनं*स्नानं*स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥

औदुम्बरैस्ताम्रमयैः । *'अत्र क्षौरामलकस्नानादि निषिद्धतिथ्यादिव्यतिरिक्तविषयम्' इति हेमाद्रिर्माधवश्च । यत्तु चन्द्रिकायां प्रचेताः-

तैलमुद्वर्तनं स्नानं दद्यात्पूर्वाह्ण एव तु(२) ।
श्राद्धभुग्भ्यो नखश्मश्रुच्छेद(३)नं तु न कारयेत् ॥

इति, तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयम् । निषिद्धतिथ्यादि तु प्रागुक्तम् । अभ्यङ्गे तु कलिकायां कात्यायनः—

तैलमु(४)द्वर्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः ।
तैरभ्यङ्गश्च कर्तव्यो वर्ज्यं कालं न चिन्तयेत् ॥

अपरार्के प्रचेताः--

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
श्राद्धकृच्छुक्लवासाः स्यान्मौनी च विजितेन्द्रियः ॥

---

*दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काष्ठादि । *अभ्यञ्जनं तैलमित्येकम् । *स्नानं स्नानसाधनं जलम् । *स्नानीयम् उद्वर्तनम् । *अत्रेति । क्षौरादिकारणं तैलादिदानं च निषिद्धतिथिवर्जं कार्यम् । आमलोदकस्नानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयम्,

---

(१) 'प्रेष्यान्' क० (२) 'च' ग० (३) 'छेदनं न तु' क०
(४) 'उद्वर्तने' ग०

काशीसंस्कृतसीरीज्–पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि	मूल्यम् ।
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १)	रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १)	रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)	रु०२—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १)	रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १)	रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १)	रु० ६—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया–तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)	रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१)	रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः। (ज्यो० १)	रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १)	रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य–महीधरभाष्य–मंगलभाष्य–निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च सवलितम् । (वेदान्तं ३)	रु० १—४
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि–श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी–शिशुहितैषिणी–टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२)	रु० १—८

April 1928

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 364

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णंभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

उरई गवर्न्मेन्ट हाईस्कूल संस्कृतभाषाध्यापकेन पं० व्याकरणोपाध्याय नेने-इत्युपाख्यगोपालशास्त्रिणा तदीयगुरुवर म० म० पं० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तप्रदर्शितरीतिमनुसृत्य संशोधितष्टिप्पणया परिष्कृतश्च ।

The

NIRṆAYASINDHU,

of Kamalâkara Bhaṭṭa

With Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited With Notes by

Gopâla S'âstri Nene Vyâkaranopâdhyâya

FASCICULUS XVI-१६,

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.

Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

1927.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३६४

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

हेमाद्रौ जा(१)बालः--

ताम्बूलं दन्तकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनम् ।
रत्यौ(२)षधपरान्नानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत् ॥

वस्त्रे विशेषमाह तत्रैव भृगुः--

नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौपीनकेवलः ।
द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च अकच्छोऽवस्त्र एव च ॥
नग्नः काषायवासाः स्यान्नग्नश्चार्द्रपटः स्मृतः ।
नग्नो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नो रक्तपटः स्मृतः ।
नग्नस्तु स्निग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्त(३)था ॥

ततः कर्ता ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुर्यात ,

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।
तत्सर्वं नश्यति क्षिप्रमूर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति हेमाद्रावुक्तः,

यज्ञो दानं ज(४)पो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
वृथा भवति विप्रेन्द्रा ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम् ॥

इति बृहन्नारदीयात ;

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यात् दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।

इति वृद्धपराशरोक्तेश्च । अन्ये तु--

ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमो विधिः ।
श्राद्धकाले तु संप्राप्ते कर्ता भोक्ता च तत्त्यजेत् ॥

"धात्रीफलैरमावास्यायां न स्नायात्"इति स्मृत्यन्तरे तन्निषेधात् । (५)अन्यत्र तु तैलनिषिद्धतिथिषु तैलाभावेऽपि आमलोदकं दद्यादित्यर्थः ।

---

(१) 'जाबालिः' ग० (२) 'रत्यौषधम' ग० (३) 'स्मृतः' क० (४) 'तपः' ग. (५) 'अन्यत्र तु' नास्ति 'च' पुस्तके ।

वामहस्ते च दर्भांस्तु गृहे (१)रङ्गावलिं तथा ।
ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

इति सङ्ग्रहोक्तः,

ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा चन्द्राकारमथापि वा ।
श्राद्धकर्ता न कुर्वीत यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

इति विश्वप्रकाशे वचनाच्च न कार्यमित्याहुः । अत्राचाराद् व्यवस्था । अत एव बृहन्नारदीये--

ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन । इति ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिर्विप्रविषयः । निषेधः कर्तृपर इति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु हेमाद्रौ देवलः--

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे माल्यं तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ॥

इति, तद्गन्धेन त्रिपुण्ड्रविषयम्,

प्राक्पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्यात्स्वविग्रहम् ।

इत्याश्वलायनोक्तेः । पुण्ड्रं वर्तुलमित्यपरार्के मदनरत्ने च । पृथ्वीचन्द्रस्तु (२)पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम्,

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति बृहत्पराशरोक्तेः । भोक्तुस्तिर्यग्लेपो भवत्येव,

वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा ।
तिर्यगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः ॥

इति व्यासोक्तेरित्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे--

सदर्भेण तु हस्तेन यः कुर्यात्तिलकं बुधः ।
आचम्य स विशुद्ध्येत दर्भत्यागेन चैव हि ॥

---

(१) 'रङ्गवलिम्' क. 'रङ्गबलिम्' छ.
(२) 'पुण्ड्रम्' नास्ति क. छ.

श्राद्धा(१)रम्भे कालमाहापरार्के गौतमः—

*आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत्।

एतदेकोद्दिष्टे। पार्वणे तूक्तं मात्स्ये—

ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम्।
मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमि(२)ष्यते॥
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः।
तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते॥

---

*आरभ्येति।

अह्नो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पञ्च च सर्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः॥

इति मत्स्यपुराणादह्नोऽष्टमो मुहूर्तः कुतपः, नवमस्तु रौहिणः। यद्यपि मध्याह्न एकोद्दिष्टश्राद्धकालः तथापि गान्धर्वं हित्वा कुतपरौहिणात्मकं मुहूर्तद्वयमेव ग्राह्यमित्यर्थः। एतच्च न पार्वणविषयम्, "ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्कुतपात्"इति वचनात्। "आ(३)रभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यात्" इति प्रारम्भात् पृथक् श्राद्धविधानेन परिशेषादप्येकोद्दिष्टविषयत्वात्।

*ऊर्ध्वमिति। द्वेधाविभक्तदिनापराह्णे सायाह्नानिषेधवशेन पार्वणे तथाविधकाले एव पर्यवसानादिति भावः। वस्तुतस्तु पार्वणे अपराह्णव्याप्तेर्मुख्यत्वादिदं वचनं पार्वणैकोद्दिष्टयोः क्रोडीकाराभिप्रायं, स्वधाभवनपदस्य श्राद्धार्थकत्वात्।

(४)मध्येऽह्नस्त्रिमुहूर्त्ते तु यदा चलति भास्करः।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम्॥

इति तु पार्वणेऽपराह्णस्य कुतपत्वं कुतपे आरम्भसिध्यर्थम् एको-

---

(१) 'श्राद्धारम्भकालम' ग. (२) 'इष्यते। तथा—मध्याह्ने' ग.
(३) 'प्रारभ्य श्राद्धं कुर्यात्' 'च' पुस्तके।
(४) 'मध्ये तु त्रिमु' ङ पुस्तके।

अथ श्राद्धपरिभाषा। चन्द्रिकायां कात्यायनः—

दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् *परिचरन् सदा।
पातयेदितरं जानुं पितॄन् परिचरन् सदा॥

बौधायनः—

*प्रदक्षिणं तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम्।
देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विगुणास्तथा॥

पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

आवाहनार्घ*संकल्पे पिण्डदाना*न्नदानयोः।
पिण्डाभ्यञ्जनकाले तु तथैवाञ्जनकर्मणि।
अक्षय्यासनयोः पाद्ये *गोत्रं नाम प्रकाशयेत्॥

दिष्टगौणकालविधानार्थं वा। *परिचरन्निति अतन्त्रं, सङ्कल्पादेः दैवपितृसाधारणधर्मतया सव्यजानुपातसद्भावात्।

दक्षिणजानुभूलग्नो देवेभ्यः सेचयेज्जलम्।
भूलग्नसव्यजानुश्च पितृभ्यः सेचयेज्जलम्॥

इति वृद्धपराशरेण तर्पणेतिकर्तव्यतायां तदभिधानं दैवपितृभेदेन सिद्धस्य सव्येतरजानुपातस्योद्बोधनार्थम्।

मनुष्यतर्पणं कुर्वन्न किञ्चिज्जानु पातयेत्।

इति पुलस्त्यवाक्यं "नान्तरिक्षे न दिवि" इतिवन्नित्यानुवादः। (*(१)प्रदक्षिणमिति।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः।

इति शातातपो द्रष्टव्यः।) *सङ्कल्पे तिथ्यादिकीर्त्तने। *अन्नदाने अन्नसङ्कल्पे।

*गोत्रं नामेति बह्वृचानाम् "गोत्रं नाम च गृहीत्वा" इति तत्सूत्रात्। अस्य प्रकरणान्तरीयत्वेऽपि "विशये प्रायदर्शनात्" (जै०सू०२-३-५-१६) इति न्यायेनेहापि प्रवृत्तेः। इतरेषां तु नामपु-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति 'च' पुस्तके।

तत्रैव परिशिष्टे —

(१)क्षणे च पिण्डदाने च गन्धधूपाक्षये तथा ।
सङ्कल्पे चासने दीपे अञ्जनाभ्यञ्जने तथा ॥
अन्नार्घ्यदाना(२)द्यन्तेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत् ॥

कलिकायां सङ्ग्रहे—

आसनावाहने पा(३)द्ये अन्नदाने तथैव च ।
अक्षय्ये पिण्डदाने च षट्सु नामानि कीर्तयेत् ॥

मा(४)त्स्ये —

सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च ।
पश्चाद्रूपं विजानीयात् क्रम एष सनातनः ॥

तत्रैव—

सकारेण तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता ।
सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं वदेत् ॥

यथा काश्यपसगोत्रेति;

पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य तु महात्मनः ।
भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्यः परमधार्मिकः ॥

इति मोक्ष(५)धर्मे प्रयोगाच्च । तेन गोत्रसगोत्रयोः पर्यायत्वाच्छाखाभेदाद्व्यवस्थेति शूलपाणिः । (ए(६)तच्चैषावैकं गोत्रमिति स्फुटीभविष्यति । विभक्तीरुदाहरति--*गोत्रं स्वरान्तमिति । स्त्रियामपि विभक्तयो नागरखण्डे--

मातर्मात्रे तथा मातुरासने कल्पने क्षणे ।
गोत्रे गोत्रायै गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥
देवि देव्यै तथा देव्या एवं सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।

गोभिलोऽपि—

गोत्रायाश्चासने कुर्याद्गोत्रे चैवार्घ्यपिण्डयोः ।

---

[१] 'दक्षिणा पि' ग. (२) 'द्यङ्गेषु' क.
(३) 'पात्रे' क० छ० । (४) 'मत्स्यः' क० छ० ।
(५) 'मोक्षधर्मेषु' ग० । (६) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।

माम्नातं तेषामेव ।) हेमाद्रौ बृहत्प्रचेताः—

*गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्ष(१)यकर्माणि ।
गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त एवं दाता न मुह्यति ॥
सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरक्षय्यकाले तु पित्र्ये सङ्कल्पने तथा ॥
शर्मन्नर्घ्यादिके कार्ये शर्मा तर्पणकर्माणि ।
शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

स्वरान्तं सम्बुध्यन्तमिति हेमाद्रिः । तत्रैव चन्द्रिकायां च स्मृत्यन्तरे—

गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते ।
यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः प्रजाः कश्यपसम्भवाः ॥

यत्तु सत्याषाढः–'अथाज्ञातबन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेण वा' इति तद्विवाहपरम् । नामोच्चारणे विशेषमाह हेमाद्रौ बौधायनः—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

पित्रादिनामाज्ञाने तत्रैव—

पृथिवीषत्पिता वाच्यस्तत्पिता चान्तरिक्षसत् ।
अभिधानापरिज्ञाने दिविषत्प्रपितामहः ॥
पित्रादीनां नाम यदा पुत्रैर्न ज्ञायते तदा ।

आपस्तम्बसूत्रेऽप्येवम् । एतदन्यशाखापरम् । आश्वलायनानां तूक्तं तत्सूत्रे–'यदि नामान्यविद्वांस्तातपितृपितामहप्रपितामहेति ब्रूयात् ।' तत्कारिकापि—

नामानि चेन्न जानीयात्ततेत्यादि वदेत् क्रमात् ।

ततेति सम्बन्धमात्रपरम् । ते(२)न पितृव्यादावपि

गोत्रायाश्चाक्षय्यकाले गोत्रायै त्याग एव च ॥

---

(१) 'अक्षय्यक' म० । (२) 'तत्' क० छ० ।

तथेति गौडाः । स्त्रीणां (१)तु *दान्तं नाम (२)इति ज्ञेयम्, 'दान्तं नाम स्त्रीणाम्' इति पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः । केचिद्देवीशब्दान्तमाहुः । अन्ये तु देवीदा इति द्वयोः समुच्चयमाहुः ।

हेमाद्रौ नारायणः—

विभक्तिभिस्तु यत्किञ्चिद्दीयते पितृदैवते ।
तत्सर्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम् ॥

चन्द्रिकास्मृत्यर्थसारयोः नारदीये च—

*अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने तथा ।
अन्नदाने चतुर्थी च शेषाः सम्बुद्धयः स्मृताः ॥

यत्तु व्यासः—

चतुर्थी चासने *नित्यं संकल्पे च विधीयते ।
*प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता सम्बुद्धिमपरे जगुः ॥ इति ।

*अत्र शाखाभेदाद्व्यवस्थेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ भृगुः—

गोत्रामावाहने कुर्यात्स्त्रीलिङ्गे तु न संशयः ।

*दान्तमिति । 'यशोदादा' इत्यादि । नागरखण्डे अन्तपदाश्रवणाद्देवीशब्दः नामोपलक्षणमिति नाम्नो न देवीशब्दान्तत्वं समुच्चयो वेत्यस्वरसः ।

*अक्षय्येति। एताश्च सम्बन्धनामगोत्ररूपपदेषु। *नित्यमिति । अस्य सङ्कल्पेऽन्वयः, आसने षष्ठ्या अप्युक्तेः । सङ्कल्पोऽन्नदानम् । *प्रथमेति । प्रथमासम्बुद्धिभ्यां विकल्पिताभ्यां द्वितीया विकल्पते,

सम्बन्धनामगोत्रेण स्वधान्तेन नमो मतः ।
तर्पयामिपदेनैव तर्पयेत्पितृपूर्वकम् ॥

इत्याख्यातयोगबलाद्द्वितीयालाभात् । *अत्रेति । आसने षष्ठी-

---

(१) 'तु' नास्ति क० छ० । (२) 'इति' नास्ति ग० छ० ।

अर्घ्यां*वनेजनं पिण्डमन्नं *प्रत्यवनेजनम् ।
सम्बुद्धिं तत्र कुर्वीत *शेषे षष्ठी विधीयते ॥
(तत्रै(१)व मातुर्विशेषो नागरखण्डे-
मातर्मात्रे तथा मातुरासने कल्पनेऽक्षये ।
गोत्रे गोत्राये गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः ॥)
हेमाद्रौ प्रभासखण्डे—
*यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म प्रदक्षिणम् ।
प्राचीनावीतिना कार्यं पितृकर्माऽप्रदक्षिणम् ॥

चतुर्थ्यां । *अवनेजनम् आस्तीर्णे बर्हिषि पिण्डदानात् प्राग्दीयमानं जलम् । *प्रत्यवनेजनं पिण्डदानोत्तरं दीयमानमुदकम् । निमन्त्रणे तु षष्ठी,
गृहीतामुकसंज्ञस्यामुकगोत्रस्य चामुके ।
इति विधौ तदुक्तेः । *शेषे षष्ठीति ।
आसने तु भवेत् षष्ठी तथैवाक्षय्यपृच्छयोः ।
आवाहने द्वितीया स्यादेष शास्त्रविनिश्चयः ॥
गन्धं माल्यं च धूपं च दीपमन्नं सदक्षिणम् ।
अपृ(२)थक्त्वेन दातव्यं चतुर्थ्या भूतिमिच्छता ॥
इति भृगूक्तेः । ब्राह्मणानुज्ञाग्रहणार्थं श्राद्धारम्भे प्रश्नवाक्यं पृच्छा । आवाहने द्वितीयानियमः—
आवाहनं च कर्तव्यं विभक्त्या च द्वितीयया ॥
येनागच्छन्ति ते सर्वे समाहूताः पृथक् पृथक् ।
अन्यया च विभक्त्या तु पितॄनावाहयेत्क्वचित् ॥
नागच्छन्ति महाभागा यद्यपि स्युर्बुभुक्षिताः ।
इति नागरखण्डात् । धूपादौ तु सम्बुध्या विकल्पः । दक्षिणा चेहाच्छादनम् । *यज्ञोपवीतिनेति । चतुर्विधं कर्म । किञ्चि-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।
(२) 'अपृथा केन दात' ङ पुस्तके ।

दैवसम्बन्धित्वाद्दैवमेव। यथा–'विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्' इति वाचनादि। किञ्चित् पित्र्यमेव, पित्रेकसम्बन्धित्वात्। यथा–स्वधानिनयनादि। किञ्चिदुभयसम्बन्धादुभयात्मकम्। यथा पाकप्रोक्षणादि। किञ्चिद्देवपितृसम्बन्धराहित्याल्लौकिकमेव। यथा–स्वागतप्रश्नादि। तत्र दैवं यज्ञोपवीतिना कार्यम्। वामस्कन्धोपरि दक्षिणकक्ष्याधो निहितं ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम्––

उत्तरे दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः।
सव्ये प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने॥

इति मनु–स्मरणात्। पित्र्यं साधारणं च प्राचीनावीतिना कार्यम्;

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।
पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना॥

इति मनूक्तेश्च। आनिधनात् आसमाप्तेः। दक्षिणस्कन्धोपरि वामकक्ष्याधो निहितं ब्रह्मसूत्रं प्राचीनावीतम्। दर्भपाणिनेति पित्र्ये दर्भपाणित्वायोगव्यावृत्त्यर्थं, न तु दैवमानुषेभ्यो निवृत्त्यर्थं "दर्भपाणिः श्राद्धदेशं प्रोक्ष्य सर्वं कुर्यात्" इति विष्णुना तस्य सर्वार्थत्वोक्तेः। यद्यपि पितृकर्मत्येवोक्तं तथापि दैवपितृसाधारणं पाकप्रोक्षणाद्यपि (१)कार्यं विप्रतिषिद्धप्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य बलीयस्त्वात्। तत्र साङ्गं विकिरदानं साङ्गं पिण्डदानं चाचमनवर्जं पित्र्यम्।

अपसव्येन दर्भेषु पिण्डा देयास्त्रयस्तु वै॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः। एवं सुप्रोक्षितमस्त्विति श्राद्धदेशप्रोक्षणं कर्मैकसम्बन्धात्। एवं साङ्गं स्वधावाचनं पात्रस्थार्घसंस्रवमोचनं न्युब्जपात्रोत्तानकरणं च।

अपसव्यं ततः कृत्वा पिण्डपार्श्वे समाहितः॥
क्षिप्त्वा दर्भपवित्राणि मोचयेत्संस्रवांस्ततः।

(१) 'ग्राह्यं' च पुस्तके।

इति अत्रिवचनाच्च । ततः आशीर्ग्रहणानन्तरं पिण्डपार्श्वे पिण्डार्थं कल्पिते देशे इत्यर्थः । पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामि पितामहेभ्यो वो जुष्टं निर्वपामि इत्यादिमन्त्रव(१)न्निर्वपणं च पित्र्यमपि साधारणेन, अत्र वैश्वदेविकार्थं पृथक् पाकाभावात् । यस्तु—

पित्रर्थं निर्वपेत् पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

इति पृथक् पाकः, स पञ्चमहायज्ञान्तर्गतवैश्वदेवार्थ इत्यग्रे स्फुटम् । एवं श्राद्धार्हद्रव्याणां श्राद्धदेशं प्रत्याहरणम् ॥

आहरेदपसव्येन सर्वं दक्षिणतः शनैः ।

इति मत्स्यपुराणात् । एवं द्रव्यप्रोक्षणमपि । एवमधिकारसम्पद्वाचनम् । ननु "जयाशीः स्वस्तिवाचनम्" इति विधानाद्यज्ञोपवीतं स्यात् अस्याशीरूपत्वादिति चेत् ? न आशीर्हि अभ्यर्थना । नचेदमाशीः किन्तु कर्मस्वरूपसम्पत्त्यर्थं वाक्यमात्रम् । एवमेव पैतृकाभ्यर्चनपिण्डदानश्राद्धानां सम्पूर्णताभ्यर्थनं पित्र्यब्राह्मणेषु स(२)ङ्कल्पसिद्धिवाचनम् । अ(३)च्छिद्रवाचनं च नाशीरिति तत्राप्यपसव्यमेव । एवं गोमयगोमूत्रोपालेपा उल्मुकपरिभ्रमणकुशयवतिलविकिरणाद्यः श्राद्धसंस्काराश्च-((४)एवं देशकालसङ्कीर्त्तनादि 'युष्मदनुज्ञया करिष्ये' इत्यादि वाक्यं तत्पूर्वभाविजपश्च;

अपसव्यं ततः कृत्वा जप्त्वा मन्त्रं तु वैष्णवम् ।
गायत्रीं प्रणवं वापि ततः श्राद्धमुपक्रमेत् ॥

इति प्रचेतोवचनात् । ततः ब्राह्मणानुपवेश्य प्राणायामानन्तरम् उपक्रमेत् सङ्कल्पयेत् । एवं ब्राह्मणभोजनमागुत्तरकालीनो गायत्रीमधुमत्यादिजपः सर्वोऽपि "भुक्तवा यस्त्वश्नतां जपः" इत्यनेन भोजनकालीनजप एव, प्राचीनावीतापवादवचनानामुपसंहारात् ।

(१) 'न्निर्वापमेव पणं च' च पुस्तके ।
(२) 'सङ्कल्पमिति वा वचनं' ङ पुस्तके ।
(३) 'अच्छिद्र वा वचनं' ङ पुस्तके ।
(४) कंसान्तर्गतं नास्ति ङ पुस्तके ।

एवं 'तृप्ताः स्थ' इति प्रश्नः, शेषान्नविनियोगाश्च। एवं ब्राह्मणानुव्रजनम्। एवं जान्वालम्भादि नियमश्रावणान्तं विप्रनिमन्त्रणं दैवं यज्ञोपवीतिना,

सव्येन वैश्वदेवार्थान् प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्।

इति प्रचेतोवचनाच्च। पित्र्यं च प्राचीनावीतिना,

कृतापसव्यः पूर्वेद्युः पितृपूर्वं निमन्त्रयेत्।

इति तेनैवोक्तेश्च। पुनर्निमन्त्रणद्वयं च दैवपित्र्यविभागेन सव्यापसव्येनैव "यथा प्रथममेवं द्वितीयमेवं तृतीयम्" इत्यापस्तम्बवचनात्। एवं दैवपित्र्याणि मण्डलकरणतदर्चनब्राह्मणचरणक्षालनतदर्चनार्घ्यदानानि दैवपित्र्यपादक्षालनार्चनाद्युपयुक्तद्रव्यप्रतिपत्तिरपि। एवम्--

ऋजून् सव्येन वै दत्वा दैवे दर्भान् प्रदक्षिणम्।

द्वि) गुणानपसव्येन दद्यात् पित्र्येऽपसव्यवत्॥

इति बृहस्पतिना दर्भासनं वैश्वदेविकं यज्ञोपवीतिना, पित्र्यं च प्राचीनावीतिना दर्शितम्। अत्र सव्यापसव्यशब्दाभ्यां यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोः प्रदक्षिणापसव्यशब्दाभ्यां च प्रादक्षिण्याप्रादक्षिण्ययोरिति नाभेदः। दर्भानिति दर्भासनम्। तच्चासनोपकल्पनं तत्र द्विजपादयोरधश्च कुशयवादिनिधानं द्विजोपवेशनं चेति। (१)(दैवे। पित्र्ये तु आसनोपकल्पनं द्विजपादयोरधश्च कुशतिलादिनिधानं द्विजोपवेशनं चेति!) एतच्च यज्ञोपवीतं दर्भासनादि आच्छादनदानान्तवैश्वदेविकपदार्थेषु द्रष्टव्यम्;

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्।

द्विगुणांस्तु कुशान् कृत्वा ह्युशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन्॥

"आवाहयेत्" इति याज्ञवल्क्येन दर्भासनदानाद्याच्छादनान्तवैश्वदेविकपदार्थकाण्डं समाप्यैव प्राचीनावीतोपदेशात्। एवं

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ङ० पुस्तके।

भाजनदीपिकादिस्थापनं पाङ्क्तिभेदार्थं भस्मादिना मर्यादाकरणं भाजनक्षालनं करशोधनं तदुदकप्रतिपत्तिः भाजनेष्वाज्योपस्तरणं पात्रालम्भनाङ्गुष्ठनिवेशनान्नत्यागभोजनप्रैषाः अक्षय्योदकदानं भोजनपात्रचालनं च दैवपित्र्यभेदेन सव्यापसव्यविभागेन । अतिथेस्तु निमन्त्रणादि एतदन्तं सर्वं यज्ञोपवीतेन । अग्नौकरणे तु अनुज्ञाऽभ्यर्थनात् प्रभृति कातीयानां प्राचीनावीतम् आश्वलायनानां तु अनुज्ञाऽभ्यर्थनात् प्रभृति तदुत्तरपदार्थप्रभृति वा । अथवा सर्वेषामेवादितः प्राचीनावीतमुपवीतं वा "अनुज्ञाऽभ्यर्थनात् प्रभृति पर्युक्षणान्तं यज्ञोपवीतिना कृत्वा प्राचीनावीतं कार्यम्" इति मात्स्यानुसारिणः । हुतशे(१)षप्रतिपत्तिश्च प्राचीनावीतिनैव,

हुत्वाग्नौ परिशेषं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।
निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत् ॥

इति शौनकोक्तेः । अत्रापसव्येनेत्यस्य न परिवेषणेन सम्बन्धः,

अपसव्येन यस्त्वन्नं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
विष्ठामश्नन्ति पितरः तेन सर्वे द्विजोत्तमाः ॥

इति कार्ष्णाजिनिना निन्दाश्रवणात् । (२)("पिण्डांस्तु गोश्वपित्र्येभ्यः" इति प्रतिपत्तिस्तु पित्र्यैव, तत्सम्बन्धसत्त्वादिति दिक्) ।

अथ लौकिकं यथा व्रीह्यादिक्रयकृषिप्रतिग्रहादि । न च पितृपाकसाधनस्य व्रीह्यादेः क्रयादिपितृसम्बन्धितया पित्र्यमिति तत्र प्राचीनावीतं स्यात् । अत्रोक्तं श्राद्धसागरे—यद्यपि पित्र्यसम्बन्धि पित्र्यं तथापि विहितमेव पित्र्यं ग्राह्यम् । एवं पितृकर्मेति कर्मशब्देनापि । किञ्च—

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पित्र्यमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥

---

(१) 'शिष्टं' 'च' पुस्तके । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति 'च'० ।

इति मनुवचने विधिवत्पित्र्यमिति योजनया विहितपित्र्यं लभ्यते । नच क्रयादयो विहिताः । विहितव्रीह्यादिसिद्धिकरत्वात्तु ते प्रयोगानन्तःपातित्वाच्च यदा कदाचिदपि कर्त्तव्याः । अतः क्रयादि लौकिकम् । एवं दर्भच्छेदो गृहं प्रत्याहरणं च अविधानादेवावघातनिष्पन्नफलीकरणसंयवनादि । नच स्थालीपाक इवावघातादेरतिदेशतः प्राप्तिरिति वाच्यं, धान्यस्यानिर्वापात्--

अग्निमान्निर्वपेत् पैत्रं पाकं चासममुष्टिभिः ।
पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

इति वचने पाकसंकथनात्तत्साधनस्य तण्डुलावस्थस्यैव निर्वापोक्त्या धान्यावस्थस्य बाधात् । अग्निमानिति तु साग्निके निर्वापो नियम्यते । एवं वस्त्रशौचादि, दैवपित्र्ययोरपेक्षणीयतयाऽर्थतः प्राप्तस्य तस्य कालमात्रविधानात् । एवं वरुणस्तुत्यादिपूर्वकजलाहरणमपि, सर्वार्थत्वात् । एवमुपहतानुपहतभाण्डादिशौचमपि, तमकृत्वा तादृशभाण्डैः श्राद्धपाकादि कुर्वतः प्रत्यवायापत्तेः तस्य नियमतो यजमानकर्तृकत्वाभावाच्च । अत एव श्राद्धभूम्युपलेपनादि च शुचित्वाविशिष्टश्राद्धदेशविधेरर्थप्राप्तानुवादत्वाच्च । एवं निमन्त्रणाय सुतशिष्यादिप्रेरणमादरार्थं निमन्त्रणीयस्थानोपसर्पणं च, लोकतः प्राप्तस्यैवाप्रमादार्थमनुवादात् । एवं मनोवाक्कायशुद्ध्यर्थमिष्टदेवतासंकीर्तनप्राणायामादि, श्राद्धानङ्गत्वात् । एवं--

निरामिषं सकृद् भुक्त्वा भुक्तसर्वजने गृहे ।
निमन्त्रयीत पूर्वेद्युरुपगम्य द्विजोत्तमान् ॥

इति पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाङ्गं भोजनं, रागतः प्राप्तेरविधेयत्वात् । नच तदाश्रितो निरामिषत्वादिनियमो विधेय इति तस्य पित्र्यङ्गत्वात्तद्विशिष्टभोजने प्राचीनावीतं दुर्वारमिति वाच्यं, भोजनं हि पुरुषार्थं, निरामिषत्वादिनियमः श्राद्धीयनिमन्त्रणार्थत्वात्कमार्थः, कर्मा-

र्थाच्च पुरुषार्थं बलीयः इति न कर्मार्थप्रयुक्तं प्राचीनावीतं, किन्तु पुरुषार्थप्रयुक्तं यज्ञोपवीतमेव । किञ्च भोजनं धर्मी, तदाश्रितो नियमस्तु धर्मः, धर्मधर्मिणोर्धर्मी बलीयानिति भोजनाश्रितं यज्ञोपवीतं युक्तम् । किञ्च "सोत्तरच्छदमन्हैव यज्ञोपवीती भुञ्जीत" इत्यापस्तम्बोक्तेर्भोजनं प्रधानं, नियमाश्रितं प्राचीनावीतं तु निमन्त्रणाङ्गत्वादप्रधानं, प्रधानाप्रधानयोर्विशेषे प्रधानेन प्राबल्यादप्रधानं प्राचीनावीतं बाध्यते । किञ्च पित्र्यत्वेन प्राचीनावीतप्राप्तौ–

कृतापसव्यः पूर्वेद्युः पितृपूर्वं निमन्त्रयेत् ।

इति सङ्कल्पप्रभृतिनिमन्त्रणे पुनर्विधानात् तत् पूर्वकृत्ये निरामिषभोजनादौ प्राचीनावीतं परिसंख्यायते । एवं ब्रह्मचर्यादिनियमपालनं यद्यपि तच्छ्राद्धार्थत्वेन विहितत्वात् पित्र्यमिव भासते तथापि यज्ञोपवीतधर्मकदैवमानुषानेककार्यसङ्कीर्णत्वात् "भूयसा स्यात्सधर्मत्वात्" इति न्यायेन लौकिकम् । एवं श्राद्धभूम्युपलेपनपाकभूम्युपलेपनप्रोक्षणोल्मुकोपनयनतिलसर्षपावकिरणवस्त्रबन्धनापासनीयापासनभाण्डादिमेलनक्षालनतण्डुलाद्यधिश्रयणाधःश्रयणावस्रावणोद्वासनादीनि, दैवपित्र्यसाधारणानामपि तेषां पत्न्यादिभिः सुकरतया यजमानैककर्तृकत्वाभावात् । एवं ब्राह्मणनखरोमकर्तृकदन्तधावनकाष्ठादि तैलामलकादिस्नानार्थद्रव्यप्रापणानि, दैवपित्र्यशून्यत्वात् । एवं नित्यकर्माङ्गस्नानयोस्तन्त्रेणानुष्ठाने स्नानम्, विरुद्धयोर्यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोरन्यतरस्मिन् हेये आगन्तुकस्य प्राचीनावीतस्यैव हेयत्वौचित्यात् । ननु कर्माङ्गस्नानं नित्यस्नानविकृतिः । तथाच कर्माङ्गस्नाने औपदेशिकेनापसव्येनातिदेशिकं यज्ञोपवीतं बाध्येत । एवञ्च पृथगनुष्ठीयमाने कर्माङ्गस्नाने सुतरामपसव्यं स्यात् ? न स्यात् ! यतः पित्र्यमानिधनादिति वाक्येन सामान्यतोऽपसव्यं विधीयते । प्रेतस्नानमपि पित्र्यं प्रेतक्रियायाः पितृमेधशब्दितत्वात् । ततश्च तत्रापसव्ये सिद्धे मरणे

तु यथावृद्धं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतान्यपेशलानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य संक्रन्निमज्योन्मज्येति बौधायनेन प्रेतस्नानेऽपसव्यपरिसंख्यानान्न तदितरपार्वणश्राद्धादिकर्माङ्गस्नानेऽपसव्यम् । यदि च दर्शश्राद्धं प्रकृत्य मानवं वचनमुक्तमिति न प्रेतस्नाने प्रवर्तते इति मन्यते तदा "प्राचीनावीतं पितॄणाम्" इति वैदिकलिङ्गदर्शनात्सामान्यतः पित्र्यमात्रे प्राचीनावीतप्राप्तिरस्त्येव । एवं पित्र्यकर्मार्थस्नानाङ्गाचमनमपि । "यज्ञोपवीती स्नायात्" इति सेतिकर्तव्यताके स्नाने यज्ञोपवीतविधानात् । एवं श्राद्धारम्भब्राह्मणपादशौचार्चनविकिरपिण्डदानश्राद्धान्तेषु कर्माङ्गमाचमनमपि । अत एव यज्ञोपवीतं प्रकृत्य गौतमः–"यज्ञोपवीत्यामणिबन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिचतुर्वा अप आचामेत्" इति । ननु गौतमं सामान्यवचनं "पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्यम्" इति विशेषेण बाध्येतेति चेत् ? न, पित्र्यमिति तद्धितश्रुत्या हि पितृसम्बन्धितया विहितं कर्माभिधीयते । तच्च किञ्चित्साक्षात् पितृसम्बन्धितया विहितं पित्र्यविप्रगन्धदानादि, किञ्चित्तु पित्र्यकर्माङ्गत्वात् पित्र्यं पाकप्रोक्षणादि । तत्राचमने साक्षान्न पितृसम्बन्धः, किन्तु प्रकरणात्तद्गताङ्गत्वानुसन्धानात्स इति तत्र प्राचीनावीतशास्त्रं विलम्बते, झटिति यज्ञोपवीतशास्त्रमेव प्रवर्तते; पश्चात्प्राप्तवता प्राचीनावीतशास्त्रेणाचमनातिरिक्तविषये सावकाशेन बाधायोगाच्च । दक्षिणामुखत्वं तु कार्यम्, आचमनाधिकारे--

प्रथमं प्राङ्मुखं स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।
उदङ्मुखस्तु दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

इति देवलोक्तेः । यत्तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तमाचमनं तत्कर्मानङ्गम् । ननु तस्यापि कर्मवैगुण्यहेत्वशुचित्वनिवृत्तिद्वारा साद्गुण्यापादकशुचित्वजननद्वारा वा कर्माङ्गत्वं दुर्वारम् । तथाचोक्तं--

वेदं कृत्वा यदा वेदिमकृत्वाचमति क्षुते ।

वेदिमेव करोतीति स वक्तुं शक्यते तदा ॥

इतिचेत् ? न, "शुचिना कर्म कर्तव्यम्" इति शुद्धिः कर्माङ्गम्। सा च पुरुषार्थेनाचमनेन निष्पाद्यमाना क्रतुनापि सम्बध्यते। कारिका त्वाचमनं न व्यवधायकमित्येतत्परा,

वेदिरेव ह्यनाचम्य कुर्वतो विगुणीभवेत्।
तामेव सगुणीकर्तुं शुध्द्या न व्यवधास्यते ॥

इत्युक्तेः। एवञ्चेदं शुध्द्यर्थतया लौकिकम्।

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिखो द्विजः।
अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

इति शङ्खोक्तिश्च तत्र प्राचीनावीतनिवर्तिका। एवञ्चाशुचित्वापादकनिमित्तप्रयुक्ताचमनं तु सुतरां लौकिकमिति सर्वमनवद्यम् एवं ब्राह्मणाव्हानमपि। ब्राह्मणानाहूयेत्यर्थः, प्राप्तस्यैवानुवादात्। (१)(एवं प्रत्युत्थानस्वागतप्रश्नोपवेशनानि रथ्यारजोमार्जनार्थं पादप्रक्षालनं रथ्यापसर्पणप्रयुक्ताप्रायत्यनिवर्तकाचमनदानानि च।) एवं यजमानस्य श्राद्धभूम्यागमनातिथ्युपवेशनभूम्यादिस्तुतिदेवतास्मरणप्राणायामाश्च। एवमापोशनार्थमुदकदानं, नित्यभोजनविहितत्वात्। एवं पात्रमोचनार्थं सकृद्गण्डूषदानम्। एवम् "अघोराः पितरः सन्तु" इत्याद्याशीः "जपाशीः" इति मरीचिवचनात्। "विश्वेदेवाः प्रीयन्ताम्" इति केवलदैवम्। स्वस्तिवाचने उपवीतं, मरीचिवचनात्। एवं ब्राह्मणदत्तपुष्पाक्षतग्रहणादि। "अद्य मे सफलं जन्म" इत्यादिप्रियभाषणब्राह्मणचरणसंवाहनस्वस्थानगमनार्थानुज्ञापनसीमान्तगमनानि प्रस्थाप्यमानाविशिष्टपुरुषसत्कातिरूपतया लौकिकानि। एवमुच्छिष्टोद्वासनं यजमानकर्तृकं पत्न्यै पिण्डदानं च, पितृसम्बन्धराहित्यात्। स्वजनकर्तृकं यजमानकर्तृकं वा शेषान्नभोजनं श्राद्धोपकारकमपि पञ्च

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति च०।

अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेस्तूत्तरीयेणैव सव्यापसव्ये ज्ञेये, तस्योपवीतस्थानीयत्वात्;

अपसव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित्सगोत्रजः।

इति ब्राह्माचेति वाचस्पतिः। यत्तु केचित् 'सदोपवीतिना भाव्यम्' इत्यस्य *पुरुषार्थत्वात् प्राचीनावीतकालेऽप्यु*पवीतान्तरेण तत्का(१)र्यमेवेति। तन्न, *वि(२)-

महायज्ञव्यवहितत्वात् प्रयोगबहिर्भावात् लौकिकमेवेति दिक्।

*पुरुषार्थत्वादिति।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्॥

इति तस्य कर्मार्थत्वोक्तेरिति भावः *उपवीतान्तरेणेति। शूद्रस्य--

न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम्॥

इति निषेधेऽपि कर्मार्थमुपवीतमावश्यकं "विशिखो व्युपवीतश्च" इति वचनादित्यर्थः। *विशेषेणेति। 'वस्त्रं कृत्वा' इति। विशेषेणेत्यर्थः। "नोपवीती स्यात्" इति सामान्यतः कर्मार्थपुरुषार्थोपवीतनिषेधात्तदप्राप्तौ अपूर्वमुत्तरीयापसव्यं बोध्यते इति तु द्रष्टव्यम्। यज्ञोपवीतान्तरेणेति द्विजस्य कर्मार्थोपवीतेनेत्यर्थः "विशिखः" इत्युक्तेः। विशेषेणेति। प्राचीनावीतेनेत्यर्थः। पुरुषार्थस्यैवोपवीतस्य कर्मार्थत्वं "विशिखः" इत्यनेन बोध्यते। "नानृतं वदेत्" इति पुरुषार्थनिषेधे दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनः "नानृतं वदेत्" इति अनृतवदनवर्जनवत्। प्राचीनावीतेन कर्मार्थेन कर्मार्थं पुरुषार्थं चोपवीतं बाध्यते इति भावः। नचैवं जीवत्पितृकस्यात्यावश्यके पित्र्येऽपि यज्ञोपवीतापत्तिः,

न कुर्वीतापसव्यं च न कुर्वीतापि मुण्डनम्॥

इति वृद्धगार्ग्येण निषेधादिति वाच्यं, तस्य पूर्णापसव्यनिषेधात्,

(१) 'तत्कार्यमिति' क०। (२) 'विशेषबाधात्' ग०।

शेषेण बाधात् । जमदग्निः—

*सू(१)क्तस्तोत्रजपं त्यक्त्वा *पिण्डाघ्राणं च दक्षिणाम् ।

अपसव्यं द्विजाग्र्याणां पित्र्ये पूर्वत्र कीर्तितम् ।
आप्रकोष्ठात्तु कर्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥

इति वाक्येन प्रकोष्ठादुपरि तन्निषेधपर्यवसानात् । मातेत्यत-न्त्रम् । उत्तरीयापसव्यमाह शङ्खः—"अपसव्ये वासोयज्ञोपवीते कृत्वा" इति । क्वचित्प्राचीनावीतापवादमाह—*सूक्तेति । सूक्तजपः भुञ्जानेषु विप्रेषु पित्र्यसूक्तजपः ।

प्रदक्षिणं शिवा आपो जपाशीः स्वस्तिवाचनम् ।
विप्रेषु दक्षिणादानं षट् सव्यानि प्रचक्षते ॥

इति मरीच्युक्तेः । प्रदक्षिणं विसर्जनानन्तरं बहिर्निर्गत्य मण्डलोपरि स्थितानां ब्राह्मणानां प्रदक्षिणीकरणम् । शिवा आप इति । अनेन "शिवा आपः सन्तु" इत्यादिना क्रियमाणं जलकुसुमाक्षतक्षेपरूपं कर्म । अदृष्टार्थं मंत्राद्युच्चारणं जपः । आशीः "दातारो नोऽभिवर्धन्ताम्" इति, "अघोराः पितरः सन्तु" "गोत्रं वर्धन्ताम्" इत्यादिका । स्वस्तिवाचनं "स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु" इति वाचनम् । दक्षिणादानं पित्राद्युद्देशमन्तरेण ब्राह्मणानामानत्यर्थत्वपक्षे ।

सर्वं कर्मापसव्येन यत्किञ्चिदिह कीर्तितम् ।
विहाय दक्षिणामेकां तथा विप्रविसर्जनम् ॥

इति मरीचिवचनेऽपि एतदेव । पितृभ्य एव दानमिति पक्षे त्वपसव्येन । "हिरण्यं देवेभ्यो ददाति रजतं पितृभ्योऽपसव्यं तत्रापि" इति पारस्करवचनात् । एतानि सव्येनैव कर्तव्यानीत्यर्थः । नतु "सहस्रशीर्षा" इत्यादिजपः, आधिकारार्थतया ब्रह्मदण्डवल्लौकिकत्वात् । नापि भोजनप्रागुत्तरकालीनो गायत्री-

---

(१) 'सूक्तम्' ग० ।

आह्वानं स्वागतं चा*र्घ्यं विना च परिवेषणम् ॥
*विसर्जनं *सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा ।
विप्रप्रदक्षिणां चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥
पितॄनुद्दिश्य कर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदा ॥

हेमाद्रौ सङ्ग्रहे—

आदौ *विप्राङ्घ्रिशौचान्तेऽभ्यर्चने विकिरे कृते ।
पिण्डान्न्युप्यार्चयित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तथा ॥
आचामेच्छ्राद्धकर्ता च स्थानेष्वेतेषु सप्तसु ।
आद्यन्तयोर्द्विराचामेच्छेषेषु तु सकृत्सकृत ॥

मधुमत्यादिजपः,

कृतापसव्यः कुर्वीत् मुक्त्वा यस्त्वक्षतां जपः ।

इति वृद्धशातातपेनापसव्योक्तेः । अक्षतामिति विप्रभोजनोत्तरकालीनलाभः । स्तोत्रजपः "सप्तव्याधा" इत्यादिः । *पिण्डाघ्राणं पिण्डचालनोत्तरं क्रियमाणं तदाघ्राणम् । आह्वानस्वागते लौकिके एवेति न तत्रापसव्यप्राप्तिरित्येक; साधारण्यात् । तत्प्राप्तिरित्यन्ये ।*अर्घ्यं गृहागतेभ्यो विप्रेभ्यः पाद्योत्तरं दीयमानमर्घ्यम् । तत्र साधारण्यात् प्राप्तिः । नत्वर्चनाङ्गं तत् । तस्य काण्डान्तःपातित्वात् । *विसर्जनम् "वाजेवाजे" इति विसर्जनम् । *सौमनस्यं "शिवा आपः सन्तु" इत्यादि । अत्र कर्कः आचान्तेषूदकपुष्पाक्षतदानं दैवपूर्वं ततोऽपसव्यं पित्र्ये । केचित्तु सव्यमिच्छन्ति, तत्र दानसंयोगात् । पितृयज्ञवदुपचारः पित्र्ये इति च दर्शनादिति । तदसत्, एतद्वचनविरोधात् । पूर्वोक्त मरीचिवचनविरोधात् पित्राद्युद्देशमन्तरेण क्रियमाणत्वाच्च ।

ततः पुष्पाणि सव्येन सोदकानि पृथक् पृथक् ।
दर्भपाणिः प्रदद्यात्तु वाङ्मनःकायसंयतः ॥

इति छागलेनोक्तेश्च । *विप्रेति दैवे । पित्र्ये तु आचमन-

तत्रैव--

श्राद्धारम्भेऽवसाने च पादशौचार्चनान्तयोः ।
विकिरे पिण्डदाने च षट्स्वाचमनमिष्यते ॥

आश्वलायनः—

दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान् ।
न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात् ॥

एतन्नित्यवर्ज्यमिति बोपदेवः । इदं विष्णुभिन्नदेवपरम्,

विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदानन्त्याय क(१)ल्पते ॥
पितृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने ।
रेतोधाः पितरस्तस्य भवन्ति क्लेशभागिनः ॥

इति स्कान्दात् 'पितरः स(२)र्वमनुष्या विष्णुनाशितमन्नमश्नन्ति' इति श्रुतेः,

यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम्
तेनैव पिण्डांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पकोटिं पितरस्तु तृप्ताः ॥

इति ब्राह्मोक्तेश्चेति श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्यादयः । एतत्सर्वं निबन्धविरोधान्निर्मूलम् ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे--

श्राद्धाह्नि तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनम् ।

शिवपुराणे--

पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

पूर्वनिषेधस्तु विहितभिन्नपरः । तथा हेमाद्रौ–

(३)देवार्चा दक्षिणाङ्गादिः पादजान्वंसमूर्धसु ।
शिरोंसजानुपादेषु वामाङ्गादि च पैतृ(४)के ॥

---

(१) 'कल्प्यते' क० छ० । (२) 'सर्वे' ग० ।
(३) 'दैव्यर्चा' क० । (४) 'पैतृकम्' ग० ।

कलिकायां स्मृत्यन्तरे—

*श्राद्धारम्भे तु (१)ये दर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् ।
अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिष्टान्ते विसर्जयेत् ॥
मार्जनादौ तु ये दर्भाः पिण्डोत्थाने विसर्जयेत् ।
उत्तानादौ तु ये दर्भा दक्षिणान्ते विसर्जयेत् ॥
प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेत् ।

ऊहमाह विष्णुः—

*मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

*यथान्यायमिति । *यत्र बहुवचनान्तः पितृशब्दस्तत्र *सर्वपितृवाचित्वान्नोहः । तत्रापि*'शुन्धन्तां

द्वयं वक्ष्यति । *श्राद्धारम्भे चेति ।

आचान्तः प्राक्कुशांस्त्यक्त्वा पाणावन्यांश्च धारयेत् ।

इति श्राद्धारम्भे उक्ता बोध्याः ।

आतिदेशिकस्य मन्त्रसंस्कारान्यतरस्यान्यथाभाव ऊहः साम्नः प्रयोजनाभावान्नोद्देशः । *मातामहानामप्येवमिति । ननु नायमतिदेशः । तथा सति तन्मात्रेणोहे सिद्धे मन्त्रोहेनेत्यस्य वैयर्थ्यादिति चेत् ? सत्यम् । अस्ति च--

मातामहानामप्येवं तत्र वा वैश्वदेविकम् ।

इति पितृपार्वणातिदेशेन मातामहपार्वणे धर्मप्राप्तौ अपूर्वप्रयुक्तत्वान्मत्राणामूहः । तस्य न्यायप्राप्तत्वं व्युत्पादयति-*यथान्यायमित्यादिना । *यत्र "एतद्वः पितरो वासो" "अमीमदन्त पितरो यथाभागम्" इत्यादौ । *सर्वेति--

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।
ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते ॥

---

(१) 'च' क० छ० ।

पितरः' इत्यत्राह एव;*सर्वपितृवाचित्वे उत्तरमन्त्रद्वयवैयर्थ्यात् । *बहुवचनं तु नोह्यते, प्रकृतावसमर्थत्वात् *पाशानितिवत् । *ऋगन्ते च नोहः, *'तस्माद्दचं

इति दर्शनात्;

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।
पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

इति मातामहपितामहादिसाधारण्येन प्रयोगाच्च । तन्मन्त्रेषु सपिण्डीकरणान्तश्राद्धजन्यापितृत्वेन मातामहसाधारणार्थतया समवेतार्थत्वादित्यर्थः । *शुन्धन्तामिति जनकत्वोपाधिना ह्ययं पितृशब्दः प्रयुक्तः । "पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्" इत्यादिवत् । नन्वयमप्यस्तु सपिण्डनान्तश्राद्धजन्यपितृत्वेनोपाधिना प्रयुक्त इत्यत आह--*सर्वेति । शुन्धन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति पितामहप्रपितामहशब्दयोरुपादानेन पितृशब्दो जनकपर एव । अन्यथा तन्मन्त्रद्वयं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । एवञ्च "शुन्धन्तां मातामहाः" इत्यादि "शुन्धन्तां मातरः" इत्यादिरूहः । येषां च "पितृभ्यः स्वधोच्यतां, पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां, प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यताम्" इति शुन्धनमन्त्रास्तेषामप्युक्तन्यायादेवोहः । ननु प्रकृतौ एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वाद्विकृतावेकवचनस्याप्यूहप्रसङ्ग इत्याह --*बाह्विति । *पाशानिति । प्रकृत्यर्थसमवेतार्थकबहुवचनस्य विकृतावविकृतस्यैव प्रयोग इति पाशाधिकरणसिद्धान्त इति भावः *ऋगन्ते चेति । "पितॄन् हविषे अत्तवे आयन्तु नः पितरः" इत्यादि ऋक् । *तस्मादिति । "पूयति वा एतदृचोऽक्षरं यदेनदूहति" इत्यादिः । यदि च अनृगूहवत् यथान्यायमित्युक्तत्वादेव ऋगूहस्य वारणं तदापि निषेधोऽपि द्रष्टव्य इत्यर्थः । नन्वृचि अनृचि वा जनकपरोऽपि पितृशब्दः बहुवचनेन पितृसमुदाये वर्तता "प्राणदुभृपदधाति"

नोहेत' इति निषेधात्। *एकोद्दिष्टेऽप्येवम्। प्रेतैकोद्दिष्टे तु *'एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे' इति विष्णूक्तेरूहः।

इत्यत्रैव लिङ्गसमवायात् प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदप्राणभृत्समुदाये। तादृशस्य च विकृतौ मातामहादिश्राद्धेऽसमर्थत्वात्प्रकृतिवदेव मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहेषु 'मातामहा' इत्यूहः। ऋङ्मन्त्रे तु वचनात्तन्निषेधश्चेति? मैवं, नानार्थो हि पितृशब्दः तत्र जनकपरत्वोपगमे गौणी स्यादतः तादृशपितृत्वापन्नपर एव गृह्यते। तथा सति बहुवचनस्याप्यनायासेनोपपत्तिः। एवञ्च प्रकृतौ यादृशः शास्त्रार्थस्तादृश एव विकृताविति नोहप्रसङ्गः। ननु "पितरेतत्तेऽर्घ्यम्" इत्यादौ ऊहानूहविचारो न स्यात्, एतस्याभिलापमात्रत्वेन मन्त्रत्वाभावात्। अन्यथा शूद्रादेर्मन्त्रनिषेधात्तदुच्चारानापत्तेरिति चेत्? नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकम्, पितामहादौ मितामहेदं तेऽर्घ्यमित्यादि समवेतार्थाभिलापस्य दुर्वाररत्वात्। न च तत्र "पितरिदं तेऽर्घ्यम्" इत्याद्यपि समवेतार्थम्। "अर्घ्यप्रदानमन्त्रे तु" इत्यादिबह्वृचकारिकादिदर्शनेन तत्र स्वसम्बन्धवचनस्यावश्यकत्वेन चातथाभूतसपिण्डनश्राद्धजन्यपितृपरपितृशब्दानभिलापस्य समस्तधार्मिकसंमतत्वात्। *एकोद्दिष्टेऽप्येवमिति। पुराणैकोद्दिष्टे नोहः, तस्य पार्वणवदेव कर्तव्यत्वादित्यर्थः। *एकवादिति। एकोद्दिष्टे प्रेतैकोद्दिष्टे पितृपदघटितान् मन्त्रान् पितृपदस्थाने प्रेतपदघटितान् कुर्यादित्यर्थः। वचनादिति। "एकवत्" इतिवचनादित्यर्थः। वस्तुतस्तु इदं प्राचीनमतं न सम्यक्। एतद्वाक्यस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वे मानाभावेन प्रेतशब्दोहाप्रतीतेः। किन्त्विदं प्रेतपुराणैकोद्दिष्टसाधारणम्, एकोद्दिष्ट इति सामान्यत एवाभिधानात्। ग्रन्थस्त्वित्थं योजनीयः एकोद्दिष्टे "शेषं पूर्ववदाचरेत्" इति पार्वणातिदेशात् "पितॄनिमान् लोकान्" इत्याद्यृक्षु "शुन्धन्तां पितरः" इत्याद्यनृक्षु च प्राप्त ऊहः प्रथमे 'त-

*अत्र*बहुवचनस्याप्यूहो *वचनात्‌। वृद्ध्यादौ तु*विशेषं स्मादद्यं नोहेत्' इति निषेधादन्त्ये न्यायाद्बाधितो विष्णुना प्रतिप्रसूयते। एकोद्दिष्टे श्राद्धे क्षयाहादौ क्रियमाणे मन्त्रानेकत्र यथा भवति तथा ऊहेतेति हि तदर्थः। एवञ्च पुराणैकोद्दिष्टे सर्वपितृवाचिनः पितृशब्दस्य नोह इत्याह-एकोद्दिष्टेऽप्येवमिति। पुराणैकोद्दिष्टे सर्वपितृवाचिनः पितृशब्दस्य नोह इत्यर्थः। प्रेतैकोद्दिष्टे त्विति। "पितृशब्दं न युञ्जीत" इत्याश्वलायनेन पितृशब्दस्य निवर्तितत्वात्‌। पितृशब्दस्येति शेषः। तस्योह इति पदेन सम्बन्धः। उभयत्राप्येकवचनोहमाह-एकवदिति। तथाच पुराणैकोद्दिष्टे ऋक्षु अनृक्षु चोह इत्यर्थः। *अत्र प्रेतैकोद्दिष्टे। *बहुवचनस्यापीति। अपिना पितृशब्दसमुच्चयः। तथाच "एतद्वः पितरः" इत्यादौ "एतत्ते प्रेत" इत्याद्यप्यूह इत्यर्थः। *वचनाद् विष्णुवचनादाश्वलायनवचनाच्चेत्यर्थः।

वाजपेयिनस्तु यथाशौचापगमे सुस्नात इत्याद्यभिधाय विष्णुना बहुवचनान्तपितृशब्दोपेतेषु मन्त्रेषु एकवचनोह उक्तः। स ऐकादशाहिके सपिण्डनप्रागभाविनि वा एकोद्दिष्टे न प्रवर्तते तदानीमुक्तपितृत्वासत्त्वेन तद्वाचिपितृपदोपेतमन्त्राणां तत्राप्रवृत्तेः। नच मन्त्रे पितृशब्दो जनकपरः, बहुत्वान्वयार्थं पितामहादौ लक्षणापत्तेः। एकेन पितृत्वेन (१)सर्वेषु मुख्यत्वोपपत्तौ तस्या अन्याय्यत्वात्‌। नच शुन्धनमन्त्रे जनकवाचिपितृशब्दोत्तरबहुवचनेन ऊहो विधीयतामिति वाच्यम्‌। प्रेतशब्देनैवोद्देशविधानात्‌। "पितृशब्दं न युञ्जीत" इत्याश्वलायनेन पितृशब्दमुखेन तद्वन्मन्त्रनिषेधाच्च। तस्मात्पुराणैकोद्दिष्ट एवोहः, एकोद्दिष्टप्रकरणपाठेऽपि विष्णुना पुनरेकोद्दिष्टशब्दाभिधानात्‌। ऊहश्च "नमो वः पितरः" इत्यादावेव तत्र सर्वपितृपरपितृशब्दसत्त्वाद्बहुवचनस्य समवेतार्थ-

(१) 'सर्वेषु मुख्यत्वेन सर्वेषु मुख्यत्वो' च०।

वक्ष्यामः । शेषाणामिति पितृव्याद्येकोद्दिष्टे आवाहना- दिमन्त्रवर्ज्यं कार्यमिति कल्पतरुः । ऊहयोग्यपितृपदवान् मन्त्र एव तत्र न प्रयोज्यः, नतूहः । नापि पितृपदर- हितः प्रयोज्य इति शूलपाणिः । *अर्थान्तरं चोक्तं प्राक् । बह्वृचकारिकाऽपि—

अर्घ्यप्रदानमन्त्रे तु मात्रादिपदमावपेत् ।
शुन्धन्तामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावपेत् ॥

मातृश्राद्धे पिण्डदाने *'ये च त्वामत्रानु' इत्यत्र नोह इति वृत्तिकृत् । तथा—

मातुःश्राद्धेऽप्यनूहेन कुर्यात्पिण्डानुमन्त्रणम् ।
दशादानमुपस्थानं तद्वत्कार्यमिति स्थितिः ॥
प्रवाहणमनूहेन तद्वत्प्राशनमिष्यते ॥

तथा—

आयन्तुनस्तिलोऽसीति उशन्तस्त्वेति यानि तु ।
अनूह्यः पितृशब्दोऽत्र पितृसामान्यवाचकः ॥

आपस्तम्बानां तु वक्ष्यते ।

त्वाच्च । नत्वर्घ्यपात्रेति तिलावापमन्त्रे । तत्र प्रत्येकं प्रयोगेन प्र- कृतात्रसमवेतार्थत्वात् । नापि—

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

इति ब्रह्मपुराणोक्तपक्षेएतद्व इति मन्त्र इत्याहुः ॥

*विशेषम् "शुन्धन्तां पितरः" इत्यादौ 'शुन्धन्तां पितुः पितरः' इत्यादिकम् । कल्पतरुशूलपाण्योर्व्याख्याने प्रमाणा- भावमालोच्याह—*अर्थान्तरमिति । भोजस्त्रीणां शूद्रापुत्रस्य चैकोद्दिष्टममन्त्रकं "स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धम्" तथा 'शूद्रस्य च' इत्या- दिप्रागुक्तमारीचादित्यर्थः । *ये चेति । याश्च ताभ्यश्चेति नोहः ये च तेभ्यश्चेति पुंल्लिङ्गशेषात् ।

हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—

स्नातः *स्नातान् समाहूतान्*स्वागतेनार्चयेत् पृथक्।

कलिकायां नारदीये—

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा तेभ्योऽनुज्ञां प्रगृह्य च।
दद्याद्वै ब्रह्मदण्डार्थं हिरण्यं कुशमेव च॥

तत्रैव सङ्ग्रहे—

तिथिवारादिकं ज्ञात्वा सङ्कल्प्य च यथाविधि।
प्राचीनावीतिना कार्यं सर्वं सङ्कल्पनादिकम्॥
सम्बन्धं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रे तथैवच।
वस्वादिरूपतां चापि स्वपितॄणामनुक्रमात्॥

चन्द्रोदये नारदीये—

श्राद्धार्थं समनुप्राप्तान् विप्रान् भूयो निमन्त्रयेत्।

आपस्तम्बस्तु 'पूर्वेद्युर्निमन्त्रणं, परेद्युर्द्वितीयं, तृतीयमामन्त्रणम्' इत्याह। यूयं मया निमन्त्रणीया इति निवेदनरूपं आद्यम्। तद्विधिमाह शौनकः—

गृहीत्वामुकसंज्ञस्यामुकगोत्रस्य चामुके।
श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्त्वया॥
इत्येवं श्राद्धकृद् ब्रूयादोंतथेति वदेत्तु सः।
श्राद्धस्य कर्ता स ब्रूयात्त्वं प्राप्नोतु भवानिति॥
स वदेत् प्राप्नवानीति इतरस्तं प्रति द्विजः॥

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः।

पिण्डदः सप्तमस्तेषामिति लेपभाक्त्वस्य स्त्रीपुंससाधारणत्वात् दासीदासरूपार्थाविसंवादाच्च।

*स्नातानिति नियमः केनचित्कारणेनास्नातान्न भोजयेदित्यर्थः। *स्वागतेनेति।

ततः स्नात्वा निवृत्तो यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः।

देवौ पार्वणे पुरूरवार्द्रवौ वाच्यौ।
पित्रादेरप्यनेनैव वृणीत विधिना द्विजान्।

ततः कर्ता बह्वृचोऽनाहिताग्निः पिण्डपितृयज्ञं परिस्तरणादीध्माधानान्तं कुर्यात्। 'अर्धाधानिनोऽप्येवम्' इति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च। भाष्यकारमते आब्दिकेऽप्येवम्। वृत्तिकारमते नेदम्।

हेमाद्रौ शम्भुः--

*संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मण्डले।
उदक्प्लवमु*दीच्यं स्याद्*क्षिणं दक्षिणाप्लवम्॥

व्याघ्रः—

उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान् पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान्।
दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान् विन्यसेत् कुशान्॥

तत्रैव बौधायनः—

चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम्।
कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्॥

तत्रैव लौगाक्षिः—

हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलम्।
दक्षिणे च चतुर्हस्तं पितृणामङ्घ्रिशोधने॥

कलिकायां सङ्ग्रहे तु--

प्रादेशमात्रं देवानां चतुरस्रं तु मण्डलम्।

पाद्यमाचमनीयं च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम्॥

इति यमः कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वाऽध्वकृतोपहतिशुध्यर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चोदकं क्रमेण प्रयच्छेदित्यर्थः। *संमार्जितेति। उपलेपो गोमूत्रयुक्तगोमयेन कार्यः—

भवनस्याग्रतो भुवि।
गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले॥

इति मात्स्यात्। *उदीच्यं दैवम्। *दाक्षिणं पित्र्यम्।

त्यक्त्वा षडङ्गुलं तस्माद्दक्षिणे वर्तुलं तथा ॥

इत्युक्तम् । यत्तु स्मृत्यन्तरे—

गर्तः पञ्चाङ्गुलो विप्रे जानुमात्रो महीभुजि ।
प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शूद्रके ॥
तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन व्याख्यातो दैवपित्र्ययोः ।
चतुरस्रं वर्तुलं च कथितं गर्तलक्षणम् ॥
पादप्रक्षालनं प्रोक्तमुपवेश्यासने द्विजान् ।
तिष्ठंश्चेत् क्षालनं कुर्यान्निराशाः पितरो गताः ॥

इति, तत्समूलत्वे मण्डलाग्रे पृथक् ज्ञेयम् । तत्र गोमये हेमाद्रौ भृगुः—

अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः ।
आर्ताया नवसूताया न गोर्गोमयमाहरेत् ॥

मात्स्ये—

अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्या*पसव्यवत् ।
विप्राणां क्षालयेत्पादावभिवन्द्य पुनः पुनः ॥
प्रत्यङ्मुखस्थितः कुर्याद्विप्रपादाभिषेचनम् ॥

तत्रैव भविष्ये—

प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शन्नोदे(१)वीरिति तृचा ।

पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धवसिष्ठः—

न कुशग्रन्थिहस्तस्तु पाद्यं दद्याद्विचक्षणः ।

कलिकायां सङ्ग्रहे—

ततः प्रक्षालयेत्पादौ भार्यास्रावितवारिणा ।

तथा—

श्राद्धकाले यदा *पत्नी दामे नीरप्रदा भवेत् ।

---

*अपसव्यवदिति । पूर्वमुदीच्यं पश्चाद्दक्षिणं तन्मण्डलमित्यर्थः ।
*पत्नी वामे इति ।

---

(१) 'देवीरित्यृचा' ग० ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

तत्रैव—

नाधः प्रक्षालयेत्पादौ कर्ता पित्रादिकर्मसु ॥

पाद्यानन्तरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमाद्रिः। तत्रैव लौगाक्षिः—

मण्डलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकम् ।

तत्रैव--

विधाय क्षालनं तेषां द्विराचमनमिष्यते ।
स्वयं चापि द्विराचामेद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ॥

हेमाद्रौ नारदीये--

यत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः ।
सङ्गच्छन्ते बुधाः श्राद्धमासुरं तत्प्रचक्षते ॥

हे(१)माद्रौ व्यासः--

*सव्येनैवासनं धृत्वा दक्षिणे दक्षिणं करम् ।
व्याहृतीभिः समस्ताभिरासनेषूपवेशयेत् ॥
समाध्वमिति चैवोक्त्वा दक्षिणं जानु संस्पृशन् ।
आस्यतामिति तान्ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ॥

सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः स्थिता ।
विप्रपादक्षालने च अभिषेके च वामतः ॥

इति वचनापवादः ।

*सव्येनैवेति ।

दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।
परश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥
दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शुचीन् ।
आसनेषु विविक्तेषु सदर्भेषूपवेशयेत् ॥

(१) 'हेमाद्रौ' नास्ति क०छ० ।

(हे(१)माद्रौ शातातपः--

द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखावुपवेशयेत् ।
पित्र्ये तूदङ्मुखांस्त्रींश्च बह्वृचाध्वर्युसामगान्) ॥

याज्ञवल्क्यः--

द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा ।

यत्तु हेमाद्रौ हारीतः–'दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् भोजयेत् उदङ्मुखानित्येके' इति तन्मैत्रायणीयविषयम् । 'प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखानित्येके' इति तत्परिशिष्टात् विकल्प इति हेमाद्रिः । माधवीये यमः-

भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टेष्वनुप्राप्तः *कामं तमपि भोजयेत् ॥

कौर्मे—

अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धं प्रचक्षते ।

विप्रनियमा माधवीये—

पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम् ॥

तत्रासनानि । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

आसनं *कुतपं दद्यादितरद्वा पवित्रकम् ।

हेमाद्रौ चमत्कारखण्डे--

पितॄणां घटितं हैमं राजतं वापि चासनम् ।
येन ताम्रमयं दत्तमासनं पितृकर्मणि ॥
स वै दिव्यासनारूढो नहि प्रच्यवते दिवः ॥

हेमाद्रौ नागरखण्डे--

अयःशङ्कुमयं पीठं प्रदेयं नोपवेशने ।

*काममिति । तदनिच्छायां न दोषः । *कुतपं नेपालकम्ब-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।

कालिकायां सङ्ग्रहे--

क्षौमं दुकूलं नैपालमाविकं दारुजं तथा ।
तार्णं पार्णं *बृसीं चैव विष्टरादि च विन्यसेत् ॥
अग्निदग्धान्यायसानि भग्नानि च विवर्जयेत् ॥

हेमाद्रौ छागलेयः--

पश्चाद्भागादुपक्रम्य *प्रा(१)चां पङ्क्तिर्यथा भवेत् ।
दक्षिणासंस्थिता ह्येषा पितॄणां श्राद्धकर्मणि ॥

पुलस्त्यः--

श्रीपर्णी वा(२)रुणी क्षीरी जम्बुकाम्रकदम्बकम् ।
सप्तमं बा(३)कुलं पीठं पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

सङ्ग्रहे--

शमी च काश्मरी शेलुः कदम्बो *वार(४)णस्तथा ।
पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवार्चने तथा ॥

(का(५)रिका--

द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रीन्विप्रानुदगाननान् ।

पैठीनसिः--

कुतपः श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते ।)

आश्वलायनः--

नीवीवासोदशान्तेन स्वरक्षार्थं प्रबन्धयेत् ।

वृद्धयाज्ञवल्क्यस्तु--

दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयम् ।

यत्तु कातीयम्--

नीवी कार्या दशागुप्तिर्वामकुक्षौ कुशैः सह । इति ।

लः । *बृसी आसनविशेषः । *प्राचां प्राङ्मुखानाम् । *वारणः

---

(१) 'प्राच्याम्' ग० क० । (२) 'वारिणी' छ० ।
(३) 'वालुकम्' क० । (४) 'वारुणः' ग० ।
(५) कंसान्तर्गतं नास्ति' छ० ।

तद् वृद्धिश्राद्धे,

पितॄणां दक्षिणे पार्श्वे विपरीता तु दैविके ।

इति स्मृत्यन्तरात् । वामे दक्षिणे वेत्याचाराद्व्यवस्थेति मदनपारिजाते ।

आचार्यः—

प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीस्मरणं तथा ।

*श्राद्धं कर्तास्मीति वदेद्विप्रैर्वाच्यं कुरुष्व च ॥

ब्राह्मे—

*ततस्तिलान् गृहे तस्मिन् विकिरेच्चाप्रदक्षिणम् ।

श्रद्धया परया युक्तो जपेदपहता इति ॥

स्मृत्यर्थसारे—'अपहता इति तिलान्विकीर्य उदीरतामित्यृचा प्रोक्षेत् ।' पराशरः—

राजादनः । उपवेशनोत्तरं विप्रधर्मानाह मनुः—

आमन्त्रितो जपेद्दोग्ध्रीमासीनस्तु निषङ्गिणः ।

भुक्त्वा तु वामदेव्यं च श्राद्धभोक्ता न दुष्यति ॥

दोग्ध्रीम् "उपह्वये सुदुघाम्" इति, "हिं कृण्वतीम्" इति वा । साप्येका का चित् एकवचनात् । निषङ्गिणस्तु त्रयः "इन्द्रद्रुह्याम" इति "सइषुहस्तैः" "सनिषंगिभिः" इति च ऋक् । "नमो बभ्रुते" इत्यादियजुः ।

आमन्त्रितो जपेद्दोहान् नियुक्तस्त्वृषभानपि ॥

अभीषङ्गांश्च तत्रैव जप्त्वाऽश्नीयाद्द्विजोत्तमः ।

दोहऋषभाभीषङ्गानि सामानि । *श्राद्धं कर्ताऽस्मीति ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरा स्थितौ ॥

समयतश्चोपविष्टान् सर्वान् पृच्छेद्द्विजोत्तमान् ।

इति वाक्ये श्राद्धं करिष्ये इति पृच्छेदिति श्राद्धिकोक्त्या कर्तेति न लुट् किन्तु तृच् । *तत इति प्रवृत्तिराज्ञादानम् । ततोऽपह-

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण गायत्र्या च प्रयत्नतः।
प्रोक्षयेदन्नजातं तु शूद्रदृष्ट्यादिशुद्धये॥

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

श्राद्धभूमौ गयां ध्या(१)त्वा (ध्या(२)त्वा देवं गदाधरम्।
वस्वादींश्च पितॄन् ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तते॥)

देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च।
नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमोनमः॥
*आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्तं जपेद् बुधः।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च॥

तत्रैव स्कान्दे—

तिला रक्ष(३)न्त्वसुरान् दर्भा रक्ष(३)न्तु राक्षसान्।
पङ्क्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः॥

वसिष्ठः—'शुद्धवतीभिः कूष्माण्डीभिः पावमानीभिश्च पाकादिं प्रोक्षयेत्॥' इति।

अथ देवार्चा। तत्र प्रत्युपचारमाद्यन्तयोरपो दद्यादित्युक्तं वृत्तौ स्मृत्यर्थसारे च। हेमाद्रौ ब्राह्मे--

*आसनेष्वासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा।
पितृकर्मणि वामे च दैवे दद्यात्तु दक्षिणे॥

ता इति तिलविकिरणानन्तरं देवताभ्य इति जप इत्येकं मतम्। जपानन्तरं तिलविकिरणमित्यपरम्। *आदिमध्येति। "आद्येऽवसाने श्राद्धस्य' इति माधवपाठः *आसनेष्विति। दर्भासनदानं च विप्रहस्ते जलदानोतरमाह योगीश्वरः—

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि।
प्रदद्यादासने दर्भान्न तु पाणौ कदाचन॥
देवानां सयवान् दर्भान् पितॄणां च तिलैः सह।

---

(१) 'ध्यायेत्' ग० (२) कंसान्तर्गतं नास्ति छ०।
(३) 'रक्षन्ति' क० छ०

प्रचेताः--

आसनेष्वासनं दद्यान्नतु पाणौ कदाचन ।
धर्मोसीत्यथ मन्त्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥

'धर्मोऽसि विशिराजा प्रतिष्ठितः' इति मन्त्रः ।

गालवः--

*दर्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
दैवे *क्षणः क्रियतां तु निरङ्गुष्ठं करं ततः ॥
ओंतथेति द्विजा ब्रूयुस्ते प्राप्नोतु भवानिति ।
कर्ता ब्रूयात्ततो विप्रः प्राप्नवानीति वै वदेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीये--

यवैर्दर्भैश्च विश्वेषां देवानामिदमासनम् ।
दत्त्वेति भूयो दद्याद्वै दैवे क्षण इति क्षणम् ॥

*'तच्च षष्ठ्या चतुर्थ्या वा कार्यम्' इति स एव । 'ततोऽर्घ्यं कल्पयेत्' इति मन्वादयः । शौनकजयन्ताभ्यामर्घ्यरहितस्य देवार्चनस्योक्तेः—'आश्वलायनानां दैवेऽर्घ्यदानं न' इति बोपदेवः । तन्न, परिशिष्टप्रयोग-

---

पुराणे—

आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेऽपि वा ।
पितृकर्माणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे ॥

ततः सधर्मकं द्वितीयं निमन्त्रणमाह--*दर्भानिति ।

एतच्च पुनरपो दत्त्वा, "ततः पुनरपो दत्त्वा निमन्त्रयेत्" इति सङ्ग्रहोक्तेः । निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा च,

निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत् ।

इति पुराणात् । समाह्वानं निमन्त्रणम् । *क्षणः व्यापारान्तररहितास्थितिः ।

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः । इत्यमरः ।

पारिजातविरोधात । वृद्धिश्राद्धे तु दैवेऽप्यर्घ्यं दद्यात्,

देवेभ्योऽपि पृथग्दद्यादिहार्घ्यं श्रुतिचोदनात् ।

इति शौनकोक्तेः ॥

अथार्घ्यपात्रम् । पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्यपाद्मयोः--

पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ।

जलजं वापि कुर्वीत तथा सागरसंभवम् ॥

ब्राह्मे--

सौवर्णताम्ररौप्याश्मस्फाटिकं शङ्खशुक्तयः ।

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि ॥

हेमाद्रौ प्रजापतिः--

सौवर्णं राजतं ताम्रं खा(१)ड्गं मणिमयं तथा।

यज्ञियं चमसं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद् बुधः ॥

अत्र वि(२)प्रैकत्वचतुष्ट्वादावर्घ्यपात्रे द्वे एव । मानवसूत्रे तु-'द्वे वैश्वदेविके त्रीणि पित्र्ये एकैकमुभयत्र वा' इत्युक्तम् । तदेकविप्रपरं, पात्रालाभपरं वे(३)ति हेमाद्रिः । मदनरत्ने तु दैवे (४)एकं पात्रमुक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयोपि--

त्रीणि पैतृकपात्राणि द्वे द्वे वै वैश्वदेविके ।

इति बृहत्पराशरोक्तेर्द्वे एवेत्याह । बह्वृचानां तु *तच्च आसनं च । *विप्रद्वित्वेऽपीति । वस्तुतस्तु देवताभेदात् पात्रभेदो न ब्राह्मणभेदात् । देवेऽपि पुरूरवार्द्रवाद्योर्देवतयोर्भेद एव । अत एव—

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यन्त्यभिपूर्वकम् ।

पूरयेत् पात्रयुग्मं तु पवित्रेस्थ इति त्वृचा ॥

---

(१) 'खड्गम' क० ग० (२) 'विप्रैकत्वद्विचतुष्ट्वादौ' ग०
(३) 'च' ग० (४) 'एकपात्रम्' क० ग०

दैवे *विप्रद्वित्वेऽप्येकमर्घ्यपात्रमर्धशो दद्यादित्युक्तं परिशिष्टे प्रयोगपारिजाते च। कालिकायां हारीतः--

दत्तमक्षय्यतां याति ख(१)ड्गेनार्घ्यं तु यत्कृतम्।

वृद्धमनुः--

*मृन्मयं दारुजं पात्रमयःपात्रं च यद्भवेत्।
*राजतं दैविके कार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत्॥

पुराणसमुच्चये—

मृत्स्नाभवं तथा *कांस्यमारक्तं ज(२)तुसंभवम्।
त्रपुसीसलोहभवं सदा पा(३)त्रं विवर्जयेत्॥

तत्रैव—

अष्टाङ्गुलं भवेत्पात्रं पितृणां राजतं शुभम्।
दशाङ्गुलं तु देवानां सौवर्णं शक्तितः कृतम्॥
स्थापयेदर्घ्यपात्रे द्वे न्युब्जे तत्र कुशोपरि।
*द्वे द्वे पवित्रे विधिवत्पात्रयोश्चोपरि क्षिपेत्॥

इति वचनं "स्थापयेदर्घ्यपात्रे द्वे" इत्याग्रिमं च सङ्गच्छते। *मृन्मयमिति अपक्वमृन्मयनिषेध इत्येके।

खादिरौदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि।
अप्यश्ममृन्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा॥

इति बैजवापोक्तेरन्यलाभे निषेधः। आधिकमग्रे। *राजतमिति।

शिवनेत्रोद्भवं यस्माद्रजतं पितृवल्लभम्।
अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत्॥

इति सोपपत्तिकोऽपि तन्निषेधः। *कांस्यमिति। कांस्यपर्णराजतान्यर्घ्योदकधारणानीति हारीतं तु पित्र्यपरं। *द्वेद्वे इति

---

(१) 'खाड्गेन' ग०   (२) 'जन्तुसम्भवम्' क.
(३) 'पात्रं च वर्ज' ग०

यज्ञपार्श्वः--

*पवित्रेस्थेति मन्त्रेण पवित्रे छेदयेत्तु ते ।
*ओषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणोः ॥
(१)स्फ्येन काष्ठेन लोहेन न मृन्मयनखादिभिः ॥

वसिष्ठः--

तूष्णीं प्रोक्ष्याम्भसा पात्रे कुर्यादूर्ध्वबिले ततः ।
पूरयेत्पात्रयुग्मं तु कृत्वोपरि पवित्रके ॥

वृद्धपराशरः--

पात्रद्वयमथार्घ्यार्थं तैजसं चैकवस्तुनः ।
प्राङ्मुखोऽमरतीर्थेन शन्नोदेव्योदकं क्षिपेत् ॥
यवोऽसीति यवांस्तत्र तूष्णीं पुष्पाणि चन्दनम् ॥

मानवसूत्रे—'सुमनसः प्रक्षिप्योत्पूय यवान् प्र(२)क्षिपेत्' इति । यवोऽसीति मन्त्रः । पाद्मे--

यवोसि धान्य(३)राजो वा वारुणो मधुमिश्रितः ।
निर्णोदः सर्वपापानां पवित्रमृषिभिः (४)स्मृतम् ॥

'राजो वा वारुणो मधुसंयुतः' इति (५)परिशिष्टपाठः । गोभिलेन तु-'यवोसि सोमदैवत्यः' इति तिलमन्त्रोऽत्र स्वाहा(६)युक्त (७)उक्तः । हेमाद्रौ यमः —

पात्रभेदेन पवित्रयोर्भेदार्थम् । *पवित्रस्थेति । पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनात्विति मन्त्रः ।

अन्तर्गर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसंमिते ॥

इति उत्तरार्धम् । कुशमन्तरा कृत्वा च्छिन्ने कुशच्छिन्ने । अत एवाह-

---

(१) 'स्फेन' क० छ०
(२) 'प्रक्षिप्य' ग० छ० (३) 'धान्यराजोऽसि' छ० ।
(४) 'स्मृतः' ग० । (५) 'परिशिष्टपाठः' ग० ।
(६) 'स्वाहान्तः' क० । (७) 'उक्तः' नास्ति छ० ।

यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति ।
आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

वृद्धपराशरः—

ततः सव्यकरं न्यस्य विप्रदक्षिणजानुनि ।
देवानावाहयिष्येऽहमिति वाचमुदीरयेत् ॥
आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवास आगत ।
विश्वेदेवाः शृणुतेममिति मन्त्रद्वयं पठेत् ॥

श्राद्धविशेषे विश्वेदेवानामज्ञाने हेमाद्रौ बृहस्पतिः—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ।
अयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रः श्रद्धासमन्वितैः ॥
आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

इदं चावाहनमर्घ्यपात्रासादनात्प्राक् हेमाद्रिणोक्तम् । तत्र कातीयैः *प्राक्कार्यम्, तथैव तत्सूत्रात् । अन्यैस्तदुत्तरम् । पृथ्वीचन्द्रोदये शङ्खः—

सयवं पुष्पमादाय चरणादिशिरोन्तकम् ।
अर्चतेत्यर्चनं कुर्यादन्तरे चोदकं तथा ॥

पित्र्ये तु मूर्धादिपादान्तम्,

पादप्रभृति मूर्धान्तं दैविके पूजनं भवेत् ।
शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके ॥

---

*ओषधीमिति । "तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय" इत्यापस्तम्बः *प्रागिति ।

विश्वान देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यासनपूर्वकम् ।
पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥

इति मदनरत्ने (१)प्रचेतोक्तेः । कालिकायां सङ्ग्रहे--

तिष्ठन् कृताञ्जलिर्भूत्वा पठे(२)न्मन्त्रौ समाहितः ।
विश्वेदेवाः श्रृणुत इत्यागच्छन्त्वपरं ततः ॥

हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः--

ततोऽर्घ्यपात्रसंपत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् ।
तदग्रे चार्घ्यपात्रं तु स्वाहार्घ्या इति विन्यसेत् ॥

गार्ग्यः--

दत्त्वा हस्ते पवित्रं च कृत्वा पूजां च पादतः ।
या दिव्या इति मन्त्रेण *हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ॥

सङ्ग्रहे--

विश्वेदेवा इदं वोऽर्घ्यमिति दानं समादिशेत् ।

तदन्ते 'स्वाहा नमः' इति वाच्यम्,

या दिव्या इति मन्त्रेण स्वाहाकारं नमोन्तकम् ।

इति हेमाद्रौ नागरखण्डात् । आथर्वणसूत्रे तु-'पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकरे निनयेत्' इत्य*स्यैव त्रयमुक्तम् । गभस्तिः--

अर्घ्यं पिण्डप्रदानं च स्वस्त्यक्षय्ये तथैव च ।
गन्धपुष्पादिकं सर्वं हस्तेनैव तु दापयेत् ॥

प्रतिविप्रं या दिव्येत्यावृत्तिः बह्वृचानां त्व*नेन दत्ताघ्यानुमन्त्रणम् । ततः पात्रं 'देवेभ्यः स्थानमसि' इति न्युब्जमुत्तानं वा कार्यमिति (३)गारुडे उक्तम् । एतदापस्तम्बानां नियतमन्येषां न ।

इति मात्स्यात् । *हस्तेष्विति बहुवचनमतन्त्रम्, एकार्घ्यस्यानेकहस्तेषु दानासम्भवात् । *अस्यैव द्विजकरस्यैव *अनेनेति ।

---

(१) 'प्रचेतसोक्तेः' ग० । (२) 'मन्त्रम' ग० ।
(३) 'गौडे' छ० ।

हेमाद्रौ विष्णुधर्मे--

(१)गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूषणैः ।
अर्चयेद्ब्राह्मणान् शक्त्या श्रद्दधानः समाहितः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये मार्कण्डेयः--

चन्दनागरुकर्पूरकुङ्कुमानि प्रदापयेत् ।

विष्णुः 'चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनाय' इति । व्यासः--

अ*पवित्र(२)करो गन्धैर्गन्धद्वारेति पूजयेत् ।

कलिकायां स्मृतिः--

गन्धद्वारेति वै गन्धमा*यने ते च पुष्पकम् ।
धूरसीत्यमुना धूपमुद्दीप्यस्वेति दीपकम् ॥
युवं वस्त्राणि मन्त्रेण वस्त्रं दद्यात्प्रयत्नतः ।
आसने स्वासनं ब्रूयादर्घ्येऽस्त्वर्घ्यं द्विजोत्तमः ॥

'प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत' इत्याद्यग्रे स्पष्टम् । *अपवित्रकर इति । विप्रहस्ते "गन्धद्वारा" इति गन्धं दत्त्वा विगतपवित्र एव तैर्गन्धैर्भालगात्रकुक्षिवक्षःकक्षाद्यङ्गेषु लेपनरूपां पूजां कुर्यादित्यर्थः । द्विजैः स्वयं प्रतिगृहीतगन्धविलेपने तु नैतत्, "अपवित्रकरः पूजयेत्" इत्युक्तेः । वृद्धमनुः—

उपवीतित्वमुत्सृज्य कारयेन्नानुलेपनम् ।

शातातपः--

कक्ष्यां त्रिपुष्करं कृत्वा गन्धैर्यस्तु विलिम्पति ।
पितृयज्ञे भवेच्छिद्रं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

त्रिपुष्करम् उपवीतम् । देवलः--

यज्ञोपवीतं विप्राणां स्कंधान्नैवावतारयेत् ।
गन्धादिपूजासिद्ध्यर्थं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

*आयने ते चेति । "पुष्पवतीरिति पुष्पम्" इति वि-

---

(१) 'गन्धपुष्पैश्च' छ० । (२) 'करा' छ० ।

(१)सुगन्धिश्च सुपुष्पाणि सुमाल्यानि सुधूपकः ।
सुज्योतिश्चैव दीपे तु स्वाच्छादनमिति क्रमः ॥

विप्राणां गन्धेन वर्तुलं त्रिपुण्ड्रं वा न कार्यम् । हेमाद्रौ देवलः—

ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कन्धे मालां तथैव च ।
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा च वृषलीपतिम् ॥

पुण्ड्रकं वर्तुलमित्यपरार्के । मदनरत्ने च–'पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वर्तुलमर्ध(२)चन्द्रं च',

ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम् ।
ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥

इति वृद्धपराशरोक्तेः । तिर्यग्लेपो भवत्येव,

वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा ।
तिर्यगप्यूर्ध्वपुण्ड्रं वा धारयेतु प्रयत्नतः ॥

इति व्यासोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु (३)नारदीये—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं च तुलसीं श्राद्धे नेच्छन्ति केचन । इति ।

तत् कर्तृपरम् । हेमाद्रौ ब्राह्मे--

पूतिकं मृगनाभिं च (४)रोचनं रक्तचन्दनम् ।
कालेयकं तूग्रगन्धं तुरुष्कं चापि वर्जयेत ॥

कस्तूर्यां विकल्प इति हेमाद्रिः । वृद्धशातातपः—

पवित्रं तु करे कृत्वा यः समालभते द्विजान् ।

ष्णुः । पुष्पवतीरिति मध्यप्रतीको मन्त्रः । यथा ओषधीः प्रतिमोदध्वमेनं पुष्पवतीः सुपिप्पलाः अयं वो गर्भ ऋत्वियः प्रत्नः स·

(१) 'सुगन्धश्च' क० छ० ।

(२) 'अर्धचन्द्रं । तिर्यग्लेपो भवत्येवेति पृथ्वीचन्द्रः । यत्तु बृहन्नारदीये–ऊर्ध्वपुण्ड्रं' छ.

(३) 'बृहन्नारदीये' क. (४) 'रोचना' क. छ.

राक्षसानां भवेच्छ्राद्धं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

पुष्पं तु ब्राह्मे—

(१)जातीचम्पकलोध्राश्च मल्लिका (२)बाणबर्बरी ।
चूताशोकाटरूषं च (३)तुलसी शतपत्रकम् ॥
कुब्जकं तगरं चैव भृङ्गमारण्यकेतकी ।
यूथिकामतिमुक्तं च श्राद्धे योग्यानि भो द्विजाः ॥
कमलं कुमुदं पद्मं पुण्डरीकं च यत्नतः ।
इन्दीवरं कोकनदं कह्लारं च निवेदयेत् ॥

हेमाद्रौ वायुभविष्ययोः—

सुकुमारैः किसलयैर्यवदूर्वाङ्कुरैरपि ।
सम्पूजनीयाः पितरः श्रेयस्कामेन सर्वदा ॥

स्कान्दे—

(४)जातिश्च सर्वा दातव्या मल्लिका श्वेतयूथिका ।
जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

तत्रैव वृद्धमनुः—

न *नियुक्तः (५)शिखावर्ज्यं माल्यं शिरसि धारयेत् ।

वर्ज्यानि पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्ये—

केतकीं तुलसीपत्रं बिल्वपत्रं च वर्जयेत् ।
द्रोणं च करवीरं च धत्तूरं किंशुकं तथा ॥

माधवीये स्मृत्यर्थसारे च तुलसी निषिद्धा । तुलसीनिषेधो निर्मूल इति हेमाद्रिः । समूल(६)त्वेऽपि

धस्थमासदादिति । *आटरूषेति । "पित्र्ये च पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूषका (७)न देयाः पितृकार्येषु" इति मात्स्यो निषेधः । पारिभद्रो मन्दारः । आटरूषो वासा । *नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितः ।

---

(१) 'जातिचम्पक' क. छ. (२) 'बाणचर्चरी' क. छ.
(३) 'तुलसीम' क. छ. (४) 'जात्यश्च' छ.
(५) 'शिखावर्जम' छ. (६) 'अपि' नास्ति क.
(७) 'न देयाः' नास्ति च०

पिण्डपरः,

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः।
प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः॥

इति प्रयोगपारिजाते पाद्मोक्तेरिति बोपदेवः। (१)वृद्ध-पराशरः--

न जातीकुसुमैर्विद्वान् बिपल्वत्रैश्च नार्चयेत्।
जपादिकुसुमं *झि(२)ण्टी*रूपिका सकुरण्टका॥
पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्माणि नित्यशः॥

हेमाद्रौ शङ्खः--

उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च।
पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च॥
जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः॥

अङ्गिराः "न (३)जातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रम्' इति। जात्यां विकल्प इति हेमाद्रिः। निषेधः पिण्डविषयः,

कुन्दं शंभौ च नो दद्यान्नोन्मत्तं गरुडध्वजे।
पिण्डे (४)जाती च नो दद्याद्देवीमर्केण नार्चयेत्॥

इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेरिति बोपदेवः। स्मृतिसारे--

*आगस्त्यं भृङ्गराजं च तुलसी शतपात्रिका।

स्कन्धे माल्यनिषेधः प्रागुक्तः। *झिण्टीति। "तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः। नीले झिण्टी" इत्यमरः *रूपिका अर्कपुष्पम्। *आगस्त्यमिति। मार्कण्डेयपुराणे-

शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च।

---

(१) 'बृहत्पराशरः' छ.
(२) झिण्टी नीलकुरण्टकः। अर्कपुष्पमिति मयूखे।
(३) नजातिकुसुमं दद्यान्न दद्यात्कदलीफलम्। इति। जात्यां' क०
(४) 'जातीम्' छ.

चम्पकं तिलपुष्पं च षडेते पितृवल्लभाः ॥
केतकीं करवीरं च बकुलं कुन्दकं तथा ।
पाटलां चैव जातीं च श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत ॥

केचित्पिण्डेऽपि तुलसीमाहुः--

पितृपिण्डार्चनं श्राद्धे यैः कृतं तुलसीदलैः ।
प्रीणिताः पितरस्तैस्तु यावच्चन्द्रार्कमेदिनी ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेः ।

धूपस्तत्रैव विष्णुधर्मे—

धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः ।
अगरुश्च सकर्पूरः*स्तुरुष्क*स्त्वक् तथैव च ॥

(१) विष्णुः--

'घृत*मधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्डदेवदारुसरलादि दद्यात्' इति । तत्रैव देवलः--

ये हि *प्राणयङ्गजा धूपा *हस्तवाताहताश्च ये ।
न ते श्राद्धे नियोक्तव्या ये च केचोग्रगन्धयः ॥
घृतं न केवलं दद्याद् दुष्टं वा तृणगुग्गुलुम् ॥
गन्धधूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥

तुरुष्कः लोहवानेत्याख्यः ।

तुरुष्कः सल्लकः । सिह्लो यावनोपीत्यमरात् । (अ०को० का०२व०६श्लो०१२८) तुरुष्कः सल्लकीवृक्ष इति माधवाच्च । *त्वक् दालचीनीत्याख्या । मरीचिः--

चन्दनागुरुणीचोभे तमालोशीरपद्मकम् ॥ इति ।

*मध्विवति शर्करापि प्रशस्ता;

माहिषाख्यं गुग्गुलं चाथाज्ययुक्तं सशर्करम् ।
ददाति नरसिंहाय हरये भक्तितत्परः ॥

इतिवत् । *प्राणयङ्गजाः कस्तूर्यादयः । *हस्तवातेति । तथाच

(१) 'विष्णुः-लोहबाणघृतमधु' छ०

दीपमाह विष्णुः--

*घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।
वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

वस्त्रं ब्राह्मे--

कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।
(१)श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति चोत्तमान्॥

हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्ते--

यज्ञोपवीतं दातव्यं वस्त्राभावे विजानता ।
पितृभ्यो वस्त्रदानस्य फलं तेनाश्नुतेऽखिलम् ॥

तत्रैव पाद्मे--

निष्क्रयो वा यथाशक्ति वस्त्राभावे प्रदीयते ।

अन्यान्यपि च देयानि तत्रैव कालिकापुराणे--

(२)धात्वादिनिर्मिता रम्या दीपिकाः श्राद्धकर्मणि ।
पितॄनुद्दिश्य यो दद्यात्स भवेद्भाजनं श्रियः ॥
यो (३)धूपदानपात्रं तु पात्र(४)मारार्तिकस्य च ।
दद्यात्पितृभ्यः प्रयतस्तस्य स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥

विष्णुधर्मे—

यः कञ्चुकं तथोष्णीषं पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।

व्यजनादिना देयः,

धूमस्य व्यजनेनैव धूपेनाङ्गं विधूपयेत् ।

इत्यस्येहापिप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । *घृतेनेति । यत्तु--

घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्द्रव्यं तु दीपकम् ॥ इति,

तत्रान्यनिषेधो वसामेदोविषयः, न पुनः कौसुम्भादितैलविषय इति माधवः ।

---

(१) 'श्राद्धेत्वेतानि' छ०
(२) 'धात्वादिनिर्मितां रम्यां दीपिकां' क. छ.
(३) 'धूपदानं पात्रं' क. ग. (४) 'आरात्रिकस्य' छ.

ज्वरोद्भवानि दुःखानि स कदाचिन्न पश्यति ॥
स्त्रीणां श्राद्धे तु *सिन्दूरं दद्युश्चण्डातकानि च।
निमन्त्रिताभ्यः स्त्रीभ्यो ये ते स्युः सौभाग्यसंयुताः॥

हेमाद्रावादित्यपुराणे—

न कृष्णवर्णं दातव्यं नापि कार्पाससम्भवम् ।
पितृभ्यो नापि मलिनं (१)नोपभुक्तं कदाचन ॥
न छिद्रितं नापदशं न धौतं कारुणापि च ॥

कार्पासनिषेधोऽन्यसम्भवे । तत्रैव—

पितॄन् सत्कृत्य वासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।
यज्ञोपवीतदानेन विना श्राद्धं तु निष्फलम् ॥

एतद्यतिस्त्रीशूद्रस्त्री(२)श्राद्धेऽपि देयमिति हेमाद्रिः ।
तत्रैव नृसिंहपुराणे—

कमण्डलुं ताम्रमयं श्राद्धेषु प्रददाति यः ।
काष्ठेन निर्मितं वाऽपि नारिकेलमथापि वा ॥
दद्यात् कमण्डलुं श्राद्धे स श्रीमानभिजायते ।
यो मृत्तिकाविरचितान् श्राद्धेषु च घटान् शुभान् ॥
प्रदद्यात्करकान्वाऽपि सोऽक्षयं विन्दते सुखम् ॥

---

*सिन्दूरमिति । कूर्पासमन्यत्रोक्तम् ।

हृच्छादनं कञ्चुकं च चोलः कूर्पासकः स्त्रियः ।

इति त्रिदण्डिः ।

चण्डातकं साटकं च सदृशं बहुकल्पनम् ।
निर्दशा साटिका ज्ञेयाऽप्यथवा चित्रवद्दशा ॥

इति कोशः ।

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

---

(१) 'नोपयुक्तम्' छ. (२) 'श्राद्धेष्वपि' छ.

तत्रैव—

उपानच्छत्रवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुम्।
शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च॥
अन्नं सुसंस्कृतं गन्धांस्ताम्बूलं (१)दीपचामरम्।
पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु विष्णुलोकं स गच्छति॥

सौरपुराणे—

चामरं तालवृन्तं च श्वे(२)तच्छत्रं च दर्पणम्।
दत्त्वा पितॄणामेतानि भूमिपालो भवेदिह॥

तत्रैव नन्दिपुराणे—

अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्मयाः।
केयूरहारकटकमुद्रिकाकुण्डलादयः॥

तथा—

स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्युरलङ्कारास्तु योषिताम्।
मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः॥

तथा(३)—

आदर्शव्यजनच्छत्रशयनासनपादुकाः।
मनोज्ञाः पट्टवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः॥
अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः।
कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कम्बलाः॥
कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलायतनं तथा।
भोजनाधारयन्त्राणि पतद्ग्राहांस्तथैव च।
तथाऽञ्जनशलाकाश्च केशानां च प्रसाधनम्।
एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥

स्कान्दे—

सौवर्णं राजतं वाऽपि कांस्येनाप्यथ निर्मितम्।

(१) 'दीपचामरे' ग. (२) 'श्वेतं छत्रं' छ.
(३) 'तथा' नास्ति ग.

दत्त्वा भाजनपात्रं तु सम्राट् भवति भूतले ॥

वामनपुराणे—

बन्दीकृतास्तु ये केचित्स्वयं वा यदि वा परैः ।
येन केनाप्युपायेन यस्तान्मोचयते नरः ॥
पितरस्तस्य गच्छन्ति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥

पराशरः—

वाचयेत्परिपूर्णत्वं वासो दत्त्वा विधानतः ।

नारदीये—

*देवैश्च समनुज्ञातो यजेत्पितृगणं त्वथ ।

तत्र पित्र्ये आसनाद्यशेषमर्चनकाण्डं वैश्वदेविकं ज्ञेयम् । विशेषस्तूच्यते । तत्रासने द्विगुणभुग्नाः कुशाः । अत्रावाहनमासनात्पूर्वं वा, अर्घ्यपूरणोत्तरं वा, अग्नौ-करणोत्तरं वेति स्मृतिषु पक्षा उक्ताः । एषां शाखाभेदेन व्यवस्था । द्वितीयपक्ष एव बहुसंमतः । तत्रार्घ्यमाहाश्वलायनः-*'तैजसाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्र-

---

इत्यमरः तच्च लहङ्गाख्य इति तद्व्याख्यातारः । *देवैश्चेति । यद्यपि पदार्थप्रत्यासत्तेः पदार्थानुसमयः प्राप्नोति तथापि—

अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम् ।

इति याज्ञवल्क्येन तत इत्यनेन वैश्वदेविकपदार्थकाण्डोत्तरं पित्र्यर्चनविधानाद्वाचनिकः काण्डानुसमयो व्यञ्जितः । स च देवानामनुज्ञामपेक्षते । आसनदानात् प्रागुत्तरं चापो दद्यात् । "अपः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदायापः प्रदाय" इत्याश्वलायनसूत्रात् । कौर्मे—

यवार्थस्तु तिलैः कार्यः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ।

श्राद्धे क्षणः क्रियतामित्यादि क्षणं कृत्वाऽर्घ्यादि पूर्ववत् कुर्यादित्यर्थः । *तैजसेति । तैजसमेकं पात्रम्, अश्ममयमेकम्, मृन्मय-

ब्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वप (१)आसिच्य-"शं नो देवीर-भिष्टये" इत्यनुमन्त्रितासु तिलानावपति—

तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।
प्रत्नवद्भिः (२)प्रत्तः स्वधया पितृनिमाँल्लोकान् प्रीण-याहि नः स्वधा नमः ॥ इति ।

अश्ममयं स्फाटिकादि । मृन्मयं हस्तकृतमेव,

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं दैविकं न तत् ।
तदेव हस्तघटितं दैविकं केवलं तथा ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अन्यान्यपि पात्राणि पूर्व-मुक्तानि । मनुः—

अन्नाभावे द्विजाभावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत् ।
पात्राण्यासादयेत्त्रीणि न तु ब्राह्मणसंख्यया ॥

दत्तकादेः कर्तुर्द्विपितृत्वादावपि वचनात् त्रीण्येव पात्राणीति हरिहरः । माधवीये बैजवापः—

अर्घ्ये पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।
एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि ॥

हेमाद्रावप्येवम् । अत्रानुमन्त्रणं सकृत् । 'तिलोसि' इत्यस्य प्रतिपात्रमावृत्तिः पितृशब्दस्यानूहश्चेति वृत्ति-कृत् । दर्भश्च त्रिगुणं पवित्रम्,

तिस्रस्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे ।
एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेत् ॥

मेकम् । एतेषु त्रिषु द्रव्यासम्भवे एकद्रव्येषु वा त्रिषु । त्रीण्यपि तैजसानि वा त्रीण्यप्यश्ममयानि वा त्रीण्यपि मृन्मयानि वा। एतान्याग्नेयीदिक्सं-स्थानि निधाय तेषु दर्भानन्तर्धाय ततस्तेष्वपो निषिच्य ततः पात्रस्था अपः "शन्नो देवीः" इत्यनुमन्त्य त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति "ति-

---

(१) 'प्रासिच्य' क. 'प्रदाय' छ. (२) 'पत्नः' क.

इति हेमाद्रौ चतुर्विंशतिमतात्। तत्रैव विष्णुः- *"दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणा(१)पवर्गचमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वप आसिञ्चेत्"। 'शन्नो देवीः' इति मन्त्रेण (२)जलासेचनं बह्वृचभिन्नविषयम्। अत्रास्मिन्पक्षे प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः।

कारिकायाम्—

गन्धपुष्पाणि चैतेषु पात्रेषु प्रक्षिपेदथ।

ब्राह्मे—

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्षपान्।
(३)कुशाग्रमधुपुष्पाणि दत्वाऽऽचामेत्ततः स्वयम्॥

जातूकर्ण्यः—

ततोऽर्घ्यपात्रसम्पत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान्।
तदग्रे चार्घ्यपात्राणि स्वधार्घ्या इति विन्यसेत्॥

ततस्तिलहस्तो विप्रसव्यजानौ दक्षिणकरं न्यस्यावाहनं पृच्छेत्। अत्र गोत्रसम्बन्धनामानि द्वितीयान्तत्वं च प्रागुक्तम्। बैजवापगृह्ये—'तिष्ठन् पितॄनावाहयिष्यामीत्यामन्त्र्य।' कौर्मे—

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दक्षिणामुखः।
आवाहनं ततः कुर्यादुशन्तस्त्वेत्यृचा बुधः॥
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः॥

अत्र सव्यस्यापि प्रागुक्तेर्विकल्पः। अत्राद्यमन्त्रावृत्त्याऽस्मत्पितरममुकशर्माणममुकगोत्रं वसुरूपमावाह-
—
ह्योसि" इति मन्त्रेणेति वृत्तिः *दक्षिणाग्रदर्भेष्विति अर्घ्यपा-

---

(१) दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतयाऽऽसादितेषु चमसेषु पात्रेष्वित्यर्थः। अपवर्गः समाप्तिः।

(२) 'जलसेचनम्' ग.

(३) 'कुशाग्रं मधुपु' क. छ.

यामी(१)त्युक्त्वा मूर्धादिपादान्तं तिलान्विकीर्य-'आयन्तु नः' इति सर्वान्ते सकृज्जपेदिति निबन्धाः। अत्रोपवेशनसंवेशनपाद्यार्घ्याचमनीयान्यपि हेमाद्रिणोक्तानि तान्यथर्ववेदिनां नियतानि, नान्येषाम्। तेषां च प्रपितामहादिपित्रन्तं प्रातिलोम्येन सर्वः प्रयोगः।

वाराहे—

गन्धपुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्धस्ते तिलोदकम्।

गार्ग्यः—

शिरस्तः पादतो वाऽपि सम्यगभ्यर्चयेत्ततः।

"ततः-'स्वधाऽर्घ्याः' इति पितृपितामहादिविप्राग्रे प्रत्येकं निवेदयेत्" इति कारिकायां वृत्तौ च। आश्वलायनः-*"प्रसव्येनेतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन-'पितरिदं ते अर्घ्यं, पितामहेदं ते अर्घ्यम्, प्रपितामहेदं ते अर्घ्यम्' इत्यप्पूर्वं ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत्सकृत्स्वधा अर्घ्या इति प्रसृष्टा अ(२)नुमन्त्रयेत 'या दिव्या आपः पृथिवि संबभूवुर्या अन्तरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः। हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शं स्योना

त्रासादनप्रकारः। *प्रसव्येनेति। प्रसव्येन सर्वं पित्र्यं कर्म प्रसव्येन प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। अप्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः। "प्रदक्षिणमुपचारः"इत्याभ्युदयिकश्राद्धेऽपवाददर्शनाद् योगविभागोऽवगतः। इतरस्य सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तरेणार्घ्यं प्रयच्छेत्,उपवीतित्वात् पित्र्ये तावत् प्राचीनावीतिना भाव्यम्,अयं चोपवीती,तस्मादित्यर्थः। येन पाणिकर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा। येन पाणिना कर्म करोति तस्मिन्नंसे उपवीते स्थिते प्राचीनावीती। ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थिते तु उपवीती। अत्र तूपवीतित्वात्प्राचीनावी-

(१) 'इत्यभ्युक्त्वा' छ. (२) 'अनुमन्त्रयीत' ग०

भवन्तु ॥" इति । *अर्घ्यादि प्राग्गन्धादेर्यज्ञोपवीतमेव । *अर्घ्यदानात् प्रागन्या अ(१)पो दद्यात्। यद्यप्यत्र सव्येन दक्षिणेन वाऽर्घ्यं दद्यादित्युक्तं, तथापि दक्षिणेनेत्य-*भिमतोऽर्थः। कारिकायां वृत्तौ चैवम्।"पित्रादेस्त्रिभिः पात्रैर्दद्यात् । पितुः स्थाने विप्रत्रयं चे(२)देकार्घ्यं विभज्य दद्यात् ।*त्रयाणां-'स्वधा अर्घ्याः' इति स(३)कृत्प्रश्नः । *एवं पैतामहादावपि । अन्यजलदानमर्घ्यमन्त्राश्च प्रतिविप्रमावर्तन्ते । तेषु गन्धादौ च प्रतिविप्रं पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयो वा । पित्रादित्रयाणामेकविप्रपक्षे त्रिभिः पात्रैरेकस्यैवार्घ्यं दद्यात्" इति वृत्तिः। कारिकापि-

*स्वधाऽर्घ्या इत्यपोऽर्घ्यास्ता उपवीती निवेदयेत् ।

निवेदनात्प्राक् प्राचीनावीतमेवेत्यर्थः ।

तासिद्ध्यर्थं सव्यपाणेः पितृतीर्थेन दद्यादिति । अथवा दक्षिणं पाणिं सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिनोपवीत्येवार्घ्यं प्रयच्छेदित्यर्थः । अत्रोपवीतित्वादिति हेतुवशादर्घ्यमारभ्य उपवीतलाभे उत्तरावधिमाह-*अर्घ्यादीति । अप्पूर्वमित्यस्यार्थमाह-*अर्घ्यदानादिति।*अभिमतोऽर्थ इति। सव्यपाणेः शिष्टविगर्हितत्वादिति भावः। *त्रयाणामिति । त्रयाणां पात्राणां मध्ये पैत्रस्य पात्रस्येत्यर्थः। *एवं पैतामहादावपीति । यथा पैत्रस्य पात्रस्य सकृन्निवेदनं तथा पैतामहादिपात्रस्येत्यर्थः । तथा सत्येव सकृत्सकृदिति वीप्सासार्थक्यम् । पात्रभेदेन सकृन्निवेदनं न ब्राह्मणभेदेनेति भावः। एतत्सर्वं संगृह्य सौत्रस्य 'प्रसृष्टा' इत्यस्य निनीता इत्यर्थं कारिकाकारो दर्शयतीत्याह-*स्वधार्घ्या इति । हस्ते पवित्रं दत्त्वा शिरःप्रभृति पूजां विधाय हस्तेऽर्घ्यदान-

---

(१)'आपः' क० छ०

(२) 'एकमर्घ्यम्' ग० (३) 'सकृन्निवेदनम्' छ०

अर्घ्यं सशेषमादाय दक्षिणेन तु पाणिना ।
सव्यहस्तगृहीतेन निनयेत् पितृतीर्थतः ॥
दत्त्वा दत्त्वा निनीतास्ता यादिव्याचानुमन्त्रयेत् ॥

यत्तु—

या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।

इति, यच्च वाराहे—

तिलाम्बुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं द्विजः । इति, यच्च व्यासः—

गोत्रसम्बन्धनामानि पितॄणाम(१)नुकीर्तयन् ।
एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेत् ॥ इति;

तद्बह्वृचातिरिक्तविषयम् । तत आचामेत् । एवं मा(२)तामहेष्वपि ।

आश्वलायनः-'संस्रवान् समवनीय ताभिरद्भिः *पुत्रकामो मुखमनक्ति' । संस्रवः *शेषः, 'संस्रवो हि परिशिष्टो भवति' इति शतपथश्रुतेः । केचित्तु हस्तगलिताम्बु वदन्ति । समवनीया*न्त्ये द्वे पात्रे पितृपात्रे आ(३)सिच्येति वृत्तिः । 'प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीय' इति कातीयसूत्राच्च । ब्राह्मे तु प्रतिबिम्बावलोकनमुक्तम् । स्कान्दे त्वायुःकामस्य नेत्रासेचनमुक्तम् । पित्र्यविप्रैः प्राङ्मुखस्य कर्तुरभिषेकः कार्य इति केचित् । आश्वलायनः-

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितम् ।
आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत ॥

मिति पूर्वमुक्तम् । *पुत्रकाम इति । न चेन्नानक्तीति वृत्तिः । *शेष इति । अर्घ्यस्येति शेषः । समवनीयेत्यस्यार्थमाह--*अन्त्ये इति । संस्रवानितीहापि संबध्यते । *पितृपात्रामिति । अ-

(१) 'अनुकीर्तयेत्' क०
(२) 'पितामहेष्वपि' क० (३) 'आसिञ्चेत्' छ०

'यावद्विप्रविसर्जनम्' इति तुर्यपादे यमीयः पाठः। अत्र वृत्तिः-*'पितृपात्रं समवनयनदेशान्न चालयेदाश्राद्धसमाप्तेः *यस्मात्तत्र तृतीयपात्रेणा*वृताः' इति। यद्वा *'प्रथमपात्रमेव न्युब्जं कुर्यात्' इति। कामाभावेऽपीदमेव शेषप्रतिपादनम्। हेमाद्रौ कौर्मे—

*संस्रवांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः।
पितृभ्यः स्थानमसीति(१)न्युब्जं पात्रे निधापयेत्॥

शूलपाणौ यमस्तु—

पैतृकं प्रथमं पात्रं (२)तस्मिन् पैतामहं न्यसेत्।
प्रपितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत्।

इत्याह। (३) अथ 'संस्रवानानीय तृतीयेनाच्छाद्य न्युब्जीकुर्यात्' इति सर्वैक(४)वाक्यतयार्थ इति केचित्। अत्रिः—

गन्धादिभिस्तदभ्यर्च्य तृतीयेनापिधापयेत्।
पितृभ्यः स्थानमसीति शुचौ देशेऽर्चि(५)तेऽर्चयेत्॥

र्घ्यपातितमिस्रादिः। पितॄणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन्नेकीकृताः, एवंभूतपात्रमित्यर्थः। कुतो न चालयेदित्यत्राह*यस्मादिति। *आवृताः अपिहिताः। तथाच प्रथमपात्रस्य तृतीयेण पात्रेण पिधानं कार्यमित्यर्थः। शौनकग्रहणं पूजार्थं न तु विकल्पार्थम्। *प्रथमपात्रमेवेति। तत्रेति सप्तमी तृतीयार्थे। तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीत्यस्यायं पर्यवसितार्थः। तच्चाश्राद्धसमाप्तेर्नोद्धरेदिति पूर्ववत्। *संस्रवानिति। तृतीयेनाच्छादनन्युब्जीकरणयोर्विकल्पितत्वात्समुच्चये प्रमाणाभाव इत्यस्वरसः। वृत्तिकृतामाच्छदाने

---

(१) 'न्युब्जपात्रं' छ० (२)'तस्मिन् पैतामहं' क०'तस्मै पैतामहं' ग०
(३) 'अथ' नास्ति छ० (४) 'वाक्यतार्थः' क०
(५) 'अर्चिते च यत्' छ०

अर्चनं न्युब्जीकृतेऽपि तुल्यम् , 'न्युब्जमुत्तरतो न्यसेत्' इति प्रचेतसोक्तेः । 'सर्वविप्रोत्तरतो न्यसेत्' इति हेमाद्रिकल्पतरू । 'विप्रवामे' इति हलायुधः । 'कर्तुर्वामे' इति शूलपाणिः ।

*उत्तानं विवृतं वाऽपि पितृपात्रं न तद्भवेत् ।

इत्युशनसोक्तेर्न्युब्जतैव साधुः *मातामहादिसंस्रवानपि पितृपात्र एव(१) गृहीत्वा प्रयाजवत्तन्त्रेण न्युब्जीकुर्यात् इति शूलपाणिः । एकोद्दिष्टे तू*हेन न्युब्जतेति पितृभक्तौ श्रीदत्तः । यमोपि—

*स्पृष्टमुत्तानमन्यत्र नीतमुद्घाटितं तथा ।
पात्रं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च ॥

वैश्वदेवे उत्तानमिति मदनपारिजातः । बैजवापः—

*तस्योपरि कुशान् दत्त्वा प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ।
गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपं वस्त्रोपवीतके ॥

अत्र गन्धादेर्दैवे पित्र्ये च पदार्थानुसमयस्य याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयेन विकल्पो ज्ञेयः । बह्वृचानां तु सूत्रे दैवानुक्तेः काण्डानुसमय एव । अत्र प्राचीनावीती । नामगोत्रसम्बुद्ध्याद्युक्तं प्राक् । अन्यद्दैववत्तदन्ते आच-

---

निर्भरः । अतोऽयं ग्रन्थकृन्न्युब्जतायां निर्भरमाह—*उत्तानमिति । *मातामहादीनामिति । 'पितृणामर्घ्यपातितम्'इति यद्यपि पितृशब्दो न सपिण्डनान्तश्राद्धजन्यपितृत्वाश्रयपरः पितरिदं तेऽर्घ्यमित्यादि विरोधात् । किन्तु लक्षणया जनकादिपरः तथापि "मातामहानामप्येवम्" इत्यतिदेशात् तेषामपि संस्रवो ग्राह्य इत्यर्थः । *ऊहेन'पित्रे स्थानमसि'इति ऊहेन । *स्पृष्टं

---

(१)'एवम' छ०

मनं च । हेमाद्रौ कालिकापुराणे—

निर्वर्त्य ब्राह्मणादेशात् क्रियामेवं यथाविधि ।
*भाजनानि ततो दद्याद्धस्तशौचं पुनः क्रमात् ॥

आदेशात्पात्राणि दद्यादित्यन्वयः ।(१)तेन तत्रापि प्रश्नानुज्ञे ज्ञेये । तत्रैव ब्राह्मे—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।
गौरमृत्तिकया वापि भस्मना गोमयेन वा ॥

भृगुः—

भस्मना वारिणा वाऽपि कारयेन्मण्डलं ततः ।
चतुःकोणं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ॥
मण्डलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतम् ॥

बह्वृचपरिशिष्टे तु-'दैवे चतुरस्रं पित्र्ये वृत्तं मण्डलं कृत्वा क्रमेण सयवान् सतिलांश्च दर्भान् दद्यात्' इत्युक्तम् । मार्कण्डेयः—

यातुधानाः पिशाचाश्च क्रूरा ये चैव राक्षसाः ।
हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्जितम् ॥

हेमाद्रौ हारीतः-'भूमावेव निदध्यान्नोपरि पात्राणि' इति तानि (२)च हेमाद्रावत्रिराह—

भोजने हैमरौप्याणि दैवे पित्र्ये यथाक्रमम् ।

हारीतः—'(३)राजतपार्णताम्र (कां(४)स्यपात्राणि भोजने' । (५)इति । तत्रैव वाराहे—

सौवर्णानीह रौप्याणि) कांस्यानि तदसम्भवे ।

हस्तादिना । तदुत्तरकृत्यमाह-*तस्योपरीति । *भाजनानीति । तानि च भोजनार्थोपकल्पितसर्वान्नधारणसमर्थानि, महान्तीति

---

(१) 'ते' छ० (२) 'तु' क० छ०
(३) 'राजतं पार्ण' क० ग० (४) कंसान्तर्गतं नास्ति छ०
(५) 'इति अन्यान्यपि हेमाद्रावत्रिराह-सौवर्णानि' क०

अन्यान्यपि हि कार्याणि दारुजान्यपि जानता ॥
ना*यसान्यपि कार्याणि पैत्तलानि नतु क्वचित् ।
नच सीसमयानीह शस्यन्ते त्रपुजान्यपि ॥

अत्रिः—
पञ्चाशत्पलिकं कांस्यं ह्यधिकं (१)भोजनाय वै ।
गृहस्थैस्तु सदा कार्यमभावे हेमरौप्ययोः ॥
पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने ॥

पृथ्वीचन्द्रस्तु—
*कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ।

इति ब्राह्मोक्तेः कांस्यपात्रनिषेधमाह । बोपदेवस्तु स्मृतिसंग्रहमुदाजहार—
श्राद्धे पलाशपात्राणि मधुकौदुम्बराणि च ।
पारिकाकुटजप्लक्षक्रकचानि क्रमाज्जगुः ॥
कदलीचूतपनसजम्बुपुन्नागचम्पकाः ।
अलाभे मुख्यपात्राणां ग्राह्याः स्युः पितृकर्मणि ॥ इति

हेमाद्रौ तु कदलीपात्रनिषेधमाहाङ्गिराः—'न जातीकुसुमानि दद्यान्न कदलीपत्रम्' इति । क्रतुः—
असुराणां कुले जाता रम्भा पूर्वपरिग्रहे ।
तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः ॥

एवं पात्राण्यासाद्य भस्ममर्यादां कृत्वा विप्रहस्तशोधनं कुर्यात् । तत्र 'पिशङ्ग' 'रक्षाणो' इति मन्त्रद्वयं केचित्पठन्ति । मात्स्ये—
अकृत्वा भस्ममर्यादां यः कुर्यात्पाणिशोधनम् ।

विशेषस्मरणात् । *नायसानीति ।
यथोपपन्नं कार्याणि मृन्मयानि न तु क्वचित् ।
इति च । *कांस्यपात्रे इति । पञ्चाशत्पलान्न्यूनं कांस्यं

---

(१) 'भाजनाय' क०

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

तथैव ब्रह्माण्डे—

प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चादद्भिर्विधानवत् ।
प्रक्षालनजलं दर्भैस्तिलैर्मिश्रं क्षिपेच्छुचौ ॥

*मण्डलोपरीति हेमाद्रिः ॥

अथाग्नौकरणम् । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—

आहिताग्निस्तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः ।
अनाहिताग्निश्चौपासने*ऽग्न्यभावे द्विजे*प्सु वा ॥

वायवीये—

*आहृत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।
अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥

*आहिताग्निः सर्वाधानी । अर्धाधानी तु गृह्य एवे-

वर्ज्यमित्यन्ये । *मण्डलोपरीति । पादप्रक्षालनेत्यादिः । *अ-ग्न्यभावे उभयविधाग्न्यभावे । त(१)थाचानग्निकस्य विप्रपाणावि-त्यर्थः । *अप्स्विति तीर्थश्राद्धपरमित्यग्रे स्फुटं । आहि-ताग्निपदस्य नार्धाधानिपरत्वमित्यत्र मानान्तरमाह—*आहृत्येति । प्रयत्नत आहृत्येत्युक्त्याऽर्धाधाने स्मार्ताग्नेः सत्त्वान्न दक्षिणाग्नियुक्त इति भावः । पूर्ववाक्यं व्याचष्टे—*आहिताग्निरिति ।

अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम् ।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

इत्यतिदेशसामान्यवचनं "कर्म स्मार्तम्" इत्युपदेशसामान्यव-चनानुरोधेन दक्षिणाग्निव्यतिरिक्तप्राकृतपदार्थविषयम् । अतोऽर्धा-धानेन गृह्यसत्त्वे तत्रैव होमः । तदभावे तु दक्षिणाग्नौ । एवञ्चा-हिताग्निपदं सर्वाधानिपरम् । अनाहिताग्निपदं स्मार्ताग्निपरमर्धाधा-

---

(१) 'तथाच त्रिविधानग्निकस्य प्रवासादिश्च सर्वाधानिनश्च वि-प्रपाणावित्यर्थः' ङ पुस्तके ।

ति चन्द्रिकापरार्कमिताक्षरामाधवादयः । *तस्यापि द-
क्षिणाग्नौ *लौकिको गृह्य इति हेमाद्रिः कल्पतरुश्च ।

न्युपलक्षकम् । चकारो वा तत्समुच्चायकः । औपासनो गृह्याग्निः । एवञ्च "अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि" इत्यस्यायमर्थः-अग्न्यर्थम् । औपासनाग्निकार्यसिध्यर्थम् । तच्च कार्यं निरग्निकस्य सर्वाधानिनश्च तदर्थम् । ताभ्यां लौकिको वा हर्तव्य इति विकल्पः,

हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः ।

इति पराशरोक्तेरिति । होमार्थमित्यनेन गृह्याग्निकार्ये दक्षिणाग्निविधानात् गृह्यसत्त्वे तत्कार्यस्य तत्रैव सुकरतया फलतः सर्वाधानेन तदसत्त्वे दक्षिणाग्निरिति भावः । ((१)प्रवासादौ दक्षिणाग्न्यसत्त्वे त्वाह)-लौकिक इति । पाणिहोमव्यावृत्तये(२)। अत एव कर्मसिद्धये इति । दक्षिणाग्न्यादिलौकिकाग्निं विना पाणिहोमेनाग्नौकरणासिद्धेः । पा(३)णिहोमस्त्वाश्वलायनपरः । *तस्यापीति । अर्धाधानिनोऽपीत्यर्थः । तस्याप्याहिताग्नितया दर्शयागार्थं विहृतदक्षिणाग्निसद्भावात् । फलचमसेनेव सोमस्य शरैरिव च कुशानां गृह्याग्निसद्भावेऽपि दक्षिणाग्निना तद्बाधस्यैवौचित्यात् । अग्न्यर्थं लौकिके वाऽपीति दक्षिणाग्निकार्ये लौकिकस्य विधानाद्दक्षिणाग्न्यभावे गृह्याग्निप्राप्तेश्च । एतन्मते आहिताग्निराहिताग्निमात्रं । अनाहिताग्निः स्मार्ताग्निः । अत्र लौकिकशब्देन नासंस्कृतोऽग्निरुच्यते,

न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥

इति तन्निषेधादित्यत आह-*लौकिक इति । नच श्राद्धस्य गृह्यत्वात् "कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ" इत्युपदेशेन 'पितृयज्ञवत्' इत्य

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति च, 'लौकिक इति च' इत्यग्रे पाठः च पुस्तके । (२) अस्य 'इदम्' इति शेषः ।
(३) 'पाणिहोमस्त्वाश्वलायनपरः' नास्ति ङ ।

*आद्यपक्ष एव तु युक्तो बहुसंमतश्च । यद्यपि स्मार्तम-ग्नौकरणं *श्रौते दक्षिणाग्नौ न युक्तं तथापि वचनाद्भव-तीति हेमाद्रिचन्द्रिकादयः । इदं दर्शश्राद्ध एव । आ-ह्निकादिषु तु सर्वाधानी पाणौ, अर्धाधानी गृह्ये कुर्या-दिति हेमाद्रिमाधवादयश्च;

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥

इति लौगाक्ष्यादिभिः क्रमोक्तेर्विहृतदक्षिणाग्निस-त्वात् । *अत एवात्र वचने साग्निकः आहिताग्निरुक्तो हेमाद्रिणा । एतदापस्तम्बादीनामेव । आश्वलायनस्या-

---

तिदेशबाधात्सत्यपि दक्षिणाग्नौ औपासने एवार्धाधानिनो होम इति वाच्यम् , उपदेशस्यौपासनहोमादिषु सावकाशत्वाद्विरोधा-भावेनातिदेशबाधस्यान्याय्यत्वाच्च वाचनिकातिदेशस्योपदेशतुल्य-त्वाच्च । नापि "कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ" इत्यस्याबाधाय "आहिता-ग्निस्तु" इति वाक्यं सर्वाधाने गृह्यासत्त्वे दक्षिणाग्निविधानपरमिति वाच्यं, विशेषविषयेऽपवादविषये चोत्सर्गशास्त्रस्याप्रवृत्तेः । एवं प्रबलेऽपि हेमाद्रिमते श्राद्धसागरादिकृत् याजूकसम्प्रदायं दर्श-यति—*आद्य एवेति । *श्रौते इति ।

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ॥

इति वचनविरोधात् । तथाच सर्वाधानिनः पाणिहोमः स्यादित्याशयः । ननु 'आहृत्य' इत्युक्तेर्वार्षिकादौ सर्वाधानिनो होमार्थत्वेन विहारः स्यादत आह—*अत एवेति । तथाचाहिताग्नि-मात्रस्य विहृतदक्षिणाग्निसद्भावादेव दर्शश्राद्धेऽर्धाधानिनोऽपि स्मा-र्तं बाधित्वा तत्रैव होमः । नह्यग्नौकरणेन दक्षिणाग्नेः अपूर्वो विहारश्चो-द्यते क्लृप्तमादायैव तदुपपत्तेरिति । आह्निकादिषु तदभावेन पाणावेव होमः।अर्धाधानिनस्तु गृह्ये स्मार्ताग्निवदिति। परन्तु हेमाद्रिणा लौकि-

हिताग्नेः *पाणावेवेति वृत्तिः। *अर्धाधानिनो गृह्ये एव व्यतिषङ्गेणेति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च । बोपदेवस्त्वाह *होमशब्दः पिण्डपितृयज्ञपरः,

पितृयज्ञे तु जुहुयाद्दक्षिणाग्नौ समाहितः ।
*श्राद्धे त्वौपासनाग्नौ तु निरग्निर्लौकिकेऽनले ॥
*अनग्नि*र्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते ।
*सन्धायाग्निं ततः कुर्याद्धोममग्निं समुत्सृजेत् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनोक्तेः। श्राद्धे गृह्याग्नावेवेति

को गृह्य इति यद्व्याख्यातं तन्न युक्तं, "न पैतृयज्ञिय" इति निषेधस्य पितृयज्ञाङ्गहोमपरत्वात् । नच तत्र तस्य वैयर्थ्यम्, अग्निप्रतिनिध्यभावस्य न्यायप्राप्तत्वादिति वाच्यं, तस्य तादृशानुवादत्वात् । वायुपुराणादिप्राप्ततन्निषेधकत्वाच्च । ((१)यत्तु धूर्तेन आपस्तम्बानां मासिश्राद्धस्यापूर्वत्वेन पितृयज्ञाद्दक्षिणाग्नेरप्राप्तत्वात् स्मार्तस्य चाभावेनाधिकरणाभावाद्धोमलोप एवेत्यभ्यधायि । तदयुक्तं, तत्र पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेऽपि स्मृतिवाक्यैर्दक्षिणाग्नेः पाणिलौकिकाग्न्यादेश्च प्राप्तिसम्भवात् ।) *पाणावेवेति। एतन्मते आहिताग्निसामान्यस्य पितृयज्ञं कृत्वा श्राद्धं, "पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य" इति वचनात् । *अर्धाधानिन इति । आश्वलायनस्येति वर्तते । *होमशब्दः होमार्थमित्यत्र होमशब्दः । *श्राद्धे त्विति । एतावता स्मार्ताग्नेरौपासनाग्निरर्थिकः । *अनग्निरिति । अनग्नित्वं त्रेधा-भार्यापरिग्रहाभावात्, तदुत्तरकालिकाग्न्यस्वीकारात्, स्वीकृतोच्छेदात् । *दूरभार्य इति । अग्न्यसंनिधाने । *संधायेति । संधानं च "अयाश्च"इत्यादिनाऽग्रे स्फुटम् । अत्र सर्वाधानिनो दर्शश्राद्धे अग्नौकरणे मार्कण्डेयोक्तदक्षिणाग्निर्दुर्वारः । औपासनाग्न्यभावेन निरग्नित्वाभावेन चाधिकरणद्वयाप्राप्तेरित्यस्वरसस्तुना सूचितः ।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ङ ।

*लौकिकाग्न्यादिविधानं च तैत्तिरीयादिविषयम् । बह्वृचस्य त्वनग्नेरपि पाणिहोम एव । अग्निपाणी विना सूत्रे विधानान्तरानुक्तेः ;

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।

इति मनूक्तेश्च । वृत्तावप्येवम् ।

क्वचित्साग्नेरपि पाणिहोम उक्तो गृह्यपरिशिष्टे–

*अन्वष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मासिमास्यथ पार्वणम् ।
काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टं तथाष्टमम् ॥
चतुर्ष्वाद्येषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते ।
पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि ॥ इति ।

*एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणं, शुद्धे तन्निषेधात् । बह्वृचभाष्यकारास्तु *सर्वैकोद्दिष्टेषु पाणिहोममाहुः । इदं च बह्वृचानामेव । *अत्रेदं तत्त्वम् । 'स्थालीपाकेन सह

---

*लौकिकाग्न्यादीति । आदिना अबादिपरिग्रहः । तैत्तिरीयादीनां पाणिहोमाभावात् । *अन्वष्टक्यं चेति । हेमन्तशिशिरयोः कृष्णनवम्यामान्वष्टक्यं तदष्टमीपूर्वदिने पूर्वेद्युः । मासिमासि प्रतिकृष्णपक्षं यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ आन्वष्टक्यविधानेनोक्तम् । पार्वणं दार्शम् । काम्यं पुत्रादिकामनायां कृत्तिकादिषु । अभ्युदये पुत्रजन्मनि । अष्टम्यां हेमन्तशिशिरकृष्णाष्टम्याम् । एकोद्दिष्टं व्याकरोति–*एकोद्दिष्टमिति । *सर्वेति । "अथातः पार्वणश्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके एकोद्दिष्टे च" इति सूत्रे समानविधानतया पार्वणधर्मप्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । तथा आन्वष्टक्यादौ पक्षान्तकर्माभावेन विहृतदाक्षिणाग्न्यसत्त्वेऽपि आहिताग्निभिः प्रयोगपारिजातमते सर्वाधानेनौपासनाग्न्यसत्त्वे विहृत्य होमः कार्यः । अनेनैव न्यायेन सर्वश्राद्धेषु दक्षिणाग्निविहरणं कार्यमिति तु मयूखे । बह्वृचानां वार्षिकश्राद्धे मतभेदं दर्शयति–*अत्रेति ।

पिण्डार्थमुद्धृत्य' इति सूत्रे 'नात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चो-द्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गात्तेनानुवादोयम्' इति वृत्तिकारोक्तेः पार्वणे आर्थिकस्या*नङ्गस्य व्यतिषङ्गस्य वार्षिकादिष्वनतिदेशादर्धाधानिनोऽपि पाणिहोम एवेति वृत्तिस्वरसः । एवं मासिकादावपि,

षोडशे मासिके श्राद्धे सपिण्डीकरणे तथा ।
पाणावेव तु होतव्यमन्यत्राग्नौ तु हूयते ॥

इति बोपदेवोदाहृतवचनाच्च । भाष्यकारमते तु–सूत्रे स्थालीपाकेनेति*करणत्वा*न्नित्यवच्छ्रवणाच्च पार्वणे *सोऽङ्गम् । ततः *काम्यादिषु तदभावे कार्यस्य पिण्डदानस्याप्यभावः । एतदेवानुसृत्य विकृतावपि वार्षिकादौ व्यतिषङ्ग उक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च । तेनैतन्मतेऽर्धाधानिनो*ऽग्नावेव । *वस्तुतस्तु स्थालीपाकेन *"स-

---

*अनङ्गस्येति । यदि व्यतिषङ्गोऽतिदिश्येत तदाङ्गं स्यान्न त्वङ्गमतो नातिदिश्यते इत्यर्थः । *करणत्वादिति । "सह पिण्डार्थम्" इत्येतस्य श्राद्धपाकसाहित्येन पिण्डनिर्माणार्थमित्यर्थः । तथाचोद्धरणकरणत्वं स्थालीपाकस्य भवति, उपपदविभक्तिमपेक्ष्य कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् । *नित्यवदिति । अनियतश्रवणे हि कदाचित्स्थालीपाकानुद्धरणेऽपि पिण्डप्रसङ्गः । *सः स्थालीपाकः । *काम्यादिष्विति । सूत्रकृता काम्यादीनां पृथगभिधानेन पार्वणविकृतित्वाभावादिति भावः । *अग्नावेवेति । एवकारेण पाणिव्यवच्छेदः । वार्षिकादाविति वर्तते । वृत्तिकृन्मते तत्र व्यतिषङ्गाभावात्पाणावेवेति ध्वननायैव तन्मते इति । अनयोर्मतयोः किं ग्रन्थकृन्मते समञ्जसमित्यत्राह–*वस्तुतस्त्विति । *सह शाखयेति । यथा "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इत्यत्र सूक्तवाकप्रतिपाद्यानामग्न्यादीनां प्रहरणे देवतात्वं स्वीकार्यम् अन्यथा तत्र सूक्तवा-

हशाखया प्रस्तरं प्रहरति" इतिवत्सहभावमात्रश्रुतेः। पत्नीवते त्वष्टुरुपलक्षणमिव नाङ्गत्वम्। *तत्त्वे वा नाङ्गानुरोधेन प्रधानभूतपिण्डदानत्यागो युक्तः। तेन *व्यक्तस्य करणत्वानुपपत्तेः। इष्टदेवतासम्बन्धाच्च प्रहरतिना याग उपलक्षणीयः, तद्वत् सहशाखया प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्रापि, शाखाया अपि यागसाधनतया प्रस्तरतुल्यत्वादिति पौर्णमास्यां यागाङ्गतया शाखा संपाद्येति प्राप्ते सूक्तवाकवाक्ये एव प्रहरतिपदं यागोपलक्षणं न शाखावाक्ये। आर्थिक्याः शाखायाः प्रहरणं मुख्यार्थ एव प्रस्तरवत् कर्मत्वेन सहभावनान्वयसंभवात्। तथा चानङ्गत्वान्न पौर्णमास्यां तत्संपादनमिति राद्धान्तः। एवं पात्नीवते आध्वर्यवो होममन्त्रः श्रूयते—"अग्नाइ पत्नीवाः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा" इति। अत्र त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते,सजूःशब्दस्य सहार्थत्वात्। नच "जूषी प्रीतिसेवनयोः" इति धातुवशात्त्वष्ट्रा समानप्रीतिरेव प्रत्येतव्या नतु साहित्यमिति वाच्यम्, एवमपि त्वष्ट्रा सह पानं विना समानप्रीतेरसिद्धेः। सहपानं च तदा नोपपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेत्। नवा देवतायाः पानं भवतीति। तत्र त्वष्टापि उपलक्षणीय इति होमाङ्गमिति प्राप्ते शब्दतस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते त्वष्टुस्तु सहभावमात्रम्। स च तस्याऽपानेऽप्युपपद्यते।

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।

इत्यादौ भारमनुद्वहद्भिः पुत्रैः सहभावमात्रस्यापि दर्शनात्। तस्मात्त्वष्टुर्न देवतात्वमिति सिद्धान्तः। तथाच यथा शाखाया न यागसाधनत्वं त्वष्टुर्वा नोपलक्षणत्वं तथा स्थालीपाकस्य न पिण्डदानसाधनत्वमिति नाङ्गत्वमित्यर्थः। अतः काम्यादिषु तदनपेक्षणात् पिण्डदानं भवत्येवेति भावः। तुष्यतु दुर्जनन्यायेनाह—*तत्त्वेवेति। बाधिताङ्गस्यैव त्याज्यत्वादिति भावः। *व्यतिषङ्गाभावेऽपीति। श्राद्धपितृयज्ञयोर्भिन्नकालत्वे इत्यादिः। अन्व-

तिषङ्गाभावेऽप्यग्नौ होमो भवतीति बोपदेवः। *अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निमतस्तु सर्वमतेऽग्नावेव। *वार्षिकादौ वृत्तिमते व्यतिषङ्गो न, अन्यमते त्वस्ति। अत्र यथाचारमनुष्ठेयम्।

आश्वलायनः-'उद्धृत्य *घृताक्तमन्नमनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा। प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति। अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात्' इति। *व्यतिषङ्गपक्षे इदमिति वृत्तिः। करवै करवाणी-

ष्टक्यादिचतुष्टये सर्वाधानिनो दक्षिणाग्निविहारस्यार्धाधानिन औपासनाग्निमतश्च औपासनाग्नेश्च सत्त्वादित्यर्थः। *अनाहिताग्नेरिति स्थालीपाकस्यानङ्गत्वे आश्वलायनस्य द्विविधाहिताग्नेर्निरग्नेश्च दर्शेऽग्नौकरणहोमेऽधिकरणं विवेचितम्। इदानीं तस्य गृह्याग्नेस्तदाधारत्वव्यवस्थापनफलमाह—*वार्षिकादाविति। अत्र च पाणिहोमादिति भावः। *घृताक्तमिति। (१)अनग्निश्चेदाज्यं गृहीत्वेति शौनकोक्तेस्तादृशान्नासम्भवे घृतमेवेति स्मृत्यर्थसारः। तत्र आज्यपदस्य तद्युक्तान्नपरत्वात्। अन्यथा—

अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम्।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवत्॥

इति योगीश्वरादिविरोधात्। घृतपदेन शाकादिनिरासः—

जुहुयाद् व्यञ्जनक्षारवर्जितं तु यथाविधि।

इति मदालसावाक्ये व्यञ्जनादिपदं घृतेतरार्थकम्। *व्यतीति। उद्धृत्येत्युक्तेरिध्माधानान्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणव-

(१) "घृताक्तमिति। तादृशान्नसम्भवं घृतमेवेति स्मृत्यर्थसारः॥ अनग्निश्चेदाज्यं गृहीत्वेति शौनकोऽपि वक्ष्यामि तथापि तत्रानयमाज्यमुक्तान्नपरम्। अनेनाग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम् कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाग्नौ पितृयज्ञवदिति योगीश्वरादिभिश्चान्नस्यैवोक्तेः।" इति च पुस्तके पाठः।

त्यत्राग्नावित्यनुषङ्गः। पुरस्तात् पिण्डपितृयज्ञे। तच्चैवम्—'मेक्षणेनावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाऽग्नौ पूर्वं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहृत्य' इति। अवदानसंपदा *उपस्तरणाद्यपेक्षयेत्यर्थः। व्यतिषङ्गपक्षे

च्छौचाद्याच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञस्थालीपाकादुद्धरणलाभादिति भावः। क्रियतामित्यादि यथासंख्यम्। ननु अवदायेत्येव सम्यक् न तु संपदिति, अत आह—*उपस्तरणादीति। सम्पत्पदेन पूर्वोत्तरयोरुपस्तरणाभिघारयोर्लाभादित्यर्थः। अवदानसंपन्नाम उपस्तरणं द्विरवदानं प्रत्यभिघारणं चेति वृत्तिः। द्विरवदानं चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनस्तु त्रिरवदानं द्रष्टव्यम्। नच (१)वृत्तौ हविरभिघारणं कुतस्त्यक्तं? तत्सहितचतुरवदानानन्तरमेषोऽवदानधर्म इति सूत्रकारोक्तेरिति वाच्यं, "नात्र हवींषि प्रत्यभिघारयति" इति स्विष्टकृति प्रत्यभिघारणनिषेधाद् हविरभिघारणस्यावदानधर्मानन्तर्गतत्वात्। अत एव यत्किञ्चिदेकतरावदानलोपे यादृशं प्रायश्चित्तं हविरभिघारणलोपे तादृशप्रायश्चित्तं न कार्यं, किन्तु अग्न्याज्ययोर्मध्येन हविर्नयनानन्तरं प्राथमिकहविरभिघारणलोपे यादृशं तादृशमेव द्वितीयादिहविरभिघारणलोपे। स्पष्टं चेदं याज्ञिकग्रन्थेषु। एवञ्च स्विष्टकृद्धोमानन्तरम् तेन हविषा होमान्तराभावाद् ग्रहीतव्यावदानार्हतासंपादकं हविरभिघारणं न कार्यं, व्यर्थत्वात्। तथा च "नात्र हवींषि प्रत्याभिघारयति" इति निषेधो नित्यानुवादः। एवञ्चाग्नौकरणादौ तृतीयं हविरभिघारणं न कार्यम्। किञ्च यत्र यत्रावदानमस्ति तत्रैव धर्मो अनुष्ठेय इति वृत्तिः। "नात्र हवींषि" इति निषेधे जागरूके कस्तदर्थः? स्विष्टकृदवदानधर्मो हविरभिघारणा-

---

(१) 'वृत्तिकृता' च०

अतिप्रणीतेऽ*यं होमोऽन्यथा मुख्ये । 'अतिप्रणीते*ऽग्नाविध्ममुपसमाधाय' इति बह्वृचपरिशिष्टात् । केचित्तघटितोऽन्यावदानधर्मस्तु तद्घटिन इति चेत् ? अशुद्धत्वाद्वृत्तिलभ्यस्य सामान्यतोऽवदानधर्मस्यानिरुक्तेः । अत्र स्विष्टकृतीति व्याख्यातं च प्रकृताभिप्रायं, चरमावत्ते इत्यर्थात् । अग्नौकरणादौ चरमावत्तस्य स्विष्टकृत्त्वाच्च तत्र हविषो नाभिघारणं, प्रयोजनाभावादित्यर्थः । *अयं होम इति । पूर्वोक्तमनुज्ञातं कृत्वाऽतिप्रणीतं यज्ञोपवीती परिसमुह्य पर्युक्ष्य प्राचीनावीती तूष्णीमग्नाविध्ममाधाय मेक्षणं स्रुवेणोपस्तीर्य तदन्नं द्विधा विभज्योत्तरभागमध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रं मेक्षणेनावदाय पूर्वभागादादाय पञ्चावत्ती तु तृतीयं क्षिप्त्वा हविरवत्तं चाभिघार्य 'सोमाय' इत्याहुतिमग्निदक्षिणभागे पराचीनपाणिर्हुत्वा पूर्ववद्दक्षिणभागस्थचरोरवदाय द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । नात्र हविःप्रत्यभिघारणम् । ततो यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरेदिति । पैतृकधर्मेण जुह्वतां प्रयोगः । *अग्नाविति । बह्वृचपरिशिष्टेऽग्निर्विशेषितः—

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चापि जायते ॥
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन ।
आरोग्यमिच्छता चायुः श्रियं चात्यन्तिकीं तथा ॥ इति ।

समिन्धनं चोक्तम्—

जुहूषंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्रुवादिभिः ।
न कुर्यादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यजनादिना ॥ इति ।

(य(१)त्तु—

मुखेन च धमेदग्निं मुखाद्ध्येषो ह्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिके योजयेत्तु तत् ॥ इति) तत् "मु-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ङ।

स्वाग्निधमनक्रिया" इति कलिवर्ज्यम् । अत्र श्राद्धहेमाद्रिस्थोऽग्निसमिन्धनसमित्सु वर्ज्यावर्ज्यविवेको वृद्धैः श्राद्धसागरे प्रदर्शितः । यथा--

पलाशफल्गुन्यग्रोधप्लक्षाश्वत्थविकङ्कताः ।
उदुम्बरस्तथा बिल्वश्चन्दनं यज्ञियाश्च ये ॥
सरलो देवदारुश्च सारश्च खदिरस्तथा ।
समिदर्थे प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥
ग्राह्याः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येच केचन ।
पूजिताः समिदर्थे ते पितॄणां वचनं यथा ॥
समिद्भिस्त्वाज्यालिप्ताभिर्जुहुयाद्वै यो हुताशनम् ।
फलं यत्कर्मणस्तस्य तन्मे निगदतः शृणु ॥
अक्षयं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् ।
श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थो नीलशाल्मली ॥
चिरबिल्वस्तथा टङ्कस्तिन्दुकाम्रातकौ तथा ।
तिलकः कोविदारश्च एते श्राद्धे विगर्हिताः ॥
निवासाश्चापि कीटानां गर्हिताः स्युरयज्ञियाः ।
गुल्मैश्च वेष्टिता ये च वल्लीभिश्च समन्ततः ॥
शकुनीनां निवासाश्च वर्जयेत्तान् द्विजोत्तमः ।
अन्यांश्चैवंविधान् सर्वान् वर्जयेद्वै अयज्ञियान् ॥ इति ।

पलाशः किंशुकः । फल्गुः काकोदुम्बरिका । न्यग्रोधो वटः । प्लक्षः जटी । अश्वत्थः पिप्पलः । विकङ्कतः स्रुववृक्षः । उदुम्बरः जन्तुफलः । बिल्वो मालूरः । चन्दनं मलयजम् । यज्ञियाः काश्मर्यादयः । सरलः पीतद्रुः । सालो रालः । खदिरो बालपत्रः । कण्टकिनः इङ्गुदीभृतयः । श्लेष्मातकः शेलुः । नक्तमालः करञ्जः । कपित्थो दधित्थः । नीपः कदम्बः । शाल्मलिः स्थिरायुः । चिरबिल्वः पूतिकरञ्जः । टङ्को हिमारकः । तिन्दुकः स्फूर्जकः । आम्रातकः कपीतनः । तिलको रोध्रः । कोविदारकः

स्य *रक्षोनिबर्हणार्थत्वान्मुख्ये वदन्ति। तदे*तद्विरोधा-च्चिन्त्यम्। प्रयोगपारिजातेऽप्येवम्। शौनकः—

*स्वाहाकारेण होमे तु भवेद्यज्ञोपवीतवान्।
तत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चात्सोमाय हूयते ॥
अग्नौ यज्ञोपवीत्येव प्रक्षिपेन्मेक्षणं ततः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे—

अग्नौकरणहोमश्च कर्तव्य *उपवीतिना।
अपसव्येन वा कार्यो *दक्षिणाभिमुखेन च ॥

*कातीयानां त्वपसव्यमेव, पिण्डपितृयज्ञवद्धुत्वेति सर्वातिदेशात्। सव्यं तु छन्दोगपरम्, गोभिलेनैतदुत्तरमेवापसव्योक्तेः;

छन्दोगा जुहुयुः सव्येनापसव्येन याजुषाः।

कश्चनारः। अयज्ञियाः पिचुमन्दादयः। *रक्ष इति। अदृष्टार्थत्वादित्यर्थः। *एतद्विरोधादिति। अधिकरणसप्तमीविरोधादित्यर्थः। सतिसप्तम्या अकारकविभक्तित्वेन दुर्बलत्वादिति भावः। एतच्च पार्वणाद्यग्नौकरणं प्राचीनावीती उपवीती वा कुर्यात्, तत्प्रकृतिभूतस्य पैतृयज्ञिकहोमस्य पैतृकत्वदैविकत्वाभ्यां विकल्पितोभयधर्मकत्वात्। तथाचोक्तं पितृयज्ञे स्वाहाकारेण वाग्निं पूर्वमिति। तत्र प्रकृतौ पैतृकधर्मेण जुह्वतां प्रयोगमुक्त्वा दैविकधर्मेण जुह्वतां तमाह—*स्वाहाकारेणेति। *उपवीतिनेति समीचीनपाणित्वप्राङ्मुखत्वयोरुपलक्षणम्। *दक्षिणाभिमुखेन चेति पराचीनपाणित्वोपलक्षकम्। बह्वृचानामेवायं विकल्पः। कातीयछन्दोगयोस्त्वेकैकधर्मनियम इत्याह—*कातीयानांत्वित्यादिना। वृत्तिमते पाणिहोमेऽनुज्ञाविरहादभ्यनुज्ञायामिति पदं यत्र पिण्डपितृयज्ञकल्पः प्राप्नोति तत्राग्निप्राप्तेः सत्त्वान्न पाणिहोमेऽभ्यनुज्ञा, यत्र तु काम्यादौ न तत्कल्पः तत्राग्निप्राप्त्यभावात्तस्मिन्सेत्याश-

इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥

अथ पाणिहोमः । आश्वलायनः—'अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेव वा' इति । *पिण्डपितृयज्ञकल्पाभावेनाऽन्यभावे काम्यादिष्वित्यर्थः । *तेन बह्वृचानामेकोद्दिष्टे पाणिहोमो भवत्येव । निषेधोऽन्यपरः। पाणिष्विति बहुवचनात्सर्वविप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः। *एवं मातामहेऽपि। शौनकोऽपि—

*सर्वेषामुपविष्टानां विप्राणामथ पाणिषु।
विभज्य जुहुयात्सर्वं सोमायेत्यादिमन्त्रतः ॥

यत्तु हेमाद्रौ कात्यायनः—

पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निकः।
हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ इति,

तद् बह्वृचातिरिक्तानाम्। यत्तु तत्रैव मात्स्ये—

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाऽथ जलेऽपि वा।
अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाऽथ शिला(१)न्तिके॥इति

तत्तीर्थश्राद्धविषयम्,

*तद्यदापां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदा।

येन व्याचष्टे—*पिण्डेति । *तेनेति भाष्यकारमतम्। वृत्तिकारमते एकोद्दिष्टशब्दस्य सपिण्डनार्थत्वादित्युक्तम् । पाणिर्दक्षिणः, सव्यस्य शिष्टगर्हितत्वात् । *एवमिति । मातामहादित्रिप्रकरस्याप्यधिकरणकारकत्वात् । *सर्वेषामिति । विभागस्य मन्त्रान्तरस्य च शङ्कावारणाय। उपविष्टेषु विप्रेष्वपि पित्र्यार्थं निमन्त्रित एव प्रकृतत्वात्। यथा "आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यत्र ज्योतिष्टोमे प्रकृता आग्नेय्य ऋचः। "अग्न आयाहि वीतये" इत्यादयः अन्याश्च दाशतय्याम्। तत्र या काचनाग्नेयी ग्राह्येति प्राप्ते लाघवात् प्रकृतैव सा ग्राह्येति तद्वत् । *तद्यदेति ।

---

(१) 'शिवान्तिके' क० अ०।

इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः । निर्जले त्व *जकर्णादौ । यत्तु चन्द्रोदये यमः—

*दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाग्नौकरणं द्विजः । इति,

*तदभार्यपरम् ,

अपत्नीको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् ।
पित्र्यविप्रैरनुज्ञातो विश्वेदेवेषु हूयते ॥

इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः । हूयते इति छान्दसो व्यत्ययः । हेमाद्रौ वायवीये—

वि(१)धुरो दैविके कुर्याच्छेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

दैवविप्रानेकत्वे तत्रैव--

वैश्वदेवे यदैकस्मिन् भवेयुर्ब्राह्मणा द्विजाः ।
तदैव पाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा ॥

सोऽप्याद्यः, *'प्रथमं वा नियम्येत' इति न्यायात् ।

अग्नौकरणहोमं तु कुर्यादप्स्वातिपन्मतम् ।

इतिपूर्वार्धम् । *अजकर्णादाविति ।

अप्सु चैव कुशस्तम्बे अग्नि कात्यायनोऽब्रवीत् ।
रजते च सुवर्णे च नित्यं वसति पावकः ॥

इति शङ्खोक्तकुशस्तम्बाद्यपि द्रष्टव्यम् । दर्भबटुश्राद्धे शिष्टानां कुशस्तम्बे तदाचारोऽपि--*दैवविप्रेति । तदेकत्वमनुपदं स्फुटम् । पृथ्वीचन्द्रमतमाह-*तदभार्यपरमिति । *प्रथमं वेति । "प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्" (जै० सू० ११-१-८-४३) इति सूत्रम् । यथा "कपिञ्जलानालभेत" इत्यादौ प्रथमोपस्थितं त्रित्वमेव नियम्यते । यावत्कपिञ्जलालम्भासम्भ-

---

(१) पराशरमाधवीये-दैविकब्राह्मणपाणौ होमपक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निक्षिपेत् । अत एव वायुपुराणे-हुत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् । न स्मृताः शेषभाजो हि विश्वेदेवाः पुरागगैः ॥ इति ।

*तेन मृतभार्यस्य दैवे होमः। अनुपनीतब्रह्मचार्यादेस्तु *पित्र्ये,

*'अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न *विन्दति।' इति हेमाद्रौ जातूकर्ण्योक्तेः। *सभार्यस्य नष्टाग्नेरपि

वेनै काचिद्विश्रान्तेः स्वीकर्तव्यत्वात् प्रथमबहुत्वातिक्रमे कारणाभावाच्च। यथा 'ब्राह्मणान् भोजयेत्' इत्यादौ विप्रत्रयभोजनेन शास्त्रार्थसिद्धावप्यधिकफलार्थं त्रित्वमतिक्रम्य चतुरादिर्भोज्यते नचेह चतुराद्यालम्भे फलविशेषस्तद्वदत्रापि कारणाभावान्न प्रथमातिक्रम इत्यर्थः। *नेनेति। अपत्नीक इत्यस्य विधुर इत्युपसंहारेणेत्यर्थः। *पित्र्ये इति। विधुरान्यत्वात्;

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे।

इति अग्न्यभावरूपनिमित्तोपादानाद्विप्रपदेन पित्र्यलाभाच्च। अत्राग्न्यभावः कुत इत्याकाङ्क्षायां भार्यापरिग्रहाभावेन तदुत्तरकालाग्निस्वीकाराभावेन चेत्यर्थमुत्तरार्धमाह-*अग्न्यभाव इति। *विन्दतीति। सप्तपदीभ्रमणं विना भार्यात्वाजननलाभेन तादृशाग्निस्वीकाराभावस्यापि लाभः। स्वीकृताग्न्युच्छेदोऽपि अग्न्यभाव एवेत्याह-*सभार्यस्येति। अग्न्यसन्निधानोपलक्षणमेतत्। वस्तुतस्तु—

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुदाहृतः॥

इति मनुवचने यत् पाणावेवेति एवकारेण लौकिकाग्निजलाद्यधिकरणान्तरनिराकरणं तद् भार्यापरिग्रहाभावप्रयुक्त एव,

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे।
अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न विन्दति॥

इति वचनात् अन्यत्र तु पाणिरपीत्यर्थः। मृतभार्याधिकारिकदैवविप्रपाणिहोमे प्राचीनावीतं स्यादित्याशङ्कावारणायाह—

पित्र्यविप्रकरे इति पृथ्वीचन्द्रः। *उपवीतेन दैवे होमः, प्राचीनावीतेन पित्र्ये। *यद्वा सर्वत्र दैवपित्र्यकरयोर्विकल्प इति हेमाद्रौ मदनरत्ने परिजाते च। यदा तु पितृमातामहयोर्दैवपित्र्यविप्रभेदस्तदा *भेदेन पाणिहोम इत्यपरार्कचन्द्रिकादयः। यदा तु दैवं तन्त्रं तदा तन्त्रेण सकृदेव पाणिहोम इति केचित्। *हेमाद्रिस्तु—

मातामहस्य भेदेऽपि कुर्या *त्तत्रैव साग्निकः।

इति कातीयस्मृते *र्भेदमाह। *एवं पित्र्येपि। माध-

---

*उपवीतेनेति। ननु अपत्नीकत्वं विधुरत्वमिनि न सम्यक्। यतः पितृयज्ञे स्वाहाकारेण वाग्नि पूर्वमिति पक्षः दैविकधर्मेण जुहुतामुक्तः प्राक्तनश्च पैतृकधर्मेण। तदनुसारेण च दर्शश्राद्धादावपि पक्षद्वयम्। अत एव—

अनग्निको यदा विप्रः श्राद्धे कुर्वीत पार्वणम्।
अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत्॥

इति कश्यपवचने उपवीतस्वाहाकारादिदैविकधर्मेण जुहुतामिदमिति हेमाद्रिः। यत्तत्रानग्निकत्वं यच्चान्यत्र विधुरत्वापत्नीकत्वादि तदतन्त्रम्। एवञ्च सर्वत्र स्वधाकारादिपित्र्यधर्मिणां पित्र्यविप्रकरे स्वाहाकारादिदेवधर्मिणां देवविप्रकरे होमो नतु पित्र्यधर्मिणां वैधुर्यादिनिमित्तको देवविप्रकरे, अन्यधर्मिणोऽन्यधर्मासंभवादित्यस्वरसं सूचयन्नेवाह—*यद्वेति। *भेदेनेति पार्वणान्तरसादगुण्यार्थम्। *हेमाद्रिस्त्विति तुरप्यर्थे। *तत्रैवेति। मातामहवैश्वदेविकविप्रभेदे तत्प्रथमकरे इत्यर्थः, "वैश्वदेवे यदैकस्मिन्" इत्युक्तवचनात्। *भेदम् आहुतिम्। अन्यथा तन्त्रमित्यर्थः। मातामहवैश्वदेविकविप्रभेदेऽभेदे वाऽऽवृत्तिरित्यर्थस्तु अशुद्धः। अभेदे आसनार्चनादिवत् होमस्यापि तन्त्रताया युक्तत्वात्। तन्त्रेणेति पाठान्तरम्। तत्र भेदमित्यस्य देवविप्रभेदे-

र्वीयेऽप्येवम् । एवं साग्नेरपि विदेशादौ पाणिहोमो ज्ञेयः। यत्तु कर्केणाग्निं विना श्राद्धमेव नास्तीत्युक्तम, तत्सपिण्डीकरणवार्षिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव । यत्तु बृहन्नारदीये—

अनाग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते ।
भ्रातृभिः कारयेच्छ्राद्धं साग्निकैर्विधिवद्द्विजः ॥
क्षयाहदिवसे प्राप्ते स्वस्याग्निर्दूरगो यदि ।
*तथैव भ्रातरः स्युश्चेल्लौकिकाग्नाविति स्थितिः ॥
औपासनाग्नौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते ।
यद्य *ग्नौ जुहुयाद्वाऽपि पाणौ वा सहि पातकी ॥
औपासनाग्नौ दूरस्थे केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।
पाणावेव तु होतव्यमिति नैतत्समञ्जसम ॥ इति,

तद्वृद्धानादरादुपेक्ष्यम् । हेमाद्रौ यमः—

अग्नौकरणवत्तत्र होमो विप्रकरे भवेत् ।
*पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो द्विजः ॥

ऽपि तन्त्रमित्यर्थस्तु अशुद्धः । तत्रासनार्चनादिवद्धोमस्याप्यावृत्तेरेवौचित्यात् । किंतु प्रकारेणेत्यर्थः । साग्निक इति तूपलक्षणम् । स्वधाकारादिपित्र्यधर्मेण जुहुतां त्वाह—*एवमिति । अमावास्यादिश्राद्धेषु विप्रभेदे पार्वणान्तरसाद्गुण्याय भेदेन पाणिहोमः। तदैक्ये तु तन्त्रेणैवेत्यर्थः । । यत्तु—

अग्नौकरणवत्कुर्याद् द्विजातौ वैश्वदेविके ।
पाणावेव तु तद्यान्न तु पित्र्ये कदाचन ॥ इति,

तदैवे कृत्वा पुनः पित्र्ये न कार्यमित्येवमर्थम् । * तथैव दूरगा एव । *अग्नौ लौकिकाग्नौ । शूद्रस्यामश्राद्धे पाणावग्नौकरणमित्युक्तं स्मर्तव्यम् । *पर्यस्तदर्भानिति । परितः सर्वतो अस्ता न्यस्ता दर्भास्तानित्यर्थः। परितो दर्भा न्यसनीयाः। पर्युक्ष्य

*मेक्षणेन करेण वा होमः । मेक्षणप्रहरणं नेति वृत्तिः । स्मृतिरत्नावल्याम्—

*नानुज्ञा पाणिहोमे स्यान्न स्तः पर्यूहनोक्षणे ।
नाग्ने तमद्यादिति च न स्यातामिध्ममेक्षणे ॥

कर्काचार्योऽप्येवमाह । माधवीये चन्द्रिकायां चा*नुज्ञादि सर्वं भवतीत्युक्तम् ।

*पाणिहोमे प्रश्नाद्याहापरार्के शौनकः-'अनग्निश्चेदाज्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्ववत्तथास्तु'

दर्भानास्तीर्येति पाठः । पर्युक्षणे वाचनिकमिति मतान्तरम् । वृत्तिकृन्मतमाह—*मेक्षणेनेति । *नानुज्ञेति च । अनुज्ञावचनं प्रश्नानुज्ञावचने च न स्त इति वृत्तिकृदुक्तेः । मेक्षणेन होमपक्षे तत्प्रहरणमर्थाल्लुप्यते । करेण तत्पक्षे तु मेक्षणमेवेति विशेषः । अत्र पाणिहोमे इध्ममेक्षणविप्राभ्यनुज्ञा न सन्ति । पित्रादित्रिपाणि परिसमुह्य पर्युक्ष्य वामेनोपस्तीर्य दक्षिणेनावदाय जुहुयादिति स्मृत्यर्थसारः । *अनुज्ञादीनि । विप्राभ्यनुज्ञा ग्राह्या विरोधविरहात् अग्निमशौनकवाक्याच्च । मेक्षणं चोपादेयम् । अवदानरूपकार्यसत्त्वात् । कार्ये प्रतिनिध्यभावाच्च परिसमूहनपर्युक्षणे तु न भवतः । पांसुनिरसनलक्षणदृष्टकार्यलोपेन नियमादृष्टमात्रस्याप्रयोजकत्वात् । परिस्तरणं कार्यमेव । अदृष्टमात्रौपयिकत्वात् । इध्मा तु लुप्यते । अग्न्यभावे तत्समिन्धनार्थस्य तस्याप्यभावात् । अनुज्ञानिषेधेऽस्वरसं दर्शयन्नेवाह—*पाणिहोमे इति । आज्यमाज्यप्लुतमन्नं दर्व्यादिपात्रे स्थापयित्वा तत्पात्रमुध्दृत्य करे धारयित्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति कर्माधिकरणकारकयोर्निर्देशं कृत्वा शेषं पूर्ववत् अग्न्यधिकरणहोमवत् करिष्ये करवै करवाणीति वाऽऽख्यातपदं प्रयुञ्जीत ब्राह्मणास्तु तथाऽस्त्वित्यनुज्ञां दद्युः । यद्वा अत्रापि पूर्ववदित्यनुवर्तते । तेन क्रमेण क्रियतां कुरुष्व कुरु इति वा अनुज्ञावचनं ल-

इति । *आश्वलायनः-'यदि पाणिष्वाचान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्ने सृष्टं दत्तमृध्नुकम्' इति । पाणौ हुतं पात्रे निधाय विप्रैराचम्य भोजनार्थमन्ने परिविष्टे हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्यर्थः । सृष्टं प्रभूतम् । *नैमित्तिकं चेदमाचमनं न हुतभक्षणनिमित्तम् ।

*अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नन्त्यबुद्धयः ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥
यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।
एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

इति बह्वृचपरिशिष्टात् । हेमाद्रावप्याचमने हेत्वर्थवाद उक्तः *'पाण्या(१)स्यो हि द्विजः स्मृतः' इति । भाष्ये

भ्यते । तथा पाणिहोमेऽग्नौकरणधर्मान्तरातिदेशोऽपि ज्ञातव्यः । तेन होमार्थान्ने पूर्वार्धपरार्धकल्पना अभिघारणप्रत्यभिधारणे द्विरवदानं मेक्षणेन करेण वा होम इति हुतशेषप्रतिपत्तिमाह—*आश्वलायन इत्यादिना । *यदीति । यदा द्विजपाणिषु जुहुयात्तदा होमाधिकरणीकृतपाणिषु द्विजेषु कृताचमनेषु सत्सु अन्यदन्नमनुदिशति ददाति । अथानन्तरं पाणौ हुतादन्नाच्छेषमन्नं किञ्चिद्ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । पित्र्यविप्रपात्रेषु निक्षिपेदित्यर्थः । आचमनं च निष्क्रम्य कार्यमिति वृत्तिः । ननु भक्षणाभावे कुत आचमनम् अशुचित्वाभावात् अथ भक्षणेऽशुचित्वेऽपि कुत आचमनम् ? वचनादिति चेत् ? अभक्षणेऽपि तत एवाचमनं कर्माङ्गस्येवाशुचित्वाभावेऽपि नैमित्तिकाचमनदर्शनादित्याह *नैमित्तिकमिति । पाणिहोमनिमित्तकमित्यर्थः । तेनाग्नौ होमपक्षे तन्न कार्यं निमित्ताभावात् । पूर्वभक्षणं निषेधति-*अन्नमिति । *पाण्यास्य इति । तथा चाभ्यवहार्यस्य गौणास्यसंयोगादाचमनम् ।

---

(१) ब्राह्मणेवोक्तनिमित्तेपु नित्यमाचमनं कार्यमित्यर्थः ।

त्वाचान्तेषु *भक्षितेषु । चमु भक्षणे भक्षणोत्तरं च नाचमनं *अग्निसाम्यात् । (१)*पूर्वनिषेधस्तु सपिण्डीकरणे ज्ञेयः, *ददातिचोदितत्वात् न त्वत्र जुहोतिचोदितत्वादित्युक्तम् । नत्वेतद्बहुसंमतम् । यत्तु बौधायनेन—

*तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतं भवेत् ।

इति भक्षणमुक्तं, तत् तच्छाखीयानामेवेति हेमाद्रिः। तत्रैव यमः—

पित्र्यपाणिहुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् ।
अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

तच्च वाचनिकमेव, अशुचित्वाभावादित्यर्थः । *भक्षितेष्विति । एतन्मते नान्नद्वयमिश्रणम् । *अग्निसाम्यादिति । तदुक्तम्—

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ इति ।

एवं सति "अन्नं पाणितले दत्तम्" इति निषेधविषयमाह—*पूर्वेति । *ददातीति । हुतशेषं पितृभ्यो ददातीति सपिण्डने ददातिचोदितस्यैव दत्तमित्यनेन ग्रहणम् । इदं तु जुहोतिचोदितमिति नात्र तन्निषेधः प्रवर्तते इत्यर्थः । नच वृत्तिकृतां ददात्यचोदिते दत्तमिति कथमिति वाच्यम्, तन्मते दत्तमित्यस्य विधितः पाणौ निहितमित्यर्थकत्वात् । *तस्मिन्निति ।

अग्नौकरणशेषेण यदन्नमभिघारयेत् ।

इति पूर्वार्धम् । अग्नौ आज्याहुतित्रयं ततो हुतशिष्टाज्याभिघारितान्नभक्षणमित्यर्थः । शाङ्खायनानां तु अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा यमायाङ्गिरस्वते स्वाहेति दैविकधर्मेण जुह्वतामाहुतयः । एवमन्येषामपि स्वस्वसूत्रानुसारेण द्वयं त्रयं

---

(१) 'अन्नं पाणितले' इत्यादिकः ।

*एतदग्निहोमेपि समम् । कर्कस्तु सूत्रे हुतशेषं दत्त्वेत्यविशेषात्सर्वविप्रेषु दद्यादित्याह । *तत्रैव वृद्धवसिष्ठः—

पित्र्यविप्रकरे हुत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् ।
पिण्डेभ्यः शेषयेत्किञ्चिन्न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

(१)अथा*पस्तम्बानां सूत्रे-'उद्ध्रियतामग्नौ च क्रियतामित्यामन्त्रयते काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यातिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च'। नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषो बृहन्नारदीये-

नष्टाग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते ।
संधायाग्निं ततो होमं कृत्वा तं विसृजेत्पुनः ॥

अयाश्चेति तत्कालेऽग्निं संधाय हुत्वा त्यजेदित्यर्थः । एतदापस्तम्बानामेव । पाणिहोमस्तु छन्दोगादीनाम् । विश्वप्रकाशेपि-

*साग्निरौपासनेऽनग्निरग्नौ कुर्वीत लौकिके ।
पाणौ होमं प्रशंसन्ति नत्वापस्तम्बशाखिनाम् ॥
*स्नातका विधुरा वा स्युर्यदि वा ब्रह्मचारिणः ।
अग्नौकरणहोमं तु कुर्युस्ते लौकिकेऽनले ॥
अयाश्चाग्ने मनोज्योतिरुद्बुध्य व्याहृतीर्हुनेत् ॥

वा बोध्यम् । *एतत् हुतशेषान्नस्य पित्र्यपात्रे दानं वैश्वदेवपात्रे वर्जनं च । कर्कोक्तमर्थं निराकरोति-*तत्रैवेति । इदमुपलक्षणम्-उपवीतादिधर्मेण जुह्वतामग्नौ दैवविप्रकरे वा होमेऽपि शेषदानं पित्र्य एव पात्रे न दैवे इत्यपि द्रष्टव्यम् । *आपस्तम्बेत्यादि आपस्तम्बानधिकृत्य । *साग्निरिति द्विविधस्याप्याहिताग्नेर्दाक्षिणाग्निरिति मतेनेदम् । *स्नातका इति प्रागुक्तद्विजपाणिस्तु एतन्मते आश्वलायनपर इति न तद्विरोधः । आपस्तम्बेन मासि-

---

(१) 'अथ' नास्ति क० ञ० ।

*ततोऽनुज्ञातोऽग्नीन्धनाद्याज्यभागान्ते यन्मे मातेत्याद्यैर्जुहुयात्। तत्र सप्तान्नाहुतयः षडाज्यस्येति त्रयोदश। व्यत्ययो वा। यथा–'यन्मे माता प्रलुलोभ तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तां यास्तिष्ठन्ति' इति द्वाभ्याममुष्मैस्वाहेति पितुर्नाम्ना द्वौ होमौ। यन्मे पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः पितामहो वृङ्क्तामन्तर्दधे (१)ऋतुभिरिति तन्नाम्ना पितामहाय द्वौ। यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः प्रपितामहो वृङ्क्तामन्तर्दधे ऋतुभिरिति तन्नाम्ना प्रपितामहाय द्वौ। मातामहेषु तूहः–'यन्मे मातामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातामहो वृङ्क्ताम्। अन्यं मातामहाद्वृद्ध(२)म् इत्यादौ। यन्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृङ्क्ताम्। अन्यं मातुः पितामहाद्वृद्ध(२)म् यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः प्रपितामहो वृङ्क्ताम्। अन्यं मातुः प्रपितामहाद्वृ(२)द्धम् सर्वत्राऽप्यमुष्मा इत्यत्र ङेन्तं तत्तन्नाम योज्यम्। तदु गृह्यसंग्रहे–

योऽयः पित्रादिशब्दानां स्थाने मातामहादिकः।
अन्नहोमे तथा *स्पर्शे जलपिण्डादिदानके॥
यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत्॥

ततो ये चेत्येकान्नाहुतिः। ततः स्वाहा पित्र्ये इत्याद्यैराज्यं हुत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा *सर्वभक्ष्यं किञ्चिदादायोदगुष्णं भस्मापोह्य तत्र तूष्णीं स्वाहाकारेण जुहोति। परिषेचनान्तं स्थालीपाकवत्।

श्राद्धविधौ त्रयोदशाहुतय उक्तास्ता दर्शयति–*तत्र इति। *स्पर्शो ब्राह्मणभोजनार्थान्नस्पर्शे। *सर्वभक्ष्यं सर्वविधमन्नम्।

---

(१) 'ऋतुभिः' नास्ति क० अ०। (२) 'द्धं' ग०।

अयमग्नौकरणहोमो मासिकश्राद्ध एव । 'तच्च स्मार्ताग्न्यभावे न कार्यम्' इति केचित् । कार्यमेवेति बहवः । अतएव *सर्वाधानिनो होमवर्जं मासिकश्राद्धमुक्तं सुदर्शनभाष्ये । महालये *तद्वदित्येके प्रकरणान्तरत्वात् । कर्मान्तरत्वेन स्मार्तपार्वणवत्कार्यम् इति त्वस्मद्गुरवः । आब्दिकादिषु तु स्मार्तपार्वणविधिरेव । एवं मातृवार्षिकादिषु । मासिश्राद्धविकृतावष्टकायां मातृश्राद्धे वैकृतहोमेन प्राकृतहोमबाधः । 'अन्वष्टकासु मातृश्राद्धं न' इति भाष्ये । *तत्रापि श्राद्धान्तरवत् क्रियमाणे तु यन्मे मातेत्यादौ गुणत्वेपि मातृप्राधान्यं विवक्षितम्, 'मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः' इति सूत्रात् । *'आग्नेय्येव मनोता कार्या' इति वचनाद*ग्निशब्दस्यैव वैकृतदेवताभिधायित्वम् । *तेनामुष्मा इत्यत्र 'अमुकशर्मभ्यां *पितृभ्याम्' इत्याद्यूहः कार्यः । 'तच्च मासिश्राद्धं जीवत्पित्रा(१)दीनां व्युत्क्रममृतपित्रा(१)दीनां च कार्यम्' इत्युक्तं सुदर्शनभाष्ये । तत्प्रकारस्तु व-

---

*सर्वाधानिन इति । आपस्तम्बानां मासिश्राद्धस्यापूर्वत्वेन पितृयज्ञाद्दक्षिणाग्निप्राप्त्यभावात्स्मार्तस्याभावेन सर्वाधानिनोऽधिकरणाभावाद्धोमलोप इत्याशयः । इदमापाततः, पितृयज्ञधर्मकत्वाभावेऽपि स्मृतिवाक्ये न दक्षिणाग्नेः पाणिलौकिकाग्न्यादेश्च प्राप्तिसम्भवात् । *तद्वत् होमवर्जं मासिश्राद्धम् । भाष्याशयं निरस्यन्नेव मातुः श्राद्धे साधयति*-तत्रापीति । *आग्नेय्येवेति । यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः स्यादित्यग्नीषोमीयं प्रक्रम्य विहिताऽऽग्नेयीमनोतान्यदेवता कृत्वा दुष्करेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—*अग्निशब्दस्येति । *तेन मातुः प्राधान्येन । *पितृभ्यामिति । "पिता-

---

(१) 'पित्रादिना' क० ज० ।

क्ष्यते । मातापित्रोर्द्वित्वादौ तु नोहः, 'तस्मादृचं नोहेत्' इति निषेधात्, प्रकृतावूहाभावाच्च *पत्नीं सन्नह्येतिवत् । उपदेशमते तूहः । यथा–'यन्मे मातरौ प्रलुलोभतुश्चरत्यावननुव्रते' इत्याद्यस्मत्पितृकृतमासिश्राद्धनिर्णये ज्ञेयमिति दिक् । अन्यत्प्राग्वत् ॥

अथ परिवेषणम् । तच्चोपवीत्येवाज्येन देवपूर्वं 'आमासुपक्कम्' इति पात्राण्युपस्तीर्य कुर्यात इति हेमाद्रिः । भारते दानधर्मेऽपि—

आज्याहुतिं विना नैव यत्किंचित् परिविष्यते ।
दुराचारैश्च यद् भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥

तत्रैव शौनकः—

*विधिना देवपूर्वं तु परिवेषणमाचरेत् ।

तत्रैव धर्मः—

फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं च परिवेषणे ॥

तत्रैव वायुभविष्ययोः—

भार्यया श्राद्धकाले तु प्रशस्तं परिवेषणम् ।

ब्रह्माण्डे—

नापवित्रेण नैकेन हस्तेन न विना कुशम् ।
(१)नायसे नायसेनैव श्राद्धे तु परिवेषयेत् ॥

मात्रा" (पा०सू०१-२-७०) इत्येकशेषः । *पत्नीमिति । पत्नीद्वित्वे बहुत्वे वा नोहः प्रकृतावूहाभावादिति सिद्धान्तः । *विधिनेति । याज्ञवल्क्यः—

अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यादक्रोधनो नरः ।

इष्टं ब्राह्मणानाम् । मनुः—

यद्यद्रोचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।

---

(१) अत्राऽयसेनेति पदमयत्नेनेत्यर्थकं ज्ञेयम् । 'नापसव्येन' इति पाठः । इति गपुस्तकटिप्पण्यां दृश्यते तच्चिन्त्यम् ।

वसिष्ठः--

आयसेन तु पात्रेण यदन्नं सम्प्रदीयते।
भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पैठीनसिः-'सीसका*यसरीतिपात्राण्ययज्ञियानि।
तत्रैव हारीतः--

सौवर्णराजताभ्यां च खड्गेनौ*दुम्बरेण वा।
दत्तमक्षय्यतां याति *फल्गुपात्रेण वा पुनः ॥

कार्ष्णाजिनिः--

दर्व्या देयं घृतं चान्नं समस्तव्यञ्जनानि च।
उदकं चैव पक्कान्नं नो दर्व्या तु कदाचन ॥

यमः--

पङ्क्त्यां विषमदातुश्च निष्कृतिर्नैव विद्यते।

पृथ्वीचन्द्रोदये पराशरः--

सर्वदा च तिला ग्राह्याः पितृकृत्ये विशेषतः।
भोज्यपात्रे तिलान् दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः--

हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनादयः।
पितॄणां नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत*किल्बि(१)षम् ॥

ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात् पितॄणामेतदीप्सितम् ॥)

*आयसं दर्वीपात्रिकादि अयसेन। *औदुम्बरं ताम्रम्।
*फल्गुः काकोदुम्बरिका। *किल्बिषमिति।

तस्मादन्तरितं कुर्यात् पार्णेनाथ तृणेन वा।

---

(१) एतदग्रे 'तस्मादन्तरितं कुर्यात्पार्णेनाथ तृणेन वा' इत्यर्धमधिकं कंसाभ्यन्तरे गपुस्तके वर्तते तट्टिप्पणी च 'इदं धनुश्छिन्हगर्भितं पद्यार्धं केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति' इति च वर्तते परमस्माभिस्तदर्धस्य टीकायामुपलम्भात् मूले न स्थापनं कृतमित्यवधेयम्।

घृतपात्रे विशेषो ग्रन्थान्तरे—

ओदने परमान्ने च पात्रमासाद्य मुग्धधीः ।
घृतेन पूरयेत्पात्रं तद् घृतं रुधिरं भवेत् ॥

घृतादिपात्राणि भूमौ स्थापयेन्न भोजनपात्रे इति मदनरत्ने । सङ्ग्रहे—

हस्तदत्तं तु नाश्नीयाल्लवणव्यञ्जनादिकम् ।
अपक्वं तैलपक्वं च हस्तेनैव *प्रदीयते ॥

पात्रालम्भनमुक्तं चतुर्विंशतिमते–

उत्तानं दक्षिणं सव्यं नीचं पात्राण्युपस्पृशेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।
कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

बौधायनः–'विप्राङ्गुष्ठेनानखेनानुदिशति' 'पृथिवी ते पात्रं द्यौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि ब्राह्मणानां त्वा विद्यावतां प्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसि मा मे पितॄणां क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोके' इति । अत्र जुहोम्यग्रे स्वाहाशब्दः कातीयसूत्रे उक्तः । पैत्रे स्वधाशब्दः । अङ्गुष्ठे विशेषमाह हेमाद्रौ धौम्यः--

परिवृत्य नचाङ्गुष्ठं द्विजस्यान्ने निवेशयेत् ।

तथा--

उत्तानेन तु हस्तेन द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
यः करोति द्विजो मोहात्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

इत्युत्तरार्धम् । *प्रदीयते इति । निगमः—

अपेक्षितं यो न दद्याच्छ्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
अधः कृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु गच्छति ॥

देवलः—

नाश्रु सम्पातयेच्छ्राद्धे न जल्पेन्न हसेन्मिथः ।

तत्रैव यमः—

विष्णो हव्यं च कव्यं च ब्रूयाद्रक्षस्व च क्रमात् ।

दैवे पित्र्ये चेत्यर्थः । तत्रैवात्रिः—

सम्बन्धनामगोत्राणि इदमन्नं ततः स्वधा ।
पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥
हस्तेनाभुक्तमन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत् ।

अत्र 'अन्नदाने चतुर्थी स्यात्' इत्यादिविशेषाः पूर्वमुक्ताः। अत्र पूर्वोक्तमन्त्रान्ते 'पुरूरवार्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा देवता इदमन्नं सपरिकरं हव्यम् । (१)अयं ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थे दत्तं दास्यमानं चातृप्तेः गयेयं भूः गदाधरो भोक्ता इदमन्नं ब्रह्म सौवर्णपात्रस्थमन्नमक्षय्यवटच्छायास्थम् अमुकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चातृप्तेः स्वाहा नमो न मम' इति बह्वृचपरिशिष्टहेमाद्र्याद्यनुमतः प्रयोगः । एवं पित्र्ये अमुकगोत्रवसुरूपादि तत्तन्नाम ज्ञेयम् । ततो 'ये देवासः' इति दैवे, 'ये चेह पितरः' इति पित्र्ये केचिज्जपन्ति । ततोऽच्छिद्रं वाचयेत् । तत्रैव प्रचेताः—

आपोशानकरे विप्रे संकल्पाच्छिद्रभाषणात् ।
निराशाः पितरो यान्ति देवैः सह न संशयः ॥

पारस्करः—

संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः ।

न विभ्रंशेन्न संक्रुध्येन्नोद्विजेन्नात्र कुत्रचित् ॥
प्राप्ते हि कारणे श्राद्धे नैव क्रोधं समुच्चरेत् ।
आश्रितः स्विन्नगात्रो वा न तिष्ठेत् पितृसन्निधौ ॥

स्तम्भभित्त्यादौ निहितशरीर आश्रितः ।

---

(१) 'अयं' नास्ति क. अ.

श्राद्धं निवे(१)द्यापोशनं जुषप्रैषोऽथ भोजनम् ॥

निवेद्येति ब्रह्मार्पणं कृत्वेत्यर्थः। अत एव बृहन्नारदीयेऽन्नत्यागमुक्त्वोक्तम्—

दत्तं हविश्च तत्कर्म विष्णवे वै समर्पयेत्। इति।

यत्तु कृत्यरत्ने कार्ष्णाजिनिः—

अपसव्येन कर्तव्यं पितृ(२)कृत्यमशेषतः।
अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि ॥ इति,

तदप्येतत्परम्। तत्र 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः,' 'हरिर्दाता हरिर्भोक्ता,' 'चतुर्भिश्च' इति केचित्पठन्ति। धर्मप्रदीपे—

ततोऽन्नं पितृदेवेभ्यः सङ्कल्प्य च यथाविधि।
दत्तं यद्दास्यमानं च आतृप्तेर्न ममेति च ॥

तथा—

श्राद्धीयान्नस्य संकल्पो भूमावेव प्रदीयते।
हस्तेषु दीयमानं तु पितॄणां नोपतिष्ठते ॥
वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य दक्षिणे।
संकल्पोदकदानं स्यान्नित्यश्राद्धे यथारुचि ॥

प्रचेताः—

आपोशनं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥

विष्णुः—"नान्नमासनमारोपयेत्, नावक्षुतं कुर्यात्"। आसनपदम् आधारोपलक्षणम्। ततश्चान्नपात्रमाधारस्योपरि न स्थापयेदित्यर्थः। ब्राह्मे—

पित्र्ये कर्माणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत्।

---

(१) 'निवेद्यापोशनं श्राद्धम्' इति पाठो बहुत्र।
(२) 'पित्र्यं शेषमशेषतः' क० 'पित्र्यं कृत्यमशेषतः' अ०।

मिताक्षरायां पारस्करः—

सङ्क(१)ल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः ।
श्राद्धं निवेद्यापोशनं जुषप्रैषोऽथ भोजनम् ॥
गायत्रीं त्रिःसकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥

याज्ञवल्क्यः—

सव्याहृतिं च गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचम् ।
जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

यथासुखं जुषध्वमिति वाच्यम् । अत्रिः—

असंकल्पितमन्नाद्यं *पाणिभ्यां यद्युपस्पृशेत् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥
अन्नं दत्तं न गृह्णीया*द्यावत्तोयं न संपिबेत् ॥

व्यासः—

न्यस्तपात्रस्तु भुञ्जीत पञ्चग्रासान्महामुने ।
शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं पित्र्यर्थे तु न चोद्धरेत् ॥

*पाणिभ्यामिति ।

उभयोर्हस्तयोर्युक्तं पितृभ्योऽन्नं निवेदितम् ।
तस्मादेकेन हस्तेन तदन्नं समुपागतम् ॥
भाजनं च समालभ्य तिष्ठेदुच्छेषणावधि ॥

निवेदितान्नमुभयोर्हस्तयोरेकेन पात्रमालभ्यापरेण भोज्यमित्यर्थः । *यावत्तोयमिति । प्रचेताः—

---

(१) सङ्कल्पोत्तरं गायत्रीजपपूर्वकं मधुमतीः पठित्वाऽपोशनार्थं जलं दत्वा जुषध्वमिति प्रैषेण भोजनानुज्ञापनं कार्यमिति वचनार्थः । एवञ्च सावित्रीजपानन्तरमपोशनदानमुक्तं, प्रचेतोवचने तु विपरीतमुक्तम् । तत्रेयं व्यवस्था–पारस्करवचनं बह्वृचपरं प्रचेतोवचनं तदन्यपरम । उपवीत्यन्नेषु मधु सर्पिर्वाऽऽसिच्य सप्रणवव्याहृतिं सावित्रीं मधुमतीश्च जपित्वा मध्विति च त्रिरुक्त्वा पितॄननुस्मृत्याऽपोशनं दत्वाऽपः प्रदाय ब्राह्मणान् यथासुखं जुषध्वमिति भोजनायातिसृजेदिति बह्वृचपरिशिष्टे ।

आपोशने विशेषमाह स्मृतिसमुच्चये—

आपोशनं वामभागे सुरापानसमं भवेत्।
दक्षभागे तु यः कुर्यात्सोमपानसमं भवेत् ॥

तथा—

पुनरापूर्यापोशनं सुरापानसमं भवेत्।

हेमाद्रावत्रिः--

*दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्बलिम्।
तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

केचिदाज्येन कुर्वन्ति, तन्न

पायसेन तथाऽऽज्येन माषान्नेन तथैव च।
न कुर्याद्बलिदानं तु ओदनेन प्रकल्पयेत् ॥

इति स्मृतिसारे निषेधात्। शङ्खः--

श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान्न पृच्छेल्लवणादि तु।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः॥

कात्यायनः-'अश्नत्सु जपेत्सव्याहृतिकां गायत्रीं सकृत्त्रिर्वा रक्षोघ्नीः पौरुषं सूक्तमप्रतिरथम्' इति। हेमाद्रौ सौरपुराणे--

ऐन्द्रं च पौरुषं सूक्तं श्रावयेद्ब्राह्मणांस्ततः।

मात्स्यपाद्मयोः--

ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च।

पीत्वाऽपोशनमश्नीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम्।
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः ॥

(*दत्ते(१)इति। भोक्तॄणां बलिदाननिषेधः।

पितृणामन्नमादाय बलिं यस्तु प्रयच्छति।
स्तेयेन ब्राह्मणः स्तेनः स सर्वः स्तेयकृद्भवेत् ॥

इति भारद्वाजमिति बोध्यम्। बलिदाने स्वन्नमालभ्य त्रिः

---

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति च०।

इन्द्रेशसोमसूक्तानि पावमानीश्च *शक्तितः ॥
मण्डलं ब्राह्मणं तद्वत् प्रीतिकारि च यत्पुनः ।
अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमाचरेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे--

वीणां वंशध्वनिं चाथ विप्रेभ्यः संनिवेदयेत् ।
जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयं तथा ॥
त्रिमधु त्रिसुपर्णं च पावमानीर्यजूंषि च ॥

हेमाद्रावत्रिः--

*हुङ्कारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वापि वदेद् गुणान् ।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्धस्तेन वा पिबेत् ॥

सावित्रीजपः प्रायश्चित्तमिति नागोजी । अत्रापोशानविधानबलिनिषेधाभ्यामन्ये पर्युक्षणादिप्राणाहुत्यन्ता नित्यभोजननियमाः सन्तीति लभ्यते ।) *शक्तित इति । यजुः सामाथर्वणा जप्यानि ग्रन्थान्तरेभ्यो द्रष्टव्यानि ।

अमूर्तानां च मूर्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यायिनां योगचक्षुषाम् ॥
चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

इति सप्तार्चिर्जपस्तु सर्वेषाम् । आश्रावय, अस्तु श्रौषट् यज, ये यजामहे, वौषट् इति चतुर्भिरित्याद्यर्थः । हेमाद्रौ—

महालये गयाश्राद्धे प्रीतिश्राद्धे तथैव च ।
सपिण्डीकरणश्राद्धे न जपेत्किल सूक्तकम् ॥

इत्यभिश्रवणनिषेधो द्रष्टव्यः । *हुंकारेणापीति । स्वस्तिवाचनानन्तरमदोषमाह वसिष्ठः—

हविर्गुणा न वक्तव्या यावन्न पितृतर्पणम् ।
पितृभिस्तर्पितैः पश्चाद्वक्तव्यं शोभनं हविः ॥

*प्रौढपादो बहिःकच्छो बहिर्जानुकरोऽपि वा ।
अङ्गुष्ठे विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥
पीतावशिष्टतोयानि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादितार्धात् पुनः खादन्मोदकानि फलानि च ॥
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्भाजनेपि वा ।
इत्थमश्नन् द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम् ॥

जाबालिः—
इष्टमुष्णं हविष्यं च दद्यादन्नं शनैःशनैः ।

वृद्धशातातपः—
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः ॥

यत्तु यमः—
श्राद्धे द्विजो नैव दद्यान्न याचेन्नैव दापयेत् । इति,
तद्दत्तसंपादितवस्तुविषयमिति हेमाद्रिः । हारीतः—
ऊर्ध्वपाणिश्च विहसन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ।
भग्नपृष्ठश्च यद्भुङ्क्ते न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ॥

प्रचेताः—
न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

---

*प्रौढपादलक्षणं च—
आसनारूढपादस्तु जानुनोर्वाऽथ जङ्घयोः ।
कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥ इति ।

मनुः—
यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद् भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद् भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

निगमः—
मांसापुपफलेक्ष्वादि दन्तछेदं न भक्षयेत् ।
ग्रासशेषं न पात्येत पीतशेषं तु नो पिबेत् ॥

न पादौ न शिरो बस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

शङ्खः--

*श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

उशनाः--

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।
अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुभ्य एव च ॥

ब्राह्मे--

न चाश्रु पातयेज्जातु न शुष्कां गिरमीरयेत् ।
न चोद्वीक्षेत भुञ्जानान्न च कुर्वीत मत्सरम् ॥

यमः--

स्वाध्यायं श्रावयेत्सम्यग्धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

प्रचेताः--

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ऋग्यजुःसामलक्षणम् ।
जपेदभिमुखो भूत्वा पित्र्यं चैव विशेषतः ॥

---

*श्राद्धपङ्क्तौ त्विति । उच्छिष्टेन परिवेष्टस्पर्शे श्राद्धेन्दुशेखरे मरीचिः--

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तो नरो यदि ।
भूमौ निधाय तद्द्रव्यमाचान्तोऽभ्युक्षणात् शुचिः ॥

पुनः परिवेष्टव्यमित्यर्थः । अत्रिः--

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य सिक्थोच्छिष्टं तु यः स्पृशेत् ।
प्रक्षाल्य भुक्त्वा स्नात्वा च गायत्रीद्विशतं जपेत् ॥
उच्छिष्टभोजने चैव सहस्रं समुपोषणम् ॥

सहस्रं जप उपोषणं चेत्यर्थः । अन्योन्यभोजनपात्रस्योच्छिष्टस्पर्शे व्यासः--

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शे स्पृष्टपात्रं विहृत्य च ।
सर्वान्नं पूर्ववत्क्षिप्त्वा भोजयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥

यजूंषि चैव रुद्रं च राक्षोघ्नीर्ऋच एव च ॥

राक्षोघ्नीः कृणुष्वरक्षोहणमित्याद्याः । तत्रैव निगमः--

'भुञ्जत्सु जपेत् पावमानीरुदीरतामघवन्नवतीश्च' ॥

अन्नवत्यः पितुंनुस्तोषमिति । पृथ्वीचन्द्रोदये भरद्वाजः--

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु प्रमादात्स्रवते गुदम् ।

*पादकृच्छ्रं ततः कृत्वा अन्यं विप्रं नि(१)योजयेत् ।

*क्षणपाद्यादि दत्वेत्यर्थः ।

विप्रवमने तत्रैव दक्षः--

*निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भोजने मुखनिःसृते ।

तदैव होमं कुर्वीत *स्वाग्नौ विप्रः समाहितः ॥

प्राणादिपञ्चभिर्मन्त्रैर्यावद्द्वात्रिंशसंख्यया ।

शङ्खः--

उच्छिष्टलेपनस्पर्शे प्रक्षाल्यान्येन वारिणा ।

भोजनान्ते नरः स्नात्वा गायत्रीत्रिशतं जपेत् ॥

चण्डालादिस्पर्शे तु भरद्वाजः—

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा स्नात्वा देवीसहस्रकम् । इति ।

जपेदिति शेषः । एतान्निषेधान् स्मरन्तो भुञ्जीरन् । (*पा(२) दकृच्छ्रं ततः कृत्वेति । एतच्च प्रायश्चित्तं श्राद्धकर्तुः । कृत्वेत्यस्यार्थमाह-*क्षणेति । *निमन्त्रित इति । एतच्च वैश्वदेविकविप्रवमने इत्यग्रे स्पष्टम् । *स्वाग्नौ लौकिकाग्नौ । परिसमूहनादिप्राप्त्यर्थं स्वपदम् । *द्वात्रिंशेति । प्राणाय स्वाहेति पञ्चमन्त्रैः क्रमेण षड्वारं हुत्वा प्राणापानमन्त्राभ्यां जुहुयादित्य(३)-

---

(१) 'निमन्त्रयेत्' क० अ० । (२) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति च ।

(३) अत्र प्राणाय स्वाहा इत्यादि समानाय स्वाहेत्यन्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पुनः पुनः षड्वारमावर्तितैस्त्रिंशत्संख्या भवति । अतो द्वात्रिंशत्पूर्तये प्राणापानमन्त्रौ पुनरावर्तनीयौ ।

*द्वा(१)त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा होमशेषं समापयेत् ।
ब्राह्मणस्तु *ततः कृ(२)त्वा घृतप्राशनमाचरेत् ॥

*ऋग्विधाने तु--

इन्द्रायसामसूक्तेन *श्राद्धविघ्नो यदा भवेत् ।
अग्न्यादिभिर्भोजनेन श्राद्धं संपूर्णमेव हि ॥

इत्युक्तम् । अग्न्यादिभिरिति लौकिकाग्निस्थापनचरुनिर्वापाद्याज्यभागान्ते पितृनामगोत्रपूर्वमग्नौ *पितॄनावाह्य संपूज्यान्नत्यागं कृत्वा प्राणादिभिर्द्वात्रिंशदाहु(३)तीर्हुनेदित्यर्थः । भोजनेन पुनःश्राद्धेन । *तेन होमः पुनः श्राद्धं चेति पक्षद्वयमुक्तम् । सूक्तजपस्तु भयानुगतः । स्मृतिसङ्ग्रहे—

*प्राधान्यं पिण्डदानस्य भोजनस्य तदङ्गता ।
अतो भुक्तिक्रियाहानौ श्राद्धावृत्तिं न मन्वते ॥

*पिण्डदानोत्तरं वान्तौ होम एव नावृत्तिः । पिण्ड-

र्थः ।) *ततः कृत्वेति स्नानादिमध्यम् । (*ऋ(४)ग्विधाने तिश्वाति । *श्राद्धविघ्नः वमनम् । *पितॄनिति विश्वेदेवोपलक्षणम् । दक्षऋग्विधानवाक्यद्वयैकवाक्यतया ह्ययमर्थः—वैश्वदेविकस्य पित्र्यस्य वा वमने समप्रायश्चित्तप्रत्ययात् । वैश्वदेविकवमने चरुर्न कार्यः पित्र्यवमने तु स कार्य इति तु केचित् । एवञ्च व्रीहियववदेनयोरेकत्र निवेशासम्भवादाह—*तेनेति । *प्राधान्यमिति । भोजनस्य पिण्डदानाङ्गताकथनं न तद्व्युत्पादनार्थं किन्तु अङ्गवत्तल्लोपे पुनस्तत्करणं नास्तीति सर्वसिद्धन्यायप्रापणार्थम् ।

(१) इदं पद्यार्धं नास्ति ग० ज० ।
(२) 'स्नात्वा' क० । (३) 'हुतीर्हुत्वा सूक्तं जपेदित्यर्थः' क० ।
(४) धनुश्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थसन्दर्भो नास्ति च पुस्तके अस्ति च केवलं 'मध्यं दर्शितं स्मृतिसङ्ग्रहार्थं पक्षद्वयप्रदर्शनपूर्वकं दर्शयति श्राद्धपङ्क्तौ त्वित्यादिसन्दर्भः । प्रक्रमादिति विरेके पश्चिाद्वमन' इति ।

दानात् प्राग्वान्तौ *तद्दिने उपवासं कृत्वा परेद्युः पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थः। तत्रैव—

*श्राद्धपङ्क्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमते यदि।
लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य अर्चयेच्च हुताशनम्॥

तथा—

एक एव यदा विप्रो भोजने छर्दितो यदि।
तदैवाग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि॥

द्वितीयपक्षे ऋग्विधाने—

भो(१)जनोपक्रमादूर्ध्वं *प्रक्रमात् पूर्वतो यदि।
श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं *जपहोमौ न तृप्तिदौ॥

स्मृतिसंग्रहे—

*अकृते पिण्डदाने तु भुञ्जानो ब्राह्मणो वमेत्।
पुनःपाकात्तु कर्तव्यं पिण्दानं यथाविधि॥

पिण्डदानं श्राद्धम्--

अकृते पिण्डदाने तु पिता यदि वमेत्तदा।
पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधि॥

इति तत्रैवोक्तेः। तथा--

. *पित्रर्थानां त्रयाणां च पिता च वमते यदि।

अतश्चाह-*पिण्डदानेति। *तद्दिने उपवासं कृत्वेति। अत्र प्रमाणमनुपदमग्रे। प्रथमपक्षे लौकिकाग्निस्थापनादि द्रढयति-*श्राद्धपङ्क्ताविति। अर्चयेदित्युक्त्या भिन्नावाहनादिलाभः। *प्रक्रमात् पि(२)ण्डदानप्रक्रमात्। *जपहोमौ इन्द्रायसामसूक्तजपसहितहोमः। *अकृते इति। श्राद्धस्यापराह्णिकतया तत्र पित्र्यविप्रवमने पुनः पाकेन तद्दुष्करमिति पुनः पाकोऽर्थात् परेद्युः फलितः। अतः स्पष्टं तद्वचनमाह—*पित्रर्थानामिति। त्रिरे-

---

(१) भोजनानन्तरमित्यर्थः। (२) पिण्डदानात्पूर्वमित्यर्थः। अत्र 'पिण्डदानकरणात्' इति ङपुस्तके पाठः।

तद्दिने चोपवासः स्यात्पुनः श्राद्धं परेऽहनि ।
वमने वा *विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ॥

*एषु वचनेषु मूलं चिन्त्यम् । इदं मासिकाब्दिकविषयम् । दर्शादौ तु वान्तावामेन तदैव कार्यम्,

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमवास्यादिनियतं माससंवत्सरादृते ॥

इति मरीचिस्मृतेः । श्राद्धे पिण्डदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्याः । तन्मते दक्षोक्तो होम एव नावृत्तिः । विप्रभोजनमिति मेधातिथिः । भोजनपिण्डदानाग्नौकरणानीति कपर्दिधूर्तस्वामिहेमाद्र्यादयः । तन्मते पूर्वोक्तो निर्णयः । अन्नत्यागमात्रं प्रधानम् । भोजनं तु प्रतिपत्तिरूपमङ्गम् । अतो वान्तौ तद्धानेपि नावृत्तिरिति गौडमैथिलादयः । तन्न, *श्राद्धस्य यागदानोभयरूपत्वात्संपूर्णदानाभावात् भोजनस्याङ्गत्वेपि सोमवमने इव नैमित्तिकविधानमिति युक्तं प्रतीमः ।

*अत्रेदं तत्त्वम् । वैश्वदेविकस्य वमने होम एव नावृत्तिः, *अङ्गत्वात् । तच्च रक्षार्थत्वात् 'इष्टिश्राद्धे क्रतू-

केवेत्यभिधानं च "अन्यं विप्रं निमन्त्रयेत्" इति प्रागुक्तार्थकम् । तद्दिने विप्रान्तरनिमन्त्रणासम्भवेन तस्य परेद्युरेव सम्भवात् । *एषु वचनेष्विति । "अकृते पिण्डदाने तु" इत्यादिषु इत्यर्थः । एतद्वचनानां निर्मूलत्वेऽपि "अग्न्यादिभिर्भोजनेन" इति ऋग्विधानाद्धोमः पुनः श्राद्धं चेति पक्षद्वयं प्रा(१)माणिकमेव तत्र पुनः श्राद्धं परदिने तद्दिने चोपवास इत्यपि अर्थत एवेति । अन्नेति मतं दूषयन्नेवाह–*श्राद्धस्येति । ऋग्विधाने होमः पुनः श्राद्धं चेति पक्षद्वयमुक्तं तद् व्यवस्थापयति–*अत्रेदमिति । *अङ्गत्वादिति ।

(१) यद्यप्यत्र ङ पुस्तके 'प्रामादिकमेव' इति पाठस्तथापि स चिन्त्यः ।

दक्षौ' इत्यादिस्मृतेश्च। *तत्र जयान् जुहुयादितिवत्। *पितामहादेरपि तथा। पितेत्युक्तेरिति केचित्। *तस्यापि प्रधानत्वा*त्पितृवदिति तु युक्तम्। सपिण्डीकरणादौ *वार्षिकवत्।

*सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश।
तत्र पिण्डप्रधानत्वं प्रेतत्वविनिवर्तकम्॥

इति स्मृतेः। महैकोद्दिष्टादौ तूभयप्राधान्यादावृत्तिरेव,

एक एव द्विजो भोज्यः पिण्डोऽप्येको विधीयते।

इति स्मृतेः। वृद्धिसंकल्पनित्यश्राद्धादौ तु भोजनप्राधान्याद्वान्तावावृत्तिरेव,

वृद्धिश्राद्धे विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतम्।
नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्पिण्डदानविवर्जितम्॥

तदेवाग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथा विधिः।

इति वचनाच्च। विश्वेदेवभोजनस्याङ्गत्वे दृष्टान्तमाह—*तत्रेति। केषाञ्चिन्मतमाह—*पितामहादेरपीति।

पितुर्वान्तावुपोष्याह्नि तत्र श्राद्धं परेऽहनि॥
पुनः कार्यं चान्यवान्तौ नोपोष्य श्राद्धमाचरेत्।
दर्शादौ वमने वामश्राद्धं हेम स्मृतीरितम्॥

इति अभियुक्तोक्तेश्च तथा वमने होम एव। एतन्मतं दूषयति—*तस्यापीति। *पितृवदिति। तद्दिने उपोष्य परेद्युः श्राद्धमित्यर्थः। *वार्षिकवदिति। उभयप्राधान्यात्। तदहरेव पुनः श्राद्धमित्यर्थः। दृष्टान्ते तु पूर्वोक्तवचनानां समूलत्वे वार्षिकं परेद्युः निर्मूलत्वे च तदहरेव, सपिण्डनं तु तदहरेवेति विरोधः। एवं यदि विप्रालाभः तदा कथञ्चित्पुनः पाकं कृत्वा दर्भवटुषु तदसंभवे तयोः केवलपिण्डदानमात्रात्सिद्धिरङ्गीकार्येत्याशयेन तन्मात्रा-

इति स्मृतेः,

भुक्तिक्रियायाः प्राधान्यं श्राद्धे संकल्पसंज्ञके ।
तत्रैव पित्र्यविप्रस्य तूपघाते पुनः क्रिया ॥

इति संग्रहोक्तेश्च ।*मघादावप्येवम् । तीर्थमहालयादौ दर्शवदित्या*शार्काद्यालोचनेन प्रतीमः ।

वश्यकतामाह—*सपिण्डीकरणान्तानीति । *मघादाविति । अपिण्डकश्राद्धेषु भोजनप्राधान्यावृत्तिरित्यर्थः । *आशार्केति । तदनादरणे तु) वमनविरेकयोः पूर्वोक्तं गौडमैथिलमतमेव ग्राह्यमित्यभिप्रायः । श्राद्धस्ये(त्या(१)दिग्रन्थस्तु आशार्काद्यभिप्राय इति । पारिजाते व्यासः—

वटार्काश्वत्थपर्णेषु कुम्भीतिन्दुकपर्णयोः ।
कोविदारे करञ्जे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
करे कर्पटके चैव आयसे ताम्रभाजने ।
वटार्काश्वत्थपर्णेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

प्रचेताः—

मृन्मये पर्णपृष्ठे च कार्पासे तान्तवे तथा ।
नाश्नीयान्न पिबेच्चैव न करेण तथाङ्गतः ॥ इति ।

स्मृतिसङ्ग्रहे—

वामहस्तविमुक्ते तु पात्रे हस्ते तथैव च ।
तथोदके पर्णपृष्ठे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इत्यादि । जमदग्निः—

भुक्त्वा पीत्वा तु यः कश्चिद्रिक्तपत्रं समुत्सृजेत् ।
स नरः क्षुत्पिपासार्तो भवेज्जन्मानि जन्मनि ॥ इति ।

मनुः—

पिबतो यत्पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥

---

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति च पुस्तके ।

आश्वलायनः-- 'तृप्तान् *ज्ञात्वा *मधुमतीः श्रावयेद्'

क्षीरं भुक्त्वा पिबेत्तक्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि कुम्भीपाके स पच्यते ॥

ब्राह्मे—

यच्च पाणितले भुङ्क्ते यच्च फूत्कारसंयुतम् ।
अङ्गुलीं चोद्धरेद् यस्तु गोमांसाशनवत्स्मृतम् ॥

यमः—

वामभागे करं न्यस्य कटिभग्नस्तु यो द्विजः ।
हसते वदते चैव निराशाः पितरो गताः ॥

मार्कण्डेयः--

सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः ।
उद्धृत्य पार्ष्णिं विहसन् सक्रोधो विस्मयान्वितः ॥
श्राद्धकाले च यो भुङ्क्ते न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ।
पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्ते नारकी तु सः ॥
अन्नं ब्रह्मेति च ध्यात्वा गर्हयन् भोजनं चरेत् ॥

स नारकीत्यनुवर्तते । आपस्तम्बः--

कौशं तु बिभृयान्नित्यं पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुञ्जानस्तु विशेषेण गर्हितान्नस्य शोधनम् ॥
पवित्रं तु परित्यज्य श्राद्धे भुङ्क्ते तु यो द्विजः ।
अदभ्रमसुरान् गच्छेन्न तत्प्रीणाति वै पितॄन् ॥
ग्रन्थीकृत्य पवित्रेण न भुञ्जीयान्न चाचमेत् ।

इति निषेधस्तु वर्तुलग्रन्थिभिन्नपरः,

भोजने वर्तुलः प्रोक्त एवं धर्मो न हीयते ।

इति स्मृतेः । उशनाः--

नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् ।
पितरस्तस्य तं मासं नैराश्यं प्रतिपादिरे ॥)

*ज्ञात्वेति । तृप्तेषु श्रावयेदित्यनभिधाय ज्ञात्वेत्यभिधानं

क्षन्नमीमदन्तेति च संपन्नमिति *पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपभुक्तं तत्त*त्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य शेषं निवेदये· द*भिमतेऽनुमते वा' इति। *अत्र गायत्री मध्विति त्रिकजपोऽपि ज्ञेयः,

तृप्तान्बुध्वान्नमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत्।

इति प्रचेतसोक्तेः। व्यासः—

तृप्ताः स्थेति तु पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ।

अभिमते विप्रैः स्वीकर्तुमिष्टे। शौनकोऽपि--

अन्नशेषैश्च किं कार्यमिति पृच्छेत तांस्ततः।

ते इष्टैः सह भोक्तव्यमिति प्रत्युक्तिपूर्वकम् ॥

प्रदद्युः सकलं तस्मै स्वीकुर्युर्वा यथारुचि॥

श्राद्धविशेषे प्रश्नभेदमाह हेमाद्रौ विष्णुः--"पित्र्ये स्वदितमिति, गोष्ठ्यां सुश्रुतं संपन्नमिति, अभ्युदये दैवे रोचते इति, आयुष्यमिति स्वैरिषु'। स्वैरमिच्छाश्राद्धम्। याज्ञवल्क्यः--

अन्नमादाय तृप्ताःस्थ शेषं चैवानुमान्य च।

तदन्नं प्रकिरेद् भूमौ दद्यादापः सकृत्सकृत् ॥

इदं चात्र विकिरदानमन्यशाखिनाम्। आश्वलाय-

पूर्वमन्याः श्रावयेदित्यर्थम्। तथाच याज्ञवल्क्यः--

आतृप्तेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं ततः। इति।

पूर्वजपः व्याहृतिगायत्रीमधुवाता इत्यृक्त्रयत्रिरावृत्तमधुपदरूप इत्याह-अत्रेति। *मधुमतीरिति। "मधुवाता" इति तिस्रः अक्षन्नित्येका च। *पृष्ट्वेति। विप्राश्च सुप्रसन्नमित्यूचुः। *स्थालीपाकेन सहेति व्यतिषङ्गपक्षे। अन्यत्र तु केवलभुक्त· शेषेणैव ब्राह्मणसमीपे पिण्डदानम्। *अभिमते इति। तथाच ब्राह्मणैर्यदि स्वीकर्तुमभिमतः शेषः तं तदा तेभ्यो निवेदयेत्। अथ यद्यनुमत इष्टैः सह भुज्यतामिति तदा स्वयमेव सर्वं स्वीकृत्य बन्धु·

नानां तु *पिण्डान्त एव सूत्रकृतोक्तम्। *कात्यायनस्तु विकिरोत्तरं गायत्र्यादिजपं तृप्तिप्रश्नं चाह। हेमाद्रौ देवलः--

ततः सर्वाशनं पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः।
तेषामुच्छेषणस्थाने *विकिरं भुवि निक्षिपेत्॥

माधवीये प्रचेताः--

सार्ववर्णिकमादाय ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्।

स च कुशे कार्यः। 'दर्भेषु विकिरश्च यः' इत्युक्तेः। मन्त्रः कातीयः।

*अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम्॥ इति।

अन्ये तु—

असोमपाश्च ये देवा यज्ञभागविवर्जिताः।
तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकम्॥

इति हेमाद्रौ गोभिलोक्तेन दैवे,

भिः भुञ्जीतेत्यर्थः। *पिण्डान्त एवेति। "पिण्डदानानन्तरं प्रकीर्यान्नम्" इति सूत्रात्। *कात्यायनस्त्विति। हेमाद्रौ धर्मः--

केषाञ्चिद्विकिरः पूर्वं तृप्तिप्रश्नस्तथापरः।
प्रश्नः पूर्वमथान्येषां विकिरस्तदनन्तरम्॥
अमृताविधानात्पूर्वं केषाञ्चिद्विकिरः स्मृतः।
अन्येषां तु ततः पश्चाद्विदुषामिति संमतम्॥
गायत्र्यादिजपात्पूर्वं केषाञ्चित्तदनन्तरम्॥ इति।

विकिरप्रतिपत्तिमाह-*विकिरमिति। *अग्निदग्धाश्चेति पूर्वार्धे--

'येऽग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा जीवा जाताः कुले मम' इति,
'अनग्निदग्धा ये जीवा अग्निदग्धाः कुले मम'।
'येऽनग्निदग्धा जीवा येऽप्यग्निदग्धाः कुले मम'॥

असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः ।
दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकम् ॥

इत्यग्निपुराणोक्तेन पित्र्येऽन्नं विकीर्य 'ये अग्निदग्धाः' इत्युच्छिष्टपिण्डं कुशोपरि पृथग्दद्यादित्याहुः । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । ब्राह्मे—

ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च द्विराचम्य हरिं स्मरेत् ।

माधवीये गौतमः—'विकिरमु*च्छिष्टैः प्रतिपादयेत्' । हेमाद्रौ व्यासः—

उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैव प्रतिपादयेत् ॥

भृगुः—

*पिण्डवत्प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्वलिः ।

श्राद्धकारिकायाम्—

*यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजसत्तम ।

इति वा पाठः । यमः—

येषां न माता न पिता न बन्धुर्नचान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्प्रयान्तु लोकाय सुखाय ते तु ॥
येऽस्मत्कुले तु पितरोऽसपिण्डोदकक्रियाः ।
ये चाप्यकृतपिण्डास्तु ये च गर्भाद्विनिःसृताः ॥
तेषां दाहो न क्रियते येऽग्निदग्धाश्च ये परे ।
भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति मन्त्रः ।*उच्छिष्टैरिति सहार्थे तृतीया । *पिण्डवदिति । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डदाने तैः सह प्रतिपादनं पिण्डसन्निधौ चेत्पिण्डवदिति व्यवस्थेति केचित् । पिण्डसन्निधौ विकिरदानमाह धूम्रः—

कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डं दद्यात्समाहितः ।
तत्समं विकिरं दद्यात् पिण्डान्ते तु षडङ्गुलम् ॥ इति ।

उच्छिष्टभागेभ्योऽन्नदानमाह-*यजमानस्येति ।

काशीसंस्कृतसीरीज़-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।	मूल्यम् ।
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १)	रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १)	रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)	रु०२—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १)	रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १)	रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १)	रु० ६—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)	रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१)	रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १)	रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १)	रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३)	रु० १—४
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२)	रु० १- ८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६
१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिर्निर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०
२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८
२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०
२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०
२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—५
२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ३—८
२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०

० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमनोपाध्यायप्रणितप्रकाशसहितः (न्याय४) रु० ६—०

१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या–तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) रु० ३—०

२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) रु०१—०

३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम । (न्यायं) रु० ६—०

४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १–२–३–४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वर–वामन–जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०

८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४

९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०

० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

१ मेदिनीकोशः–मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

A gust. 1928.

THE

CHOWKHAMBA SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

368

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णंभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

उरई गवर्न्मेंन्ट हाईस्कूल संस्कृतभाषाध्यापकेन पं० व्याकरणोपाध्याय नेने-इत्युपाख्यगोपालशास्त्रिणा तदीयगुरुवर-म० म० पं० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तप्रदर्शितरीतिमनुसृत्य संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

The

NIRṆAYASINDHU,

of Kamalâkara Bhaṭṭa

With Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Gopâla S'âstrī Nene Vyâkaraṇopâdhyâya,

Sanskrit Teacher, Govt. High School, Orai.

FASCICULUS XVII–१७.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३६८

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

तस्मादन्नं त्यजेद् भूमौ वामभागेषु पैतृके ॥

मनुः--

उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

विष्णुः—*'उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेषु' । पित्र्ये दैवे चेत्यर्थः । शातातपः—

विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनम् ।

हेमाद्रौ वाराहे--

*हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिबेद् भुक्त्वा द्विजः सदा ।

तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥

मरीचिः—

हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

तत्रैव संग्रहे—

*पवित्रग्रन्थिमुत्सृज्य मण्डले भुवि निक्षिपेत् ।

हस्तादीन् क्षालयेद्विद्वाञ्छरावादौ तु कुत्रचित् ॥

यच्च शिष्टं भाजनेषु तदश्नन्ति प्रहर्षिताः ।

दासा मृतस्य ये दीनास्तस्मात् तत्परिशेषयेत् ॥

इति पुलस्त्योक्तेश्च । "दद्यादापः सकृत्सकृत्" इत्युक्तं तत्र क्रममाह-*उदङ्मुखेष्विति । गण्डूषग्रहणाय हस्तशोधनं निषेधति-*हस्तमिति द्वाभ्याम् । गण्डूषप्रकारः स्मृतौ--

अर्द्धं पिबति गन्डूषमर्धं त्यजति भूमिषु ।

प्रीणन्ति पितरः सर्वे ये चान्ये भूमिदेवताः ॥ इति ।

तत्प्राशनेऽमृतापिधानमसीति मन्त्रः । तदवशिष्टतोयत्यागे च-

रौरवे पुण्यनिलये ब्रह्मार्बुदनिवासिनाम् ।

अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥

इति मन्त्रः । *पवित्रेति ।

व्यासः—

ताम्बूलोद्गिरणं चैव गण्डूषोद्गिरणं तथा ।
कांस्यपात्रे तथा ताम्रे न कुर्वीत कदाचन ॥
उष्णोदकैर्धान्यचूर्णैः करौ श्मश्रूणि *शोधयेत् ॥

अथ पिण्डदानम् ।*तच्चार्चनोत्तरमग्नौकरणोत्तरं भो-

पात्रे वै नि क्षिपेद्यस्तु स विप्रः पङ्क्तिदूषकः ।

इत्युत्तरार्धम् । *शोधयेदिति । मरीचिः—

आचम्य च ततः कार्यं दन्तकाष्ठस्य भक्षणम् ।
भोजयेद्दन्तलग्नानि निहृत्याचमनं चरेत् ॥ इति ।

गण्डूषहस्तशोधनादिविस्तरोऽन्यत्र ऊह्यः । *तच्चेति । ब्राह्मणार्चनानन्तरमाह देवलः—

अथ संगृह्य कलशं सदर्भं पूर्णमम्भसाम् ।
पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ॥

इत्यादिना । अथ ब्राह्मणार्चनानन्तरम् । अग्नौकरणानन्तरमाह मनुः—

अपसव्यमग्नौकृत्वा सर्वमावृत्परिक्रमम् ।
अपसव्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं ततः ॥
त्रींस्तु तस्माद्धविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
ओदनेनैव विधिना निर्वपेद्दाक्षिणामुखः ॥ इति ।

तस्मादिति । अग्नौकरणशेषादित्यर्थः । भोजनोत्तरमाह कात्यायनः—"आचान्तेषु पिण्डदानमनाचान्तेष्वित्येके" इति । आचान्तेषु कृतगण्डूषेषु, "सम्यगाचान्तेषु ब्राह्मणेषु पिण्डान्निदध्यात्" इति कातीयवचनान्तरात् । विकिरोत्तरमाह स एव । अनाचान्तेषु इति । तृप्तेषु अन्नं सतृणमभ्युक्ष्यान्नविकरणमुच्छिष्टाग्रतः कुर्यादिति विष्णुनाऽऽचमनात्प्रागविकिरोक्तेः तदुत्तरमर्थात्पिण्डदानसिद्धेः । स्वधावाचनोत्तरमाहतुः शङ्खलिखितौ—गायत्रीं समनुश्राव्य तृप्तान् ज्ञात्वा स्वदितमिति पृष्ट्वा शेषमन्नमनुज्ञाप्य कृतादन्नाद्विकिरं कुर्यात्स्वधां वाचयित्वा विष्टरांस्त्रपी(?)रश्रीन् दद्या-

जनोत्तरं विकिरोत्तरं स्वधावाचनोत्तरं विप्रविसर्जनोत्तरं वेति हेमाद्रौ स्मृतिषु पक्षा उक्ताः। तेषां शाखाभेदेन व्यवस्था। *'प्रेतश्राद्धेषु पूर्वम*न्येषु भोजनोत्तरम्' इति चन्द्रिकामाधवौ। सर्वत्र भोजनोत्तरमिति बहवः। आश्वलायनः-*'भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यादाचान्तेष्वेके'। भुक्तवत्स्विति पूर्वनिषेधार्थम्। *साग्निरतिप्रणीतसमीपे।*अनग्निर्द्विजसमीपे। हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः--

व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत्।

प्रसारितभुजान्तरं व्यामः। सं(१)कटे तु व्यासः—'अरत्निमात्रमुत्सृज्य' इति। यत्तु तत्रैव--

सिकताभिर्मृदा वापि वेदी दक्षिणनिम्नगा। इति,

दिति। विष्टराः पिण्डाधस्तना दर्भाः। यमोऽपि—

आचान्तांश्चानुजानीयादभिवाद्य कृताञ्जलिः।
भवन्तो रमतामत्र ज्ञात्वाऽनुज्ञातलक्षणम्॥
स्वधेति चेति वक्तव्यं प्रीयन्तां पितरस्तथा।
अक्षय्यमन्नदानं तु वाच्यं प्रीतैर्द्विजातिभिः॥
ततोऽर्पणं कुर्यात् पिण्डानां तदनन्तरम्॥ इति।

विप्रविसर्जनोत्तरमाह हारीतः-"वाजेवाजे इत्यनुव्रज्य हविःशेषस्य पिण्डान्निदध्यात्" इति। *प्रेतश्राद्धेष्विति।

अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम्।
भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्॥

इति लौगाक्ष्युक्तेः। प्रशस्ते सपिण्डनादौ। *अन्येष्वित्यस्याप्ययमेवार्थः। आश्वलायनानां त्वाह—*भुक्तवत्स्विति। *साग्निरिति। पिण्डपितृयज्ञेन व्यतिषङ्गस्थले। *अनग्निरिति। साग्नेरपि व्यतिषङ्गासत्त्वे इत्यपि बोध्यम्।

---

(१) 'संकटे तु' नास्ति क०

तद*न्यशाखिपरम् । देवलः--

*ततस्तैरभ्यनुज्ञातो दक्षिणां दिशमेत्य च ।

चन्द्रिकायाम्--

पिण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ।
काशेषु *राजदूर्वासु पवित्रे परमे हिते ॥

आश्वलायनः—*'स्फ्येन रेखा(१)मुल्लिखेत् 'अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषदः' इति । तामभ्युक्ष्य *सकृदा-

---

हुत्वैवमग्निं पिण्डानां सन्निधौ त(दन(२)न्तरम् ।
पक्वान्नेन बलिं तेभ्यः पिण्डेभ्यो दापयेद् बुधः ॥

इति देवलेनाग्नौहोमस्य पिण्डसन्निधानं वदताऽर्था)दग्निसन्निधानेन पिण्डदानमुक्तम् । "अग्न्यभावे तु सर्वमन्नमुपादाय" इत्यग्निमयाज्ञवल्क्योक्तेर्विप्रसमीप एव । *अन्यशाखीति ।

उपलिप्ते महीपृष्ठे पिण्डदानं समाचरेत् ।

इति सामान्यतो मह्या एवोक्तेः । *तत इति । "अथ संगृह्य कलशम्" इति प्रागुक्तश्लोकानन्तरमिदमर्धम् । तत्र येषां शाखायां कलशेनैव कृत्यमभिहितं तत्परं कलशपदमित्यभिप्रेत्य तदुपेक्ष्य विप्रानुज्ञानन्तरदक्षिणदिक्प्राप्तिः सर्वशाखीयानुगतेति तावन्मात्रं संगृहीतम् । षट्त्रिंशन्मते—

सव्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्नतः ।
निर्वपेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन् ॥

मरीचिः--

पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।
राजतौदुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः ॥

खड्गस्य गण्डकस्य ललाटिकास्थिसम्भवं पात्रं खड्गपात्रं ताम्रम् । *राजदूर्वा अतिदीर्घदूर्वा । *स्फ्येनेति । पितृयज्ञे । *सकृदाच्छिन्नैः एकेन प्रयत्नेन छिन्नैः । सकृदाच्छिन्नान्युपमूल-

---

(१) 'लेखा' क० (२) कंसान्तर्गतं नास्ति च० ।

च्छिन्नैर्द(१)र्भैरवस्तीर्य प्राचीनावीती रेखां त्रि*रुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः शुधन्तां पितामहाः शुन्धन्तां प्रपितामहा इति तस्यां पिण्डान्निपृणीया*त्पराचीनपाणिः पित्रे पितामहाय प्रपितामहायैतत्ते*सौ ये च त्वामत्रानु' इति । हेमाद्रौ पारस्करः--

करा भ्यामुल्लिखेत् स्फ्येन कुशैर्वापि महीं द्विजः ।

बह्वृचानां (२)करेणैव लेखा चाग्नेय्यभिमुखेति वृत्तिः । 'दक्षिणाप्राचीं वेदिमुद्धृत्य' इत्यापस्तम्बोक्तेश्च । देवलः--

आवाहयित्वा दर्भाग्रैस्तेषां स्थानानि कल्पयेत् ।
तेष्वासीनेषु पात्रेण प्रयच्छेत्सतिलोदकम् ॥

च्छिन्नानि भवन्तीति शतपथे । यत्समूलं तत्पितृणामिति तैत्तिरीये । ब्राह्मे तु लेखाकरणे मन्त्रोऽप्युक्तः–

निहन्मि सर्वं यदमेध्यमत्र हताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ।
रक्षांसि यक्षाश्च पिशाचसंघा हता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥
एतेन मन्त्रेण सुसंयतात्मा दर्भेण वेदिं लिलिखेत्त्रिरेव । इति ॥

*उदकेनेति । उदकं च सातिलं "तिलोन्मिश्रेणोदकेनासिच्य" इति वचनात् ।

*पराचीनपाणिः उत्तान एवाधरीकृतपितृतीर्थः पाणिर्येनेति विग्रहः ।

*असाविति । संबुध्यन्तपित्रादिनाम्ना । तथाचायमर्थः--हेतात एतत् पिण्डरूपमन्नं तुभ्यं येचान्ये त्वामनु यान्ति तेभ्यश्चेति । ये इत्यत्र नोहः । अनुयायिनो यदि स्त्रीणां स्त्रिय एव तदोहः स्यात् । यदि पुमांस एव यदि वा पुमांसः स्त्रियश्च तदा नोहः "पुमान् स्त्रिया" [पा०सू०१-२-१४७] इत्येकशेषात् । "पुंवन्मिथुने" इत्याचार्येणोक्तेश्च । तस्मादनुयायिनः

---

(१) 'दर्भैः' नास्ति क० (२) 'एकेन करेण लेखा' क०

पराचीनेन निम्नपितृतीर्थेन । वायवीये—

*मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन्पिण्डान्निर्वपेद् बुधः ।

त्रिस्थलीसेतौ—

तिलमन्नं च पानीयं धूपं दीपं पयस्तथा ।
मधु सर्पिः खण्डयुक्तं पिण्डमष्टाङ्गमुच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः—

*सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।
*उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्याद्वै पितृयज्ञवत् ॥

केचित् पिण्डेषु माषान् वर्जयन्ति,

माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्ज्याश्चैवाग्निपिण्डयोः ।
ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिण्डयोः ॥

इति स्मृति(१)सारात् ।

माषान् सर्वत्र वै दद्यात् पिण्डेऽग्नौ च विवर्जयेत् ।

इति स्मृतेश्च । अत्र मूलं चिन्त्यम् । हेमाद्रावपि सर्वशब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्सर्वान्नग्रहणमुक्तम् ।*अत्र शेष-

पुमांसः स्त्रियश्चेति पूर्वमुक्तम् । *मध्विति । नात्र मध्वादित्रय-नियमः—

सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान मधुतिलान्वितान् ।

इति बृहस्पतिना मधुतिलयोरेवोक्तेः । कलौ च मधु वर्ज्यं "श्राद्धे मांसं तथा मधु" इति कलिवर्ज्येषूक्तेरिति उक्तम् । तिल-मात्रं तु आवश्यकमित्याह-*सर्वमिति । *उच्छिष्टेति । उच्छिष्टसंनिधिश्च हारीतेन लक्षितः—

विप्राणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरत्निषु ।
उच्छिष्टसंनिधानं तन्नोच्छिष्टासनसंनिधौ ॥ इति ।

व्याममात्रादि च प्रागुक्तम् । पिण्डदानं शेषान्नप्रतिपत्तिः । शेषान्नलोपे पिण्डदानं न कार्यमिति मतमुत्थापयति-*अत्रेति ।

(१) 'स्मृतिसागरात्' क०

मन्नमनुज्ञाप्य सर्वमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रीं-स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्' इति गोभिलसूत्रे।

सर्वस्मात्प्रकृतादन्नात्, पिण्डान्मधुतिलान्वितान्।

इति च शेषनियमात्तदभावे पिण्डनिवृत्तिः प्रा(१)प्नोतीति मैथिलवाचस्पती। तन्न, *तुषोपवापव*त्परप्रयुक्तद्र(२)व्यवत्त्वेप्यर्थकर्मत्वाद्गुणानुरोधेन प्रधा(३)नत्यागाच्च शेषलोपेऽपि द्रव्यान्तरेण कार्यम्। अतो नेयं प्रतिपत्तिः, किन्तु प्रधानमित्युक्तं प्राक्। *अन्यथा सपिण्डीकरणादौ संयोजनादेः प्रधानस्य लोपापत्तेरिति दिक्॥

अथ पिण्डप्रमाणम्। हेमाद्रावङ्गिराः—

कपित्थबिल्वमात्रान्वा पिण्डान् दद्याद्विधानतः।
कुक्कुटाण्डप्रमाणान्वामलकैर्बदरैः समान्॥ इति।

तत्रैव धूम्रः—

*कपित्थस्य प्रमाणेन पिण्डान् दद्यात्समाहितः।
तत्समं विकिरं दद्यात् पिण्डान्ते तु षडङ्गुले॥

---

*तुषेति। यद्यपि यथा "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" "कपालेषु श्रपयति" इति च श्रुतं। तत्र पुरोडाश्रशपणवत् तुषोपवापोऽपि कपालस्य प्रयोजकः स्यात्, तृतीयादर्शनात् इति प्राप्ते पुरोडाशार्थं कपालमिति व्युत्पत्त्या पुरोडाशप्रयुक्तं कपालं तुषोपवापे चोद्यते नच प्रयुक्ते पुनः प्रयुक्तिः सम्भवतीति परप्रयुक्तत्वात्तुषोपवापे कपालं प्रयोजकमिति कपाललोपे द्रव्यान्तरेण तुषोपवापः कार्यस्तद्वदित्यर्थः। *परेति। पिण्डदानस्य विप्रभोजनार्थद्रव्यवत्त्वेऽपीत्यर्थः। तुष्यतु दुर्जनन्यायेन दूषणान्तरमाह—*अन्यथेति। प्रधानस्यापि पिण्डदानस्य शेषासत्त्वे लोपोपगमे इत्यर्थः। *कपित्थस्येति। त-

---

(१) 'प्राप्नोतीति' नास्ति क०
(२) 'द्रव्यत्वेप्य' क० (३) 'प्रधानात्यागाच्च' क०

*अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टास्तु—

एकोद्दिष्टे सपिण्डे तु कपित्थं तु विधीयते ।
नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा ॥
तीर्थे दर्शे च संप्राप्ते कुक्कुटाण्डप्रमाणतः ।
महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपमम् ॥

इत्याहुः । कलिकायामाचार्यः—

यत्र स्युर्बहवः पिण्डास्तत्र बिल्वफलोपमाः ।
यत्र चैको भवेत्पिण्डस्तत्र खर्जूरसन्निभः ॥
प्रेतपिण्डस्तु दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुल उच्यते ॥ इति ।

वायवीये—

पत्नी पिण्डांस्तु मृद्गीयात् त्रिवर्गस्य सहायिनी ।

हेमाद्रौ लौगाक्षिः—

महालये गयायां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके ।
पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत् ॥

दभावे बिल्वमात्रान् । *अन्त्येष्टिरिति ।

आर्द्रामलकमात्रांस्तु पिण्डान् कुर्वीत पार्वणे ।
एकोद्दिष्टे बिल्वमात्रं पिण्डमेकं तु कारयेत् ॥
नवश्राद्धे स्थूलतरं तस्मादपि तु निर्वपेत् ।
तस्मादपि स्थूलतरमाशौचे प्रतिवासरम् ॥

इत्यादौ आर्द्रामलकमात्रानेव पार्वणे इति न नियमः, किन्त्वामलकमात्रान् पार्वणे एवेति; अतोऽधिकपरिमाणपिण्डाचारो न विरुध्यते इति मयूखकृतः । मैत्रायणीये त्रयाणां यथोक्तपरिमाणाधिक्यमुक्तं पितामहस्य नाम्ना स्थवीयांसं प्रपितामहस्य नाम्ना स्थविष्ठमिति । आवाहनादिपिण्डदानान्तं कर्मोक्त्वाऽऽह याज्ञवल्क्यः—

मातामहानामप्येवं दद्यादाचमने ततः ।

शाट्यायनिः—

अमावेतत्त इत्युक्त्वा तदन्ते च स्वधा नमः ।

अमावित्यत्र संबन्धरूपगोत्रादिविशिष्टं पित्रादिनामसंबुद्ध्यन्तमुक्त्वा पुनश्चतुर्थ्यन्तं तदन्तेऽयं पिण्ड इदमन्नं वा स्वधा नमो न ममेति वदेदिति हेमाद्रिः । पित्रादीनामज्ञाने त्वापस्तम्बः—'यदि नामानि न विन्द्यात्स्वधापितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्, स्वधापितृभ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयम्, स्वधापितृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयम् । एवं मातामहेषु मातृषु च' । बह्वृचानां तूक्तं *प्राक् । कलिकायां स्मृतिः—

*यावदेवोच्चरेन्मन्त्रं तावत्प्राणं निरोधयेत् ।

येषां तु गृह्योक्ते दर्शे मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तेषां *पितृभ्यः पश्चिमे मातृभ्यस्तत्पश्चिमे मातामहेभ्यः पिण्डादि

एवमित्युक्तवक्ष्यमाणपदार्थातिदेशः । पितृमातामहपार्वणयोश्चैकप्रयोगविधिपरिग्रहात्सहाक्रियमाणयोर्मिथः प्रत्यासत्त्यनुग्रहाय पदार्थानामेवानुसमयो न काण्डयोः । *प्रागिति । नामान्यविद्वांस्तत्रापि(१)तामहप्रपितामहेति । *यावदेवेति(२)'यथाक्रमम्' इत्युक्त्या मातामहादिलाभः । मन्त्रपाठः एकश्वासेन कार्य इत्यर्थः । *पितृभ्य इति । "पिण्डात् पश्चिमेन तत्पत्नीनां किञ्चिदन्तर्धाय" इति शाङ्खायनसूत्रात् "पूर्वभागे पितृवर्गार्थम्" पश्चाद्भागे मातृवर्गार्थम्" इति आपस्तम्बगृह्यात् "स्त्रीपिण्डा इह पश्चिमाः स्युः" इति भाष्यार्थसङ्ग्रहाच्च । एतच्चान्ये न मन्यन्ते । प्रागुपक्रमे प्रदक्षिणोपचारः स्यात् । तथा च "पितॄणामप्रदक्षिणोपचारः" इति परिभाषाविरोधः । तस्माद्बौधायनेन ब्राह्मणोपवेशने पश्चिमोपक्रमत्वमुक्तमिति पिण्डपङ्क्तीनामपि पश्चिमोपक्रमत्वं युक्तम् "अ-

(१) 'पितामहप्रपितामहप्रपितामहेति' ङ० च० ।
(२) 'यावदेवेति । यथाक्रममति । यथा' ङ० च ।

देयमिति सांख्यायनः । अस्मिन्पक्षे तत्पश्चिमे मातामहीभ्योऽपि दद्यादिति हेमाद्रिः । पूर्वासु पितृभ्यो दद्यादपरासु स्त्रीभ्यः' इति सूत्राच्च । एवं यत्र तीर्थमहालयादौ

केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक्श्राद्धं महर्षयः ।

इति चतुर्विंशतिमतात्,

पित्रादिनवदैवत्यं तथा द्वादशदैवतम् ।

इत्यग्निपुराणाच्च मातॄणां पृथगुक्तम् । यत्र वा—

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च ।
तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् ॥
पिण्डांस्तेभ्यः सदा दद्यात्पृथग्भाद्रपदे नरः ।
तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु च ॥

इति चतुर्विंशतिमते,

णुरपि विशेषोऽध्यवसायकरः" इति न्यायात् । तस्मात् प्रधानद्वयमपि प्रत्यगुपक्रमा प्रागपवर्गा पित्र्यब्राह्मणसंस्था पिण्डसंस्था चेति समानं दक्षिणोत्तरदिगपवर्गा च वैश्वदेविकाद्विजसंस्थेति बौधायनसूत्रार्थः । शाङ्खायनापस्तम्बादिवाक्यानि च तत्तच्छाखीयविषयाणि । यत्तु—

पूर्वभागस्य दर्भेषु पितृपिण्डान् विनिक्षिपेत् ।
पश्चात्स्तृतेषु दर्भेषु मातृपिण्डान् विनिक्षिपेत् ॥ इति,

तदापस्तम्बपरमिति । अन्ये तु "पिण्डदानमप्रदक्षिणमुपचारः" इति सूत्रादुपक्रमं दक्षिणसंस्थं न तु दक्षिणोपक्रमं उत्तरसंस्थं मानाभावात्,

मध्यमं च तृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहादिप्रभृति एतेषामेव वामतः ॥

इति कातीयात् । एवञ्च पित्रादीनां सम्बोध्यत्वे स्वसंमुखत्वं ततो मातामहादीनां दक्षिणभागस्थत्वे स्वसंमुखत्वं पित्रादिवाम-

दौहित्रपुत्रदाराश्च ये कनिष्ठाः सहोदराः ।
निःसन्ताना मृता ये च तेभ्योऽप्यत्र प्रदीयते ॥

इति भविष्ये एकोद्दिष्टान्युक्तानि, तत्रापि तत्पश्चिमे पिण्डदानं ज्ञेयम् । येषां न पृथक्तैः सपत्नीका पित्रादयो वाच्याः,

अन्वष्टकागयामातृश्राद्धं चैव मृतेऽहनि ।
एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेत् ॥

इति शङ्खोक्तेश्च ।

मनुः--

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृजेल्लेपभागिनम् ।

हस्तलेपाभावेऽपि हस्ते निमृज्यादेवेति मेधातिथिः । विष्णुः--'अत्र पितरो मादयध्वमिति दर्भमूले करावघ-

---

भागत्वं च निर्वहति । स्वदक्षिणभागस्यैव स्वसंमुखवामभागत्वसम्भवात् । नतु पिण्डत्रापकवामभागत्वम् "एतेषामेव वामतः"इति बहुवचनविरोधात् कर्तुरेकत्वादित्याहुः । एतेन—

पिण्डस्य पश्चिमे भागे मातुः पिण्डो यथाक्रमम्
मातामहस्य तत्पूर्वे आत्मपत्न्यास्तदुत्तरे ॥
पितृमातृद्वयोर्मध्ये मातुलाः सहभार्यकाः ।
पुंपिण्डाद्वामतः स्त्रीणां शेषं दक्षिणतो न्यसेत् ॥ इति,

तद्दम्भमात्रं, निर्मूलत्वात् । स्त्रीविषये वृद्धयाज्ञवल्क्यः-

जीवे भर्तरि वामाङ्गे मृते भर्तरि दक्षिणे ।

यत्तु—

श्राद्धे सदैव वामाङ्गे पत्नीनामुदकं हरेत् ।

तदापस्तम्बादिपरं, तेषां पित्रादिपिण्डपश्चिम एव पत्नीपिण्डविधानात् । स्मृत्यन्तरे--

वृद्धिश्राद्धं तु नारीणां दक्षिणाङ्गे सदा भवेत् । इति ।

तत्र कर्ता प्राङ्मुखः कर्म च प्रदक्षिणमिति चानुकूलमिति दिक् ।

र्षणम् ।' कालिकायां सुमन्तुः--

एकोद्दिष्टेषु वर्षासु दर्भलेपो न विद्यते ।
सपिण्डीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र शस्यते ॥

मनुः--

आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् ।
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात् पितॄनेव च *मन्त्रवत् ॥
उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ॥

त्रिः प्राणायामं कृत्वेति मेधातिथिः । अमन्त्रं प्राणान्निरुध्येति कर्कोद्याः । मन्त्रवत्–'वसन्ताय नमः' 'नमो वः पितरः' इत्याद्यैः । शेषं पूर्वावनयनशेषम् । आश्वलायनः--'निपृतानानुमन्त्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति *सव्यावृदुदङ्ङावृत्य यथाशक्ति प्राणान्नासित्वाऽभिपर्यावृत्त्याऽमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीषतेति चरोः प्राणभक्षं भक्षयेन्नित्यं निनयनम्' इति । नित्यग्रहणं शेषाभावेऽपि कुर्यादित्यर्थः । शौनकः-

---

षट्त्रिंशन्मते--

सव्यं जानु निपात्यैव भूमौ पिण्डान् प्रयत्नतः ।
निर्वपेत् पितृतीर्थेन स्वधाकारमुदाहरन् ॥

मरीचिः—

पात्राणां खड्गपात्रेण पिण्डदानं विधीयते ।
राजतौदुम्बराभ्यां वा हस्तेनैवाथ वा पुनः ॥

उदुम्बरं ताम्रम् । तत्र सव्यपाणिसंयोजनं पिण्डान् निदध्यात् सव्येन पाणिना दक्षिणं पाणिमुपसंयोज्येति । *मन्त्रवदिति । षड्ऋतून् मन्त्रवन्नमस्कुर्यात् पितॄनेव नमस्कुर्यादिति शेषमुदकं चेति च योजना । *सव्येति । सव्यभागावर्तनेनोदङ्मुखा भूत्वा यथाशक्ति प्राणं निरुध्य पुनस्तथैव पर्यावर्तेदित्यर्थः ।

*अथैषामत्र पितर इत्याद्येनानुमन्त्रणम् ।
अमीमदन्तेत्याद्येन मन्त्रेणाप्यनुमन्त्र्य तान् ॥
पिण्डशिष्टचरोरन्नं किंचिदाघ्राय तत्त्यजेत् ।
प्रक्षाल्याचम्य शुन्धन्तामित्याद्यैरेव पूर्ववत् ।
मन्त्रैः पिण्डेषु पानीयं निषिञ्चेत् पितृतीर्थतः ॥

व्याघ्रः—

अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं प्रतिपिण्डं तु पूर्ववत् ।
कृत्वावनेजनं कुर्यात्पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

एतत्कातीयादीनाम् ।

आचार्यः—

ततः सम्यग् द्विराचम्य नीवीं विस्रस्य वाग्यतः ।

आश्वलायनः—'असावभ्यङ्क्ष्वासावङ्क्ष्वेति पिण्डेष्वभ्यञ्जनाञ्जने *वासो दद्या*द्दशामू*र्णास्तुकां वा पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लोमैतद्वः पितरो वासो मानोतोऽन्यत् पितरो युङ्ग्ध्वम्' इति । श्राद्धचिंतामणौ ब्राह्मे—

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेद् बुधः ॥

इदं कातीयानाम्, 'एतद्व इति सूत्राणि प्रतिपिण्डम्' इति तत्सूत्रात् । हेमाद्रौ ब्राह्मे—

श्रेष्ठमाहुस्त्रैककुदमञ्जनं नित्यमेव हि ।
तैलं कृष्णतिलेभ्यश्च दद्यादभ्यञ्जनं हि(१)तम् ॥

त्रैककुदं सुरमा इति प्रसिद्धम् । अञ्जनप्राथम्यमाप-

त्रिः प्राणायामस्तु कातीयादिपरो नतु बह्वृचपरः । निपृतानिति सूत्रार्थमाह-*अथेति ।*वास इति । एतदन्यतमम् एषामन्यतमम् पिण्डेषु दद्यात् । *दशा वस्त्रान्तप्रदेशः । *ऊर्णास्तुका अविलोमानि । पञ्चाशद्वर्षोर्ध्वं जीवन् स्वमेव लोम ।

(१) 'हि तत' क० अ० ।

स्तम्बादिविषयम्। तत्रैव व्याघ्रः—

*गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत्।

देवलः—

दक्षिणां सर्वभोगांश्च प्रतिपिण्डं प्रदापयेत्।
भक्ष्याण्यपूपानिक्षूंश्च व्यञ्जनान्यशनानि च॥

तत्रैव शङ्खः—

यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम्।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन॥

एतत्सव्येनेति केचित्। *युक्तं त्वपसव्येन। मनुः—

*अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथान्युप्तान् समाहितः।

ततः 'नमो वः पितर इषे' इत्यादिनोपस्थानम्। मात्स्ये—

अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात्सकृत्सकृत्।
तिलपुष्पाक्षतान् पश्चादक्षय्योदकमेव च॥

अत्र दैवे सव्यं पित्र्ये त्वपसव्यमिति कर्कः। *परिभाषोक्तवचनात्सव्यमिति युक्तम्। अत्र शिवा आपः सन्तु। सौमनस्यमस्त्वित्यादिप्रयोगो ज्ञेयः। मात्स्ये—

दत्त्वाशीः प्रतिगृह्णीयाद् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः।
अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः॥
गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः।
दातारो नोऽभिवर्धन्तामन्नं चैवेत्युदीरयेत्॥
स्वस्तिवाचनकं कुर्यात्पिण्डानुद्धृत्य भक्तितः॥

मन्त्रस्तु सर्वत्रापि सकृदेवेति वृत्तिः। *गन्धपुष्पाणीति पिण्डपूजा। *युक्तं त्विति। पित्रुद्देशेन क्रियमाणत्वात्। युक्तं तु सव्येन निवेदयेदित्युक्त्या पितॄणां देवभावनापि पूज्यत्वात्। *अवजिघ्रेदिति पिण्डाघ्राणम्। आश्वलायनानां तु पिण्डाशिष्टचरोराघ्राणं नतु पिण्डाघ्राणमिति प्रागुक्तम्। *परिभाषा "सूक्तस्तो-

स्वस्तिवाचनात्प्राक्पात्रचालनं कार्यम् । हेमाद्रौ बृहस्पतिः—

भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः ॥

जातूकर्ण्यः—

पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ।
न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजात्या कथञ्चन(१) ॥

याज्ञवल्क्यः—

*स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च ।

तत्रैव वृद्धशातातपः—

पितॄणां नामगोत्रेण करे देयं तिलोदकम् ।
प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति ॥

अत्र षष्ठी प्रागुक्ता । तत्रैव नागरखण्डे—

उत्तानमर्घ्यपात्रं तु कृत्वा (२)दद्याच्च दक्षिणाम् ।
हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा ॥

बृहस्पतिः—

तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तया स सफलो भवेत् ॥

*अत्र पित्रुद्देशेन दक्षिणादाने अपसव्यं विप्रोद्देशे(३)न

त्रजपम्" इति वाक्यम् । *स्वस्तिवाच्यमिति । स्वस्तीति ब्रूतेति ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । तैः स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मणहस्ते उदकं दद्यात् । ते चाक्षय्यमस्त्विति ब्रूयुरित्यर्थः । *अत्रेति "हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यः रजतं पितृभ्यः अपसव्यं तत्रापि" इति पारस्करोक्तेः । तत्रापि पित्रुद्देश्य-

---

(१) एतदग्रे 'जातूकर्ण्यः-द्विजभुक्तावशिष्टं तु शुचिभूमौ निखानयेदिति । श्वमार्जारादिदुःसत्त्वस्पर्शे श्राद्धं विनश्यति' इति आधिकं क० ।
(२) 'दत्त्वा' ग० । (३) 'विप्रोद्देशे तु' क० छ० ।

सव्यमिति माधवः। कलिकायामाचार्यः—

दद्याद्यज्ञोपवीत्येव *ताम्बूलं *दक्षिणां तथा।

अत्रिः—

वदेच्च तांस्ततो विप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यताम्।

कदक्षिणादानेऽपि।

अपसव्यं कर्म सर्वं दक्षिणादानवर्जितम्।

इति जमदग्निवाक्यं तु-

आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रदद्यादथ दक्षिणाम्।

इति विप्रोद्देश्यकदक्षिणादानपरम्। सर्वत्रापि उद्देश्यत्वे चतुर्थी। दक्षिणादाने क्रममाह देवलः--

दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात्पूर्वं ततो द्वयोः। इति।

द्वयोः। वैश्वदेविकविप्रयोः। दक्षिणा च विप्रगुणानुसारेण विषमापि देया,

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः॥

इत्युक्तेः। अत्र श्राद्धकर्मणीत्यविवक्षितम्। तेनान्यत्रापि वैषम्यसिद्धिः। अत्र संख्याविशेषो नास्ति,

कृत्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत्।

इति याज्ञवल्क्यात्। स्वधावाचनोत्तरमाह याज्ञवल्क्यः—

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम्;

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत्।

*ताम्बूलमिति। ताम्बूले यज्ञोपवीत्येवेत्येवकारेण पित्र्ये प्राचीनावीतव्यवच्छेदः। *दक्षिणामिति विप्रोद्देश्यकत्वे। *विसर्जयेदिति।

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्वं पितृपात्रे निवेशिताः।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्जयेत्॥

गोभिलः--'अघोराः पितरः सन्त्वित्युक्ते स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति पितृभ्यः स्वधोच्यतामित्युक्तेऽस्तु स्वधेत्युच्यमाने धारां दद्यादूर्जं वहन्ती' इति । आपस्तम्बेन तु 'पुत्रान् पौत्रानभितर्पयन्ती' इत्यपि परिषेचने मन्त्र उक्तः ।

आश्वलायनः'--अथैतान् प्रवाहयेत् । परेतन पितरः सोम्यासो गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥' इति । मात्स्ये--

वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ।

प्रचेताः--

स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं *विसर्जयेत् ।

आश्वलायनः-'अन्नं प्रकीर्योपवीत्यों स्वधोच्यतामिति विसृजेदस्तु स्वधेति वा ।' ब्रह्मवैवर्ते-

आमावाजेति मन्त्रं तु पठित्वा च प्रदक्षिणाम् ।
द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद् गृहम् ॥
प्राञ्जलिश्च ततः प्राह तान् विप्रान् सत्यवादिनः ।
दातारो नोऽभिवर्धन्तामन्नं च न इ(१)तीव हि ॥
एवमस्त्विति ते तं च कथयन्ति समाहिताः ॥

एतन्मण्डलदेशे कार्यमिति हेमाद्रिः । मनुः-

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्तु ॥ इति ।

बौधायनः--

अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कंचन ॥ इति ।

अत्र 'दातारो वोऽभिवर्धन्तां-लभध्वं याचिद्वम्'

---

(१) 'इति बह्विति' ग० ।

इत्याद्यूहेन पठित्वा विप्रैः प्रतिवचनं कार्यमिति सुदर्शनभाष्ये। 'स्वादुषंसदः०' इति 'ब्राह्मणासः पितरः०' इति च मन्त्रद्वयं पठन्ति। शौनकः-

ब्राह्मणानथ निर्यातान् परीत्य त्रिःप्रदक्षिणम्।
सस्त्रीकः स्वजनैः सार्धं प्रणमेद्रचिताञ्जलिः॥
कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठचरमाः स्युः प्रदक्षिणे॥

हेमाद्रौ बृहस्पतिः--

अद्य मे सफलं जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात्।
अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोऽनुग्रहाद्दिवम्॥
पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः।
तत्क्लेशजातं चित्तात्तु विस्मृत्य क्षन्तुमर्हथ॥

प्रचेताः--

विसृजेद्भक्तिसंयुक्तः सीमान्तं चाप्यनुव्रजेत्। इति॥

अथ पिण्डप्रतिपत्तिः। हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे-

पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी प्रथमं नरः।
*पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्॥
उत्तमां गतिमान्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति।
आ(१)ज्ञां प्रज्ञां यशः कीर्तिमप्सु पिण्डं प्रवेशयेत्॥
प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति।
आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः॥

आश्वलायनः-'वीरं मे दत्त पितर' इति पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत्। 'आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम्। यथायमरपा असत्' इति भर्त्रा *दत्तस्या-

---

इति याज्ञवल्क्योक्तेर्न्युब्जं पात्रमुत्तानं कृत्वा "वाजे वाजे" इति मन्त्रेण पितृपूर्वं विसर्जयेदित्याखण्डलार्थः। *पत्न्यै इति। इदं च केवलकाम्यम्। *दत्तस्येति। दानममन्त्रकम्।

---

(१) 'प्रज्ञां प्रजां यशः' क०।

द्येनादानं *द्वितीयेन प्राशनम्। आपस्तम्बस्तु दाने मन्त्रमाह–'अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व' इति मध्यमं पत्न्यै प्रयच्छति' इति। प्राशनेऽपि 'यथेह पुरुषो असत्' इति तदीयः पाठोऽन्येषां तत्तच्छाखायां ज्ञेयः। तत्रैव शङ्खः–

पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयाद्वार्तवान्विता।

कालिकायां छागलेयः–

*प्राची(१)नावीतमामन्त्र्य पत्नीः पिण्डो विभज्यते।
प्रतिपत्त्यस्य मन्त्रस्य कर्तव्यावृत्तिरत्र तु॥

माधवीये विष्णुधर्मे––

तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः।

याज्ञवल्क्यः—

पिण्डांस्तु गोऽजाविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा।

बृहस्पतिः—

*अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा।
तदा तं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति॥

आदानं तु समन्त्रं "वीरं मे दत्त पितरः" इति मन्त्रः।*द्वितीयेन "आधत्त पितरो गर्भम्" इत्यनेन। षट्प्रयोगे पिण्डानां मध्यमयोर्द्वयोः प्राशनम्। *प्राचीनावीतमिति। अनेकभार्यस्तु प्राचीवीतं पत्नीपिण्डं विभज्य प्रतिपत्ति मन्त्रावृत्तिं कृत्वा यथासंख्यं भागान् कृत्वा क्रमेणैकैकं भागं प्राशयेदित्यर्थः। *अन्येति।

छागलेयः––

अक्षता गुर्विणी वन्ध्या गतरक्ता रजस्वला।
नाश्नीयान्मध्यमं पिण्डं जारिणी च प्रसूतिका॥

---

(१) 'प्राचीनावीतिनामन्त्र्य' ग०।

अथ पिण्डोपघाते हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे देवलः—

श्वसृगालखरैः पिण्डः स्पृष्टो भिन्नः प्रमादतः।
कर्तुरायुर्धननाशः स्यात्प्रेतस्तं नोपसर्पति ॥

जातूकर्ण्यः पूर्वश्लोकान्ते—

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत्।
पुनः स्नात्वा तदा कर्ता पिण्डं कुर्याद्यथाविधि ॥

काकस्पर्शे तु न दोषः, पिण्डोपघातं प्रक्रम्य—

धनस्य च विनाशः स्यात् काकस्पर्शादिकं विना।

इति तत्रैव श्लोकगौतमोक्तेः। स्मृतिदर्पणे अत्रिः—

मार्जारमूषकस्पर्शे पिण्डे च *द्विदलीकृते।
पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् ॥

बौधायनः—

श्वचाण्डालादिभिः स्पृष्टः पिण्डो यद्युपहन्यते।
प्राजापत्यं चरित्वाऽथ पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥

बोपदेवोऽप्येवमाह (१)अथ *दिनान्तरे तु प्राजापत्यमात्रम्। शेषप्रतिपत्तित्वेन पिण्डावृत्तौ मानाभावादिति मैथिलाः। तन्न, सपिण्डीकरणादौ शेषनाशे संयोजनादिलोपापत्तेः। तेन वचनाद्वमन इवात्रापि तन्मात्रपिण्डदानावृत्तिः। अत एव 'न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीतार(२)ब्धे चाऽऽभोजनसमापनात्' इत्यापस्तम्बसूत्रम्। रात्रौ भोजनमात्रं पूर्वेद्युः कार्यम्। श्राद्धसमाप्तिस्तु परदिने एव। समाप्तिपर्यन्तं कर्तुरुपवासश्चेति हरदत्तेन व्याख्यातम्। तस्मात् पाकान्तरेण पिण्डदानमात्रं कार्यम्।

अक्षता अजातरजस्का। अत्राननुकूलाऽपि बोध्या। *द्विदलीकृते भिन्ने। *दिनान्तरे न्विति। अनुपदमेतत्स्पष्टम्।

---

(१) 'अथ' नास्ति क० छ० (२) 'रब्धे वा' ग०

अथ पिण्डनिषिद्धकालः । स च प्रायेण *महालयादिनिर्णये पूर्वमुक्तः । हेमाद्रौ (१)बृहत्पराशरः—

*युगादिषु मघायां च विषुवत्ययने तथा ।
भरणीषु च कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं नहि ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्--

पुत्रे जाते व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन पिण्डनिर्वपणादृते ॥

तत्रैव कात्यायनः—

*वृद्धेरनन्तरं चैव यावन्मासः समाप्यते ।
*तावत् पिण्डान्नैव दद्यान्न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

बौधायनः--

संस्कारेषु तथाऽन्येषु मासं मासार्धमेव च ।

तथा--

*भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।

---

*महालयादीति । आदिना—

यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित् ।
तेनैकेनापि कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति पुराणादिसङ्ग्रहः । हविःसम्पत्तावपि न पिण्डदानं, द्रव्यब्राह्मणसंपत्त्योः समस्वभावत्वात् । *युगादिष्विति । एतेन—

तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयागे महालये ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत युगादिभरणीमघे ॥

इति व्याख्यातं युगादौ सत्यपि तीर्थादौ पिण्डदानं कार्यमित्यर्थात् तिथिवारप्रयुक्तो य इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । *वृद्धेरिति । वृद्धिश्च विवाहादिवृद्धिभिन्ना, अग्रिमवचनात् । *तावत पिण्डानिति । वार्षिकादिषु । *भानाविति । एतच्च श्राद्धनिषेधार्थ-

---

(१) 'वृद्धपराशरः' क० छ०

त्रिस्थलीसेतौ कार्ष्णाजिनिः—

*विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।

उत्तरार्धं प्रागवत् ।

वृद्धिमात्रे तथान्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया ।
कृता गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकं तु कर्मणाम् ॥

हेमाद्रौ ज्योतिःपराशरः--

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।
सपिण्डाः पिण्डनिर्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ॥

तत्रैव--

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ॥
*कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वापणं सदा ॥ इति ।

मातापित्रोरिति क्षयाहविशेषणं *हविरुभयत्ववदविवक्षितम् । तेन भ्रातृपितृव्यादिवार्षिकेऽपि पिण्डदानं कार्यमिति केचित् । सपिण्डीकरणं नवश्राद्धषोडशश्राद्धोपलक्षणार्थमिति निर्णयामृते उक्तम् ।

मिति वाजपेयी । *विवाहेति । विवाहाद्यनन्तरं तीर्थयात्रा तच्छ्राद्धाङ्गपिण्डदानं च कार्यमिति वक्ष्यते । *कृतोद्वाहोऽपीति । आपनोपनयनादिग्रहः । पिण्डनिषेधे स्वधावाचनं न कार्यं,

"पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र" इति वचनात् । *हविरिति । "यस्योभयं हविरार्तिमार्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्" इत्यत्र हविर्विशेषणोभयत्वाविवक्षया एकैकहविर्नाशेऽपि तत्सिद्धिवदित्यर्थः । "यस्योभावग्नी अनुगतौ स्याताम्" इतिवदिहापि मातापित्रोरिति विवक्षितत्वान्नेतरवार्षिके पिण्डदानप्रसङ्ग इत्यरुचिः ।

क्षयाहे विशेषः सङ्ग्रहे--

मातापित्रोराब्दिके तु विवाहादिषु सर्वदा ।
तिलैः पिण्डाः प्रदातव्या अन्यश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

अत्र मूलं चिन्त्यम् । रामकौतुके--

*नन्दाश्वकामरव्यारभृग्वग्निपितृकालभे ।
गण्डे वैधृतिपाते च पिण्डास्त्याज्याः सुतेप्सुभिः ॥

विश्वरूपनिबन्धे--

तिथिवारप्रयुक्तो यो दोषो वै समुदाहृतः ।
स श्राद्धे तन्निमित्ते स्यान्नान्यश्राद्धे कदाचन ॥

अन्यत्तूक्तं प्राक् । उच्छिष्टोद्वासनमाह हेमाद्रौ वसिष्ठः—

श्राद्धे नोद्वासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
श्च्योतन्ते वै सुधाधारास्ताः पिबन्त्यकृतोदकाः ॥

व्यासः--

उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः ।

इदं गृहान्तरसत्त्वे । एकगृहे तु मनुः--

उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्जिताः ।
ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥

*बलिं वैश्वदेवादि नित्यकर्मेति मेधातिथिः । ब्रह्माण्डे-

*शूद्राय चानुपेताय श्राद्धोच्छिष्टं न दापयेत् ।

---

*नन्दाश्वेति । एवञ्जातीयाः पिण्डदानकालविशेषनिषेधाः अतीतश्राद्धप्रेतकृत्यसकृन्महालयादिगोचराः इति पूर्वोत्तरग्रन्थे स्पष्टम् ।

*बलिमिति—

निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं समन्त्रवत् ।
वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च ॥

इति वचनात् । (*(१)शूद्राय चेति । अग्रे निखननोक्त्या

---

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति च० पुस्तकेऽग्रे वर्तते ।

तथा--

*कामं दद्याच्च सर्वं तु शिष्याय च सुताय च।

भोक्तुरिति शेषः। जातूकर्ण्यः--

*द्विजभुक्तावशिष्टं तु शुचि भूमौ निखानयेत्।

अथ वैश्वदेवादि। अत्र मामकः श्लोकः--

*श्राद्धेऽनग्निककर्तृकेऽग्निकरणात्पश्चाज्जुहोतिर्बलि-स्त्वन्ते स्यादथवा भवेद्विकिरतः पश्चात् पृथक्त्वे पचेः श्राद्धान्ते त्वथवा महालयविधावूर्ध्वं भुजः स्यात्क्षये त्वन्तेऽमासु च मध्यतः शुभविधावादौ तथा साग्निके॥

अस्यार्थः—*साग्नेः पृथक्पाकेन सर्वत्रादौ वैश्वदेवः,

*पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च *साग्निकः।
पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः॥
पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च।

इदमधिकदोषार्थम्। अनुपेते विशेषमाह—*काममिति। शिष्यसुतौ चानुपेतौ बोध्यौ। तदिच्छायां दोषाल्पत्वार्थं कामपदम्) *द्विजभुक्तेति।

खनित्वा निक्षिपेद् भूमावन्यथा स्पर्शसंभवात्।
निषिद्धं स्पर्शनं तेषां तस्मात् खननमुत्तमम्॥

इति प्रचेतसोवचनात्। सायं मार्जनेऽपि खननमेव। *श्राद्ध इति। अग्निकरणात्पश्चाज्जुहोतीति अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेव इत्यर्थः। अन्ते बलिः भूतबलिः स्यात् अथवा विकिरितः पश्चाद्भवेदिति, परन्तु पचेः पाकस्य पृथक्त्वे इत्यन्वयः। सूचीकटाहन्यायेन प्रथमतः "आदौ तथा साग्निके" इत्यस्यार्थमाह—*साग्नेरिति। *पक्षान्तमिति। एतच्च वाक्यमेकदिनप्रसक्तानामन्वाधानादीनां क्रमाकाङ्क्षायां तन्मात्रं विधत्ते नतु कमपि पदार्थम्। तेन कदाचित्पिण्डपितृयज्ञस्य सद्यस्कालीनदर्शयागपक्षेऽन्वाधानस्य चोत्तरदिनकर्त्तव्यत्वेऽपि न दोषः। *साग्निक इति। पक्षान्तपिण्डपितृयज्ञयोर्म-

*वैश्वदेवं न पित्रर्थं न *दार्शं वैश्वदेविकम् ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः। अत्र साग्निक आहिताग्निरिति हेमाद्रिः।

श्राद्धात् प्रागेव कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः।
*एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते ॥

इति हेमाद्रौ शालङ्कायनोक्तेश्च। तत्रैव परिशिष्टे--

संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च।
अग्रतो वैश्वदेवः स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि ॥

स्मार्ताग्निमतां तद्रहितानां चाऽग्नौकरणोत्तरं विकिरोत्तरं वा होममात्रं*पृथक्पाकेन।*भूतयज्ञादि तु श्राद्धान्त एव। अत्र *मूलं हेमाद्रिचन्द्रिकादौ स्पष्टम्। *सर्वेषां श्राद्धान्ते

ऽयविधानादेव वैश्वदेवस्य साग्निककर्त्तव्यत्वे सिद्धे साग्निकग्रहणस्यौपासनाग्निमतो निवृत्त्यर्थत्वादिति भावः। अत्र श्रौतस्मार्त्ताग्निमतोरुभयोरप्यविशेषेण वैश्वदेवकर्त्तृत्वावगमात् साग्निकपदमनुवादकं न तु स्मार्त्ताग्निमन्निवर्त्तकम्। अन्यथा श्रौताग्निमन्निवर्त्तकतया वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादित्यरुचिः। *वैश्वदेवमिति। भूतयज्ञोपलक्षणम्। *दार्शमिति सर्वश्राद्धपरम्। अत एव सर्वत्रेत्युक्तम्। साग्निकस्य क्वचिच्छ्राद्धे पश्चाद्वैश्वदेवमाह—*एकादशाहिकमिति। पश्चादिति च स्मार्ताग्निमतामिति हेमाद्रिमते। *पृथक्पाकेनेति,

पितृपाकात्समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

इति पैठीनसिवचनात्। श्राद्धोत्तरं श्राद्धशेषस्यापि योग्यत्वादेतस्य पिण्डदानात्प्राक् वैश्वदेवानुष्ठानपरत्वात्। *भूतयज्ञादीति। साग्नेरप्ययं शेष इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति। *मूलमि-

वा तत्पाकेन वैश्वदेवनित्यश्राद्धादीति तृतीयः ।

*श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।
कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारादिकं तथा ॥

ति । आद्यः पक्षो ब्रह्माण्डे—

वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग् ब्राह्मणभोजनात् ।
जुहुयाभ्दूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा तु तत्स्मृतम् ॥ इति ।

अर्वाग्ब्राह्मणभोजनादित्युक्त्याऽग्नौकरणोत्तरत्वं लभ्यते । साग्नेरपि भूतयज्ञोऽन्ते एवाविशेषात् । द्वितीयो भविष्ये—

पितॄन् संतर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ इति ।

बलिश्च तत्रैवोक्तः—

ये अग्निदग्धा मन्त्रेण भूमौ यान्निक्षिपेद्बुधः ।
जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्माणि सर्वदा ॥ इति ।

एतेन विकिरानन्तर्यं लभ्यते । नचेदं पक्षद्वयमविशेषात्साग्न्यनग्न्युभयपरमस्त्विति वाच्यं,

वैश्वदेवमकृत्वैव श्राद्धं कुर्यादनाग्निकः ।
लौकिकाग्नौ हुते शेषः पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

इति वासिष्ठेनाऽनग्निकस्य श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवनिषेधात्तस्य श्राद्धमध्ये वैश्वदेवासिद्धेः । आदौ मध्ये वा वैश्वदेवपक्षे पृथक्पाक एव "पित्रर्थं निर्वपेत् पाकम्" इति वचनात्,

गृह्याग्निशिशुदेवेभ्यो यतये ब्रह्मचारिणे ।
पितृपाको न दातव्यो यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । *सर्वेषां स्मार्त्ताग्निमतां तद्रहितानां चेति वर्तते, न त्वाहिताग्नीनां तेषामादौ तदुक्तेः । *श्राद्धमिति । इदं निरग्निपरम्,

यदा श्राद्धं पितुः कश्चित्कर्त्तुमिच्छत्यनग्निमान् ।
वैश्वदेवं तदा कुर्यान्निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥

इति पैठीनसिस्मृतेः । ततः—श्राद्धशेषात् ।

श्राद्धाद्धि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत् ।

इति चतुर्विंशतिमताच्च । *एवं वैश्वदेवकालत्रयस्य आशार्के (१)सांख्यायनपरिशिष्टमुदाहृत्यैव व्यवस्थोक्ता—

*आदौ वृद्धौ क्षये चा*न्ते दर्शे मध्ये महालये ।
*एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते ॥

इति बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां श्राद्धान्ते एवेति मेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयो बहवः ।

*बोपदेवस्तु वृत्तिकारेण विसर्जनान्तं श्राद्धमुक्त्वा 'उच्छेषणं तु' इति पूर्वोक्तमनुवाक्योदाहरणाद्बह्वृचानां

इति वचनात् । एवं वैश्वदेवे साग्न्यनग्न्युभयोरपि अधिकारः । विधवास्त्रीबालयोस्तु तत्कारयितृत्वमेव "स्त्री बालश्च कारयेत्" इति स्मृत्यर्थसारात् । "न स्त्री जुहुयान्नानुपेतः" इत्यापस्तम्बनिषेधात्, बालं प्रकृत्य "न त्वेनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात्" इति गौतमनिषेधाच्च । भिन्नपाकेन स्नातकवानप्रस्थयोरपि तदधिकारः—

स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि ।

इति शौनकोक्तेः, वानप्रस्थानुपक्रम्य—

तेषां होमक्रियाधर्मः पञ्चयज्ञा विशेषतः ।

इति भारतात् । केचिन्मतमाह—*एवमिति । *आदौ अग्नौकरणानन्तरम् । *अन्ते श्राद्धसमाप्त्यनन्तरम् । दर्शमहालययोर्मध्ये विकिरोत्तरम् । *एकोद्दिष्टे । महैकोद्दिष्टे अन्नशेषं ब्राह्मणाधीनं कृत्वा पश्चात्पृथक्पाकेन वैश्वदेवः;

एकोद्दिष्टेऽन्नशेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

इति देवलोक्तेरित्यर्थः । "आदौ वृद्धौ" इति तु तादृशाचा-

---

(१) 'शाखायन' क० छ०

श्राद्धान्ते एव, मध्यपक्षस्त्वन्यशाखापर इत्याह । हेमाद्रिस्तु वृद्धावप्यन्ते एव वैश्वदेवमाह । कातीयानां तु श्रौतस्मार्ताग्निमतामादावेकेनैव (१)पाकेनेति कर्कः । *अन्येषां मते तैत्तिरीयाणां तु साग्निकानां सर्वत्रादौ वैश्वदेवः । पञ्चयज्ञाश्च अन्ते वेति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् । अस्य पक्षद्वयस्य पूर्ववद्व्यवस्था । हेमाद्रौ मार्कण्डेयः—

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोऽतिथीन् ।
ततस्तदन्नं भुञ्जीत सह भृत्यादिभिर्नरः ॥

ततः श्राद्धशेषात् । नित्यक्रियां नित्यश्राद्धम् । तत्र-'पृथक्पाकेन नैत्यकम्' इति तेनैवोक्तेः पाकैक्ये विकल्पः ॥

*अथ नित्यश्राद्धम् । हेमाद्रौ व्यासः--

रपरमित्याह-*बोपदेवस्त्विति । *अन्येषां कातीयानाम् । समाहितान् अतिथीन् । भृत्यादिभिरित्यादिना स्वगोत्रजादिग्रहः,

भृत्यवर्गयुतो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः ।
आसायं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत् ॥

इति प्रचेतोवाक्यात् ।

*अथ नित्यश्राद्धमिति ।

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा ।

इति कात्यायनेन पितृयज्ञो द्वेधा उक्तः-नित्यश्राद्धरूपः बलिहरणरूपश्चेति । तत्र नारायणवृत्तौ अशक्तौ पित्र्यबलिहरणेन नित्यश्राद्धसिद्धिरिति पक्षान्तरमुक्तम् । तथाच वैश्वदेवहोमबलिहरणनित्यश्राद्धादिरूपमित्यर्थः । तदाह मनुः—

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यस्तृप्तिमाहरन् ।
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥

एतच्च पञ्चमहायज्ञान्तर्गतम् ,

---

(१) 'पाकेन' नास्ति क०

*एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही।
*अपीत्यनुकल्पः। प्रचेताः--

नामन्त्रणं न होमं च नाह्वानं न विसर्जनम्।
न पिण्डदानं विकिरं न दद्यादत्र दक्षिणाम्॥

अत्र--

निर्दिश्य भोजयित्वा तु किञ्चिद्दत्वा विसर्जयेत्।

इति तेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः। यत्तु--

नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम्।
दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितम्॥

इति काशीखण्डे। तद्विप्राभावपरमिति पृथ्वीचन्द्रः भविष्ये--

आवाहनं स्वधाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम्।
ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवा न चैव हि॥
दातृणामथ भोक्तृणां नियमो न च विद्यते॥

एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये।

इति कातीयात्। एकस्यापि विप्रस्य भोजनपर्याप्तान्नालाभे तु कात्यायनः-

अदैवं नास्ति चेदन्नं भोक्ता भोज्यमथापि वा।
अभ्युद्धृत्य यथाशक्त्या किञ्चिदत्र यथाविधि॥
पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्॥

इदं च ब्राह्मणाय देयम्,

उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत्॥

इति कौर्मात्। अधिकमनुपदमग्रे। इदं च षड्दैवत्यमित्याह-*एकमपीति। *अपीति। षट् द्वौ वा मुख्यः कल्पः। तच्च स्वभोज्यान्नेनैव कार्यम्,

एतद्दिवाऽसंभवे रात्रावपि कार्यम्,

दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै।
यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् कर्माणि कारयेत्॥

इति ब्रह्मनारदीयोक्तेः।

रात्रौ प्रहरपर्यन्तं दिवाकृत्यानि कारयेत्।
ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा विशेषतः॥

इति पृथ्वीचन्द्रधृतसंग्रहोक्तेश्च। न च दार्शिकाब्दिकाद्यपि रात्रौ स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। (त(१)स्य तिथिसम्बन्धित्वात्।

संध्यारात्रौ न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः।

इति वैष्णवाद्यै रात्रौ निषेधात्। अत एवाल्पद्वादश्यां--

उषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा।

इत्याद्यैर्वाक्यैस्त्रयोदशीश्राद्धं नोपकृष्यते भिन्नविषयत्वादित्युक्तं मदनरत्ने। नित्यं त्वपकृष्यते, अन्वहमित्युक्तेस्तिथिसर्वाधिकाभावात्। यथा च सुदर्शनभाष्ये–'परपक्षे पित्र्याणीति नियमेऽपि नित्यश्राद्धत्वे संवत्सरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयाबलाच्छुक्लपक्षेऽपि इत्युक्तम्। तथा रात्रावपि।) तथाच माधवेन प्रतिपत्प्रकरणे स्पष्ट-

---

मध्यान्हे वेदविदुषे दक्षिणापिण्डवर्जितम्।
नित्यश्राद्धं ततो दद्याद् भुङ्क्ते यत्स्वयमेव हि॥

इति ब्रह्माण्डात्। एतेन तैलादेरप्यनुज्ञा भवति।

अथ नित्यश्राद्धप्रयोगः–देशकालौ संकीर्त्य अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां गोत्रादीनां सपत्नीकानाम् अस्मन्मातामहमातुःपितामहमातुःप्रपितामहानां गोत्रादीनां सपत्नीकानां च नित्य-

---

(१) कंसान्तर्गतो नास्ति क०

मुक्तम् । वयं चाग्रे वक्ष्यामः । *अस्य दिनेऽकरणे लोप एव । 'रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत' इति निषेधादिति पृ(१) थ्वीचन्द्रोदयः । पात्राभावे कौर्मे--

*उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं प्रकल्पयेत् ।

तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः--'भिक्षुकाभावेऽन्नं गोभ्यो दद्यादग्नौ वा प्रक्षिपेत्' इति । हेमाद्रौ नागरखण्डे--

*नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसङ्गाद्यत्र सिद्ध्यति ।
श्राद्धान्तरे कृतेऽन्यत्र नित्यत्वात्तन्न हापयेत् ॥

षड्दैवते पृथङ् नेत्यर्थः ।

मात्स्ये--

*ततस्तु वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतबान्धवः ।
भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम् ॥

श्राद्धं करिष्ये इति संकल्प्य विप्रमुदङ्मुखमुपवेश्य क्षणादि संपूज्य पात्रमभिघार्यान्नं परिविष्य पृथ्वी ते पात्रमित्यादिब्रह्मार्पणान्तं कृत्वा भोजयित्वा विसर्जयेदिति । देवलः--

अघृतं भोजयेद्विप्रं स्वे गृहे सति सर्पिषि ।
परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते ॥
मृष्टमन्नं स्वयं भुङ्क्ते पश्चात्कदशनं लघु ।

उत्तरार्धं तदेव । मतान्तरमाह-*अस्येति । नित्यश्राद्धस्येत्यर्थः । एतन्मते दार्शिकस्य लोपः । आब्दिकं तु अन्तरितं कार्यमिति विशेषः । *उद्धृत्य वेति । व्याख्यातम् । *नित्यश्राद्धमिति । दर्शश्राद्धादिस्थले । आब्दिकादौ तु पृथगेव, देवताभेदात् । आदौ वाऽन्ते वा वैश्वदेवः । तत्र वैश्वदेवशेषेण न भोजनं किन्तु श्राद्धशेषेणैवेत्याह-*ततस्त्विति ।

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् ।

इति याज्ञवल्क्याच्च । नचात्र रागप्राप्तभोजनमनूद्य श्राद्ध-

---

(१) 'पृथ्वीचन्द्रः' क० छ०

*सर्वं पर्वनिषिद्धं मांसमाषाद्यपीत्यर्थः । एवं कृष्णैकादश्यादौ गृहिणोऽपि भोजनम्, अस्य वैधत्वेन निषेधाप्रवृत्तेः । एवं ग्रहणवेधेऽपि । यत्त्वनाहिताग्नेरमाषममांसं व्रतयेदित्युक्तं, तद्धेयमेव श्रौतत्वेन तस्य बलवत्त्वात् । देवलः—

श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यो न भुङ्क्तेऽथ कदाचन ।
देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा ॥

शेषो विधेयः । भोजनस्य रागतो नित्यमप्राप्तेर्नित्यवच्छ्रवणविरोधात् । अतः प्रकरणाच्छ्राद्धाङ्गत्वेन भोजनक्रियैव विधेया "पयोव्रतं ब्राह्मणस्य"इतिवत् । अन्यथा तत्रापि व्रतानुवादेन पय एव विधीयेत । इदं च भोजनं यद्यपि पितृसेवितमिति द्वितीयाश्रुतेः प्रतिपत्तिकर्मतया प्रतिपाद्याभावे न्यायाल्लुप्येत तथापि श्राद्धदिने उपवासे दोषश्रवणात् पुनः पक्त्वापि अदृष्टार्थं भोजनं कार्यमेव । स्विष्टकृद्याग इव शेषनाशे आज्येन, "यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुरपहेरयुर्वा आज्येनैता देवताः परिसंख्याय यजेत"इति वचनात् । श्राद्धदिने उपवासे दोषं वक्ष्यति–"श्राद्धं कृत्वा तु यो मर्त्यः" इत्यादि । एतदेव ग्रन्थकृत्संमतं "गृहिणोऽपि भोजनम्" इत्यभिधानात् । नच यतिश्राद्धशेषभोजनं तदर्थः 'अस्य वैधत्वेन'इति हेतूपन्यासासंगतेः । *सर्वमिति । नियम एवायं न परिसंख्या, त्रैदोष्यात् । तेन पितृभ्यो यन्न दत्तं तन्न भुञ्जीतेति नार्थः किन्तु पितृभ्यो दत्तं भुञ्जीतैवेति ।

यत्किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन ॥

इति वाक्यं तु पिण्डेभ्यो निवेदनावश्यकत्वार्थम् । नियमाधीनैव चार्थत इतरनिवृत्तिः ।

भक्ष्यादिकं न भोक्तव्यं पितृभ्यो यदवेदितम् ।

*शिवरात्र्येकादश्यादौ त्ववघ्राणमेवेत्युक्तं प्राक्। *यत्र तूपवासो नावश्यकस्तत्रैकभक्तमयाचितं वा कार्यमिति हेमाद्रिः। जातूकर्ण्यः—

*अहन्येव तु भोक्तव्यं कृते श्राद्धे द्विजन्मभिः।
अन्यथा ह्यासुरं श्राद्धं *परपाके च सेविते॥

श्राद्धशेषभोजनस्य क्वचिन्निषेधमाह—हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे मार्कण्डेयः—

पित्रादीनामथाऽन्येषां श्राद्धशेषान्नभोजनम्।
व्रतिनां विधवानां च यतीनां च विगर्हितम्॥

अन्ये भिन्नगोत्राः। व्रतिनो ब्रह्मचारिणः।

श्राद्धावशिष्टभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः।
सगोत्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनां च न दोषकृत्॥

इत्यादि तु नियमविधिशेषः। चातुर्मास्यक्षीरदध्यादिव्रते च क्षीरादि भोक्तव्यं। यथा रागप्राप्तमाषादिः पर्वनिषिद्धः तथैव तादृशः क्षीरादिस्तत्र काम्यं तु तद्धेयमेव बलवत्त्वात्। *शिवरात्रीति।

उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्।
उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्॥

इत्युक्तवचनात्। नित्यत्वं न विवक्षितम्, अनुवाद्यविशेषणत्वात्। तेन काम्योपवासेऽप्याघ्राणमेव। एतच्चाघ्राणं भोजनस्थानापन्नं। तेन न पिण्डशेषाघ्राणेन सिद्धिः। आघ्राणेन निर्वाहाभावे त्वाह—*यत्र त्विति। एकभक्तमयाचितं चेदं श्राद्धशेषेणैव तद्धर्मकम्। तदभावे तु पुनः पाकेन हविष्यस्यैवेति द्रष्टव्यम्। *अहन्येवेति। सूर्ये विद्यमाने एवेत्यर्थः। क्षुदभावेऽपि किञ्चिद्भोक्तव्यमिति विधानात्। *परपाके इति।

श्राद्धं कृत्वा परगृहे यो भुङ्क्ते मदविह्वलः।
पतन्ति पितरस्तस्य लुप्तपिण्डोदकक्रियाः॥

इति तत्रैवोक्तेः। तत्रैव जाबालिः—

विप्रस्त्वन्यगृहे श्राद्धशिष्टान्नं भोजनं चरेत्।
प्राजापत्यं विशुद्धिः स्यात्*ज्ञातिगोत्रे न दोषकृत्॥

यतीनां वपनं लक्षं प्रणवजपश्चेति तत्रैवोक्तम्। अस्यापवादमाह स एव--

श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः।
ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः।
एतेषां श्राद्धशिष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते।
इति केचित्प्रशंसन्ति मुनयस्तदसांप्रतम्॥

*विशेषान्तरं तत्रैव ज्ञेयम्। हेमाद्रौ जाबालिः—

ताम्बूलं दन्तकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनम्।
रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकर्ता विवर्जयेत्॥

पृथ्वीचन्द्रोदये आचार्यः--

न शूद्रं भोजयेत्तस्मिन् गृहे यत्नेन तद्दिने।
श्राद्धशेषं *न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि॥

इति शातातपात्। *ज्ञातिगोत्रे इति।

निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना।
आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्॥

इति देवलोक्तेः। दीपनिर्वापणं भट्टादयो न लिखन्ति। अन्ये तु—

अश्रीभग्नपखण्डाश्च तथाऽन्ये दीर्घरोगिणः।

अश्रीः अकिञ्चनः।

बन्दीमागधसूताश्च तौर्यत्रिकविदस्तथा।
अलब्धभागाः श्राद्धेषु नाशयन्ति महद्यशः॥
तस्मात्तेऽपि च भर्त्तव्याः सकलं च विभज्य वै॥

इत्याहुः। तदेतद्वचनप्रामाण्ये वणिक्परम्। *विशेषान्तरं श्राद्धदिने ब्रह्मचर्यादि पत्न्यादेः श्राद्धशेषभोजनं वा। *न शूद्रेति।

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ पार्वणश्राद्धम्।
*अथानुकल्पः। तत्र *विप्रालाभे--

भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्।
*दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत्॥

इति शङ्खोक्तेरेको विप्रः *पूर्वमुक्तः। *विप्राभावे *द-

अखिलेषु सर्वजातीयेष्वित्युपादानात्संकरलाभः। तत्र प्रायश्चित्तं तत्तारतम्यं चान्यतो बोध्यम्। एवञ्च रजकादेः श्राद्धशेषदानपाण्डित्यं महामोहसामित्यलम्।

*अथानुकल्प इति॥ मुख्याशक्तावनुकल्पोऽनुष्ठेयः,

यथा कथञ्चिन्नित्यानि कुर्यादिन्दुक्षयादिषु।
पात्रद्रव्याद्यसंपत्तौ सोऽपि मुख्यफलं लभेत्॥

इति शातातपोक्तेः। यथाकथञ्चित् अङ्गहान्यापि यावज्जीवं कर्त्तव्यतया विहितानि दर्शपूर्णमासादीनि पितृयज्ञश्राद्धादीनि च। पात्रम् उक्तलक्षणो ब्राह्मणः। द्रव्यं मुन्यन्नादि।

श्राद्धानुकल्पं यः कुर्यात् जात्यवस्थाद्यपेक्षया।
श्रद्धावान् सोऽप्यवाप्नोति मुख्यश्राद्धफलं नरः॥

इति भविष्याच्च। जातिः शूद्रत्वादिः, तामपेक्ष्य मन्त्ररूपाङ्गहीनमनुकल्पम्। अवस्था अनुपनीतत्वम्। तत्र परतो मन्त्रपाठनादिमदनुकल्पम्। विप्रादेस्तु समन्त्रमविहिताप्रतिषिद्धद्रव्याद्यनुकल्पम्। आदिना प्रवासादि। तत्र परगोत्रविधवादिपाकेनापि अनुकल्पः। मुख्यानुष्ठानशक्तस्य तु मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्॥ इति॥

*विप्रालाभे अनेकविप्रालाभे। *दैवे इति। तत्प्रकारो "दैवे कृत्वातु नैवेद्यम्" इत्यादिना पूर्वमुक्तः। *पूर्वम्,

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डश्राद्धमाचरेत्।

---

(१) 'अथानुकल्पाः' ग०

र्भबटुः,

निधाय वा दर्भबटूना*सनेषु समाहितः।
*प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत॥

इति देवलोक्तेः। *अशक्तावामश्राद्धम्—

आपद्य*नग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि।
आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे॥

इति कात्यायनोक्तेः। पृथ्वीचन्द्रोदये जमदग्निः—

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा।

इत्यादिना। *विप्राभावे एकस्यापि विप्रस्याभावे। *द-र्भबटुरिति।

अलाभे ब्राह्मणस्यैव कौशः कार्यो बटुः प्रिये।
एवमप्याचरेच्छ्राद्धं षट्दैवत्यं समाहितः॥
विभक्तिं कारयेद्यस्तु पितृहा स प्रजायते॥

इति प्रभासखण्डात्। बटुः लघुमनुष्यचञ्चा। तल्लाभार्थं कौश इति। ''चञ्चा तृणमयः पुमान्''इति कोशः। तं बटुं कुशमयं विप्रत्वेन प्रक-ल्प्य श्राद्धं कुर्यात् नतु विभक्तिं श्राद्धविच्छेदमित्यर्थः। आसनेषु ब्राह्म-णोपवेशनोचितेषु। *प्रैषेति। श्राद्धं करिष्ये इत्यारभ्य श्राद्धं संपन्नमित्यादिप्रैषान् कुरुष्वेत्यारभ्य सुसंपन्नमित्यादि अनुप्रैषांश्च स्वयमेव वदेदित्यर्थः। एवं संकल्पितान्नप्रतिपत्तिमाह देवलः—

पात्राभावे परं कृत्वा पितृयज्ञविधिं नरः।
निर्दिश्याप्यन्नमुद्धृत्य यत्र पात्रं ततो गतिः॥
पात्राभावे क्षिपेदग्नौ गवे दद्यात्तथाप्सु वा।
नतु प्राप्तस्य लोपोऽस्ति पैतृकस्य विशेषतः॥ इति।

*अशक्तौ पाकश्राद्धासंभवे। *अनग्नौ अनग्नित्वे भाव-प्रधाननिर्देशात्। अनग्नित्वं च न पाकाद्यर्थलौकिकाग्न्यभावः तस्यापत्पदेन ग्रहणादेतद्वैयर्थ्यात्; किन्तु श्रौतस्मार्त्ताग्न्यभावः। त-

*आमश्राद्धं तदा कुर्याद्धस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥

कौर्मे--

अनग्निरधनो वापि तथैव व्यसनान्वितः ।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्याद् वृषलस्तु सदैव हि ॥

*आहिताग्नौ प्रवासस्थे तत्पत्नी गृहे दर्शमृत्विगादिना कारयेत्,

अमावास्यादि नियतं प्रोषिते धर्मचारिणी ।
पत्यौ तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥

इति लघुहारीतोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः। आदिपदमाब्दिकादिसर्वपार्वणपरमिति शूलपाणिः। सुमन्तुः--

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ।
सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥

दाह-यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त इत्यादि। देशान्तरस्थत्वादिनाऽग्न्यभावोऽपि द्रष्टव्यः। *आमश्राद्धमिति। अयं मयूखेऽपि पाठः। विवेचने च हेमश्राद्धमिति पाठः। तथाचापरिग्रहनाशदेशान्तरस्थत्वादिना श्रौतस्मार्त्तान्यतराग्न्यभावे आमेनैव हेम्नैव वा श्राद्धमित्यर्थः। *पुत्रजन्मनीति। नच पुत्रोत्पत्तौ हेमनियममाहत्याग्रिमग्रन्थविरोधः आमस्य विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पितत्वात्। नचामेन कल्याणान्यभिकाङ्क्षयन्निति निषेधात् तस्य पुत्रोत्पत्तावमुख्यत्वाद्वा। अधनत्वं चोपलक्षणम्,

न भवेद्यस्य सामग्री दारा वा गृहमेव वा ।
आमश्राद्धं स कुर्वीत बालो वृद्धश्च यो भवेत् ॥

इति पारिजाते जमदग्निवाक्यात्। पाकसाधनसामग्र्यभावः पत्न्यभावः पाकयोग्यस्थानाभावः पाकशक्त्यभावश्च क्रमेणार्थः। तत्रान्त्यः पत्न्यभावपर्यवसन्नः। *आहिताग्नाविति। एतच्च पत्न्याः कर्त्तृत्वमेकाकिप्रवासे श्राद्धासंभवं निश्चित्येति बो-

प्रचेताः—

स्त्री शूद्रः *स्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ ।
आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥

स्वयं पचतीति स्वपचः । विष्णूशनसौ—

आत्मनो देशकालाभ्यां विप्लवे समुपस्थिते ।
आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पत्न्यसंभवे ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः ।
न पक्वं भोजयेद्विद्वान् सच्छूद्रोऽपि कदाचन ॥
भोजयन् प्रत्यवायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् ॥

अत्र प्रवासतीर्थ*ग्रहणादावामहेमश्राद्धमेव, पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमाद्रिरत्नावल्यादयः । अपरार्के

ध्यम् । *स्वपचः अपत्नीकः । *ग्रहणादाविति । आदिना संक्रमादिपरिग्रहः । पत्न्याग्निसन्निधानेपि पाकासंभवेऽपि च । तथाच प्रवासग्रहणयोः आदिपदग्राह्यपुत्रजन्मसंक्रमापद्भार्यारजोदर्शनपत्न्यभावेषु साग्निकोऽप्यामेनैवेत्यर्थ इति मयूखः । तीर्थपदं न दृश्यते । विवेचने तु पत्न्यभावे तद्रजोदोषे ग्रहणतीर्थसंक्रमादिषु च पत्न्यग्निसन्निधानेपि पाकसंभवेपि आममेव मुख्यं, हेम गौणं, पुत्रजन्मनि तु विपरीतमिति विवेक इत्युक्तम् । तीर्थे तु तीर्थजलसमीपे आमेन हेम्ना वा । गृहादौ त्वन्नेनैव,

सदैव हि जलान्ते तु आमश्राद्धं विधीयते ।
गृहाद्दशगुणं पुण्यं भवेत्तीर्थे निरापकृत् ॥

इति स्मरणात् । वस्तुतस्तु—

तीर्थे श्राद्धं प्रकुर्वीरन् पक्वान्नेन विशेषतः ।
आमान्नेन हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि ।
एषामाभावे कुर्याच्च श्रद्धयाऽपि जलेन च ॥

विज्ञानेश्वरादयस्तु—

*पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते ।

इति सुमन्तूक्तेः साग्निकैर्निरग्निकैश्च प्रवासादौ सर्वत्र पाकाभावे आमादिना कार्यम्, पाकसंभवे त्वन्नेनैवेत्याहुः । *अत एव पाकश्राद्धमुक्त्वा—

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु कर्मसु ।
भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ॥

इति सुमन्तुवचनादुभयमपीति । *पाकाभावे इति । "आपद्यनग्नौ तीर्थे च" इति पूर्वोक्तः "संक्रमेऽन्नद्विजाभावे" इति वक्ष्यमाणश्चैतस्यैव प्रपञ्चः । ग्रहणपुत्रजन्मनोः द्विजाभावे च पक्वान्नभोक्त्रसंभवकृतः, पत्न्यभावतद्रजोदर्शनएकाकिप्रवासतीर्थप्राप्त्यादिषु पक्त्रभावकृतः, आपदन्नाभावादिषु पाकाभावकृतः पाकाभावः । एतदर्थमेव च—

आत्मनो देशकालाभ्यां विप्लवे समुपस्थिते ।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्राणां तु सदैव हि ॥

इत्युशनोवाक्यं,

पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥
सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः ॥

इति सुमंतुवाक्यं च ग्रन्थकृद्भिरुक्तम् । विदेशगमनादिभिः पाकाभावे इत्यन्वयः । अपत्नीनामिति हेतुगर्भविशेषणादपत्नीकत्वप्रयुक्तः पाकाभावोऽभिप्रेतः । आत्मन इति तु आपदः पञ्च । एवञ्चैवंजातीयकेषु पाकश्राद्धासंभवद्वारकमेव द्विजान्प्रति आमहेमश्राद्धविधानं, संक्रमाग्न्यभावयोस्तु तदसंभवात्स्वतन्त्रं तदिति । शूद्रस्य पाकसम्भवेऽपि न पाकश्राद्धं किन्तु आममेव "शूद्रः कुर्यात्सदैव हि" "न पक्वं भोजयेद्विद्वान्" इत्यादिवचनैरिति । *अत

इति मात्स्ये निरग्नेरपि पाकेनोक्तमिति शूलपाणिकल्पतरू। *एतच्छन्दः श्राद्धमात्रपर इत्यन्ये।

*एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम्।

इति लघुहारीतीयमपि साग्नेरेव। निरग्ने*र्महैकोद्दिष्टमप्यामेन। *शूद्रस्य तु दशाहपिण्डाद्यामेनेति एवेति। अन्यथा निरग्नेरामादेः प्रतिपदोक्तत्वात् पाकः कथं प्राप्नुयात्? *एतादिति। हेमाद्रिरत्नावल्यादिमताभिप्रायेण। *एकोद्दिष्टं त्विति।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम्।

इत्युत्तरार्धम्। एतद्वचनं च मासिकानां स्वकालाकरणनिमित्तोपवासरूपप्रायश्चित्तविधायकम्। न ह्ययं मासिकेषु पाकविधिः किन्तु अनुवादः(१)। यद्वा निरग्नेरनुकल्पतयाऽमादिसंभवात्साग्नेरेवेत्युक्तम्। *महैकोद्दिष्टमपीति। अपिरामेनेत्यनन्तरं बोध्यः। होतव्यमनलेऽथवेति गोभिलीयस्य विप्राभावपरतया तत्सत्त्वे आमस्यापि सुकरत्वात्। *शूद्रस्य त्विति। कर्त्तव्यानि,

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते।
मासेऽन्यस्मिन्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः॥

इति देवलवाक्यात्।

मासिकं चोदकुम्भं च यद्यदन्तरितं भवेत्।
तत्तदुत्तरसातन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते॥

इति वाक्याच्च। नचोपवासरूपप्रायश्चित्तमात्रेण तत्सिद्धिरस्त्विति वाच्यं,

यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश।
पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥

इति तिथितत्त्वे वचनात्। निरग्नीनां च तत्र पाकस्याप्रा-

---

(१) इतोऽग्रे 'ततश्च तत्रोत्तरकाले' इत्यधिकं रू०।

हलायुधः।*उत्सन्नाग्नीनां त्वामश्राद्धमेव. पूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात्। मरीचिः—

*श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम्।
अमावास्यादिनियतं *मासंसंवत्सराद्दते॥

स्मृतिदर्पणे—

मृताहं च सपिण्डं च*गयाश्राद्धं महालयम्।
आपन्नोऽपि न कुर्वीत श्राद्धमामेन कर्हिचित्॥

हेमाद्रौ व्यासः—

आमं ददतु कौन्तेय दद्यादामं *चतुर्गुणम्।
द्विगुणं त्रिगुणं वापि नत्वेकगुणमर्पयेत्॥
सिद्धान्ने तु विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः।
आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च भारत॥
दद्याद्यच द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा।
तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत्॥

प(१)क्षान्तरमाह स एव—

आमं ददद्धि कौन्तेय तदामं द्विगुणं चरेत्।
त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत्॥

प्तेस्तत्परत्वासंभवात्साग्नेरेवेति हेमाद्र्यादिमतेन, नत्वपरार्कादिमतेनेति स्मर्त्तव्यम्। 'सदा चैव तु शूद्राणाम्' इति सदापदोपादानफलम्। *उत्सन्नाग्नीनामिति। निराग्निकतयाऽऽमश्राद्धसिद्धेः पुनरुपादानं तन्नियमार्थमिति भावः। *श्राद्धविघ्ने। भार्यारजोदर्शनादिना आपदादिना वा पाकश्राद्धासंभवे(२)। *मासेति। मासिकं सांवत्सरिकं च पाकेनैवेत्यर्थः। *गयाश्राद्धमिति। सर्वगयाश्राद्धासंभवे ततो वटश्राद्धमिति याज्ञिकाः। *चतुर्गु-

---

(१) 'पक्षान्तरमाह' नास्ति क० छ०
(२) इतोऽग्रे 'इति यावत्'इत्यधिकं ङ०।

स्मृत्यर्थसारे सममप्युक्तम् । (१) (विष्णुपुराणे वाराहे च—

अस्मर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशं स्वशक्तितः ।
प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वल्पाल्पामपि दक्षिणाम् ॥

अत्र शक्तित इत्यस्मात् *समलाभः । अश्यत इत्या*-शम् ।) षट्त्रिंशन्मते—

आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं भवेत् ।
*गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥
पिण्डान् दद्याद्यथालाभं तिलैः सह विमत्सरः ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः—

आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः सदा ।
हस्तेऽग्नौकरणं कुर्याद् ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

एतत्साग्नेः । *निरग्नेः सदा तत्सत्त्वात् । यत्तु—

आमेन पिण्डं दद्याच्चेद्विप्रान् पाकेन भोजयेत् ।

णमिति । चातुर्गुण्यादि पुरुषाहारापेक्षया । *समलाभ इति । स्मृत्यर्थसारमनुरुध्य । वस्तुतस्तु इदं पक्षान्तरमेव विधत्ते । अन्यथा प्रोक्तचातुर्गुण्यादिपक्षाणां शक्त्यैव व्यवस्थापनात्तदनुवादवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्नदानस्यासमर्थ इत्यस्य द्विगुणधान्यदानेऽसमर्थ इत्यर्थः । *आशमिति । तस्य तद्धान्यं तद्दिने स्वगृहे पक्त्वा भोक्तव्यमिति कर्मव्युत्पत्त्या सूच्यते । वर्त्तमानसामीप्यस्यापि व्यञ्जनात्, नतु कार्यान्तरे विनियोक्तव्यम् । अनुपदं चैतत्स्फुटम् । *गृहपाकादिति । यद्यपि आमश्राद्धे श्रृतं वाऽश्रृतमित्युपक्रम्य पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदित्युक्तं तथापि आमात्साधनान्तरविधिरयम् । प्रधानभूताद् गृहपकादोदनादुद्धृतेन तदेकदेशेनेत्यर्थः । एषां च पक्षाणां यथालाभं व्यवस्था । *निरग्नेरिति । उ(२)क्तश्च-

---

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति ग०   (२) पाणिहोम इत्यर्थः ।

पक्केन कुरुते पिण्डमामान्नं यः प्रयच्छति ॥
तावुभौ मनुजौ प्रोक्तौ नरकार्हौ न संशयः ॥ इति,
तत् *दर्शादिपरम् । *देशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तम् । मरीचिः-
आवाहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्या विसर्जने ।
अन्यकर्मण्यनूह्याः स्युरामश्राद्धविधिः स्मृतः ॥
आवाहने 'हविषे अत्तवे' इत्यत्र 'स्वीकर्तवे' इत्यूहः । स्वधाकारे 'नमो वः पितर इषे' इत्यत्र इषेपदस्थाने *'आमद्रव्याय' इत्यूहः । विसर्जने 'वाजेवाजे' इत्यत्र

यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा ।
आमश्राद्धं तदा कुर्याद्धस्तेऽग्नौकरणं भवेत् ॥
इत्यामश्राद्धेऽपि पाणिहोमः । अयं चानुवादः ।
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
इतिपाणिहोमेन पाकश्राद्धस्यापि संभवेनाग्न्यधिकरणकस्याग्नौकरणस्यासम्भ(१)वेऽप्यबाधात् । अन्यथाऽधिकाराभावे श्राद्धस्यैवाप्राप्तेः । तत्रामादिसाधनविधिरपि दुःस्थितः स्यात् । अत एव सदापदोपादानम् । एवञ्चापेक्षितविधानानुरोधेन व्यासवाक्यं साग्निपरं निरग्निपरत्वे वैयर्थ्यादित्यर्थः । *दर्शादीति । तत्रैकजातीयद्रव्येणैव प्रधानद्वयं कार्यमित्याशयेनेदम् । तदेतद्बहवो न मन्यन्ते ।
दद्याच्च द्विजातिभ्यः शृतं वाऽशृतमेव वा ।
हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥
इति वचनान्तरसंवादात्साधनान्तरविधिरनवस्थितःस्यादत आह-*देशाचारादिति । *आमद्रव्यायेति । द्रव्यपदं संपातायातम् । आमायेत्येव विवक्षितम् । अत्रोक्तं विवेचने-तप्स्यते लृडन्तम् । पारिजातमते-प्रतिगृहीतान्नभोजनोत्तरमेव पितृतृप्तौ मानाभावात्प्रार्थनायामर्थतो भविष्यत्ताया अपि लाभमालोच्य

---

(१) 'भवे बाधात्' छ० ।

'तृप्तास्थ' इति स्थाने 'तप्स्यत'*'तृप्यत' इति वोहः। यद्यपि "तस्मादृचं नोहेत्" इति ऋच्यूहो निषिद्धः तथापि *वचनाद्भवति।

*तृप्तिप्रश्नोऽवगाहश्च जुषप्रश्नो यथासुखम्।
आमश्राद्धे भवेन्नैतदपोशानं च पञ्चमम्॥

अयं चानुवादः *खलेवाल्यां छेदनादीनामिवा*र्थाभावाल्लोपासिद्धेः।

धर्मप्रदीपे तु—

आमं चतुर्गुणं दद्यादथवा द्विगुणं तथा।
हेम चाष्टगुणं तद्वदामे हैमेप्यसौ विधिः॥

तत्र लोट् न्याय्य इत्याह*तृप्यतेति। इषे इत्येतदाशास्यान्नप्रतिपादकमेव नतु प्रदेयान्नप्रतिपादकम्। तथा चामेऽपि नासमेवतार्थमिति न तत्रोहो युक्तः; किन्तु स्वधा-पित्र्यहविर्दानं, तत्करणं स्वधाकारः, तदङ्गमन्त्रः, इदमन्नमित्यादिः। तत्र एकब्राह्मणभोजनपर्याप्तान्ननिष्पादनसमर्थधान्यचतुर्गुणमिदं धान्यमिति इदमन्नमित्यत्रेदमाममिति वोहः, चतुर्गुणमित्यन्तस्य वैय्यर्थ्यात्। अन्यथा पाकश्राद्धे एकब्राह्मणभोजनपर्याप्तमन्नमित्यपि स्यादिति स्वधाकार इत्यस्यार्थ इति। अन्यकर्मणि विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यादौ अनूहः। *वचनादिति। "तस्मादृचं नोहेत्" इति सामान्यश्रुतिरपि बाध्यते इति भावः। नव्यास्तु न्यायप्राप्तबाधकत्वेनोपपन्नस्यास्य वाक्यस्य न श्रौतनिषेधबाधकत्वम्। अतोऽनृङ्मन्त्रेष्वेवोह इत्याहुः। अत्र भोजनसंबद्धान् पदार्थान निवर्त्तयति—*तृप्तिप्रश्न इति। तृप्तिप्रश्नः तृप्ता स्थेति। अवगाहो द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम्। जुषप्रश्नः यथासुखं जुषध्वमिति। यथाविधि प्राणाहुत्यादिविधि(?)*खलेवाल्यामिति। खलेवाली यू(१)प इति वचनात्। *अर्थाभावात्।

---

(१) 'यज्ञे पशुबन्धनार्थम्' इत्यादि।

आमे हैमे तथा नित्ये नान्दीश्राद्धे तथैव च ।
व्यतीपातादिके श्राद्धे नियमा(१)न् परिवर्जयेत् ॥
गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत आमे हैमे कृते सति ॥
आमश्राद्धे च वृद्धौ च प्रेतश्राद्धे तथैव च ।
विकिरं नैव कुर्वीत मुनिः कात्यायनोऽब्रवीत् ॥
आमश्राद्धमनङ्गुष्ठमग्नौकरणवर्जितम् ।
तृप्तिप्रश्नविहीनं तु कर्तव्यं मानवैर्ध्रुवम् ॥
आवाहनाग्नौकरणं विकिरं पात्रपूरणम् ।
तृप्तिप्रश्नं न कुर्वीत आमे हैमे कदाचन ॥

इत्युक्तम् । *एतच्च—

आवाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव च ।

इति हेमाद्रौ भविष्यादिविरोधाच्चिन्त्यम्, शाखान्तरविषयं वास्तु । *विकिरोऽप्यामेनेति हेमाद्रिः । शूद्रस्य तु तत्रैवोक्तम्-

अग्नौकरणमन्त्रश्च नमस्कारो विधीयते ।

अग्नये कव्यवाहनाय नमः, सोमाय पितृमते नमः, इ(२)त्थं मन्त्रः । मात्स्ये—

मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते ।
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ॥
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद् बुधः ॥

तच्च पूर्वाह्णे कार्यम्,

तत्र छेदनादिकरणे स्वरूपहानिप्रसङ्गात् । कृष्णलावघातवदित्यन्ये । अर्थाभावात् वितुषीकरणरूपद्वारासम्भवात् । *एतच्चेति । आमश्राद्धसामान्याभिप्रायकम् । *विकिरोऽपीति । उपपादयिष्यते ।

---

(१) ब्रह्मचर्यादीन् । (२) 'इत्ययं' क० छ० ।

*आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं च मध्यतः ।

---

*आमश्राद्धं त्विति । इदमत्रावधेयं–यथाऽऽमश्राद्धं त्वित्यादि तथैव—

पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।
एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इति सावनदिनभागविधयः । नन्वेवं निषेधा नोपपद्येरन—तत्र तावन्मनुः—

रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा ।
संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवातिरोहिते ॥

"नातिसंध्यासमीपतः" इति च । संध्या च खण्डरविमण्डलोपलम्भयोग्यकालः मुख्यैव, न तु—

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ।
उदयात्प्राक्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते ॥

इति परिभाषिता, तस्या रात्र्यन्तर्गतत्वेन तन्निषेधेनैव निषेधसिद्धेः । स्कान्दे—

उपसंध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।
स काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

मात्स्ये—

सायान्हस्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेळा गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

बौधायनः—

चतुर्थप्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेत् ॥

हारीतः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ इति ।

एते च न निषेधाः । तथात्वे शास्त्रीयप्राप्त्यपेक्षत्वेन तस्याश्चात्यन्तबाधाभावेन विकल्पापत्तेः "नानुयाजेषु" इत्यादिवत्; किन्तु पर्युदासाः । अत्र षष्ठिनाड्यवच्छिन्नामावास्यादिविधिविशेषतया पर्युदासत्वं रात्र्यादीतरामावास्यायामिति शूलपाणिः । तदसत्, पर्युदासो हि नञ्संबद्धतदितरसमस्तसमुदायिघटितसमुदायविषयस्य सामान्यविधेः तदितरसमुदायिमात्रसङ्कोचने न दोषः । नहि रात्रिसन्ध्यादयस्तिथिरूपसमुदायघटकाः क्षणानामेवैकचन्द्रकलाप्रवेशनिर्गमफलकानां तद्घटकत्वात् । भवन्ति तु ते अहोरात्ररूपसावनदिवसात्मकसमुदायघटकाः, तथैव व्यवहारात् । तथाहि यावता क्षणसमुदायेन रवेरेकमुदयाचलसंयोगमारभ्यापर उदयाचलसंयोगो भवति तावान् समुदायः सावनदिनत्वेन व्यवह्रियते । एवं रवेरुदयाचलसंयोगमारभ्यास्ताचलसंयोगः अस्ताचलसंयोगमारभ्य वोदयाचलसंयोगः यावता क्षणसमुदायेन भवति स समुदायः तदवान्तरसमुदायभूतः क्रमेणाहस्त्वेन रात्रित्वेन च । एवं संध्याप्रातःसंगवादयोऽपि अहोरात्रसमुदायित्वेनैव नतु तिथिसमुदायित्वेन मध्याह्नापराह्णादयश्च सावनदिनस्यैव भागाः, तत्रत्याहःशब्दस्य तद्वचनत्वात् । मुहूर्त्ता अपि तथा,

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

इत्यादेरन्यत्रानुपपत्तेः । तस्माद्रात्रिसन्ध्यादिभिन्नेऽमावास्यादिभागे इति नार्थः किन्तु रात्रिसन्ध्यादिभिन्ने दिनभागे इत्येव । नच सावनदिनविधेरदर्शनात्क पर्युदास इति वाच्यम्, अमावास्यादिकालविधीनामेव सावनविधित्वात् । यथा हि केवलस्य वसन्तादेर्निमित्तत्वश्रवणमजीवतोऽनुष्ठानासंभवाद्वसन्तावच्छिन्नजीवन-

परं, तथा केवलस्यामावास्यादेरङ्गत्वश्रवणमहोरात्रं विहाय कर्मकरणाशक्तेस्तद्वदहोरात्रपरम्, अमावास्यावत्यहोरात्रे श्राद्धं कुर्यादिति। अत एव सङ्कल्पवाक्ये सर्वकर्मसु अद्येति सावनदिनस्याधिकरणत्वेनोल्लेखः।

अद्य सोमार्कग्रहणसंक्रांत्यादौ सुतीर्थके।

इत्यादिदानसङ्कल्पवाक्ये "अद्य कृष्णाष्टमीं प्राप्य" इत्यादिजन्माष्टमीव्रतसङ्कल्पवाक्ये च। अथवा यथा "दीक्षितो न ददाति" इति निषेधस्य यद्यावज्जीवं दानहोमादीनि कुर्यात्तद्दीक्षितो नेत्यर्थः। तथा यदमावास्यादिमदहोरात्रे श्राद्धं कुर्यात्तद्रात्र्यादौ नेत्यर्थादेते निषेधा एव। एवमेव—

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत तथा दानं च रात्रिषु।
पञ्चयज्ञविधाने च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः॥

इत्यादयो निषेधा व्याख्येयाः। एते च पर्युदासा निषेधा वा प्राप्तिमपेक्षन्ते। प्राप्तिश्च सत्यपि अमावास्यादिसामान्यविधौ न श्राद्धे रात्र्यादेः किन्तु आमश्राद्धादिभेदेन पूर्वाह्णादेरेव।

आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः।
पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्॥
पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणम्।
एकोद्दिष्टं तु मध्यान्हे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्॥

इत्यादिवचनादिति चेत्? प्रातःसंध्यातत्समीपनिषेधस्तावत् प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्येतत्प्राप्तपुत्रजन्मातिरिक्तविवाहादिनिमित्तकवृद्धिश्राद्धे। प्रातःसन्ध्यासमीपं च प्रथमो मुहूर्त्तः। स एवाचिरोदितपदेनोच्यते, "सूर्योदयमुहुर्त्ते च" इति शातातपोक्तेः। सायंसन्ध्यातत्समीपसायाह्नादिनिषेधश्च पार्वणे, तस्यापराह्णकालत्वात्। अपराह्णस्य द्वेधा त्रेधा वा विभागे रात्रिपर्यन्तत्वात्,

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते।
तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते॥ इति।

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ॥

"वासरस्य तृतीयेंऽशे" इति वचनाभ्यामपराह्णत्वाविशेषाच्च तादृशस्यापि तस्य पार्वणाङ्गत्वप्रतीतेः । चतुर्थप्रहरसायान्हदिनाष्टमभागान्त्यमुहूर्त्तानां च तारतम्येन वर्ज्यत्वम् । अथवा चतुर्थप्रहरनिषेधोऽल्पान्तरत्वात्सायाह्नपरः । नन्वेवं प्रातःसायमादिनिषेधविषये लब्धेऽपि रात्रिनिषेधः केतिचेत् ? अत्र केचित्–ग्रहणपुत्रजन्मादिनिमित्तके श्राद्धे सः । तथाच रात्रौ तच्छ्राद्धस्य विकल्पः;

राहुदर्शनसङ्क्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च ॥

इति वाक्ये आदिपदेन श्राद्धोपादानेन रात्रौ प्राप्तत्वात्प्राप्तिसापेक्षस्य निषेधस्य परिशेषात्तद्विषयत्वेन समानविषयत्वात् । विवाहे च दानस्यैवान्वयो न श्राद्धस्य "प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्" इति तन्निमित्तकश्राद्धस्य प्रातःकरणात्तत्र रात्रिविधानानुपपत्तेः । यदा रात्रौ विवाहे प्रातर्वृद्धिश्राद्धं न कृतं तदा रात्रौ कार्यमिति तु शूलपाणिरित्याहुः । तदसत्, एवमपि दर्शश्राद्धं प्रकृत्य "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इति मानवनिषेधस्य कृष्णपक्षश्राद्धं प्रकृत्य "न नक्तं श्राद्धं कुर्वीत" इति निषेधस्य चागतेः, ग्रहणादिश्राद्धविषयत्वासंभवात् । वस्तुतस्तु तीर्थश्राद्धविषयोऽयं रात्रिनिषेधः । ननु महाभारते—

भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।
न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सारिद्वराम् ॥

देवीपुराणे–

काले वाऽप्यथवाऽकाले तीर्थे श्राद्धं सदा नरैः ।
प्राप्तैरेव च कर्त्तव्यं पितॄणां चैव तर्पणम् ॥
पिण्डदानं च तच्छस्तं पितॄणां चैव वल्लभम् ।
विलम्बो न च कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥

काशीखण्डे-

अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं च तर्पणम्।
अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत्॥

इति च रात्रावपि तीर्थश्राद्धविधानान्न रात्रिनिषेधस्तद्विषय इति चेत्? न, सर्वेषामेतेषां वाशब्दापिशब्दश्रवणाद् 'गुरुं वा बालवृद्धं वा' इत्यादिवत् स्वार्थतात्पर्यराहितानां—

रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम्।

इतिवचनप्राप्तप्रातःसायाह्नादिप्रतिप्रसवार्थत्वात्। तथाचायमर्थः- प्रातःकाले तीर्थे प्राप्तैर्न कुतपापराह्णरूपः प्रारम्भप्रधानकालः प्रतीक्ष्यः सायाह्ने प्राप्तैश्च मुख्यकालापगमान्न श्राद्धं हेयं, किन्तु येन केनचित्प्रकारेण रात्रेः प्राक्कार्यम्। अत एव केचन शिष्टा रात्रिभोजनोत्तरकालादौ तीर्थं प्राप्ता अपि तच्छ्राद्धं न कुर्वन्ति। एवं मुख्यकालं या(१)वदस्यापि द्रव्यपात्रसम्पत्तावपि बोध्यम्। तत्रापि—

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्।

इति मुख्यकालप्रतीक्षानिषेधमुखेन प्रातःसायान्हादेरेव प्रतिप्रसवात्। एवमेव प्रारब्धे श्राद्धे दैवमानुषप्रतिबन्धादसमाप्ते यदि रविरस्तमियात्तदा प्रारब्धत्वाद्रात्रावपि तत्समाप्तौ प्राप्तायां "नच नक्तं श्राद्धं कुर्वीत" इति निषेधः सङ्कुच्यते। तत्र सामिकृतमेव स्थापयित्वा परेद्युः शेषं समाप्यं, तदुत्तरमेव च यजमानभोजनं, नतु पूर्वदिने इति, "प्रारब्धे चाभोजनमापरिसमापनात्" इत्युत्तरगौतमसूत्रात्। वस्तुतस्तु अपराह्णविधिर्न तन्नियमार्थः "मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्" इत्यापस्तम्बादेः;

दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम्।
अपराह्णे पितॄणां तु तत्र दानं प्रशस्यते॥

इति शातातपादेश्च प्राशस्त्यार्थत्वात्। एवञ्च "अपराह्णे

[१] 'यावदस्थायिद्रव्य' ङ।

पितृक्रिया" इत्यादीनां प्राशस्त्यास्पृष्टवचसामपि प्राशस्त्यपरत्वमेव, पूर्ववाक्यैकवाक्यत्वात्। याच--

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ।

इत्यादिः सायाह्नस्य पित्र्यकालत्वोक्तिः साऽपराह्णे श्राद्धासम्भवे सायाह्ने कर्तव्यत्वार्था नतु सङ्गवादाविति। एवमेकोद्दिष्टादौ मध्याह्नादिविधयोऽपि प्राशस्त्यपरा एव;

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः॥
मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः।
तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते॥

इति मात्स्यादिवचनात्। तस्मात्कुतपापराह्णादीनां प्राशस्त्यमात्रपरत्वेन श्राद्धार्थत्वेनानियमितत्वात्सर्वश्राद्धे सर्ववेलानां प्रसक्तौ युक्त एव रात्रिसन्ध्यादेर्निषेधः। तथा--

प्रातःकाले तु न श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः।
नैमित्तिकेषु श्राद्धेषु न कालनियमः स्मृतः॥

इत्यादिप्रातःकालविहितवृद्धिश्राद्धेतरस्मिन्ननैमित्तिकसर्वश्राद्धे प्रातःकालस्य निषेधः। तथाच रात्रिसन्ध्याद्वयतदन्तिकप्रातःसायाह्नेतरतन्मध्यवर्त्तिमुहूर्त्तनवकमनैमित्तिकश्राद्धकालः। तत्र कुतपादिमुहूर्त्तपञ्चकं पार्वणेऽतिप्रशस्तम् "ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात्" इत्याद्युक्तेः। एकोद्दिष्टे च मध्याह्ने प्रथमं गान्धर्वं हित्वा परौ मुहूर्त्तौ, "आरभ्य कुतपे श्राद्धम्" इत्याद्युक्तेः। संगवस्तु तत्र न विहितो न निषिद्ध इति बोध्यम्। तदेवं निषेधमुखेन श्राद्धवेला दर्शिता सा रात्रिसंध्यादिभिन्नोऽहर्भागः। विधिमुखेन तावत् सा च "पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धम्" इत्यादिना बोध्या। तत्र पूर्वाह्णः संगवः, प्रातःकालनिषेधात्। अतएव च "आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे" इत्यत्रापि स एव;

कालात् प्रातस्तनादूर्ध्वं त्रिमुहूर्त्ता तु या तिथिः ।
आमश्राद्धं तदा कुर्याद्द्विमुहूर्त्ताऽपि वा भवेत् ॥

इति व्याघ्रपादोक्तेश्च । द्विजकर्तृकामश्राद्धे एवायं कालः, शूद्रकर्तृके त्वपराह्ण इत्यादि ग्रन्थ एव स्पष्टम् । प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति च पुत्रजन्मातिरिक्तवृद्धिपरम् । पुत्रजन्मरूपवृद्धिनिमित्तकं तु तदनन्तरमेव कार्यम्, नैमित्तिकानां निमित्तानन्तर्यस्यैव प्राप्तेः ।

पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तिकम् ।

इत्याद्युक्तेः । सन्ध्यारात्र्यादिनिषेधोऽपीह ग्रहणादौ च न प्रवर्त्तते । एवं पूर्वप्रवृत्ताशौचे सत्यपि भर्तृमरणे तत्पत्नीनामनुमरणमपि भवति । "भर्त्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा" इति सतिसप्तम्या नैमित्तिकत्वावगमात्, भर्तृसंस्कारप्रयुक्तत्चिचत्युपजीवित्वेन निरवकाशत्वाच्च । रजस्वलायास्तु तन्न भवति । अशुचित्वादेव सर्वनित्यकाम्यकर्मनिषेधसिद्धेः नच किञ्चित्तदाचरेत्" इति पुनर्निषेधेन किञ्चिच्छब्दवशेन नैमित्तिकानामपि कर्मणां क्रोडीकारात् । सूतिकायाश्चोदक्यासमानधर्मत्वं बोध्यं, रजस्वलात्वात् । एवमादि सकलं विवेचनग्रन्थादवगन्तव्यम् । आमश्राद्धमिति च हेमश्राद्धस्याप्युपलक्षणं, तस्यापि पूर्वाह्ण एव कर्त्तव्यत्वात् । एवञ्चात्रापि तृप्तिप्रश्न इत्यादयः पञ्च निवर्त्तन्ते । तीर्थनिमित्तकाऽऽमहेमश्राद्धयोस्त्वर्घ्यादयोऽपि, तीर्थनिमित्तकपाकश्राद्धवत्,

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

इत्यग्रिमवचनात् । एवञ्च धर्मप्रदीपे-विकिरावाहनादिनिषेधः तीर्थनिमित्तकामहेमाभिप्रायः । प्रवासादिनिमित्तके तत्र तस्य कर्त्तव्यत्वात् । विकिरोऽप्यामेनेति हेमाद्युक्तेस्तत्परत्वात् । आमातिरिक्तमोदनादिकं पिण्डदाने एव "पिण्डान् दद्यात्" इति पिण्डदानमात्रवचनात् । विकिरादौ त्वाममेव,

इति हारीतोक्तेः । एतद् *द्विजविषयम् । *शूद्रकर्तृकं त्वपराह्ण एव,

मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।
आमश्राद्धं तु तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति सुमन्तूक्तेरित्यपरार्के हेमाद्रौ चोक्तम् ।

तदभावे हेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः--

*आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।
*धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येन सुरोचिषा ॥

धर्मः--

आमं तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तद्वच्चतुर्गुणम् ।

स्मृत्यर्थसारे-'हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं समं वा दद्यात् ।' हेमाद्रौ भविष्ये-

*अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमश्राद्धप्रदः पिण्डास्तथाऽग्नौकरणं च यत् ।
तद्द्यात्तत्र तेनैव यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ॥

इति प्रचेतसा यत्किञ्चित्पदेन विकिरादेरभिधानात् । *द्विजेति । पाकासम्भवे हि आमश्राद्धं द्विजानां, तत्र पश्चात्पाकेन भोजनसत्त्वात् । *शूद्रेति । तस्य नित्यप्राप्ततया पूर्वाह्णवैयर्थ्यमिति भावः । एतच्च मतं दूषयित्वा शूद्रस्यापि पूर्वाह्ण एवामश्राद्धं निर्धारितं विवेचने । *आमान्नस्यापीति । पुत्रजन्मातिरिक्तेषु पक्वान्नाभावे आमं तदभावे हेम इति आमहेम्नोरष्टदोषग्रस्तो विकल्पः । *धान्यात् एकैकब्राह्मणतृप्तिपर्याप्तान्नसिद्धिसमर्थादामात् । आमं हि अन्ततो द्विगुणं चतुर्गुणमष्टगुणमिति मुख्यः कल्पः । धर्मवाक्यं तदनुकल्पः । अत्यन्ताशक्तौ सममिति विवेकः । चतुर्गुणत्वादिकं तावद्धान्यलाभपर्याप्तत्वम् । वस्तुतस्तु धर्मवचनेन हेम्न आमद्वैगुण्यस्यैव प्राप्तेरामत्रैगुण्यादौ हेम्नस्तद्द्वैगुण्यं द्रष्टव्यम् । *अन्नाभावे इति । पुत्रजन्मानुरोधेनैव हेमपदोपादानम् । आम-

हेमश्राद्धं सग्रहे च तथा स्त्रीशूद्रयोरपि ॥

षटत्रिंशन्मते तुर्यपादे-*'वर्जयित्वा *क्षयेऽहनि' इति पाठः ।*'यस्य भार्या रजस्वला' इति व्यासपाठः । पुत्रोत्पत्तौ तु*हेमनियममाह संवर्तः-

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् ।
न पक्केन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥

भविष्ये--

*गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।
पिण्डदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥
*शूद्रस्तु गृहपाकेन त(१)त्पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

पदानुपादानं च । अन्यत्र त्वामासम्भव एव हेमश्राद्धमित्युक्तम् । तथा च सग्रहपदात्तत्कालापतिते वेधकाले ग्रहणकाले वा ग्रहणश्राद्धातिरिक्तम् दर्शादिश्राद्धमामादिनैव कार्यमित्यर्थः । एतेन—

संक्रमेऽन्नद्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।
हेमश्राद्धं सग्रहे च द्विजः शूद्रः सदा चरेत् ॥

इति वचनान्तरमपि आमासम्भव एवेति न हेमश्राद्धस्य पुत्रजन्मातिरिक्ते मुख्यत्वभ्रमः कार्यः । *वर्जयित्वेति । सग्रहे इत्यनुवृत्तेः सग्रहे । *क्षयेऽहनीति । अनेन वेधादिकाले क्षयाहश्राद्धं हेम्ना न कार्यं किन्त्वामेनैवेत्यर्थः । *यस्येति । भार्यायां रजस्वलायामाब्दिकं दार्शं वा श्राद्धं हेम्नैवेत्यर्थः । एतच्च--

क्षयाहं तु परित्यज्य रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति मतेन । पञ्चमदिने तद्वादिनस्तु एतन्न पठन्ति । *हेमनियमं हेमश्राद्धस्य मुख्यत्वं, नचामेनेति तु हेमसम्भवाभिप्रायम् । हेमश्राद्धे पिण्डदानं नास्तीति भ्रमं वारयति-*गृहपाकादिति । *शूद्रस्त्विवति । "स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः" इति वचनात् । स्त्रीशू-

---

(१) 'न पिण्डा' ग० ।

*सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् ॥

हेमश्राद्धे पिण्डदानं नेति दिवोदासः। स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तस्तदाशयं न विद्मः। षट्त्रिंशन्मते-

*नामन्त्रणाग्नौकरणे विकिरो नैव दीयते।
*तृप्तिप्रश्नोऽपि नैवात्र कर्तव्यः केनचिद्भवेत् ॥

अत्र मरीचिना आमाभावे हेमविधानेन स्थानापत्त्या धर्मप्राप्तेः पूर्ववन्मन्त्रोहः पूर्वाह्णकालता च ज्ञेयेति दिक्। पूर्वोक्तधर्मप्रदीपोक्तेश्च।

व्यासः—

हिरण्यमामं श्राद्धीयं लब्धं य*त्क्षत्रियादितः।
यथेष्टं विनियोज्यं स्याद् भुञ्जीयाद्ब्राह्मणात्स्वयम्॥

विप्रलब्धं भुञ्जीयात्। क्षत्रियादिलब्धे तु यथेष्टविनियोगः। *तेनापि श्राद्धवैश्वदेवादि न कार्यम्। देवोद्देशेन त्यक्तस्य देवतान्तराय त्यागायोगादिति दैवयाज्ञिकः। शूद्रलब्धे तूक्तं तत्रैव षट्त्रिंशन्मते—

*आमं शूद्रस्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते।
तत्सर्वं भोजनायालं नित्यनैमित्तिके न च ॥ इति।

द्रकर्तृकमामादिसाधनकं सर्वं श्राद्धमोदनपायसादिसाधनकपिण्डकमित्यर्थः। आमाभावे हेमविधानेनामस्यापि लाभात्। *सक्त्विति। पिण्डनिर्वपणार्थमिति शेषः। *नामन्त्रणेति। तीर्थनिमित्तके हेमश्राद्धे। अन्यनिमित्तके तु तत्र हेमाद्रिमते आमेन विकिरः कार्यः। *तृप्तिप्रश्न इति। भोजनसम्बन्धियावन्निवृत्तेरुपलक्षकम्। *क्षत्रियादित इति। आदिना वैश्यग्रहः। मूर्धावसिक्तग्रह इति केचित्। सामान्यतो यथेष्टविनियोज्यत्वोक्तावपि विशेषमाह-*तेनापीति। *आममिति। शूद्राल्लब्धस्यामस्य स्वीये परकीये वा भोजन एव विनियोगः न तु यथेष्टं, नापि वि-

शुद्धितत्त्वेऽङ्गिराः—

शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम् ॥
शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि ॥

पराशरः—

तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न *स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तन्न विरुद्ध्यते ॥

विष्णुपुराणे—

संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम् ।

अङ्गिराः—

*पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम् ।

सपिण्डश्राद्धाशक्तावाह हेमाद्रौ संवर्तः—

समग्रं यस्तु शक्नोति कर्तुं नैवेह पार्वणम् ।
अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते ॥
पात्रे भोज्यस्य चान्नस्य त्यागः *संकल्प उच्यते ॥

प्रलब्धवत्स्वभोजने एवेत्यर्थः । हिरण्यं तु शूद्रलब्धं नित्यादावपि विनियोज्यम्—

हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीतं नैव दुष्यति ।
तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नान्नमुच्यते ॥

इति षट्त्रिंशन्मतात् । तथा च शूद्रलब्धं हिरण्यं भोजने नित्यक्रियादौ लौकिकेऽलौकिके वा दक्षिणादौ नित्यनैमित्तिके वा विनियोज्यमिति फलितम् । *स्पृशति प्रतिगृह्णाति । *पात्रान्तरेति । तत्पाकश्च शूद्रगृहे न कार्यः,

शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतम् ।
पक्वं विप्रगृहे भुक्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत् ॥

इतिपराशरमाधवीयस्मरणात् । गोरसं क्षीरादि, स्नेहं तैलादि । *संकल्प उच्यते इति ।

व्यासः—

*सांकल्पं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।
नावाहनाग्नौकरणे पिण्डांश्चैव न *दापयेत् ॥

*पात्रमर्घस्य । समन्त्रकावाहनस्य निषेधः । *तूष्णीं तु भवत्येवेति हेमाद्रिः । स्मृ(१)त्यर्थसारे—'विकिरं तु न दातव्यम्' इति तृतीयपादे पाठः । स्मृत्यन्तरे—

त्यजेदावाहनं चार्घ्यमग्नौकरणमेव च ।
पिण्डांश्च विकिराक्षय्ये श्राद्धे सांकल्पसंज्ञके ॥

हेमाद्रौ वृद्धशातातपस्तु—

पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ॥

तावन्मात्रेण संबद्धं सांकल्पं श्राद्धमुच्यते ।

इति वाक्यशेषात्साङ्गोपाङ्गासमर्थस्य संकल्प्यान्नदानमात्रं सांकल्पश्राद्धमित्यर्थः । संकल्पश्राद्धे यदङ्गं वा प्रधानं वा न कर्त्तव्यं तदाह—*सांकल्पं त्विति । *दापयेदिति । णिच् न विवक्षितः । *पात्रमिति । अर्घ्यो न देय इति भावः । *तूष्णीं त्विति । अमन्त्रकावाहनाकरणे देवताया असंनिधानप्रसङ्गेन श्राद्धानिष्पत्तिप्रसङ्गात् । नवीनास्तु पितृविग्रहः(?) स्वीकार्यः । अन्यथा धर्माधर्मफलभोगानुपपत्तेः । एवं तत्तृप्तिरपि श्राद्धफलत्वेन स्वीकार्या देवताधिकरणे देवतातृप्तेर्निराकरणेऽपि रात्रिसत्रन्यायेन पितृतृप्तित्वेन तस्या दुर्वारत्वात् । तत्रागमनरूपं तत्सांनिध्यं मानाभावात् । यत्तु—

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।
प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

इति प्रसादफलदातृत्वं तदपि नोपेयते आर्थवादिकत्वात् । तस्मात्सांनिध्यफलदातृत्वयोरनुपगमादमन्त्रकावाहनं वृथैवेत्याहुः ।

---

(१) 'स्मृत्यन्तरे' क० छ०

स्वधावाचनलोपोऽत्र *विकिरस्तु न लुप्यते ॥

इत्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये वसिष्ठः—

आवाहनं स्वधाशब्दं पिण्डाग्नौकरणं तथा ॥
विकिरं *(१)चार्घ्यदानं च सांकल्पे षड् विवर्जयेत् ॥

विकिरे विकल्पः । स्मृत्यन्तरे—

अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् ।
स तदा वाचयेद्विप्रान् संकल्पात्सिद्धिरस्त्विति ॥

छागलेयः—

*पिण्डो यत्र निवर्तेत मघादिषु कथंचन ।
सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः ॥

कार्ष्णाजिनिः—

*मौञ्जीबन्धाद्वत्सरार्धं वत्सरं पाणिपीडनात् ।
पिण्डान् सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डं विनात्र तु ॥

---

*विकिरस्तु न लुप्यत इति । अत्र 'विकिरस्तु विलुप्यते' इति पाठेन विकिरविकल्पं दूषयित्वा —

अक्षय्यदक्षिणास्वास्तिसौमनस्यं यथा(व)स्थितम् ।

इति पाठेन अक्षय्यविवर्जनस्मृतेर्विगानमिच्छन्ति नव्याः । *अर्घ्यदानमिति । पिण्डदानं चेति पाठे पिण्ड उच्छिष्टपिण्डः । पिण्डदानस्य पृथगुपादानात् । पितृयज्ञः श्राद्धम् । अशक्ताधिकारिके संकल्पश्राद्धे अस्य श्राद्धस्य संकल्पात्सिद्धिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति यजमानेनोक्ते संकल्पात्सकलासिद्धिरस्त्विति ब्राह्मणा ब्रूयुरित्यर्थः । अग्नौकरणादिसंपादनसमर्थस्यापि कदाचित्सांकल्पिकश्राद्धं दर्शयति—*पिण्ड इति । *मौञ्जीबन्धादिति । उपलक्षणम् ;

यावन्मासः समाप्येत तावत्पिण्डांश्च वर्जयेत् ।
वृद्धावनन्तरं प्राज्ञस्तथैव तिलतर्पणम् ॥

---

(१) 'पिण्डदानं' क० ग०

अस्यापवादः पित्रोराब्दिकादौ पूर्वमुक्तः । *त्यक्ताग्नेरपि सांकल्पमुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

अनग्निको यदा विप्र उत्सन्नाग्निस्तथैव च ।
तथा *वृद्धिषु सर्वासु संकल्पश्राद्धमाचरेत् ॥

अशक्तौ पृथ्वीचन्द्रोदये बृहन्नारदीये—

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु *पाचयेत् ।
पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

देवलः—

*पिण्डमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः ।
श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते भवेन्निरशनोऽपि वा ॥

इति स्मरणात् । *त्यक्ताग्नेरिति ।

त्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।
अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात्संकल्प्य भोजयेत् ।

इति यमेन संकल्पश्राद्धे त्यक्ताग्निरूपकर्तृविशेषनियमनात् । *वृद्धिष्विति । साग्निकस्यापि संकल्पविधिना वृद्धिश्राद्धं पुनर्विधानात् । द्रव्याभावे ब्राह्मणभोजनपर्याप्तपक्वान्नामान्यतरा(?)भावे । द्विजाभावे श्राद्धयोग्यद्विजाभावे । एष एव 'अभावे द्रव्यविप्रयोः' इत्यस्यार्थः । *पाचयेदिति । णिच् भार्याभिप्रायेण । पैतृकं सूक्तम् "उदीरतामवर उत्परास" इत्यष्टर्चम् । होमं चतुःकृत्वः कुर्यात् । एतच्च महैकोद्दिष्ट एव "होतव्यमनलेऽथवा" इति गोभिलीयैकवाक्यत्वात् । अन्यत्र त्वाह-*पिण्डमात्रमिति । आमहेमश्राद्धाशक्तौ—

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा ।
कर्त्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेनैङ्गुदेन वा ॥

गुडेन वेति वा पाठः । इदं च देवीपुराणे पिण्डसाधनद्रव्या-

वृद्धवसिष्ठः—

किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु *उदकुम्भादिकं द्विजे ।
*तृणानि वा गवे दद्यात् पिण्डान्वाप्यथ निर्वपेत् ॥
*तिलदर्भैः पितॄन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्वकम् ॥

हेमाद्रौ भविष्ये—

अग्निना वा दहेत् *कक्षं श्राद्धकाले समागते ।
तस्मिन्वोपवसेदह्नि जपेद्वा श्राद्धसंहिताम् ॥

श्राद्धसंहिता समन्त्रश्राद्धसंकल्पः । विष्णुवराहपुराणयोः—

असमर्थोऽन्नदानस्य (१)धान्यमामं स्वशक्तितः ।

शक्तपरम् । *उदकुम्भादिकमिति । आदिना—

अपि मूलैः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्वीत नतु प्राप्तं विलङ्घयेत् ।

इति हारीतोक्तं फलादिदानम्;

निवासमेव वा दद्यात् पिण्डं वाप्यथ निर्वपेत् ॥

इति भविष्योक्तं निवासदानं च ग्राह्यम् । *तृणानीति गोभोजनपर्याप्तानि तृणानि दद्यात्;

यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाह्निकम् ।

इति पितृवचनात् । नापि स्वयं छेत्तव्यानि "यतः कुतश्चित्" इत्युक्तेः । *तिलदर्भैरिति । तिलसंख्यापि—

तिलैः सप्providedाष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिम् ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥

इति पितृवचनात् । तदसंभवे तिलान्वापीति तिलदानम्,

तत्राप्यसामर्थ्ययुक्तः कराग्रावस्थितांस्तिलान् ।
प्रणिपत्य द्विजाग्र्याय कस्मैचिदुपदास्यति ॥

इति वचनात् । *कक्षं गिरिदरीति श्राद्धसारः । अत्र पि-

---

(१) 'धान्यमाशं' छ० 'धान्यं मांसं' ग०

प्रदास्यति तिलान्वापि स्वल्पां वापि च दक्षिणाम् ॥
सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।
*पूर्वादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥
न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्नं
श्राद्धोपयोगि स्वपितॄन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरौ मयैतौ
भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।
यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति भारत ॥

प्रभासखण्डे—

गत्वारण्यममानुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः ।
निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो माऽनृणं कृथाः ॥
न मेऽस्ति वित्तं न धनं न भार्या
श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि ।
वनं प्रविश्येह तु तन्मयोच्चै-
र्भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥
श्राद्धर्णमेतद्भवतां प्रदत्तं
मह्यं दयध्वं पितृदेवताद्याः ।
आख्याय चोत्क्षिप्य भुजौ ततो वै
दिवा च रात्रिं समुपोष्य तिष्ठेत् ॥
भवेत्स वै तेन कृतेन तेषा—
मृणेन मुक्तः पितृदेवतानाम् ॥

इत्यनुकल्पः ॥

अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम् । *दर्शे षट् प्राणा-

त्र्ये प्राचीनावीतित्वादयो धर्मा द्रष्टव्याः । *पूर्वादीति । सूर्यादीति पाठान्तरेपि अयमेवार्थः । *दर्शे इत्यादि ।

यामाः। वृद्धौ त्रयः। *संस्कारेषु जातकर्मादिचूडान्तेषु सांतपनम् *आद्ये चान्द्रं वा। अन्यसंस्कारेषूपवासः। *सीमन्ते चान्द्रमिति विज्ञानेश्वरः। *आपदि नवश्राद्धैकादशाहेषु भोजने कार्यः। द्वादशाहे ऊनमासे च पादोनः। द्विमासे त्रिपक्षे ऊनषष्ठोऽनाब्दयोश्चार्धकृ-

---

भरद्वाजः—

भुङ्क्ते चेत्पार्वणश्राद्धे प्राणायामान्षडाचरेत्।
उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्तं प्रकीर्तितः॥
प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने।
असरूपे स्मृतं नक्तं व्रतपारणके तथा॥
द्विगुणं क्षत्रियस्यैतत्त्रिगुणं वैश्यभोजने।
साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत्स्मृतं शूद्रस्य भोजने॥ इति।

तत्र त्रिमासादीत्यापद्विषयमिति मयूखः। *संस्कारेष्विति।
भरद्वाजः—

निवृत्तचूडहोमे तु प्राङ् नामकरणात्तथा।
चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि॥
अतोन्येषु तु भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः।
नियोगादुपवासेन शुद्ध्यते निन्द्यभोजने॥ इति।

(सं(१)स्काराङ्गश्राद्धभोजने इत्यर्थो मिताक्षरासंमतः। व्यासः।) *आद्ये इति। बौधायनः—

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥ इति।

सान्तपनं त्वशक्तपरमिति भावः। ब्रह्मौदने आधानाङ्गभूते सोमसाहचर्यात्। *सीमन्ते इति। सान्तपनवाक्यस्य "ब्रह्मौदने च सोमे च" इति बौधायनवाक्येन बाधात्। *आपदीति।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति छ०

च्छ्रः । त्रिमासाद्याब्दिकान्तेषु सपिण्डने च पादकृच्छ्र उपवासो वा । गुरुद्रव्यार्थभोजनेऽर्धम्। जपशीले तदर्धम्। अनापदि तूनमासान्तेषु चान्द्रं कार्यं वा। द्विमासादौ पादोनम्। त्रिमासादावर्धकार्यः। आब्दिके पादोनकार्यः। पुनराब्दिके एकाहः। *क्षत्रियादिश्राद्धेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि ज्ञेयानि। *चण्डालसर्पश्वादिहतपतितक्लीबादिनवश्राद्धे चान्द्रम्। आद्यमासिकान्ते चान्द्रं पराकश्च। द्वादशाहादौ पराकः। द्विमा-

---

विष्णुः—

प्राजापत्यनवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके।
त्रैपक्षिक तदर्धं तु पञ्चगव्यं द्विमासिके॥ इति।

इदं चापद्विषयम्। अनापदि तु—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मिश्रके।

मिश्रके मासिके।

एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते।

इति हारीतोक्तं द्रष्टव्यम्। मिश्रकमेकादशाहम्। नवश्राद्धमित्येतदाद्यनवश्राद्धपरम्। प्राजापत्यं तु मिश्रके इत्येतदाद्यमासिकपरम्। द्वितीयनवश्राद्धादिषु चतुर्विंशतिमते—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनं चाद्यमासिके।
त्रैपक्षिके तदर्धं स्यात्पादौ द्वौ मासिके ततः॥
पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षण्मासे च तथाब्दिके।
त्रिरात्रं चान्यमासेषु प्रत्यब्दं चेदहः स्मृतम्॥ इति।

*क्षत्रियादीति। प्रमाणमुक्तम्। यत्तु मिताक्षरायां पराशरमाधवीये च—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः।
त्रैपाक्षिके सान्तपनं कृच्छ्रं मासद्वये स्मृतम्।

सादावतिकृच्छ्रः । त्रिमासादौ कायः । आब्दिके पादः । अभ्यासे सर्वं द्विगुणम् । आमहेमसंकल्पश्राद्धेषु तत्तदर्धानि । यतिर्ब्रह्मचारी चोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा त्रीनुपवासान् प्राणायामान्घृताशनं चाधिकं कृत्वा व्रतशेषं

क्षत्रियस्य नवश्राद्धे व्रतमेतदुदाहृतम् ।
वैश्यस्यार्धाधिकं प्रोक्तं क्षत्रियात्तु मनीषिभिः ॥
शूद्रस्य तु नवश्राद्धे चरेच्चान्द्रायणद्वयम् ।
सार्धचान्द्रायणं मासे त्रिपक्षे त्वैन्दवं स्मृतम् ॥
मासद्वये पराकः स्यादूर्ध्वं सान्तपनं स्मृतम् ॥ इति,

तत्प्रकारान्तरं बोध्यम् । *चण्डालेति ।

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके स्मृतः ।
पक्षत्रयेऽतिकृच्छ्रं स्यात्षण्मासे कृच्छ्रमेव तु ॥
आब्दिके पादकृच्छ्रं स्यादेकाहः पुनराब्दिके ।
अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति शङ्खवचनं तस्य चण्डालादिहताविषयत्वेन स्तेनपतितक्लीबाद्यपाङ्क्तेयविषयत्वेन च माधवविज्ञानेश्वरादिभिर्व्याख्यानात् । अत्र मासिकमाद्यं, द्वितीयादिषु प्रायश्चित्ततारतम्यं कल्प्यम् । षण्मासे इत्यत्रोनषाण्मासम् । आब्दिके इत्यत्रोनाब्दिकं च बोध्यम् । न दोष इति पूर्ववदिति शेषः ।

चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
पतनानाशकैश्चैव विषोद्बन्धादिभिस्तथा ।
भुक्त्वैषां षोडशश्राद्धे कुर्यादिन्दुव्रतं द्विजः ॥ इति ।

तथा—

अपाङ्क्त्यान्नमुद्दिश्य श्राद्धमेकादशेऽहनि ।
ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वाऽन्नं शिशुचान्द्रायणं चरेत् ॥

समापयेत् । अनापदि द्विगुणम् । *दर्शादौ दशगायत्रीमन्त्रिता आपः पिबेत् षट्प्राणायामा वा । संस्कारेषु चौले कृच्छ्रः । सीमन्ते चान्द्रम् । अन्येषूपवास इति दिक् । *अत्र माधवमिताक्षरादौ क्वचिद्विरोधो विषयभेदात्परिहार्यः । एकादशाहे चान्द्रं पुनःसंस्कारश्चेति प्रायश्चित्तकाण्डे हेमाद्रिः । यत्तूशनाः—

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग् द्विजः । इति,

तदनुक्तप्रायश्चितश्राद्धपरामिति विज्ञानेश्वरः ॥

आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति ।
संकल्पितेऽथ भुक्त्वा तु त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ॥

इति भरद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । आमश्राद्धे इत्येतन्नवश्राद्धे । ब्रह्मचारिणस्तु बृहद्यमः—

मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ इति ।

इदमज्ञानविषयम् । ज्ञाने तु—

मधु मांसं च योऽश्नीयाच्छ्राद्धं सूतकमेव वा ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

आमश्राद्धे तु सर्वत्रार्धम्,

आमश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यादि सर्वदा ।

इति षट्त्रिंशन्मते विशेषाभिधानात् । आपस्तम्बः—

याजकान्नं नवश्राद्धं सङ्ग्रहे चैव भोजनम् ।
स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ इति ।

स्त्रीणां सङ्ग्रहो विवाहः । *दर्शादाविति । "दशकृत्वः पिबेदापः" इत्यग्रिमवचनात् । अत्र स्वोक्तप्रकारे मिताक्षरामाधवयोर्विरोधं स्वयमेव परिहरति—*अत्रेति । *मिताक्षरादाविति ।

अथ क्षयाहश्राद्धम् । *तत्स्वरूपमाह हेमाद्रौ व्यासः—

*मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः ॥

नारदीये—

*पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

अत्र चान्द्रं मानं ज्ञेयम्,

आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ।

आदिना निबन्धान्तरग्रहः । तेन गुरुद्रव्यादावित्यादिषु प्रमाणं तद्विरोधपरिहारादि च पारिजातमदनरत्नादिषु बोध्यमिति । *तत्स्वरूपं क्षयाहस्वरूपम् । *मासेति । यो यस्मिन्नहनि म्रियते तस्य तथाभूतं तं प्रत्यब्दं क्षयाहं विदुरित्यन्वयः । अहनि अहोरात्रे तथाभूतं तत्सजातीयम् । मासपक्षतिथिस्पृष्टे इति विशेषणवशेन तथाभूतमित्यनेन मरणाधिकरणतिथिसाजात्यं लभ्यते । तच्च तन्मासतत्पक्षगतत्वेन प्रतिपत्त्वादिना च । एवञ्च तद्रूपेण मरणाधिकरणतिथिसाजात्यवत्तिथिमादाय तादृशतिथिमदहोरात्रं क्षयाहः वत्सरान्ततिथेश्च मृतिसम्बन्धाभावात्तदुत्तरवत्सराद्यतिथिरेव तादृशी । सांवत्सरिकश्राद्धाधिकरणाहोरात्रस्य तत्तिथ्या स्पर्शः । शास्त्रतः श्राद्धयोग्यत्वेन निर्णीतया मरणाधिकरणाहोरात्रस्य तत्तिथिस्पर्शो न त्रिमुहुर्त्तादिः किन्तु मरणकाले इत्याह—*पारणे इति । तस्माद्वर्षान्ते भवं वार्षिकमिति व्युत्पत्त्या वत्सरान्ते जाते मृततिथिमदहोरात्रं लभ्यते । एवञ्च क्षयाहश्राद्धस्य द्वितीयादिसंवत्सराद्यमृतितिथिसम्बन्धेनैवोत्पन्नत्वात्प्रथमसंवत्सराद्यायां मरणतिथौ न प्राप्तिरिति माधवानुयायिनः । वर्षे वर्षादौ भवं वार्षिकमिति व्युत्पत्त्या मासे मासादौ भवं मासिकमितिवत्प्रथमादिमासवर्षाद्यतिथिषु आब्दिकाद्यधिकरणत्वं प्रतीयते । आद्यवर्षीयप्रथमतिथेरेव मरणाधिकरणत्वात्सा द्वितीयादिवर्षीयप्रथमतिथिरेव च त-

त्सदृशीति तद्वदहोरात्रं तथा भूतं क्षयाह इति शूलपाण्यादयः। एतदभिप्रेत्यैव "आद्यमेकादशेऽहनि" इति याज्ञवल्क्यवाक्ये आद्यपदमाद्यमासिकाद्याब्दिकयोः प्राप्त्यर्थमिति भट्टनारायणभट्टादयः।

चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः।
अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिन्हितम्॥

इति लघुराहीतम्। अस्यार्थः—यतः सूर्यः कालवशात्कदाचिच्चक्रवन्मन्दादिगत्या परिवर्त्तेत गच्छेदतः सांवत्सरं श्राद्धम् मासचिन्हितमेव कार्यम्। एतदुक्तं भवति–चान्द्रमासश्च शुक्लादिश्चान्द्रः। तथाहि, अस्ति तावद्यदिवार्षिकं श्राद्धं यत्पक्षगतायां यस्यां तिथौ निधनं तद्राशिस्थे सूर्ये तत्पक्षगतायां तस्यां तिथौ सौरमानेन क्रियते तदा यदि कदाचित्सूर्यस्तुलादिमेषान्तं तीव्रं गच्छन् तां तिथिं न गच्छेत् तदा तल्लोपप्रसङ्गः, तद्राशिसूर्ये तत्तिथेरभावात्। यदि वा कदाचिन्मेषादितुलान्तं मन्दं गच्छन् तां तिथिं द्विः स्पृशेत् तदा तत्कालावच्छिन्नजीवनस्य निमित्तस्य सत्त्वादावृत्तिः स्यात्। गुणभूतकालानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वे तु श्राद्धस्याविनिगमः स्यात्। अतो मासो ग्राह्य इति। स च––

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः।
अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ॥

इति लक्षितः शुक्लादिश्चान्द्रः तद्ग्रहणे तु न लोपादिप्रसक्तिः। एवञ्च हेतुवशादेतादृशरीत्यैव यत्र लोपादिप्रसक्तिस्तादृशं मासिकमपि जन्मतिथ्यादिकर्त्तव्यं सांवत्सारिकवदेव कार्यमित्यपि लभ्यते। मासमासान्यचिन्हितत्वभ्रमं वारयति स एव—

मासचिन्हं तु कर्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि।
यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः॥ इति।

यन्मासचिन्हं कर्म सांवत्सरिकादि कर्त्तव्यं तन्माघाद्यं पौषादि-

इति (१)गर्गोक्तेः। *मलमासमृतस्य तु सौरम्,
मलमासमृतानां तु सौरं मानं *समाश्रयेत्।
इति हेमाद्रावुक्तेः। एतन्मृतमासस्यैवाधिक्ये ज्ञेयम्।

विशेषचिन्हितम् कार्यम्। चैत्रादिति वक्तव्ये पौषमाघेत्युक्तिः। सौरयोस्तयोः सर्वथा पुष्यमघायोगासम्भवाभिप्रायेण। आद्यपदेनाश्विनग्रहः। क्रमेण कन्याधनुर्मकरस्थे सूर्ये सत्याश्विनपौषमाघपौर्णमासीषु अश्विनीपुष्यमघानक्षत्राणि न सन्त्येव पौर्णमास्यन्ते सूर्याचन्द्रमसः सप्तमराशिस्थत्वनियमात्। सूर्याचन्द्रमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासीति सिद्धान्तात्। स च सप्तमराशिस्थत्व एव; उभयतः परिगणने सप्तमराशेरेव विप्रकृष्टत्वात् इति तेषु विप्रकृष्टत्वव्याघात एव। तथा माघे मकरस्थे सूर्ये मकरात्सप्तमराशिः कर्कः तत्स्थत्वं पूर्णिमायां चन्द्रस्यापेक्षितं मघायोगे तु सिंहराशिगतत्वाच्चन्द्रस्य सूर्यादष्टमराशिस्थत्वमायाति, तच्च बाधितमेवेति। एवमन्यत्रापि। मेषवृषमिथुनकर्कसिंहतुलावृश्चिककुम्भमीनस्थे च कदाचित्तत्पौर्णमासीषु तत्तन्मासनक्षत्रयोगः सम्भवतीति तत्तद्राशिस्थसूर्याचन्द्रमसः सप्तमराशिस्थत्वसम्भवान्न सौरे विप्रकृष्टत्वव्याघातः। यद्यपि चान्द्रपौर्णमासीष्वपि न नियमेन तत्तन्नक्षत्रयोगस्तथापि तद्योग्यतया योगनिमित्तो व्यपदेशः। पाकमकुर्वत्यपि सूपकारे पाचकव्यपदेशवत्। नन्वेवं—

यस्मिन् राशौ गते सूर्ये विपत्तिं यान्ति मानवाः।
तेभ्यस्तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया॥

इत्यादीनां का गतिरित्यत्राह—*मलमासमृतस्य त्विति। *समाश्रयेदिति।

स एव दिवसस्त(२)स्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु।

इत्युत्तरार्धम्। (य(३)स्मिन् राशावित्येतत्,

---

(१)'गार्ग्योक्तेः' क० छ० (२)'तत्र' च०। (३)धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति च०।

ब्राह्मे—

प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोः*मृतेहनि ।
पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैवहि ॥

अपुत्रस्येति भ्रात्राऽप्यन्वयः । ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्या*नावश्यकत्वार्थम् । मदनरत्ने भविष्ये—

प्रतिसम्वत्सरश्राद्धे नाधिमासं विवर्जयेत् ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डोदकादिषु ॥

इत्येतच्च मलमासमृतस्य यदा स एव मलमासस्तदा मलमासे तस्मिन्कर्त्तव्यताप्रतिपादकं, पूर्वोक्तदूषणगणग्रासात् ।

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मृताहे तन्मलिम्लुचे ।
कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्र तु ॥

इति शातातपेनैव तेषां विषयदानात् ।) तथाच मलमासमृतस्य प्रथमाब्दिकं यन्नामके मलमासे मृतस्तन्नामके द्वितीयाब्दाद्ये शुक्लपक्षादिके मासि मृतपक्षीयमृततिथौ कार्यम् । यथा ज्येष्ठे मलमासे सति तत्र कृष्णपक्षमृतस्याषाढकृष्णपक्षे प्रथमाब्दिकं तस्यामान्तमानेन ज्येष्ठकृष्णत्वात् । एवं द्वितीयाब्दादावपि । ज्येष्ठशुद्धमृतस्य तु ज्येष्ठशुद्ध एव तस्यामान्तमानेनापि ज्येष्ठत्वादिति । अत्राधिमासमृतस्य द्वितीयाद्यब्दे तु न सौरविधिः । प्रथमाब्दिकं प्रकृत्यैव एतदभिधानाद्धेमाद्रिप्रभृतिभिरपि तन्मात्रविषयत्वप्रदर्शनात् । एवञ्चात्राधिकान्तरे सौरविधानात् द्वितीयाब्दादौ सौरः कुतो न भवतीति तु न शङ्क्यम्, अधिकान्तरे सौरविधानवशादेव द्वितीयाब्दादौ चान्द्रासिद्धेरिति । अत्र शुद्धमासे मृतस्य प्रथमाब्दिकं मलमास एव । द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्ध एव नाधिके नाप्युभयोरिति ग्रन्थ एवोक्तं मलमासे । *मृतेऽहनीति । मरणाधिकरणातिथिसजातीयायां तिथावित्यर्थः, वत्सरान्तरातिथेर्मृतिसम्बन्धाभावात् । साजात्यं च प्राग्वत् तन्मासतत्पक्षगतत्वेन प्रतिपत्त्वादिना च । प्रतिसंवत्सरमिति वीप्साश्रवणात्प्रतिसांवत्सरिकं नित्यम् । *अनात्र-

सर्वेषामेव श्राद्धानां *श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ।

तथा—

भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ॥

तच्च नानास्मृतिष्वेकोद्दिष्टं पार्वणं चोक्तम् । आद्य-माह यमः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः ।
मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ॥

व्यासः—

एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेऽहनि ।
एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ॥
अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः ॥

अन्त्यमाह शातातपः—

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात पार्वणवत्सदा ।

इत्यकर्त्वार्थमिति,

न पुत्रस्य पिता कुर्यान्नानुजस्य तथाऽग्रजः ।
अपि स्नेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना ॥

इति पूर्वमुक्तेः । अत्र पित्रग्रजाभ्यां पुत्रानुजयोः सपिण्डीकरणं न कार्यमिति प्रतीयते नतु सर्वथेति । अन्येन तयोस्तदपि कारणीयम् । सांवत्सरादिकं तु पित्रग्रजाभ्यां तयोः स्वयमपि कार्यम् । नतु नित्यं, 'स्नेहेन' इत्युक्तत्वात् । स्नेहः मृताभ्युदयकामना । *श्रेष्ठं श्रेयःकारकम् । एतेन तदकरणे श्रेयोहानेः सूचनान्नरकप्राप्तिः सूच्यते इति नित्यत्वसिद्धिः । भोजकं श्राद्धमिति योजना तद्वशादामहेमाद्यनुकल्पनिवृत्तिः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना नामेन न क्वचित् ।

प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं (१)छागलेयोदितो विधिः ॥
यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।
विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥

अत्रौ*रसक्षेत्रजयोः पार्वणं दत्तकादीनामेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः । *साग्नेः पार्वणं निरग्नेरेकोद्दिष्टमित्यपरः । *तद्दूषणं मिताक्षरादौ ज्ञेयम् । कल्पतरुस्तु

इति वचनाच्च । *औरसेति ।

औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इति जाबालवचनात् । *साग्नेरिति ।

वर्षे वर्षे पितुः कुर्यात्पार्वणं चाग्निमान्द्विजः ।
पित्रोरनग्निमान्धीमानेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति सुमन्तूक्तेः । *तद्दूषणमिति । आद्यपक्षो नियुक्तः । औरसस्यापि--

एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणम् ॥

इति पैठीनसिना एकोद्दिष्टोक्तेः "प्रत्यब्दम्" इति जातूकर्ण्यवाक्यस्य क्षयाहातिरिक्ताक्षय्यतृतीयामाघीवैशाख्यादिश्राद्धपरत्वेन सुयोज्यत्वादाब्दिकपरत्वाभावाच्च । यत्तु —

पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् ।
सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतेऽहनि ॥ इति,

तदपि व्यवस्थापकं किन्तु औरसेन पितुः पार्वणं कार्यं भिन्नगोत्राणां मातुलादीनां त्वेकोद्दिष्टमित्यर्थकम् । अन्त्योऽपि न युक्तः,

अनग्नयश्च ये विप्रा ये च साग्नय एव च ।
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

---

(१) 'छागलेनो' ग.

*'साग्न्योरौरसक्षेत्रजयोः पार्वणम् । निरग्निकयोस्त्वेकोद्दिष्टम्' इत्याह । अपरार्केप्येवम् । *दत्तकादयो दश पुत्रास्तु साग्नयो निरग्नयश्चैकोद्दिष्टमेव कुर्युः;

प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।
कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ॥

इति जातूकर्ण्योक्तेः । यदा तु दत्तकस्य पिता दर्शे महालये वा मृतस्तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । वस्तुतस्तु सर्वेषां *पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्रीहियववद्विकल्पः । स च *देशाचाराद्व्यवस्थित इति सर्वनिबन्धसिद्धान्तः । अत एव पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः--

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि ।

इत्युक्त्वाह--

देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथा परे ।

इति पार्वणनिषेधादिति । *साग्न्योरिति । "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ" इति जाबालस्य--

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् ।
पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्ये विशेषणात् । "प्रत्यब्दं पार्वणेनैव" इति प्रकृतयोरौरसक्षेत्रजयोरनग्नित्वे एकोद्दिष्टं विदधता सुमन्तुना तयोः साग्नित्वे पार्वणस्य परिशेषादेव सिद्धेश्च । नन्वेवमेतन्मते इतरपुत्राणां कथमित्यत्राह-*दत्तकादय इति । *पार्वणेति ।

अमावास्याक्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इत्यग्रिमस्य समूलत्वे पार्वणं निर्मूलत्वे एकोद्दिष्टमित्यर्थः । *देशाचारादिति ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

सूरयः श्राद्धमिच्छन्ति पार्वणं च (१)क्षयाह्न्यपि ॥ इति

तच्च केवलपितॄणां, न सपत्नीकानामिति हेमाद्रिः ।
अत्र मातामहा न कार्याः;

कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । कर्षूसमन्वितं सपिण्डनम् । यै-रेकोद्दिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार्वणमेव ।

अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
पार्वणं तस्य कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन ॥

इति शङ्खोक्तेः । एवं संन्यासिनोऽपि ।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह ।
सपिण्डीकरणाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदा ॥

इति प्रचेतसोक्तेः । वायवीये—

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि ।
महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणं हि तत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः—

संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ।
तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेऽपि च सत्तमैः ॥

चन्द्रक्षयानाशकसंयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिण्डः ।
सपिण्डितानामपि चाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि ।

तथा—

*भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठो भ्रातानुजस्य च ।
दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥

इति वचनाद्वंशपरम्परायाताचारव्यवस्थितेरिति भावः । *भ्रा-तुरिति । अत्रानुजस्य सांवत्सरिके उक्तं प्राक् । प्राञ्चस्तु—

---

(१) 'क्षयेहनि' क.

दैवहीनमेकोद्दिष्टम् । ज्येष्ठो भ्राताऽनाद्यगर्भजः ।
तथा च तत्रैव शातातपः—

अनाद्यगर्भज्येष्ठोऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते ।
ऋते सपिण्डनात्तस्य (१)न वै पार्वणमाचरेत् ॥

आद्यगर्भे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेत्यर्थः । मातुस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः—

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् पुत्रः पित्रे सदा द्विजः ।
तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं चान्यदेव वा ॥

*यत्तु तेनैवोक्तम्—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।
पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु ॥ इति ।

तत्सापत्नमातृपरम् । यत्तु वृद्धपराशरः—

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एवा(२)स्य तु कुर्वीत पिण्डदानादिकक्रियाम् ॥
पार्वणं तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद् भ्रातृजेन तु ।
पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुच्चरेत् ॥ इति,

तत्पितृवद्देशाचारवद्व्यवस्थितमिति पृथ्वीचन्द्रः । *श्राद्धदीपकलिकायां चतुर्विंशतिमते तु—

प्रतिसम्वत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

इति मानवे एवकाराज्ज्येष्ठस्यैव कार्यं न कनिष्ठस्य । "ज्येष्ठो भ्राताऽनुजस्य च" इति च देशाचारव्यवस्थितमित्याहुः । *यत्त्विति । पितृव्यभ्रात्रिसत्र योग्यतया पितृव्यादिपदस्यापुत्रपितृव्यादिपरत्वेन तेषामेकोद्दिष्टनियमे सतीति शेषः । दाक्षिणात्यानुष्ठानपक्षमाह—*श्राद्धदीपेत्यादि इत्युक्तमित्यन्तेन । अपुत्र-

---

(१) 'नैव' क. छ. (२) 'स एव तस्य कुर्वीत' क. छ.

पितृव्यभ्रातृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।
एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः ॥
अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुश्चैवाग्रजन्मनः ।
मातामहस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ॥

इत्युक्तं, तत्पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि पार्वणमेव;

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ।

इति सुमन्तूक्तेश्चेति निर्णयामृते उक्तम् ।

अन्ये त्वेतत्पाक्षिकपार्वणपरमाहुः । अत एव—

भर्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहात्पार्वणमाचरेत् ।
न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

स्येति अग्रजन्मन इति च पितृव्यभ्रात्रोरुभयोरेवान्वेति । तेन कनिष्ठयोस्तयोरेकोद्दिष्टं कार्यम् । इदं तु बोध्यं—मातापितृमातामहभिन्नानां दर्शश्राद्धादि न कार्यं विशेषवचनाभावात् पितृव्यभ्रात्रित्यादिजातूकर्ण्यादिवचनानां च क्षयाहे प्रकृत्यैव पाठादितरेषां तत्रैवोपसंहारात् । तीर्थमहालयादिश्राद्धे तु विशेषवचनादेव भवतः । पत्न्यास्तु दर्शेऽप्यधिकारः;

अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकर्म समाचरेत् ।

इति वाक्यात् । पुत्रवदिति वतिना श्राद्धक्रियातौल्ये उक्ते तत्कर्तृकश्राद्धवदेव देवता लभ्यते परन्तु तत्पित्रादीनां भर्तृत्वादिनैव तन्मातामहानां च पितृत्वादिनैवोद्देश्यत्वं यं प्रति येन रूपेण सम्बन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । तथाच "स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यः" इत्यादिवाक्यमेतदर्थप्रकाशकम् । प्रत्याब्दिकादौ तु तन्मातामहानामसत्त्वादेव स्वपितृत्वादिनाऽप्यप्राप्तौ सर्वकालमित्येतद्दर्श-

इति वचनं क्षयाहे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैः । 'स्वभर्तृप्रभृति त्रिभ्यः' इत्यनेन विरोधाच्च ।

अपुत्राणां (१)त्वाह हेमाद्रावापस्तम्बः--

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥
मित्रबन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारिभ्य एव च ।
दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सर*मतोऽन्यथा ॥

पारिजाते तु अन्यथा पार्वणमित्युक्त्वा सर्वत्र पार्वणमित्युक्तम् । एकोद्दिष्टवाक्यानि तु तीर्थमहालयपराणीत्युक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगार्ग्यः--

मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या ।
तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणं पिण्डनादृते ॥

प्रचेताः--

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।
अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

अपत्नीनां ब्रह्मचार्यादीनाम् । मार्कण्डेयपुराणे--

*प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।

दिपरम् यत्तु यत्र तथैव चेत्यस्य त्रिभ्य एवेत्यर्थेऽपि अपुत्रकपितुरेवेदं पार्वणविधानमिति । तन्न, अपुत्रत्वाश्रवणात् । महालयतीर्थादौ तु श्वश्रूपार्वणमपि तस्याः कृताकृतमिति नवदैवत्यं मातृपार्वणेन द्वादशदैवत्यमप्याहुः । स्वमातामहपार्वणेन पञ्चदशदैवत्यमिति चाहुः । स्वमातामहीपार्वणेनाष्टादशदैवत्यमपि केचित् । एतत्सर्वमपुत्रविषयमिति नव्याः । पित्रादौ जीवति तु द्वारलोपात्पार्वणलोप एवेति प्रपञ्चितं प्राक् । *अतोऽन्यथा पार्वणादन्यथा । एकोद्दिष्टमिति यावत् । *प्रतिसंवत्सरमिति । यथान्यायमे-

---

(१) 'ततः' ग. (२) 'चाह' ग.

मृताहनि यथान्यायं *नृणां यद्वदिहोदितम् ॥

नृणामिति दृष्टान्ताद्धोविप्रहतपाखण्ड्यादीनां सपिण्डानामभावेऽपि सांवत्सरमेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति शूलपाणिः । अत्रिवृद्धवसिष्ठौ--

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।
भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥
पितृव्यगुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

यत्तु जातूकर्ण्यः—

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।
मातामहस्यासुतस्य श्राद्धादि पितृवद्भवेत ॥ इति,

तदावश्यकत्वार्थं नतु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः । युक्तं त्वेवम् ।

मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।
तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः ॥

इति पुलस्त्योक्तेर्मातामहस्य पार्वणमेव । तत्साहचर्यात् पितृव्यादौ तथा ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं (१)च पार्वणम् ।

इति क्षयाहोक्तोपक्रमे पुलस्त्योक्तेश्च विकल्पः । केचित्त्वापस्तम्बादिवाक्यानि--

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।

इत्यस्य पितृव्यादिपरत्वादकृतसपिण्डनपितृव्यादि-

कोद्दिष्टं कार्यमित्यन्वयान्मातुर्यथाचारमेकोद्दिष्टम् इतरासां च तन्मात्रं लभ्यते । *नृणामिति । अत्र यथाचारमेकोद्दिष्टमन्येषां तु तन्मात्रमिति रीतिरुक्तैव ।

इति क्षयाहश्राद्धम् ।

---

(१) 'न' ग०

पराणीत्याहुः। माता सपत्नमाता। एकोद्दिष्टं तु कनिष्ठपरमिति। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम्। विशेषस्त्वधिकारिनिर्णये प्रागुक्तः। केचित् पुत्रान्तराभावेऽपि पि(२)तामहवार्षिकमप्यावश्यकम्,

पुत्राभावे च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता।
वित्ताभावेऽपि सच्छिष्यः कुर्यात्तस्यौर्ध्वदेहिकम्॥

इति मार्कण्डेयपुराणादित्याहुः। तन्न,

पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम्।
इति कातीये विशेषोक्तेः॥

अथ क्षयाहद्वैधे निर्णयः। तत्रैकोद्दिष्टं *मध्याह्ने कार्यम्। मध्याह्नश्च पञ्चधा विभक्ते दिने तृतीयभाग इति माधवः।

आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु (३)मध्यमे।
पार्वणं चापराह्णे तु *प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्॥

इति हारीतोक्तौ प्रातःशब्दसाहचर्यात्। *तत्रापि

---

*मध्यान्हे इति। यस्त्वपराह्णः पितॄणामित्यपराह्णः यश्च पित्र्यं चास्तमिते रवौ इति सामान्यः योऽपि च—

दैवे कार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः।
पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः॥

इतिवृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेरस्तमयः स सर्वोऽपि "एकोद्दिष्टं तु मध्यतः" इत्यतिप्रतिपदोक्तेन मध्याह्नेनापोद्यत इति भावः। *प्रातरिति। प्रातःकालश्च त्रेधादिपक्षेषु नेति। अनायत्या पञ्चधाभागः सिद्ध्यति। एवञ्चात्र पूर्वाह्णः द्वितीयभागः। सायाह्नस्त्वर्थतो लभ्यते। कुतपः अष्टमो मुहूर्त्तः। आरम्भसमाप्तिकालौ दर्शयति—*तत्रापीति। *कुतपप्रथमे इति। कुतपाद्यन्तभागयोरि-

---

(१) 'मातामह' क० (२) 'मध्यतः' क० छ०

कुतपादिषु मुहूर्तद्वितये ज्ञेयम् ;

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥

इति गौतमोक्तेरेतत्परत्वात् । रौहिणो नवमो मुहूर्तः । मैथिलाः श्राद्धकौमुदी चैवम् । अन्यथा--

ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्तपञ्चकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥

इत्यादिविरोधात् । दीपिकापि "एकोद्दिष्टमुपक्रमेत कुतपे" इति । माधवीये व्यासोऽपि--

*कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥

तेन कुतपादिरौहिणान्तो मुख्यः कालः ।

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । *दिनद्वये तद्व्याप्तौ (१)अंशेन समव्याप्तौ च पूर्वा । *विषमव्याप्तावाधिक्येन निर्णयः । अव्याप्तौ पूर्वैव, परविद्धाया निषेधात् । (२)स च वक्ष्यते । पूर्वदिने ग्रहणे रौहिणलङ्घनापत्तेः परैवेति गौडाः । शुक्लकृष्णवशात्खर्वदर्पाद्यैर्वा व्यवस्थेत्यन्ये । *तन्न, परविद्धानिषेधप्राबल्यात् । अत्र मूलं कालमाधवीये ज्ञेयम् ।

च्छयोपक्रमकालत्वविकल्पः । *दिनद्वये इति । अस्तमयवचनानुग्रहात् । *विषमेति ।

अल्पापराह्णे त्याज्या स्याद्ग्राह्या सा चाधिका भवेत् ।

इति दर्शश्राद्धोक्तन्यायात् अत्रापि आधिक्येन निर्णय इत्यर्थः । मतद्वयमपि दूषयति-*तन्नेति । शुक्लादिवाक्यं पूर्वोत्तरयोस्तिथ्योः शास्त्रेण प्राप्तिसाम्ये पुरुषेच्छानिवारणार्थमिति निर्णीतम् ।

---

(१) 'अंशेन' नास्ति ग० (२) 'साच पूर्वदिने रौहिण' ग०

पार्वणं त्वपराह्णे कार्यं *पूर्वोक्तवचनात्।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्।
अपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत्॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगौतमोक्तेश्च। पूर्वेद्युरेव परेद्युरेव वाऽपराह्णव्याप्तौ सैव ग्राह्या। दिनद्वये तद्व्याप्तौ तदस्पर्शेऽशतः समव्याप्तौ (१)वा पूर्वैव। विषमव्याप्तौ त्वधिका ग्राह्या,

ह्यपराह्णव्यापिनी स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः।
महती यत्र तद्विद्धां प्रशंसन्ति महर्षयः॥

नह्यत्र प्राप्तिसाम्यसंभवः, परविद्धानिषेधस्मरणात्। एतेन खर्वदर्पादिवाक्यसंचारोऽप्यपास्तः तस्य शुक्लादिवाक्यसमानार्थत्वात्। खर्वदर्पादिवाक्यं च न कर्मकालं बाधितुमलं "ह्रासवृद्धी न कारणम्" इत्युक्तेः। युग्मवाक्यं पित्र्यविषयमिति भावः। *पूर्वोक्तेति। यस्तु—

चतुर्थप्रहरे प्राप्ते यः श्राद्धं कुरुते नरः।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं दाता तु नरकं व्रजेत्॥

इति निषेधः स नापराह्णभागान्तर्भावेण, किन्तु सायाह्नभागान्तर्भावेणेति। ननु—

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः।
कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्॥

इति मार्कण्डेयोक्तपूर्वाह्णस्य का गतिरिति चेत्? देवोद्देशेन क्रियमाणं श्राद्धं शुक्लं फलकामानामुत्साहहेतुतया चित्तप्रसादहेतुत्वात्। पित्रुद्देशेन क्रियमाणं कृष्णं पितृमरणादिस्मारकतया चित्तकालुष्यकारित्वात्। तथाच तादृशस्य शुक्लादेः पक्ष इत्यर्थः। रौहिणमिति चैकोद्दिष्टविषयम्।

(१) 'वा' नास्ति क०

इति मरीचिस्मृतेः ।

*दर्शं च पूर्णमासं च पितुः सांवत्सरं दिनम् ।

(पू(१)र्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यपरार्के नारदोक्तेः ॥

द्य(२)हे तु व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः)

पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या *त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि ॥

इति सुमन्तूक्तेः ।

पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डानित्याङ्गिरसभाषितम् ।

मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या तिथिः पूर्वाऽथवा परा ।

तत्र कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम् ॥

इति त्वेकभक्तविषयमिति भावः । कुतपस्य पार्वणप्रारम्भकालत्वेऽपि "पित्र्यें चापराह्णिकी" इति भविष्योक्तेरपराह्णव्याप्तिमात्रं दर्शितम् । उद्देशक्रमप्रातिलोम्येन नियामकमाह—द्यपराह्णेति । *दर्शं चेति । अंशतः समव्याप्तिपक्षे "द्यहे तु" इति वचनोपन्यासो न संगच्छते । अपराह्णस्पर्शसाम्येऽपि कुतपकालव्याप्तेराधिक्यादित्याशङ्कावारणायेदं परेद्युः कुतपकालव्याप्तेः सत्त्वेऽपि—

प्रायः प्रातरुपोष्या हि तिथिर्दैवफलेप्सुभिः ।

मूलं हि पितृतृप्त्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥ इति,

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।

स पितृभ्यो यतो दत्तो ह्यपराह्णः स्वयंभुवा ॥

इति तिथिमूलत्वास्तमयव्याप्तिरूपाभ्यां गुणाभ्यां पूर्वैवेत्यभिप्रायेणायं निषेध इति भावः । *त्रिमुहूर्त्तेति । इदं च दिनद्वये तदस्पर्शे "न द्यहे" इतिवचनश्रुतस्य त्रिमुहूर्त्तत्वस्य दार्ष्टान्तितयोपयुज्यते । नन्वपराह्णवेलायामसत्त्वे कर्मकालव्याप्तिराहित्यादनुपादे-

---

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति क० (२) 'द्यहेऽप्यव्यापिनी' ग०

इति हेमाद्रौ पाठः। तत्रैव वृद्धमनुः—

न ह्यहर्व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य च या तिथिः।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या *त्रिमुहूर्ता च या भवेत्॥

मदनरत्नेप्येवम्। यत्तु (१)कार्ष्णाजिनिव्यासौ—

अह्नोऽस्तमयवेलायां कलामात्रा यदा तिथिः।
सैव प्रत्याब्दिके ज्ञेया नापरा पुत्रहानिदा॥

इति त्रिमुहूर्तस्तुतिः। पूर्वेद्युः सायं त्रिमुहूर्ताभावे तु परैव;

त्रिमुहूर्ता न चेत् ग्राह्या परैव कुतपे हि सा।

इति कालादर्शे गोभिलोक्तेः। कालादर्शेऽपि—

प्रत्याब्दिकेऽप्येवमेव तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकी।
उभयत्र तथात्वे तु महत्त्वेन विनिर्णयः॥
समत्वे पूर्वविद्धैव ह्यतथात्वेऽपि सा यदि।
त्रिमुहूर्ता भवेत्सायं सर्वेष्टोऽयं विनिर्णयः॥

अन्यत्रापि—

सायंतन्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके
ग्राह्या सा ह्यपराह्णयोर्यदि तदा यत्राधिका सा मता।
तुल्या चेदुभयापराह्णसमये पूर्वा न चेत्तु द्वये
पूर्वैव त्रिमुहूर्तगास्तसमये नो चेत्परैवोचिता॥

माधवपृथ्वीचन्द्रौ तु-'दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्तौ *अंशतः

यत्वमित्यत्राह-*त्रिमुहूर्त्ता चेति। अनेन-

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पष्टा पूर्णा निगद्यते।

इत्यापाद्य साकल्यमपि उक्तं भवति *अंशत इति। इयं च त्रेधा-पूर्वेद्युरपराह्णस्य द्वितीयघटिकामारभ्य प्रवृत्ता परेद्युः तिथिवृद्धा पञ्चघटिका एका। पूर्वेद्युः चरमघटिकामारभ्य प्रवृत्ता परेद्युस्ति-

---

(१) 'कार्ष्णाजिन' क० छ०

समव्याप्तौ च क्षये पूर्वा वृद्धौ परा', *'खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ' इत्युक्तेः।

अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीत(१)तस्य च या तिथिः।
क्षये पूर्वा च कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा॥

इति बौधायनोक्तेः।

क्षयाहस्य तिथिर्या तु अपराह्णद्वये यदि।
पूर्वा क्षये तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा॥

इति बृहन्नारदीयाच्चेत्याहुः। वृद्धिक्षयौ चा*त्र परतिथेर्न तु ग्राह्यतिथेः, तस्याः क्षयेऽपराह्णद्वयव्याप्तेरसंभवात्। तदाह माधवः—

न ग्राह्यतिथिगौ वृद्धिक्षयावूर्ध्वतिथेस्तु तौ॥ इति।

*यत्तु पृथ्वीचन्द्रः—पूर्वोक्तवचनेषु यत्र सायाह्नास्तसमययोगिनी तिथिरुक्ता तत्रापराह्णव्यापिनी ज्ञेया;

सायाह्नस्त्रिमूहूर्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत।

थिक्षयेणैकघटिका द्वितीया। पूर्वापराह्णस्य चरमघटीत्रये सति परापराह्णस्याद्यघटीत्रये सती चेति तृतीया। *खर्वेति। अत्र ग्राह्यतिथिगतौ वृद्धिक्षयौ ग्राह्यौ। *अत्र दिनद्वये अपराह्णव्याप्तावित्यत्र। ननु यत्र परतिथेरपराह्णे स्वल्पः क्षयः तत्र कथं पूर्वा ग्राह्या तिथेर्ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिययाऽपराह्णद्वयव्यापित्वात्? सत्यं, "तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्" इति वचनात्। तिथिनक्षत्रयोगेषु क्षीयमाणेषु स क्षयो यावद्घटीमितः तेभ्यः पूर्वेषु तिथ्यादिषु ज्योतिःशास्त्रेणाऽदृष्टोऽपि ग्राह्यः। एवं वृद्धावपि इत्यर्थः। तथाच परतिथेरपराह्णे यावान्क्षयः तावतः ग्राह्यतिथौ योजनेन परस्याः कृत्स्नापराह्णव्यापित्वात्पूर्वेति। स्वकर्म्मणीत्यस्य स्वं ग्राह्यतिथिः तद्विहितं यत्कर्म तस्मिन्निमित्तभूते इत्यर्थः। *यत्त्विति। दिनद्वये अपराह्णास्पर्शे परे-

---

(१) 'तस्य यदा तिथिः' क० ख०

इति मात्स्यादौ सायाह्ननिषेधात्। यच्च 'त्रिमुहूर्तादिग्रहणं तच्छ्राद्धाहापराह्णरूपत्रिमुहूर्तपरम्' इत्याह। तद्धेमाद्रिमदनरत्नकालादर्शादिग्रन्थविरोधाल्लक्षणापत्तेश्च चिन्त्यम्। तस्मात्पूर्वोक्तमेव साधु। यदा विघ्नवशाद्दिने सांवत्सरश्राद्धं न कृतं तदा रात्रावपि कार्यम्,

मृताहं समतिक्रम्य चण्डालेष्वभिजायते।

इति मरीचिना मृताहातिक्रमे दोषोक्तेः; "न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीतारब्धे वाऽऽभोजनसमापनम्" इत्यापस्तम्बेन गौणकालोक्तेश्चेति माधवः। आरब्धे श्राद्धे विघ्नवशाद्रा(१)त्रिपाते भोजनसमाप्त्यन्तं रात्रौ कार्यम्। शेषसमाप्तिः परदिन एवेति हरदत्तः। ग्रहणदिने वार्षिकप्राप्तौ तद्दिने एवान्नेनामेन हेम्ना वा कुर्यात् नोत्तरदिने

त्याशयेनेदम्। *हेमाद्रीति। एतैः तादृशविषये पूर्वाग्राह्यत्वाभिधानात्। नन्वत्र हेमाद्यादिमतस्य सम्यक्त्वे किं विनिगमकमित्यत्राह—*लक्षणेति। सायान्हादिपदानामपराह्णे लक्षणापत्तेरित्यर्थः। हेमाद्यादीनां तु त्रिमुहूर्तसायान्हव्यापिन्यामस्तमययोगः संभवतीति न तदापत्तिः। *रात्रावपीति। "दिवोदितानि कर्म्माणि" इति पूर्वोक्तवचनात्। *गौणेति। स्वकालादुत्तरो हि कालः गौणकालः। स च प्रकृते सायान्हः तदुत्तरश्च तत्र केनापि निमित्तेनापराह्णातिक्रमे सायान्हो ग्राह्यः;

स्वकालातिक्रमे कुर्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि।

इति व्यासोक्तेः। तत्राप्यसंभवे तु न श्राद्धलोपः कार्यः। "नच नक्तम्" इति तदुत्तरकालमभिप्रेत्यापस्तम्बेनोक्तेरित्यर्थः। नन्वत्र पिण्डसंकल्पस्य पूर्वकृतत्वात् आभोजनसमापनमित्युक्त्या तल्लोपापत्तिरित्यत आह—*आरब्धे इति। तत्र कर्ता उपवासं कु-

---

(१) 'रात्रिभागे पाते' ग०

इत्युक्तं प्राक् ग्रहणनिर्णये। तच्च प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मलमासे कार्यमन्यथा न;

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः।
क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम्॥

इति लघुहारीतोक्तेः। इदम(१)न्त्याधिमासपरम्। द्वादशे त्रयोदशे वातीत इत्यर्थः। तेन यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमासे भवति तत्र त्रयोदशेऽधिके एवाद्याब्दिकं कार्यम्। यत्राधिकमध्ये द्वादशं मासिकं तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्धे एव प्रथमाब्दिकमिति नि(२)ष्कर्षः। माधवीये हेमाद्रौ चैवम्। द्वि(३)तीयादिकं तु शुद्धमासे एव नाधिके, नाप्युभयोः। मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यमन्यथा शुद्ध एवेति प्रागुक्तम्।

दर्शे वार्षिकं चेत्तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा ततः पिण्डपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं चेति निर्णयदीपे क्रम उक्तः। स्मृतिसारेऽपि--

दर्शे क्षयाहे सम्प्राप्ते कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः।
आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शो विधीयते॥ इति।

युक्तं त्वेवम्, तद्वचने मूलाभावात्।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः।

यात्। ततः परदिने एकोद्दिष्टे मध्यान्हे पार्वणे तु अपराह्णे पिण्डदानादिशेषं समापयेत्कालबाधस्यान्याय्यत्वात्। परदिने प्रातर्माध्याह्निकं नित्यकृत्यं यथासंभवं कर्तुर्भवत्येव, तत्त्यागे मानाभावात्। "नहि कर्मणि कर्मान्तरारम्भः" इत्यस्यैवंविधविषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात्। के-

---

(१) 'अन्त्यादिकमास' ग० (२) 'निष्कर्षः' नास्ति ग०
(३) 'द्वितीयाब्दिकं' ग०

इति दर्शश्राद्धे पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यात्तस्याब्दिकेऽप्यतिदेशात्प्रा(१)प्तेः 'पितृयज्ञानन्तरं वार्षिकं ततो दर्शश्राद्धम्' इति व्यतिषङ्गस्तु न भ(२)वति तस्या*र्थिकत्वात्। कालादर्शेऽपि—

निमित्तेऽनि यतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम्।

इति सर्वान्प्रत्यैकरूप्याभावात्क्षयाहनिमित्तस्यानियतत्वम्। देवजानीयेऽप्येवम्। एवं मासिकादिष्वपि ज्ञेयम्,

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि।

इति सर्वातिदेशात्। मृताहे वृषोत्सर्ग उक्तो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—

अयनद्वितये चैव मृताहे बान्धवस्य च।
उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याः समुपागमे॥

कौमुदी कार्तिकी॥

अथ (३)शुद्धश्राद्धम्। दिवोदासीये—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं *यावदब्दत्रयं भवेत्।
तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेऽहनि कदाचन॥

वर्षान्तसपिण्डनेप्येतत्तुल्यम्;

चित्तु ननु सायान्हवत्प्रातःसंगवावपि कुतो न गौणकालौ ? मैवं, कुतपमुहूर्ते एव तदुपक्रमात्। तत्पूर्वयोश्च गान्धर्वरौहिणयोः कुतपत्वं तु छत्रिन्यायेनैव—

मध्यान्हस्त्रिमुहूर्तस्तु यदा चलति भास्करः।
स कालः कुतपो नाम पितॄणां दत्तमक्षयम्॥

इति कुतपत्वेन व्यवहारात्। एवमपि ततः प्राक् प्राप्तेरसंभवाच्चेति रीत्या स्वकालादुत्तरत्वं दूषयति—*आर्थिकत्वादिति। उपपादितं चैतदधस्ताद्ग्रन्थे एव। *यावदब्देति यावच्छब्दो मर्या-

---

(१) 'प्राप्तेः पिण्डपितृ' क० 'प्राप्ते पितृ' ग०
(२) 'भवत्येव' ग० (३) 'शुद्धि' क०छ०

मृताहनि तु सम्प्राप्ते यावदब्दचतुष्टयम् ।
*बहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनम् ॥
प्रथमेऽस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणम् ।
तृतीये रुधिरं प्रोक्तं श्राद्धं शुद्धं चतुर्थकम् ॥

इति श्राद्धकारिकोक्तेः (१)शुद्धं किञ्चिदिति ज्ञेयम् । स्मृत्यन्तरे—

*सप्तत्रिंशच्च यो मासान् श्राद्धे भुङ्क्ते तमोहतः ।
स पङ्क्तिदूषितः पापः प्रेताशी च भवेत्तु सः ॥

तत्र प्रथमेऽब्दे वर्षान्तसपिण्डनपक्षे मृताहात्पूर्वेऽह्नि सपिण्डनमब्दपूर्तिश्राद्धं च कृत्वा परेद्युर्वार्षिकं कुर्यादिति स्मृत्यर्थसारे उक्तम् । (२)कालकाण्डे हेमाद्रिस्तु मृताहे सपिण्डीकरणेनैव वार्षिकसिद्धिः;

पूर्णे संवत्सरे पिण्डः षोडशः परिकीर्तितः ।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते ॥

इति वचनादित्याह । इदमेव युक्तम् ॥

अथ क्षयाहाज्ञाने मरीचिः—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।
एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इत्युक्तेः *शुक्लैकादश्यामपि । बृहस्पतिः—

न ज्ञायते मृताहश्चे*त्प्रमीते प्रोषिते सति ।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञात*स्तद्दर्शे स्यादथाब्दिकम् ॥

दायाम् । *बहिः गृहादिति वर्त्तते । कुतः किञ्चिदित्यत्राह—*सप्तत्रिंशच्चेति । सप्तत्रिंशत्तममासस्य चतुर्थवर्षाद्यत्वात् । *शुक्लैकादश्यामपीति । शुक्लपक्षे ज्ञाते शुक्लैकादश्येव ग्राह्या । पक्षस्याप्य-

---

(१) 'शुद्धं किञ्चिदिति ज्ञेयम्' नास्ति क०
(२) 'कालकाण्डे' नास्ति ग०

*दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ *पूर्वोक्तया दिशा ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

*मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।
तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं सांवत्सरं सदा ॥
दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।
मार्गशीर्षेऽ(१)थवा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

निर्णयामृते तु—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा चाषाढके मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेराषाढोऽप्युक्तः । कालादर्शेऽपि—

मासाज्ञाने दिनज्ञाने कार्यमाषाढमाघयोः ।

इत्युक्तम् । हेमाद्रौ प्रभासखण्डे—

मृताहं यो न जानाति मासं वापि *कथञ्चन ।
तेन कार्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ॥

ज्ञाने तु साऽनुकल्प इति भावः । *प्रमीते प्रोषिते सतीति । मृततिथ्यज्ञानकारणे इत्यर्थः । *तद्दर्शे इति । तन्मासकृष्णशुक्लैकादश्योर्वा श्राद्धविधेरिति मरीचिवचनात् । *दिनेति । मरणसम्बन्धिनोस्तिथिमासयोरुभयोरेवाज्ञाने प्रस्थानोत्तरमेव यस्य जीवनवार्ता न ज्ञाता तन्मृताहश्राद्धे प्रस्थानदिनमासौ ग्राह्यावित्यर्थः । *पूर्वोक्तयेति । प्रस्थानस्यापि मासज्ञाने तद्दिनाज्ञाने तन्मासीयामावास्यादिषु मासाज्ञाने दिनज्ञाने च मार्गशीर्षादिषु प्रस्थानतिथावित्यर्थः । शुक्लपक्षतदज्ञानयोः पूर्ववत् । यदा मरणतच्छ्रवणप्रस्थानानां त्रयाणामपि दिनमासयोरज्ञानं तदाऽऽह—*मृताहमिति । 'मृतस्याहः' इति पाठान्तरम् । स एवार्थः । *कथञ्चनेति । मरणादिना केनापि

---

(१) 'तथा' ग.

भविष्ये—

*मृतवार्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु।

पूर्वोक्तेति प्रस्थानदिनाज्ञाने *मासज्ञाने च *तद्दर्शे मासाज्ञाने दिनज्ञाने च मार्गादाविति च*श्रवणादिनेऽपि ज्ञेयमित्यर्थः। श्रवणदिनमासाज्ञाने माघमार्गदर्शे कार्यं पूर्वोक्तप्रभासखण्डात्। अतोऽत्र लोप इति शूलपाण्युक्तं हेयम्। तिथितत्त्वे यमः—

गतस्य न भवेद्वार्ता यावद्*द्वादशवार्षिकी।
प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं सुतबान्धवैः॥
यन्मासि यदहर्यातस्तन्मासि तदहःक्रिया।
दिनाज्ञाने कुहूस्तस्य आषाढस्याथवा कुहूः॥

चिह्नेनेत्यर्थः। यदा प्रस्थानस्यापि दिनमासयोरज्ञानं यस्य वा प्रस्थानोत्तरं बहुकालं जीवनवार्ता श्रुतैव पश्चात्तन्मरणं ज्ञातं नतु तद्दिनमासौ तत्राह-*मृतेति। तत्र मरणश्रवणसम्बन्धिनौ दिनमासौ ग्राह्यौ इत्यर्थः। *मासज्ञाने मरणश्रवणसम्बन्धिमासमात्रस्मरणे। *तद्दर्शे तद्दर्शादिषु तेन क्रमेण कृष्णशुक्लैकादश्योरपि लाभः। *श्रवणादिनेपीति। मरणश्रवणसम्बन्धिदिनमात्रस्मरणे मार्गशीर्षादेस्तद्दिने इत्यर्थः। शुक्लपक्षतदज्ञानयोः प्राग्वत्। *द्वादशवार्षिकीति। पञ्चदशवार्षिक्युपलक्षणमेतत्। अज्ञातदशगतस्य जीवनमरणान्यतरानिर्धारणात्पञ्चदशवर्षादीनि प्रतीक्ष्य पश्चात्प्रतिकृतदाहाद्यौर्ध्वदेहिकं कृतं तत्र दाहतिथावेवाब्दिकं कार्यमित्यर्थः। पञ्चदशवर्षप्रतीक्षा पितृविषया। द्वादशवर्षप्रतीक्षा तदितरविषया,

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागतिः।
ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम्॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः॥

इत्यग्निमजातूकर्ण्यवाक्ये पितरीत्युक्तेः।

अथ श्राद्धविघ्ने निर्णयः। तत्र विप्रस्य निमन्त्रणोत्तरं सूतके मृतके चाशौचाभावः,

निमन्त्रितेषु विप्रेषु *प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि।
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च॥
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित्॥

इति ब्राह्मोक्तेः। कर्तुस्तु विष्णुराह—

व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्॥

श्राद्धे प्रारम्भस्तेनैवोक्तः—

प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया॥ इति।

माधवीये ब्राह्मेऽपि—

श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्।

मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे सद्यःशौचं प्रकृत्य—

यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणि। इति।

तिथितत्त्वादिगौडग्रन्थास्तु *निमन्त्रणोत्तरं कर्तुर्भोक्तुश्च नाशौचम्;

निमन्त्रणोत्तरं श्राद्धे प्रारम्भः स्यादिति स्मृतिः।

इति विष्णूक्तेः। यत्तु 'श्राद्धे पाकपरिक्रिया' इति, तद्दर्शश्राद्धविषयमित्याहुः। दातृगृहे मरणादौ ब्राह्मे

यस्य न श्रूयते वार्ता यावद्द्वादशवत्सरम्।
कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणा॥

इत्यादेः पित्रतिरिक्तविषयकत्वात्। प्रतिकृतिदाहानन्तरं पित्रादेरागमने तु वक्ष्यति *प्रारब्धे इति। सतिसप्तमी। *निमन्त्रणोत्तरमिति। तच्च यदि पूर्वेद्युः रात्रौ क्रियते तदोभयोस्तदन-

उक्तम्---

*भोजनार्धे तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।

गृहे इति शेषः ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहिताः ।

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥इति ।

अस्य श्राद्धविषयत्वं हेमाद्रिणोक्तम् । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् । मम तु प्रतिभाति–इदं विवाहादिविषयं नतु श्राद्धविषयं, तत्पदाभावात् । 'विवाहोत्सवयज्ञेषु' इत्युपक्रम्य—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

इति षट्त्रिंशन्मतैकवाक्यत्वात् ।

*निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।

इति पूर्वोक्तविरोधाच्च । श्राद्धे तु यद्यपि विष्णुना पाकोत्तरमाशौचाभाव उक्तस्तथापि *कर्तुरेव सः । भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव,

अपि दातृग्रहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथञ्चन ॥

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः । *आदिशब्देनाशौचमु-

न्तरमाशौचं नास्तीत्यर्थः । एवं सद्योनिमन्त्रणेऽपि द्रष्टव्यम् । *भोजनार्धेति । भोजनम् अन्नम् । अर्धशब्दस्योत्तरानिर्देशादत्र खण्डमात्रमर्थो नतु समांशः । कश्चिदित्युक्त्याऽसपिण्डोऽपि । *निमन्त्रितेष्विति । एतद्वाक्येन निमन्त्रणोत्तरं विप्रस्याशौचाभावोक्तेः । *कर्तुरेवेति । एवकारेण गौडग्रन्थेऽप्यरुचिः स्फोटिता । *आदिशब्देनेति श्राद्धादिष्वित्यादिशब्देनेत्यर्थः । अविज्ञातो-

च्यते। तच्चाह विष्णुः—'ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्' इति। यत्तु—

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित्।

इति ब्राह्मं, तत् श्राद्धकालीनस्य निषेधकं न तदुत्तरकालीनस्य। शुद्धिदीपस्तु निमन्त्रितेष्वित्यामश्राद्धपरम्, भोजनार्थे त्वित्यादि त्वन्नश्राद्धपरमित्याह।

*प्रा(१)यश्चित्तं त्वाह मार्कण्डेयः—

भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सांतपनं द्विजः।

एतत्कामतः। अभ्यासे शङ्खः—

ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत्। इति।

अज्ञानात्तु छागलेयः—

एकाहं च त्र्यहं पञ्चसप्तरात्रमभोजनम्।
ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबेन्नरः॥

इति वर्णक्रमेणेदम्। अभ्यासे तु द्वैगुण्यमित्यादि मिताक्षरामाधवीयादौ ज्ञेयम्। मिताक्षरामाधवादौ तु श्राद्धे कर्तुर्भोक्तुश्च सर्वथा दोषाभाव उक्तः। आशौचमध्ये श्राद्धदिनप्राप्तौ तु माधवीये कालादर्शे च ऋष्य-

---

त्तराशौचमध्ये पूर्वाशौचीयैकादशाहिकैकोद्दिष्टादिकरणेऽपि न पुनरावृत्तिरित्यग्रे स्पष्टम्। *प्रायश्चित्तादिकमिति। आदिना तदीयाऽऽशौचपरिग्रहः। *देये इति। देय इत्येतन्मृताहातिरिक्तव्यावृत्त्यर्थम्,

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च।
प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्तते॥

---

(१) अत्र यद्यपि टीकायां 'प्रायश्चित्तादिकम' इति प्रतीकं दृश्यते तथापि सर्वादर्शपुस्तकानुसारी आदिशब्दरहित एव पाठोऽस्माभिः स्थापितः।

शृङ्गः--

*दैवे पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदा।
आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते॥

श्राद्धचिन्तामणौ ज्योतिषे—

प्रतिसांवत्सरं श्राद्धमाशौचात्पतितं च यत्।
मलमासेऽपि तत्कार्यमिति भागुरभाषितम्॥

आशौचान्त्यदिनत्वेन निमित्तत्वादित्यर्थः। एतन्मा-(१)सिकाब्दिकपरं न दार्शिकादौ। अत एव सुदर्शन-भाष्ये अपरपक्षे पित्र्याणीति नियमात् कृष्णपक्षश्राद्धलोपे प्रायश्चित्तमेव नतु गौणकाले करणम्। तच्चोपवासः,

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्॥

इति मनूक्तेरित्युक्तम्। आशौचे तु प्रायश्चित्तमपि न मुख्यकाले अनधिकारात्।

आशौचान्तेऽसंभवे तु व्यासः--

*श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरा मृतसूतके।

इति शङ्खोक्तेस्तेषामदेयत्वात्। मृताहश्राद्धं तु विघ्नमात्रे कार्यमेव,

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा।
एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः॥

इति लघुहारीतात्। मृताहे इत्यस्य समुत्पन्ने इत्यत्राप्यन्वयः, तथापदसद्भावात्। तथाचाऽऽशौचानन्तरदिने प्रमादाकरणे तदुत्तरामायां तत्रापि कथञ्चिदसम्भवे कृष्णायामेकादश्यां तत्राप्यसम्भवे शुक्लायां तस्यां कार्यमिति। एवं सूतकान्तरितं मासिकमपि आशौचानन्तरदिने एव। तत्राप्यन्तरितं तदमावास्यायां कार्यम्। तदाह—*श्राद्धविघ्ने इति।

(१) 'मासिकादिपरं ग०

अमावास्यां प्रकुर्याद्वै शुद्धावेके मनीषिणः ॥

*मासिके चाब्दिके त्वह्नीतिच। अह्नि मृतसूतके संप्राप्ते इत्यन्वयः।

हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतेऽपि—

*मासिके चाब्दिके त्वह्नि संप्राप्ते मृतसूतके।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि विचक्षणाः।

गोभिलः--

देये प्रत्याब्दिके श्राद्धे अन्तरा मृतसूतके।
आशौचानन्तरं कुर्यात्तन्मासेन्दुक्षये (१)तथा ॥

मरीचिः--

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽप्यविज्ञाते मृतेऽहनि।
एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

विशेषत इत्युक्तेः शुक्लैकादश्यामपि। *आशौचेतरविघ्ने एतदिति माधवपृथ्वीचन्द्रौ। यत्त्वत्रिः—

तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना।
सूतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव च ॥ इति,

*तत् पूर्वकालाभावे ज्ञेयम्। एत*दाब्दिकेतरश्राद्धप-

अनयोर्वाक्ययोराशौचविघ्नेऽमावास्याविधानात्तदनुकल्पभूता कृष्णैकादशी तदनुकल्पभूता शुक्लैकादशी च ग्राह्या। अत्रापि "शुद्धावेके" इत्युक्तेश्च। *आशौचेतरेति। पाकासम्भवादिना आब्दिकविघ्ने तु तदुत्तरामावास्यायां कृष्णैकादश्यां वा तत्कार्यम्,

आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कर्हिचित्।
अन्नेनेदममायां तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥

इति कार्ष्णाजिनिवचनात्। इहापि शुक्लैकादशी ग्राह्या, कृष्णपक्षे विशेषत इति वचनात्। यत्तु तन्मासि कृष्णैकादश्यां कुर्यादिन्दुक्षयेऽपिवेति, तत्रामायामकरणे कृष्णैकादशी अनुकल्प इति बोध्यम्। *तदिति। पुनस्तदहरेव चेत्येतदित्यर्थः। पूर्वकालः शुक्लै-

---

(१) 'पिवा' छ०

रम् । यच्च देवलः--

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्मिन्श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः॥इति।

तदपि *मासिकपरमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च। इदमपि पूर्वकालासंभवे । व्याध्यादौ विस्मरणे चैवं ज्ञेयम् ।

अथ भार्यारजोदर्शने तत्र दार्शिकमानेन कार्यम्,

*श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं *माससंवत्सरादृते ॥

कादश्यन्तः । *आब्दिकेतरश्राद्धं अनुमासिकम् अन्यश्राद्धस्य पुनःकर्त्तव्यत्वाभावात् मासिकश्राद्धस्योत्तरस्य स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यत्वाच्च । तथाच तत्र चत्वारः काला इति भावः । *मासिकपरमिति । वर्षान्तसपिण्डनपक्षादौ मासिकानामेकोद्दिष्टविधिनैव कर्तव्यत्वात् । केचित्तु 'पुनस्तदहरेव च' इत्यत्रिवाक्यमतदेकवाक्यम् । तथाच यदैकोद्दिष्टविधिना वार्षिकं क्रियते तदा देवलवाक्यं तद्विधिना कर्तव्यानुमासिकपरम् । तत्रापि चत्वारः कालाः । यदा च पार्वणविधिना तदाऽत्र्यादिवाक्यानीति । यदि तु व्याध्यादिनाऽशक्तस्तदा पुत्रादिना तद्दिने एवान्नेनाब्दिकं कारणीयम् । अनुपादेयकालानुरोधेनोपादेयकर्तृप्रतिनिधेर्न्याय्यत्वात् । आपन्नोऽपीत्यादिवचनं तु न व्याध्याद्यापद्विषयं, तदाऽऽमेनापि दुष्करतया आमनिषेधवशेन तस्य पाकासम्भवरूपापद्विषयकत्वात् । प्रतिनिधिनाप्यसम्भवे तु अमावास्यादिषु सामान्यवचनादित्यलम् । *श्राद्धविघ्ने पत्नीरजोदर्शनादौ ।

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।
सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते ॥

इत्युशनोवाक्याच्च । *माससंवत्सरात् मासिकसांवत्सरिकात् । आमाभावे हेमश्राद्धमपि, अन्नाभावे द्विजाभावे इति

इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः। व्याघ्रपादोपि—

आर्तवे देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते।
आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि॥ इति।

दीपिकापि-दर्शे तु भार्यार्तवेप्यामश्राद्धविधिं प्रवासिविधुराद्याश्चाचरेयुर्द्विजाः। वस्तुतस्तु--

पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयते।

इति सुमन्तूक्तेः पाककर्त्रन्तरसत्त्वेऽन्नेनान्यथाऽऽमेनेति युक्तम्।

मासिकानि सपिण्डानि अमावास्या तथाब्दिकम्।
अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला॥

इति कलिकायां वचनाच्च। *कालादर्शे तु स्त्रिया रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पञ्चमेऽहनीति पक्षान्तरमुक्तम्। पारिजातेऽप्येवम्। एवं महालययुगादावपि।

*आब्दिकं तु रजोदर्शनेऽपि तद्दिने एव कार्यम्,

पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः।
*अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वाऽऽमेन न क्वचित्॥

इति माधवीये लौगाक्षिस्मृतेः। मरीचिरपि-

अ(१)नग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला।
*आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि॥

प्रागुक्तवाक्यात्। *कालादर्शे त्विति। तुना दर्शादिश्राद्धस्य नाब्दिकश्राद्धतुल्यता। आशौचमध्ये दर्शपाते सर्वसंमततल्लोपानुपपत्तेः तदनन्तरं सुकरत्वादित्यरुचिः सूचिता। *आब्दिकं त्विति। आब्दिकं तद्दिने वा रजोनिवृत्तौ पञ्चमादिने वा कार्यमिति मतद्वयम्। तत्र प्रथममतमेतत्। *अन्नेनैवेति। एतेन तद्दिन एवेति ज्ञायते। अन्यथा पुष्पवात्स्विति वैयर्थ्यात्। *आमश्राद्धमिति।

---

(१) 'अनग्निश्च' क० छ०।

कार्ष्णाजिनिः-

*आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कुत्रचित।
अन्नेन *तद(१)मायां तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥

प्रयोगपारिजाते-

रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहं यः परित्यजेत।
स वै नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥
मासिकानि *स(२)पिण्डानि अमावास्या तथाब्दिकम्।
अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला ॥

दैवयाज्ञिकनिबन्धेऽपि-

भर्तुः श्राद्धं पञ्चमेऽह्नि कुर्याद्भार्या रजस्वला।
पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि *शुचिर्यतः ॥

कालादर्शेऽपि-

रजस्वलाङ्गनोऽनग्निर्विदेशस्थोऽथवाब्दिके।
दर्शादाविव नामेन त्वन्नेन श्राद्धमाचरेत ॥

अन्यत्रापि—

विदेशको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्याम्।
श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकैर्नामेन हेम्ना नतु पञ्चमेऽह्नि ॥

एवं मासिकेऽपि। यत्तु मरीचिः-

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला।

तदाब्दिकमामश्राद्धं न कुर्यादित्यर्थः। किन्त्वन्नेनैवेत्याशयः। *आपन्नोऽपीति। भार्यारजोदर्शनादिना पाकाभाव आपत्। *तदमायान्त्विति। कालान्तरविधानात्पञ्चमाह्नोऽल्पकालाविधानाच्च। *सपिण्डानीति। सपिण्डनसहितानीत्यर्थः। *शुचिर्यत इति। भार्याचेद्रजस्वला तदापि स्वयं शुचिरेवेत्यर्थः। श्लो-

---

(१) 'तदमायां वा' ग०।

(२) यद्यप्यत्र सर्वपुस्तकेषु 'सपिण्डं च' इति पाठो दृश्यते तथाप्ययं टीकानुरोधेन स्थापित इत्यवधेयम्।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि ॥
माधवीये–
श्राद्धं तदा न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ।
इत्युत्तरार्धं, तदपुत्रस्त्रीकर्तृकश्राद्धविषयम्;
अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि ॥
इति श्लोकगौतमोक्तेः ।
दैवे कर्माणि(१)पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ।
इति प्रभासखण्डाच्च । नन्वशुचित्वादेव तत्र पञ्चमेऽहन्यर्थात् श्राद्धं प्राप्तमिति वचनं व्यर्थम् ? मैवम्,
गर्भिणीसूतिकादिश्च कुमारी वा(२)ऽथ रोगिणी ।
यदा शुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्प्रयता स्वयम् ॥
इति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः । 'अनुपनीतस्त्रीशूद्राश्च श्राद्धमृत्विजा कारयेयुः स्वयं वाऽमन्त्रकं कुर्युः' इति स्मृत्यर्थसाराच्चा*न्यद्वारा करणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य, *त्वदुक्तदिशा आशौचानन्तरं श्राद्धकर्तव्यताऽवेदकवाक्यवैयर्थ्याच्च । अतः प्रा(३)गुक्तमरीच्युक्तेः पत्नी पञ्चमेऽहनीति युक्तम् । यत्तु–
सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने । इति,
त*द्रजोनिवृत्तिपरमिति हेमाद्रिभिन्नसर्वनिबन्धसिद्धान्तः ।

कगौतमवाक्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह–*अन्येति । प्रतिनिधिद्वारा करणनिवृत्त्यर्थत्वानुपगमे बाधकमाह–*त्वदुक्तेति । अस्माकं तु तादृशकरणनिवृत्त्यर्थकतया न वैयर्थ्यमित्यर्थः । *रज इति । पञ्चमेऽहनीत्यपि रजोनिवृत्तिपरमेव,

---

(१) 'पित्र्ये वा' ग० । (२) 'वाऽन्य' ग० ।
(३) 'प्रागुक्तमरीच्युक्तेः' नास्ति छ० ।

*हेमाद्रिस्तु श्राद्धादौ स्त्रिया सहैवाधिकारात्तस्यां रजोदुष्टायां तन्निवृत्तेरेकभार्येण पञ्चमेऽहनि कार्यं *प्रागुक्तमरीच्युक्तेः। भार्यान्तरसत्त्वे तु *पुष्पवत्स्वपीति वचनात्तद्दिने एवेत्याह। दीपिकापि–"भार्यतौ सति पञ्चमे च दिवसे स्याद्वार्षिकं मासिकं पक्वान्नैर्बहुभार्यकस्त्वधिकृते पत्न्यन्तरे तिष्ठति। कुर्यात्तद्दिनयं स्वमुख्यदिवसे' इति। तच्चिन्त्यम्, सहाधिकारः सहत्वश्रुत्या वा एकफलभाक्त्वेन वा पाककर्तृत्वेन वा? नाद्यः,*तदभावात्। "पाणिग्रहणाद्धि सहत्वं कर्मसु"इत्यस्या*ग्निसाध्यक-

---

माधवाचार्य न तावत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला।
यावत्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते॥

इति वचनात्। द्वितीयं पक्षमाह–*हेमाद्रिस्त्विति। *प्रागुक्तेति।

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला।
पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि॥

इति मरीचिः। यथा "न गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयम्" इत्यत्र गिरागिरेति निषिध्य गिरापदकार्थे इरापदं विधीयते निषेधस्त्वनुवादः "शत्रुवदादेशः" इति न्यायात्। तथा मृताहं निषिध्य पञ्चममहो विधीयते। मृताहनिषेधस्त्वनुवादः। यस्य मृतस्य भार्या रजस्वलेत्यर्थे वाक्यवैयर्थ्यात्। नच प्रतिनिधिद्वारा करणनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यं सुवचम्। प्रतिनिधिद्वारा व्रतादेरपि आरम्भाभावेन तत्रानुवर्तनवदिहापि प्रथमतः कदाचिदनुवृत्तिरेव प्रसज्येत। एवञ्च तत्र प्रथमाब्दिकस्य पञ्चमेऽहनि सिद्धौ तद्वदेव तदन्यस्यापि तत्रैव सिद्धेः प्रतिनिधिना करणस्याप्रसक्तेस्तन्निवृत्त्यर्थकत्वासम्भवात्। *पुष्पवत्स्वपीति। रजोदर्शनेऽप्यनेनाब्दिकस्य कर्तव्यत्वमुच्यते। तच्च भार्यान्तरसत्त्वेनोपपाद्यमिति भावः। *तदभावात्। सहत्वश्रुत्यभावात्। *अग्निसाध्येति। आहवनीयत्वादि-

र्मविषयत्वात् । *आब्दिकस्य च निरग्नेरपि पाकेनैवोक्तेः स्मार्ताग्निसाध्यत्वानियमात् *'तामपरुध्य' इतिव(१)त 'पुष्पवत्स्वपि' इति पूर्वोक्तवचनसत्त्वाच्च । कथं च भार्यान्तरसत्त्वेऽधिकारः 'ज्येष्ठया न विनेतरा' इति नियमात् । ज्येष्ठापरत्वे च तेनैव सिद्धेर्वचनवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः, अविभक्तभ्रातृष्वेकस्याऽशुचित्वेऽन्यस्यानधिकारापत्तेः । न तृतीयः, प्रवासनिर्देशसूतिकारोगिण्यादिष्वपकरणापत्तेः ।

कामनायां यो दम्पत्योरधिकारः स एव सहाधिकारः । क्लृप्तपतिविद्यामात्रादेव कर्मनिर्वाहे तस्या अक्लृप्तविद्याकल्पनानुपगमलाघवात् । तदकामनायान्तु न सहाधिकारः । न चैवमाज्यावेक्षणादौ तस्या अप्रवृत्त्यापात्तिः । भर्तृमात्राधिकारिकं तत्र ऋत्विजामिव तस्यास्तत्र केवलकर्तृत्वोपगमात् । एवमाहवनीयादिसाध्येषु दर्शपूर्णमासादिष्वपि पत्न्याः फलकामनायामेवाधिकारः, इतरथा च पतिमात्रस्यैवेति । न चैवं भर्तुरकामनायां स्त्रिया अधिकारापत्तिः । अपूर्वविद्याकल्पनागौरवात् । प्रकृते च कामनासत्त्वेपि भर्तुः पित्रादि श्राद्धे पत्न्या नाधिकारः ।

प्रतिसम्वत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।
पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

इति वाक्यं ससंबन्धिकपितृमात्रादिपदगर्भवचसा तां प्रति प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् । कामनाविरहे तु सुतराम् । एवञ्च पत्नीसाहित्यं गलितमेव । "पाणिग्रहणात्" इति वाक्यं च सिद्धदर्शपूर्णमासादिसहाधिकारानुवादकमेव, नत्वपूर्वतद्बोधकं, मानाभावादिति भावः । नन्वौपासनेनैवान्नसिद्धेः श्राद्धस्याप्यग्निसाध्यत्वमत आह-*आब्दिकस्येति । *तामपरुध्येति । तामनालम्भुकां

(१) 'वत् 'पुष्पवत्स्वपि' इति' नास्ति ग० ।

काशीसंस्कृतसीरीज़्–पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावः । रु० ५—०
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०
७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—९
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८
१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६
१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिर्निर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमाहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०
२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८
२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०
२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०
२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४
२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ३—०
२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचायविरचितः। महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः (न्यायं४) रु० ६—०
३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या–तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ४) रु० ३—०
३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः। (मीमां०२) रु०१—०
३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम्। महर्षि–गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०
३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १–२–३–४)(वैदिकं ३) रु० ८—०
३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०
३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०
३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर–वामन–जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ५) रु० ६—०
३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ६) रु० १—४
३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ५) रु० २—०
४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः। (ज्योतिषं २) रु० ०—६
४१ मेदिनीकोशः–मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८
४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०
४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगोतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०
४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८
४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीबिरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ७) रु० १—४

४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०६) रु० १—

४९ काव्यप्रकाशः। श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य०४) रु०४ —

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतम् संपूर्णम्। रु० १—४

५२ काथबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली। पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता— (काव्य० वि० ७) रु०-१२

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः। नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः। सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः। श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः। (छंद वि० १) १-८-०

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय वेतालोपाह्व श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अल० वि० १) १—४

५७ शक्तिवादः-टीकात्रयोपेतः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) २ ०-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी।

September 1928.

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,
A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

369

कमलाकरभट्टविरचितो
निर्णयसिन्धुः
कृष्णंभट्टकृतव्याख्यासहितः ।
उरई गवर्न्मेन्ट हाईस्कूल संस्कृतभाषाध्यापकेन पं० व्याकरणोपाध्याय नेने-इत्युपाख्यगोपालशास्त्रिणा तदीयगुरुवर-म० म० पं० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तप्रदर्शितरीतिमनुसृत्य संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

The
NIRṆAYASINDHU,
of Kamalâkara Bhaṭṭa
With Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.
Edited with Notes by
Gopâla S'âstrī Nene Vyâkaraṇopâdhyâya,
Sanskrit Teacher, Govt. High School, Orai.

FASCICULUS XVIII-१८.

PRINTED-PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३६९

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:
1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.
2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भं च बान्धवैः ।

इति देवलोक्तावात्मनेपदात्स्वस्य बान्धवानां च पाककर्तृत्वोक्त्या विरोधाच्च ।

अ(१)थ--

ततस्तानि पपाचाशु सीता जनकनन्दिनी ।

इति पाद्मादिलिङ्गात्प्राशस्त्यं भार्यापाकस्योच्यते । न तत्कस्याप्यनिष्टम् । तेनैतद्वचनं युक्त्याद्यभावात् पूर्वोक्तवचोविरोधाच्च यत्किंचिदेव । यदपि-

श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनि ॥

इति श्लोकगौतमपाठोऽन्यथा दर्शितः । माधवीये च तद्वशात्पक्षान्तरमुक्तम् । तेनापि नाभिप्रेतार्थसिद्धिः, यस्य प्रेतस्येत्यर्थात् । तेनात्र हेमाद्रिर्वश्रामेति *बहुवक्तव्येपि नोच्यते ॥

अथान्वारोहणे निर्णयः । लौगाक्षिः-

*मृताहनि *समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

गृहान्तरे संस्थाप्य प्रारब्धश्रौतं निर्वाह्यं तथाऽऽब्दिकश्राद्धमपि निर्वाह्यमित्यर्थः । *बहुवक्तव्येऽपीति । तच्च विवेचनादौ स्पष्टम् । विस्तरभीत्याऽस्माभिरपि न लिख्यते । अत्र यथासंप्रदायं व्यवस्थेति रहस्यम् । तस्मात्—

मृताहन्याब्दिकं केचित्पञ्चमेऽन्हि तथा परे ।

मतद्वयं प्रमाणत्वाल्लोकैराद्रियतेऽधुना ॥

*मृताहनीति । यत्र पत्नी भर्तृचित्यामन्वारूढा तत्र भर्तुः तस्याश्च तिथिभेदेन मरणे तत्तत्तिथौ तस्य तस्याश्च पृथगेव वार्षिकं यदा च तिथ्यैक्यं तदा यद्यप्येकदेशकालकर्तृकत्वेन गृह्यमाणविशेष-

---

(१) 'अथ' नास्ति ग०।

नवश्राद्धं च दम्पत्योरन्वारोहण एव तु ॥

समासेन तन्त्रेण द्विपितृकश्राद्धवद्द्वयोरेकः पिण्डो विप्रश्च। *पिण्डशब्दः श्राद्धपरः। (१)नवश्राद्धं पृथगिति हेमाद्रिपृथ्वीचन्द्रौ। *अत्र मृताहनीत्ये*कत्वात् दिनभेदे दिनैक्ये वा मृततिथेरेकत्वे *कालैक्यं कर्त्रैक्यं पाकैक्यं च।

*एकचित्याधिरोहे तु तिथिरेकैव जायते।

त्वाद्देवताभेदेन पृथक्क्रियमाणयोरपि प्रधानयोरङ्गानां च तन्त्रं प्राप्नोति, तथाऽपि "एककाले गतासूनां बहूनाम्" इत्युत्तरवाक्याद्दैवादेकतिथौ मृतानामितरेषामिव पाकमात्रतन्त्रतोक्तेः पृथगेव दम्पत्योः श्राद्धं प्राप्नोति। तत्र तद्बाधेन प्रकारविशेषोऽनेन विधीयते। *समासेनेति। यथा द्विपितृकः पितृद्वयोद्देशेन एकं पिण्डं ददाति "एकपिण्डे द्वावुपलक्षयेत्" इति वचनात्। तथा दम्पत्योः स्त्रियोऽन्वारोहणे द्वयोद्देशेनैकं पिण्डं दद्यात्। अत एव ब्राह्मणोऽप्येक एव द्वयोरित्यर्थः। मृततिथेरेकत्वे तन्त्रवदेव नवश्राद्धस्यापि प्राग्वत्तन्त्रे प्राप्ते पार्थक्यमात्रं विधीयत इति भावः। *पिण्डशब्दः पिण्डनिर्वपणशब्दः। नच तस्य पिण्डश्राद्धं तत्समास एवार्थोऽस्तु, नवश्राद्धमिति श्राद्धपदसमभिव्याहारेणास्यापि तत्परत्वात्। नन्वेवं तिथिभेदेऽपि समासप्रसङ्गो वाचनिकत्वादत आह—*अत्रेत्यादि पृथगेवेत्यन्तम्। *एकत्वादिति। एकतिथिमृताहश्राद्धत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं, तिथिभेद एकाहाप्राप्तेः साहित्यविधानायोगात्। तदवच्छिन्ने च समासो विधीयते। तस्याहोरात्रभेदे बाधापत्त्या अहपदं तिथिपरं स्वीकार्यम्। *कालैक्यमिति। समासविधानमनायत्या प्रधानं तन्त्रार्थम्। तच्च कर्तृभेदे पाकभेदे वा न सम्भवति। अतस्तदैक्यमप्युक्तम्। *एकचित्तीति। उक्तरीत्या

---

(१) 'न च श्राद्धं' ग०

एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृह्णीत नामनी ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च । अन्त्येष्टिपद्धतौ भट्टैरप्युदाहृतम्—

अन्वारोहे तु नारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया ।
पिण्डदानक्रिया तद्वच्छ्राद्धं प्रत्याब्दिकं तथा ॥
नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं पृथक् ।
एक एव वृषोत्सर्गो गौरेका तत्र दीयते ॥ इति ।

तिथिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव । *तथा वार्षिके समासविधानादन्यत्र सर्वत्र पृथक्त्वे प्राप्ते नवश्राद्धमेव पृथगिति *परिसंख्यया*न्यत्र पृथगुक्तेष्वपि वार्षिकषोडशश्राद्धतीर्थसापिण्डानान्वष्टक्यादिषु समास एवेति मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः । अतः समासविधिबलात् ज्येष्ठपुत्रस्य कर्तृत्वे सपत्नमातुरन्वारोहणे तत्पुत्रे सत्यपि तद्वार्षिकादिकमविभक्तः सापत्नपुत्र एव ज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः । वक्ष्यमाणपृथ्वीचन्द्रादिमते तु औरस एव मातुः पृथक्कुर्यात् । एवं बह्वीष्वपि मातृषु ज्ञेयम् । त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणैरप्येव*मुक्तम् । यत्तु गार्ग्यः—

एकचित्यां समारूढौ दंपती निधनं गतौ ।

भिन्नतिथावन्वारूढापरत्वासम्भवात् । समानकालकर्तृककर्मणामङ्गतन्त्रस्य वक्ष्यमाणरीत्या सिद्धत्वात् । प्रधानतन्त्रं समासपदार्थः । तत्र संवादमाह । अत्र मृताहनीत्युक्तेः समासविधानमाब्दिकमात्रविषयमिति मतं निरसितुं मृताहनि समासविधाने षोडशश्राद्धादौ समासो न विहितः स्यादिति तत्र तं प्रापयितुं चाह—*तथेति । *परिसंख्ययेति । अस्य वार्षिकेत्यादिनाऽन्वयः । *अन्यत्रेति । नवश्राद्धभिन्ने पृथक्त्वेऽपीत्यर्थः । एकदिने नवश्राद्धभिन्ने वार्षिकादौ समास एवेत्यर्थः । *एवमुक्तमिति । औरस एव मातुराब्दिकं पृथक्कुर्यात् सपत्नीपुत्रे तन्निरूपितपुत्रत्वाभावात्,

*पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ॥
ओदनं पिण्डः । त*न्नवश्राद्धविषयम् । यत्तु भृगुः—
*या समारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्यां पतिव्रता ।
तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥
प्रत्यब्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु (१)समापयेत् ॥
तद्येषां वार्षिक*मेकोद्दिष्टमुक्तं तद्विषयम् । *प्रत्यब्दं

मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः ।

इति वाक्यात् । एतन्मते ज्येष्ठेन पितुरेव केवलं पितामहादिभिः सपिण्डनं कार्यं कनिष्ठेन तु मातुः पितृसपिण्डनादिने दिनान्तरे वा पृथक्सपिण्डनं कार्यम् । तच्चोभयथाऽपि पितृसपिण्डनोत्तरमेव, पितृभावापन्नसंयोजनसम्भवे प्रेतभावापन्नसंयोजने मानाभावात् । तच्च पित्रैकेनैव पित्रादित्रयेणेति मतद्वयम् । *पृथक् श्राद्धमिति । समासविधानेन विरोध इत्यभिमानः । *नवश्राद्धेति । पृथक् नवश्राद्धमिति लौगाक्षिवाक्यात् । *या समारोहणमिति । पृथक्पिण्डोक्त्या विरोध इत्यभिमानः । *एकोद्दिष्टमिति । एकोद्दिष्टे समासविधानाभावात् । मृताहनि प्रत्यब्दं चेत्यस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह—*प्रत्यब्दमिति । तथाच एकोद्दिष्टमाचरतां प्रत्यब्दं मृताहनि पृथक् द्वयोः पिण्ड इत्यर्थः । वस्तुतस्तु लौगाक्षिणैव दम्पत्योः समासो विधीयते विधेयस्य समासस्यानेकापेक्षत्वाद्दम्पत्योरिति तद्विशेषणं विवक्षितमेव । नवश्राद्धं च पृथक् । चस्त्वर्थे । नवश्राद्धं त्वन्वारोहणे पृथगेव कुर्यात् । पृथक्त्वं च पूर्वोक्तसमासविपर्यय एवेति प्रधानमात्रभेदः । अङ्गानां च तन्त्रमित्येव । तदभिप्रायेण नवश्राद्धं च युगपत्तु समापयेदिति । समाप्तिग्रहणमुपक्रमस्याप्युपलक्षणम् । उपक्रमयौगपद्यं विना समाप्तियौगपद्यासम्भवात् । नच मृताहश्राद्धमात्रे समासे विहिते नव-

---

(१) 'समाचरेत्' ग०

च मृताहनीत्यन्वयः । नवश्राद्धं युगपदिति *दर्शे वर्गद्वयवदेकतन्त्रेण पृथगित्यर्थमाह हेमाद्रिः । *एतन्मृततिथिभेदविषयमिति पृथ्वीचन्द्रनिर्णयामृताद्याः । देवयाज्ञिकोऽप्येवम् । *पराशरमाधवस्तु–*'गार्ग्यभृग्वादिवचना*ल्लौगाक्षिवाक्ये समासेन *पाकादितन्त्रैक्येन दर्शे

श्राद्धे तत्प्राप्त्यभावेन तद्विपर्ययात्मकं पृथक्त्वं कथं विधीयते इति वाच्यं, तस्यानुवादत्वात् । अत एव नवश्राद्धग्रहणमव्ययवपिण्डषोडशश्राद्धादीनामुपलक्षणमिति । तदेतदभिप्रेत्याह--*दर्शे इति । एकतन्त्रेणोपक्रमसमाप्त्योर्यौगपद्येन प्रधानं पृथगित्यर्थः । *एतत् पृथक्पिण्डे नियोजनम् । मृततिथ्येकत्वे तु एक एव पिण्ड इति स्मर्त्तव्यम् । *पराशरमाधवस्तु इति । पक्षान्तरमिति शेषादिति । पक्षान्तरमाहेत्यर्थः । *गार्ग्येति ।

> एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।
> पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ॥

इति गार्ग्यम् ।

> एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
> तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

इति भृगुः । आदिना--

> एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दम्पती यदि ।
> तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समापयेत् ॥

इत्यादिपरिग्रहः । प्रथमे ओदनमोदनपिण्डाः । तृतीये श्राद्धं ब्राह्मणभोजनम् । तेन ब्राह्मणभोजनपिण्डदानात्मकं प्रधानमात्रं भेदेन कार्यम् । अङ्गानां तु दर्शादौ पितृमातामहपार्वणद्वयवत्तन्त्रमित्यर्थः । अत्र पक्षे लौगाक्षिवाक्यैकवाक्यतामप्याह–*लौगाक्षिवाक्ये इति । अयमर्थः–"पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत" "अमावास्यायाममावास्यया यजेत" इति वाक्यद्वये विधेयकालग-

वर्गद्वयवत्पृथक्श्राद्धं (१)कुर्यात् नवश्राद्धं च तथा इत्याह।

*पृथ्वीचन्द्रचन्द्रिकादयस्तु–'द्वयोरेकपिण्डदानं लौगाक्षिवचनं चा*पद्विषयम्। पृथक्पिण्डदानं तु मुख्यः कल्पः'। तदाह वृद्धपराशरः—

आरुह्य भर्तुश्चितिमङ्गना या प्राप्नोति मृत्युं खलु सत्त्वयुक्ता।
एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक् स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः॥

तैकवचनस्योपादेयत्यागगतसाहित्यस्य च विवक्षितत्वात्तृतीयान्तेन साङ्गभावनोपादानादेकस्यां पौर्णमास्यामेकस्याममावास्यायां च साङ्गानां सहितानां त्रयाणां प्रधानानां विधानेऽपि स्वरूपतः प्रधाने साहित्यासम्भवादङ्गे तत्पर्यवसानवदिहापि लौगाक्षिणा विहितः समासः प्रधानेऽसम्भवन् अङ्गे पाकादौ पर्यवस्यति। यत्र प्रधानानां प्रयोगप्रांशुभावभङ्गकल्पने विशेषतो नियामकमुपलभ्यते, तत्रैव केवलाङ्गतन्त्रोपगमात्। प्रकृते च गार्ग्यादिवचनसत्त्वे एव लौगाक्षिवाक्यसत्त्वात्। अत एव चित्रासौर्यादावङ्गतन्त्रमपि न, प्रधानभेदेन प्रयोगप्रांशुभावस्योभयत्रापि भङ्गात्। संक्रान्तियुगादिमन्वादिव्यतीपातश्राद्धेषु तु अङ्गानां च तन्त्रमेव भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वेऽपि अगृह्यमाणविशेषात्। यत्राङ्गानां बहुत्वाल्पत्वकृतविशेषग्रहणं तत्र महताऽल्पस्य प्रसङ्गसिद्धिः। यथाऽमाश्राद्धेन संक्रान्तियुगादिव्यतीपातश्राद्धानाम्। सङ्कल्पवाक्ये च तन्त्रस्थले तन्त्रिणां सर्वेषामुल्लेखः, प्रसङ्गे तु तन्त्रिणोऽमाश्राद्धस्यैव न तु प्रसङ्गिनः संक्रान्त्यादिश्राद्धस्येत्यलं प्रसक्तानुप्रसङ्गेन। *पाकादीति। आदिना विश्वेदेवादिग्रहः। पृथक् श्राद्धं ब्राह्मणपिण्डयोर्भेदः। एतन्मते च प्रधानसमासपक्षो नास्ति। ये तु पुनः पक्षद्वयं वदन्ति तदनुसारेणाह–*पृथ्वीचन्द्रेत्यादि। प्रधानसमासपक्षानुपगमे लौगाक्ष्युक्तं नवश्राद्धपार्थक्यं न सङ्गच्छते,

---

(१) 'कुर्यात्' नास्ति क० छ०।

एकत्वमिच्छन्ति मतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्योः ।
ते स्वर्गमार्गे विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्वघातान्नरकाधिवासम् ॥
भर्त्रा सह मृता या तु नाकलोकमभीप्सती ।
सार्हेच्छ्राद्धं पृथक्पिण्डान् नैकत्वं तु स्मृतं तयोः ॥
पृथगेव हि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकम् ।
यानि श्राद्धानि सर्वाणि तान्युक्तानि पृथक्पृथक् ॥ इति ।

विश्वादर्शेऽपि—

मातुर्गयाष्टकावृद्धिमृताहेषु महालये ।
श्राद्धं कुर्यात्पृथग्दैवं तन्त्रं चानुगतावपि ॥
एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकबर्हिषि ।
पित्रोः पिण्डान्पृथग्दद्यात्पिण्डं त्वापत्सु तत्सुतः ॥

इत्यग्निस्मृतेरित्याहुः । यत्तु षट्त्रिंशन्मते—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।
न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मात्पत्नीषु विद्यते ॥ इति,

तद्दर्शादिपरम् । चन्द्रप्रकाशेऽपि--

एकचित्यां समारूढौ दंपती प्रमृतौ यदि ।
पृथक् श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥
*मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह ।
*पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ॥
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेऽहनि ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः ॥ इति ।

सहगमने सर्वत्र श्राद्धार्थमेकपाक इत्याह मदन॰

तस्य सहजतः सिद्धत्वादिति । तत्पक्षमुपेत्येदम् । *आपद्विषय-मिति । नवश्राद्धं युगपत्समापयेदिति चापत्परमेवेति बोध्यम् । प्रसङ्गादाह-*मृतानामपीति । *पूर्वकस्येति ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।

रत्ने प्रचेताः—

एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दम्पती यदि ।
तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक् पिण्डं (१)समावपेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदयेप्येवम् । अत्र भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने (२)ऽनुगमनेन स्त्रीमरणे पतिमरणदिनगणनयाशौचपिण्डदानैकादशाहादि कार्यम् । नात्र पक्षिणीवृद्धिः,

मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता ।
न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति ॥
पुत्रोऽन्यो वाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः ।
नवश्राद्धं सपिण्डं च युगपत्तु समापयेत् ॥

इति षडशीतिमतात् ।

यदा नारी विशेदग्निं प्रियस्य प्रियवाञ्छया ।
तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि ॥

इति लघुहारीतोक्तेश्च । भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे तु त्र्यहमाशौचम् ।

ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी ।
त्र्यहाशौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रतः ॥

इति ब्राह्मोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रापरार्कौ । एतदन्वारोहणे एव नत्वेकचितौ । ऋग्वेदवादः 'इमा नारीरविधवाः' इत्यादिः । एतत्सवर्णापरमित्यन्ये ।

स्मार्तगौडास्तु—

देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात्पृथक् पृथक् ॥

इति पूर्वश्लोकः । इदं च भृगोर्वाक्यद्वयम् । अन्येषामपि एककाले मृतानां सांवत्सरिकाणां क्रमस्य प्रयोगभेदाख्यस्य पृथ-

---

(१) 'समाचरेत्' क० छ०। (२) 'ऽनुगममेन' नास्ति ग०।

इत्युपक्रम्य, ब्राह्मे-'त्र्यहाशौचे तु निर्वृत्ते' इत्युक्ते-र्भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे त्र्यहः, सहगमने तु पूर्णं दशाहादि । पिण्डास्तु दशापि सहैव । तथाच जनकशूलपाणिशुद्धितत्त्वधृतव्यासः-

संस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्या हुताशनम् ।
तस्याः पिण्डादिकं ज्ञेयं क्रमशः पतिपिण्डवत् ॥
अन्विता पिण्डदानं तु यथा भर्तुर्दिनेदिने ।
त(१)दन्वारोहिणी यस्मात्तस्मात्सा नात्मघातिनी ॥

इति विष्णूक्तेश्च । पृथक्चितौ तु भर्त्राशौचमध्ये तदूर्ध्वं वा सत्यां त्र्यहेण दशापिण्डाः,

अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डास्त्र्यहेण तु ।
स्वाम्याशौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं प्रदीयते ॥

इति तत्रैव पैठीनसिस्मृतेः । भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु चतुर्थेऽह्नि श्राद्धम् । शूलपाणिना त्विदमाग्निपुराणीयत्वेनोक्तम्-युद्धहतस्य सद्यःशौचे त्वन्वारोहणे त्रिरात्रम् । एकचितौ तु 'संस्थितं पतिम्' इति प्रागुक्तव्यासोक्तेः सद्यःशौचमित्याहुः । अन्यसपिण्डाशौचमध्ये त्रि(२)देशमृतान्वारोहणं त्वनाशङ्क्यमेव, शुचिताया अङ्गत्वात् । अन्ये तु रजोवत्याः सूतिकायाश्चानुगमननिषेधादितराशौचस्यानिषेधः । अन्यथा प्रत्यक्षभर्तृमरणे का गतिरित्याहुः । तन्मूलवचनं विना चिन्त्यमेव । स्मृत्यर्थसारेऽपि-'सहगमने सर्वत्र श्राद्धपिण्डादौ पाकैक्यं का(३)लैक्यं कर्त्रैक्यं चेति' । या तु पतिमुद्दिश्याऽन्यकालेऽन्यतिथावन्वारूढा तस्याः श्राद्धं तत्क्षयतिथौ कार्यं न भर्तृतिथौ,

(१) 'तदर्थारोहिणी' क० । (२) 'विदेवमृत' नास्ति क० छ ।
(३) 'कालैक्यं' नास्ति क० ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।

इति स्कान्दात्, 'तिथिरेकैव जायते' इत्यादिवचनाच्चेति मदनरत्नपारिजातपृथ्वीचन्द्रादयः। अन्ये तु तस्याः पतिमरणेन मृतप्रायत्वात्,

सहाग्रतः पृष्ठतो वा तद्भक्त्या म्रियते यदि ।
तस्याः श्राद्धं प्रदातव्यं पृथक् पत्युः क्षयेऽहनि ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ।

अग्रतः पृष्ठतो वापि तद्भक्त्या म्रियते यदि ।
तस्याः श्राद्धं सुतैः कार्यं पत्युरेव क्षयेऽहनि ॥

इति पुराणसमुच्चयाच्च भर्तृतिथावेवेत्याहुः । अत्र *मूलं चिन्त्यम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—

माता मङ्गलसूत्रेण म्रियते यदि तद्दिने ।
उद्दिश्य विप्रपङ्क्तौ तां भोजयेच्च सुवासिनीम् ॥

अथ श्राद्धसंपाते निर्णयः । अत्र पित्रोर्मृततिथ्येक-

त्वस्यैवाहत्यविधानं पाकमात्रं तन्त्रमित्यर्थः । *मूलमिति । अत्र वदन्ति—लौगाक्षिणा सामान्यतस्तिथिभेदे तदभेदे वाऽन्वारोहणे सति दम्पत्योर्मृततिथिनिमित्तके श्राद्धे समासो विधीयते, अविशेषप्रवृत्तस्यैकतिथिगतानुगमनमात्रविषयत्वरूपसङ्कोचे मानाभावात्, लघुभूतमृताहश्राद्धत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकसम्भवे गुरुभूतैकदिनमृताहश्राद्धत्वरूपस्य तस्यायुक्तत्वाच्च । यत्तु भिन्नतिथिनिमित्तकयोरेकाहाप्राप्तेर्न साहित्यं विधातुमर्हमिति । तन्न, अभ्युदितेष्टौ सह श्रपयतीति सहत्वमात्रविधानादर्थादप्राप्तं दध्यंशे श्रपणमिवेहापि साहित्यविधानात्तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽर्थादेककालत्वमाक्षेपात्। नन्वेवं विनिगमनाविरहात् पत्नीमृताह एव भर्त्तुः श्राद्धं स्यात् । तावताऽप्येककालत्वाऽबाधात् ? मैवम्, अन्वारूढाया भर्तृमरणसमानकालीनमरणप्रतिपादकार्थनिश्चयात् । "यस्य न श्रूयते" इत्या-

त्वे *मरणक्रमेण दर्शे वर्गद्वयवत्तन्त्रेण श्राद्धं कुर्यात् । पौर्वापर्याज्ञाने तु पितृपूर्वकं कुर्यादिति हेमाद्रिः । माधवादयस्तु—

पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे *पर्युषितेऽपि वा ।
पितृपूर्वं सुतः कुर्याद*न्यत्रासंनियोगतः ॥

इति कार्ष्णाजिनिस्मृतेः । सर्वत्र पितृपूर्वं भिन्नप्रयोगमाहुः । पार्वणैकोद्दिष्टयोः संपाते माधवीये जाबालिः—

*यद्येकत्र भवेयातामेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।
पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

गृहदाहादिना युगपन्मरणे भृगुः—

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्याच्छ्राद्धं पृथक्पृथक् ।
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः ॥

ऋष्यशृङ्गः—

भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तदा ।
संबन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् ॥

गारुडे—

एकेनैव तु पाकेन श्राद्धानि कुरुतेऽत्र हि ।
विकिरं त्वेकतः कुर्यात् पिण्डान् दद्यात्पृथक्पृथक् ॥

अत्रानुगमने च दाहसपिण्डनादौ विशेषं वक्ष्यामः । अत्रिः—

दौ दाहदिने आहार्यमरणनिश्चयवद्भर्तृमृताहे अर्थवादेभ्य आहार्यमरणनिश्चयाद्वा "शंयवन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते" इत्यादौ प्रथमोपस्थितेराद्यशंयुवाकान्तत्ववद्भर्तृमृताहे अर्थात्तिथेः प्राथम्यात्तत्रैव साहित्यस्यौचित्याद्वेत्यन्यत्र विस्तर इति । *मरणक्रमेणेति । "पूर्वकस्य मृतस्यादौ" इत्युत्तरवचनात् । *पर्युषिते चिरन्तने । *अन्यत्र मातापितृभिन्ने । *यद्येकत्रेति । यद्यपि एकोद्दिष्टकालात्पार्वण-

बहूनामथवा द्वाभ्यां श्राद्धं चेत्स्यात्समेऽहनि ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक् श्राद्धानि कारयेत् ॥

पुलस्त्यः--

महालये गयाश्राद्धे गतासूनां क्षयेऽहनि ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा श्राद्धं कुर्यात् पृथक्पृथक् ॥

*इदं च पृथक्पाकेन भिन्नश्राद्धाशक्तौ(१) । पृथक्पाकेन संबन्धासत्त्या श्राद्धभेदस्तु मुख्यः पक्षः,

एकत्रैव दिने श्राद्धद्वयं प्राप्तं यदा तदा ।
चरेदेव पुरा वर्षात् पितुर्मातुश्च तत्सुतः ॥
एकस्मिन्यः करोत्यह्नि द्वयोः श्राद्धं यदा द्विजः ।
तदा पूर्वमृतस्यादौ कृत्वा स्नात्वा यथाविधि ॥
पश्चात् पश्चान्मृतस्यैव पृथक्पाकैः समाचरेत् ।
नैकस्मिन् दिवसे श्राद्धं त्रयाणां कुत्रचिद्द्विजः ॥
एकः कुर्यात्तथा प्राप्ते अन्यो भ्राता समाचरेत् ।
भ्रातर्यविद्यमाने तु तत्परेऽह्नि समाचरेत् ॥
अन्यथा श्राद्धहन्ता स्याच्छ्राद्धसंकरकृद्भवेत् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः ।

कात्यायनः—

*द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् ॥

जाबालिः—

श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्दिने ।
नैमित्तिकं तु कर्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥

कालः परस्तथापि एतद्वचनादेवैकोद्दिष्टं परं कार्यमित्यर्थः । *इदं चेति । पृथ्वीचन्द्रमतम् । आश्वलायनस्मृतेर्विगीतत्वात्पाकाभेदो-

---

(१) इतउत्तरं 'श्राद्धे सपिण्डसम्प्राप्ते पिण्डहीने तु वै यदा । श्राद्धं कृत्वा सपिण्डं तु पिण्डहीनमथाचरेत् ॥ सपिण्डं पिण्डसहितमित्यर्थः' इत्यधिकं क पुस्तके ।

कालादर्शे-

*नित्यदार्शिकयोश्चोदकुम्भमासिकयोरपि।
दार्शिकस्य युगादेश्च दार्शिकालभ्ययोगयोः॥
दार्शिकस्य च मन्वादेः संपाते श्राद्धकर्मणः।
प्रसङ्गादितरस्यापि सिद्धेरुत्तरमाचरेत्॥

अस्य देवताभेदेऽपवादमाह स एव-

नित्यस्य चोदकुम्भस्य नित्यमासिकयोरपि।
(द(१)र्शस्य चोदकुम्भस्य दर्शमासिकयोरपि॥)
नित्यस्य चाब्दिकस्यापि दार्शिकाब्दिकयोरपि।
युगाद्याब्दिकयोश्चैव मन्वाद्याब्दिकयोस्तथा॥
प्रत्याब्दिकस्य चालभ्ययोगेषु विहितस्य च।

पगमाच्चारुचिः। *द्वे बह्वनीति व्याख्यातम्। *नित्येति। अत्र युगादिमन्वादिश्राद्धाभ्यां दर्शश्राद्धस्य प्रसङ्गसिद्धिरयुक्तैव दार्शिकस्य बहुलविधानेन तेनैव युगादिश्राद्धसिद्धेर्युक्तत्वात्। यत्रत्वान्वष्टक्यादौ नवदैवत्येन केवलपित्रादीनां देवतात्वं तत्रान्वष्टक्यादिना मासिकाब्दिकयोः प्रसङ्गसिद्धिः। एवं सपिण्डकेन दार्शिकेन तदभावाङ्गकस्य संक्रान्त्यादिश्राद्धस्य यद्यपि न प्रसङ्गः सम्भवति विरोधात्, तथापि पिण्डदानस्यापि पर्युदासेन तदभावस्य सक्रान्त्यादावङ्गत्वाभावेनाविरोधात्। नच प्रकृतौ पिण्डदानं प्राप्तम्।

अयनद्वितये श्राद्धविषुवद्वितये तथा।
संक्रान्तिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते॥

इति विकृतौ तन्निवृत्तिरिति संनिधानाभावात्तदेकवाक्यत्वाभावेन पर्युदासाभावात् "न तौ पशौ करोति" इति निषेधाङ्गीकारे तु विकल्पापत्तिरिति वाच्यं, पिण्डदानप्राधान्यस्य प्रतिपादितत्वात्सं-

---

(१) इदमर्धं नास्ति क० छ०।

सम्पाते *देवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मं समाचरेत् ॥
निमित्तानियतिश्चात्र पूर्वानुष्ठानकारणम् ।
पित्रोस्तु पितृपूर्वत्वं सर्वत्र श्राद्धकर्मणि ॥

माधवीये स्मृतिसङ्ग्रहे—

काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिध्यति ।

अथ श्राद्धाङ्गतर्पणम् । पारिजाते पृथ्वीचन्द्रोदये च गर्गः—

पूर्वं तिलोदकं कृत्वा अमाश्राद्धं तु *कारयेत् ।
प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वं परेऽहनि तिलोदकम् ॥
पक्षश्राद्धे *हिरण्ये च अनुव्रज्य तिलोदकम् ।

नच नित्यतर्पणस्यैवायं परेह्युत्कर्षः, नतु श्राद्धाङ्गतर्पणमस्तीति वाच्यम्,

यस्तर्पयति तान् विप्रः श्राद्धं कृत्वा परेऽहनि ।
पितरस्तेन तृप्यन्ति न चेत्कुप्यन्ति वै भृशम् ॥

क्रान्तौ श्राद्धं कार्यमिति विधिनैव तत्प्राप्तेः सन्निधाने पर्युदासोपपत्तेः। *देवताभेदात् । उदकुम्भमासिकाब्दिकेष्वपत्नीकाः पित्रादयः अन्यत्र सपत्नीका इति देवताभेदः, नित्यदार्शिकयोः षड्दैवत्यत्वान्मासिकैकोद्दिष्टयोरेकोद्दिष्टत्वाद्देवताभेदः, नित्यदार्शिकयुगादिमन्वादिप्रभृतीनामलभ्ययोगनिमित्तानां षड्दैवत्यत्वात्प्रत्याब्दिकस्य त्रिदैवत्यत्वादेकोद्दिष्टत्वाद्वा देवताभेदः, अतस्तत्र तन्त्रप्रसङ्गो नेत्यर्थः । *कारयेदिति । णिजविवक्षितः । कुर्यादित्यर्थः "एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्" इतिवत् । *हिरण्ये हिरण्यश्राद्धे । अत्र चत्वारि वाक्यानि । प्रथमवाक्ये च तिलोदकविशिष्टममाश्राद्धं विधीयते । नत्वमाश्राद्धे तर्पणोत्तरकालः । तद्विधिश्च "पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण चरन्ति" इत्यादीनामेव दृष्टः, स्वतन्त्राणां वा "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इत्यादीनां च । न च कस्यचित्प्रधानस्यान्याङ्गोत्तरकालता दृष्टा। न च "एतया पुनराधेयसंमि-

इति गर्गेण *फल(१)निन्दार्थवादाभ्यामङ्गत्वेनोक्तेः। श्राद्धप्रक्रमाद्वार्षिकम्। बृहन्नारदीयेऽप्याब्दिकं प्रक्रम्य-

परेद्युः श्राद्धकृन्मर्त्यो यो न तर्पयते पितॄन्।
तस्य ते पितरः क्रुद्धाः शापं दत्त्वा व्रजन्ति हि॥

*पितृशब्दश्च श्राद्धेज्यवर्गपरः। तेन तर्पणस्य

तयेष्ट्वा इष्ट्वाऽग्निहोत्रं जुहोति" इत्यत्र अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमाङ्गभूतोदवसानीयोत्तरकालता दृष्टेति वाच्यं, तत्रावभृथोत्तरं दीक्षोन्मोके अग्निहोत्रे प्राप्ते उदवसानीयोत्तरत्वमवधिमात्रं समर्प्यते नतु तदुत्तरकालोऽङ्गम्। अन्यथा कदाचिदुदवसानीयायामकृतायामनुपादेयकालस्यात्याज्यत्वादग्निहोत्रानुष्ठानप्रसङ्गात्। नच काम्यदृष्टचरमप्यत्रैवाङ्गीक्रियते इति वाच्यं, तथा सति दूरस्थश्राद्धानुवादेन कालस्य विधातुमशक्तेः प्रकरणान्तरेणामावास्या श्राद्धं भिद्येत, गर्गस्मृतावमास्याश्राद्धविध्यदर्शनात्। तत्सत्त्वे वा तस्य प्रयोगविधित्वात्। अतो गर्गस्मृतावमावास्याश्राद्धमात्रं विधीयते इति स्वीकार्यम्। किञ्च श्राद्धविध्यभावे कालमात्रविधानोपगमे वृद्धिश्राद्धे सपिण्डे चेत्याद्यपवादासङ्गतिः, प्राप्त्यभावेन निषेधाप्रवृत्तेः, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति। तस्य प्रकृतित्वेन प्रत्यब्दे प्राप्ते तिलोदके परेऽहनीति कालमात्रविधिः "आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति" इतिवत् "प्रत्यब्दे न भवेत्पूर्वम्" इति त्वनुवादः। एवमग्रेऽपि। *फलेति। नह्यन्यप्रकरणेऽन्यस्य फलं निन्दा वा सम्भवति युज्यते वेति भावः। ननु अनङ्गं तर्पणं कुतः कर्त्तव्यं किञ्च पितृशब्दः जनकपुरुषपरो जनकपरो वेति भ्रात्रादिवार्षिके तद-

---

(१) यथा पशुपुरोडाशयोर्दैवतैक्यं तथैव श्राद्धतर्पणयोरपीति भावः। तद्वत्। तथा 'सूक्तवाकाय प्रस्तरं प्रहरति' इति विशेषतः कथितानामग्न्यादीनामेव सूक्तवाकत्वेन सामान्यतः कथनात्सूक्तवाकायेति चतुर्थ्यैष्टदेवतात्वावगमाच्च यथा प्रस्तरप्रहरणस्येष्टदेवतासंस्कारकत्वं तद्वद्दृष्टपित्रादीनामपि संस्कारतयाङ्गत्वमिति ज्ञेयम्।

*पशुपुरोडाशयागवत् *प्रस्तरप्रहरणवच्चेष्टदेवतासंस्कारकता। *तेनाब्दिकादिने नित्यं स्वापित्रादितर्पणं कार्यमेव, श्राद्धाङ्गभूतस्यैव परेद्युरुक्तेः। तदुक्तम्—

प्रत्यब्दाङ्गं तिलं (१)दद्या*न्निषेधेऽपि परेऽहनि।
वर्गैकस्य वचो येषामन्येषां तु विवर्जयेत्॥

क्वचिद्विशेषमाह गर्गः—

कृष्णे भाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत्।
पितॄणां प्रत्यहं कार्यं निषिद्धाहेऽपि तर्पणम्॥

तर्पणं तिलतर्पणम्, निषिद्धाहेऽपीत्युक्तेः।

सकृन्महालये श्वः स्यादष्टकास्वन्त एव हि।

अत्र सप्तमीनिर्देशात् आङ्गिता स्फुटैव। तत्र जयान् जुहुयात् मन्द्रं प्रापणीयायां मन्द्रं प्रातःसवने इत्यादिवत्। अस्यापवादो बृहन्नारदीये—

वृद्धिश्राद्धे (२)सपिण्ड्यां च प्रेतश्राद्धेऽनुमासिके।

नुपपत्तिरत आह-*पितृशब्दश्चेति। *पशिवति। यद्दैवत्यः पशुस्तद्दैवत्यः पुरोडाश इतिवच्छ्राद्धं यद्दैवत्यं तद्दैवत्यमेव तर्पणमित्यर्थः। ननु तत्र विशिष्य देवताभिधानात्तथेत्यतः सामान्यविशेषभावेन देवताभिधाने एकदैवत्ये दृष्टान्तमाह-*प्रस्तरेति। "सूक्तवाकाय प्रस्तरं प्रहरति" इति विशिष्याभिहितानामेवाग्न्यादीनां सूक्तवाकत्वेन सामान्येनाभिधानाच्चतुर्थ्या इष्टदेवतात्वलाभात् प्रस्तरप्रहरणस्येष्टदेवतासंस्कारकतावत्तर्पणस्यापि इष्टानां पित्रादीनां देवतानामेव संस्कारतयाऽङ्गत्वमित्यर्थः। *तेनेति। नित्यतर्पणस्योत्कर्षाभावेनेत्यर्थः।

पित्रोः क्षयाहे संप्राप्ते यः कुर्यान्नित्यतर्पणम्।
आसुरं तर्पणं प्रोक्तं तत्तोयं रुधिरं भवेत्॥

इति तु तिलतर्पणपरमिति भावः। *निषेधेऽपीति। भानौ भौमे त्रयोदश्यामित्यादिर्निषेधः पूर्वोक्तः।

---

(१) 'दद्यान्निषिद्धेऽपि' ग० (२) 'सपिण्डे च' क० छ०

संवत्सरविमोके च न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तदयमर्थः-दर्शे विप्रनिमन्त्रणोत्तरं *पाकारम्भोत्तरं वा श्राद्धप्रयोगस्यारब्धत्वात् ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणेनैव श्राद्धाङ्गतर्पणस्य *तन्त्रेण *प्रसङ्गेन वा सिद्धिः। *ततः पूर्वं वैश्वदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे श्राद्धाङ्गतर्पणं *पृथक्कार्यम्। पित्रोर्वार्षिके तु नित्यतर्पणं तिलवर्ज्यं कार्यम्,

*नैव श्राद्धदिने कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम्।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम्।

इति लौगाक्षिनिषेधादिरपि मात्राद्याब्दिकेऽपीष्यते इति भावः। कृष्णपदं चाधिकदोषार्थं, तिलमात्रतर्पणस्य प्राप्तेः तन्मात्रनिषेधस्य न्याय्यत्वात्। *पाकारम्भोत्तरमिति त्वभ्युपगमवादः। यत्र ह्यारम्भः श्रूयते तत्र परिभाषासार्थक्याय "श्राद्धे पाकपरिक्रिया" इति प्रवर्त्तते। इह हि आरम्भ एव न श्रूयते इति। *तन्त्रेणेति। अङ्गानां प्रधानानां च विशेषाग्रहे तन्त्रम्। यत्र पित्रादयस्त्रयः मातामहादयस्त्रय एव च मृता नेतरे तत्र तन्त्रम्। यत्रेतरेऽपि मृतास्तत्राह-*प्रसङ्गेनेति। श्राद्धस्य व्यहकालत्वे नि(१)त्यतर्पणस्य तत्र मध्यपातित्वात्तेनैव प्रसङ्गसिद्धिः। सद्यस्कालत्वेऽपि एवमेव। अन्याङ्गैरन्याङ्गस्य प्रसङ्गसिद्धेः पशुपुरोडाशादौ दृष्टत्वात्। *ततः पूर्वं निमन्त्रणात्पूर्वम्। *पृथक्कार्यमिति। नित्यस्य प्रयोगानन्तःपातित्वात्। वस्तुतस्तु आरम्भणीयाबृहस्पतिसवादेः क्त्वाप्रत्ययवशात्प्रयोगाबहिर्भूताङ्गत्ववदिहापि क्त्वाप्रत्ययसत्त्वात्प्रयोगबहिर्भूतेन नित्यतर्पणेनैव दार्शिकतर्पणसिद्धिरिति। यत्र च रविवारादौ तिलरहितं तर्पणं तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात्पुनः सतिलं तर्पणं कार्यम्। वार्षिकादौ च तन्त्रप्रसङ्गयोरुभयोरप्यभावात्पृथगेव तत्कार्यमिति। *नैवेति। अत्र पूर्वार्धमुत्तरार्धस्तावकं, तावतैव पूर्वेऽह्नि ति-

---

(१) 'तिलतर्पणस्य' च०।

श्राद्धं कृत्वाऽपराह्णे च तर्पणं तु तिलैः सह ॥

इति वचनात् ।

सप्तम्यां भानुवारे च मातापित्रोर्मृतेऽहनि ।

तिलैर्यस्तर्पणं कुर्यात्स भवेत् पितृघातकः ॥

इति स्मृतिरत्नावल्यां वृद्धमनूक्तेश्च । अत्र नित्यतर्पणे तिलमात्रनिषेधो नतु तर्पणस्य, तिलैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यत्तु कातीयम्—

उपरागे *पितुः श्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे ।

निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ इति,

तत् परेद्युः श्राद्धाङ्गतर्पणविषयमिति केचित् । श्राद्धाशक्तस्य तत्स्थानापन्नतर्पणविषयमिति युक्तम् । सकृन्महालये परेद्युस्तर्पणम् । अष्टकासु तु *सप्तम्यष्टमीश्राद्धयोरन्ते तदैव वर्गद्वयस्य । अन्वष्टक्ये तु मातृवर्गस्यापि । *तीर्थश्राद्धे दर्शवत् । *(३)माघ्यावर्षादिष्वष्टकावदन्ते । अनेकश्राद्धसंपाते तु यदि तत्प्रसङ्गासिद्धिस्तदा तदीयमेव तर्पणम् । तन्त्रत्वे तु श्राद्धसमसंख्यत्वे आदावन्ते वा । विषमसंख्यायां बह्वनुरोध इति । तस्माच्छ्राद्धाङ्गतर्पणं सिद्धम् ।

*तद्विधिः संग्रहे—

स्नात्वा तीरं समागत्य उपविश्य कुशासने ।

तर्पयेत पितॄन् सर्वान् स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ॥

लपर्युदासासिद्धेः । *पितुरिति मात्रुपलक्षणम् । *सप्तमीति । सप्तम्यन्वष्टक्ययोः स्वातन्त्र्यमते अष्टकाङ्गत्वमते तु दर्शविकृतित्वे पूर्वमेव तर्पणम् । तदभावे तर्पणं नैव कार्यम् । *तीर्थेति दर्शविकृतित्वात् । *माघ्यावर्षेति । अष्टकाविकृतित्वात् ।

(३) 'मघान्वष्टकादिष्वष्टका' ग०

तर्पणोत्तरं*नित्यस्नानं कृत्वेत्यर्थः ।

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥

अत्र वस्वादिरूपतोक्ता स्मृत्यर्थसारे—

वसुरुद्रादितिसुतान् श्राद्धार्थे तर्पयेत् पितॄन् ।

तच्च बह्वृचानां *दक्षिणेनैव, (१)'दक्षिणं प्रतीया-

---

*तद्विधिरिति । परेद्युरित्यादि । *नित्यस्नानमिति । अत्राद्यं स्नानममन्त्रकम् । द्वितीयं तु नित्यस्नानम् । तथाचादौ तूष्णीं स्नात्वा कुशेषूपविश्य श्राद्धाङ्गं तर्पणं कृत्वा पश्चान्नित्यस्नानं कृत्वा वस्त्रधारणादि कुर्यादित्यर्थः । एवञ्चेदं संध्यामकृत्वैव कार्यम् । बहवस्तु तथैवानुतिष्ठन्ति । मयूखकृतस्तु श्राद्धाङ्गतर्पणं संध्यां कृत्वैव कार्यं तां विनाऽन्यकर्मणि अनधिकारात्, "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम्" इति दक्षोक्तेः । नच तर्पणान्तं श्राद्धप्रयोगानुवृत्तेः कथं सन्ध्यानुष्ठानम् ? एवं सति श्राद्धानन्तरं सायंसन्ध्याननुष्ठानप्रसङ्गात् । तर्पणोत्तरं च पुनः स्नानं कार्यं सङ्ग्रहवाक्ये स्नात्वेति पुनर्ग्रहणात् । तच्चानायत्याऽदृष्टार्थम् । अत्र च स्नानसन्ध्यादीनां सर्वकर्मार्थित्वेनोपवेशनस्य सामान्यतश्च प्राप्तेरदग्धदहनन्याये न कुशास्तरणं तर्पणोत्तरस्नानं च विधीयत इति प्राहुः । *दक्षिणेनैवेति ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।
सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामथवा तर्पणं भवेत् ॥

इति वचनात् । अत्र पूर्वार्धं बह्वृचपरं, सौत्रं दक्षिणपाणिमालम्ब्यान्वारम्भमात्रविधाने लाघवात् । उत्तरार्धं तु तदन्यपरम् ।

---

(१) 'अनादेशे दक्षिणं प्रतीयात्' ग०

दनादेशो' इति सूत्रात्। अत्र *प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः।

---

*प्रत्यञ्जलीति। अञ्जलिसङ्ख्यायां शङ्खः—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः।
अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्॥

पैठीनसिः—

तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्।

पित्रञ्जलिभ्यः पितामहाञ्जलयः किञ्चिदुच्चैः ततोऽपि प्रपितामहाञ्जलयः। एवं मातृवर्गे मातामहवर्गे चेत्यर्थः। शालङ्कायनः—

मातृमुख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन्।
त्रींस्त्रीन्दद्यादथान्यासां स्त्रीणामेकैकमञ्जलिम्॥

काशीखण्डे—

सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वौ द्वौ दद्याज्जलाञ्जली।

सपत्नी सापत्नमाता। आचार्यस्य पत्नी चेत्यर्थः। व्यासः—

मातृर्मातामहांस्तद्वत्त्रींस्त्रीनेव त्रिभिस्त्रिभिः।
मातामहाश्च येऽप्यन्ये गोत्रिणो दातृवर्जिताः॥
तानेकाञ्जलिदानेन प्रत्येकं च पृथक् पृथक्॥ इति।

मातामहीनामञ्जलित्रयमेकाञ्जलिर्वेति विकल्पः,

मातामह्यादिसर्वासामेकैकं तु जलाञ्जलिम्।
दद्यात्तीर्थे विशेषेण धर्मं परममास्थितः॥

इति गारुडात्। अन्ये तु मातामह्यादीनतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा मातामह्यादिभिन्नानामेकाञ्जलिः, मातामह्यादीनां तु त्रय एवेत्याहुः। विरूपैकशेषस्य प्रमाणान्तरं विना असम्भवान्मातामह्यादीनामेक एवाञ्जलिरिति तु ग्रन्थकारानुयायिनः। अथवा मातामहस्य द्वावञ्जली,

द्वौ द्वौ मातामहानां च मातुलानां सकृत्तथा।

इति हेमाद्रौ ब्रह्माण्डात्। इतरेषां तु ब्रह्माण्डे-

*निर्वापवत्तत्संध्यार्घ्यदानवच्च द्रव्यभेदात् । *अवघातवेदिप्रोक्षणादौ तु द्रव्यैकत्वान्न मन्त्रावृत्तिः । केचित्तु

गुर्वाचार्यश्वशुराणां सुहृत्संबन्धिनां सकृत् ।

नित्यतर्पणे यद्यपि सर्वे एवैते तथापि श्राद्धाङ्गतर्पणे यद्दैवत्यं श्राद्धं तद्दैवत्यमेवेत्युक्तम् । दक्षः—

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् ।
उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येत पितॄन् दक्षिणतस्तथा ॥

बौधायनः—"अनुतीर्थमप उपसिञ्चति देवानां दैवेन ऋषीणामार्षेण पितॄणां पित्र्येण मनुष्याणां प्राजापत्येन" इति ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः ।

इति विष्णुपुराणाच्च ।

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥

इति कोशः ।

कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥
अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
नामगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयान्तेन तर्पयेत् ॥ इति ।

प्रकृते च पैत्रः सर्वो विधिर्ग्राह्यः दैवार्षमानुषस्तु द्वारलोपादेव निवर्त्तते । ननु तर्पणमेकं कर्म तत्र करणस्य मन्त्रस्य कुत आवृत्तिरित्यत्राह—*निर्वापेति । नन्वेककर्मणि मन्त्रावृत्त्यङ्गीकारे अवघातादौ तदावृत्तिः स्यादित्यत आह—*अवघातेति । अवहता एव व्रीहयः पुनरवहन्यन्ते प्रोक्षितैव वेदी पुनः प्रोक्ष्यते इति न द्रव्यभेद इत्यर्थः । अत्र वदन्ति—निर्वापे संध्यार्घ्यदाने च मन्त्रस्य द्रव्यसंस्कारकत्वादावृत्तिः "निरुप्तं प्रोक्षति" इति वचनात् ।

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

*परिव्याणमन्त्रव*त्क्रियमाणानुवादित्वेन करणत्वाभावात्सकृदिच्छन्ति। तन्न, तत्र यूपद्रव्यैक्यात् परिवीरसीतिकरणीभूतमन्त्रान्तरसत्त्वादन्यतरेण व्यवधानापत्त्योभयोः करणत्वायोगात् कर्त्रभेदेन विकल्पायोगाच्च क्रियमाणानुवादित्वं नत्वत्र तथेति बौधायनादिवचनात् करणत्वमेव। तेनावृत्तिरेव युक्ता। एवं नित्येपि। यत्तु संग्रहे नाम्ना पठन्ति—

पित्रोः क्षयाहे संप्राप्ते यः कुर्यान्नित्यतर्पणम्।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं तत्तोयं रुधिरं भवेत्॥
सर्वदा तर्पणं कुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरःसरम्।
मृताहे नैव कर्तव्यं कृतं चेन्निष्फलं भवेत्॥

तत्समूलत्वे *सति तिलविषयम्। यच्च पठति

इति व्यासवचनाच्च। नचेह तथा यतो नात्र द्वितीययाऽञ्जलयः संस्कार्याः। धात्वर्थकर्मतया सक्तून् जुहोतीतिवद्द्वितीयोपपत्तेः। नापि मन्त्रोऽञ्जलिसंस्कारः। "मन्त्रैश्च देयमुदकम्" इत्यादिस्मृत्या तृतीयया दानक्रियाङ्गस्यैवोक्तेरञ्जल्यङ्गत्वे मानाभावात्। नापि तर्पणभेदः। द्विस्त्रिरिति क्रियाभ्यावृत्तौ सुज्विधानात्संख्यायाः कर्मसामानाधिकरण्याभावेन भेदकत्वाभावात्। यथा "त्रिः प्रोक्षति" इत्यादौ त्रिरावृत्तिविशिष्टकर्म एकमेव तद्वत्। नच त्रीनिसेकशेषादेकस्मिन्निनयने त्रयाणां मन्त्राणां करणत्वापत्तिः। पशुसोमाधिकरणन्यायेन प्रथमं यागैक्येऽवगते तत्र त्रयाणां मन्त्राणां करणत्वासम्भवादेकैकनिनयने एकैकमन्त्रस्य करणत्वोपगमात्। तस्मादञ्जल्यावृत्तावपि न मन्त्रावृत्तिरिति। *परिव्याणमन्त्रः "युवा सुवासाः" इति मन्त्रः। *क्रियमाणं यूपैकादशिन्यादौ परिव्याणम्। युगपदित्ययं होतृमन्त्रः। "परिवीरसि परित्वा दैवीर्विशो व्ययंतां परीमः रायस्पोषो यजमानं मनुष्या" इति अध्वर्युमन्त्रः। *सति

कापिलः--

मन्वादिषु युगाद्यासु दर्शसंक्रमणेषु च।
पौर्णमास्यां व्यतीपाते दद्यात् पूर्वं तिलोदकम्॥
अर्धोदये गजच्छाये *ष(१)ष्ठ्यां चैव महालये।
भरण्यां च मघाश्राद्धे तदन्ते तर्पणं त्रिदुः॥

शौनकः—

मातापित्रोर्मृताहे च परेऽहनि तिलोदकम्।
कारु(२)ण्यश्राद्धविषये सद्यो दद्यात्तिलोदकम्॥

एतन्निर्मूलम्॥

अथ तिलतर्पणनिषेधः। गार्ग्यः--

*भानौ भौमे त्रयोदश्यां (३)नन्दाभृगुमघासु च।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम्॥

स्मृत्यर्थसारे--

विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम्।

अर्धं तदेव।

वृद्धौ सत्यां च तन्मासि नेत्याहुस्तिलतर्पणम्।

तिलेति। "सप्तम्यां भानुवारे च" इत्युक्तेः। *षष्ठी कपिलाषष्ठी। अत्रोत्प्रेक्षन्ते-"पूर्वं तिलोदकम्" इत्यादिवाक्यानां निर्मूलत्वे एषामपि निर्मूलत्वमेव। समूलत्वे तु तथात्वमिति। ननु उपरागे पितुः श्राद्धे इत्यादौ निषिद्धेपीत्युक्तेर्निषेधं बाधित्वा तिलतर्पणं स्यात् न सकृन्महालयादावित्याशङ्क्य—

तिथिवारसमायोगान्निषेधोऽयमुदाहृतः।
ऋषिभिस्तर्पणे नित्ये निमित्तेन तु बाधितं॥

इति वचनान्नैमित्तिकप्राबल्याच्च निषेधबाध इति वक्तुं निषेधाना-

---

(१) 'षष्ठीषु च महा' ग०   (२) 'कारुण्याच्छ्राद्ध' ग०
(३) 'नन्दासु च मघासु च' क०

हेमाद्रौ मरीचिः--

सप्तम्यां रविवारे च *गृहे *जन्मदिने तथा ।
निशासंध्यासु पुत्रार्थी न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

यत्तु संग्रहे--

नन्दायां भार्गवदिने कृत्तिकासु मघासु च ।
भरण्यां भानुवारे च गजच्छायाह्वये तथा ॥
अयनद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥ इति,

*तच्चिन्त्यम् ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।

*इत्यादिविरोधात् । अत्रापवादः पृथ्वीचन्द्रोदये-

ह-*मानाविति । *गृहे इति । अयं निषेधः पृथक्तिलपरः,

यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान्संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

इति बौधायनदर्शनात् । *जन्मदिने इति । जन्मनक्षत्रोपलक्षणम् । *तच्चिन्त्यमिति । युगादिनिषेधश्चिन्त्य इत्यर्थः । इदं मन्वाद्युपलक्षणम् ,

आसु तोयमपि स्नात्वा तिलदर्भविमिश्रितम् ।
पितॄनुद्दिश्य यो दद्यात्स गतिं परमां लभेत् ॥

इति मन्वादीन्प्रकृत्य नागरखण्डोक्तेः । *इत्यादीति । आदिना —

मन्वाद्यासु युगाद्यासु प्रदत्तः सतिलोऽञ्जलिः ।
सहस्रवार्षिकीं तृप्तिं पितॄणामावहेत्सदा ॥

इति कालादर्शग्रहः । अत्रेदं बोध्यं-पानीयमपीत्यपिना श्राद्धं ग्राह्यम् ,

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ।

तीर्थे *तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्॥

स्मृत्यर्थसारेऽपि--

तिथितीर्थविशेषेषु कार्यं प्रेते च सर्वदा। इति।

गोभिलः--

तिलाभावे *निषिद्धाहे सुवर्णरजतान्वितम्।
तदभावे निषिञ्चेतु दर्भमन्त्रेण वा पुनः॥

पतितस्य तिलोदकं वक्ष्यामः॥

अथ वृद्धिश्राद्धम्। *तन्निमित्तं पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे--

*जन्मन्यथो*पनयने विवाहे पुत्रकस्य च।

इति वाक्यशेषात्। तथाच श्राद्धाशक्तस्य तत्स्थानापन्नतर्पणे ति-लो विधीयते, नतु नैत्यके। तन्त्रप्रसङ्गयोरभावादेव नैत्यकान्नैमि-त्तिकस्य पृथगनुष्ठानमपि शक्तं प्रति तु अङ्गभूतायामञ्जलौ मन्वा-दिषु युगाद्यास्त्विति कपिलवाक्याद्दर्शविकृतित्वाद्वा सतिलत्वम्। एवं मन्वादिष्वपि, "आसु तोयमपि" इत्यपिशब्दात्। *तिथि-विशेषे महालयाष्टकादौ। नच त्रयोदश्यादीनां कुतो न ग्रहः स-जातीयेष्वेव विशेषोपादानात्। निषिध्यमानत्वेन साजात्यात्। ती-र्थपदादेव गङ्गाप्राप्तेर्गङ्गायामिति सर्वदा तिलप्राप्त्यर्थः। *निषि-द्धाहे इति। निषिद्धाहे वा इत्यर्थः।

उपरागे पितुः श्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे।
निषिद्धाहेऽपि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत्॥
यावन्मासः समाप्येत तावत् पिण्डांश्च वर्जयेत्।
वृद्धावनन्तरं प्राज्ञस्तथैव तिलतर्पणम्॥ इति।

*तन्निमित्तं वृद्धिश्राद्धनिमित्तम्। वृद्धिः पुत्रजन्मेत्याह--*जन्मनीति। पुत्रजन्मनिमित्तकं मुख्यं, कर्माङ्गं तु गौणम्। त-च्च नान्दीश्राद्धं तदुभयमपि तदिति केचित्। कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृ-तमिति वृद्ध्यतिदेशात् तत् तदुभयमनुक्रामति जन्मनीति। *उपनय-

पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
*वेदव्रतेषु चाधानयज्ञपुंसवनेषु च ।
*नवान्नभोजने *स्नाने ऊढायाः प्रथमार्तवे ॥
देवारामतडागादिप्रतिष्ठासू*त्सवेषु च ।
राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् ॥
वनस्थाद्याश्रमं गच्छन् पूर्वेद्युः सद्य एव वा ।
पितॄन्पूर्वोक्तविधिना तर्पयेत्कर्मसिद्धये ॥
(१)आदिपदात् संन्यासः । विष्णुपुराणे--
यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

ने इति । तदन्तापत्यसंस्काराणामुपलक्षणं वेदव्रतस्नानविवाहानामभिधानात् । आधानयज्ञेति श्रौतकर्मणां पुंसवेत्यादि सौत्राणां स्त्रीसंस्काराणां देवारामेत्यादि पौराणानां महादानतडागाद्युत्सर्गव्रतदेवादिप्रतिष्ठानाम् । *वेदव्रतानि महानाम्न्यादीनि । *नवान्नभोजने प्रथमाग्रयणे । *स्नानं समावर्त्तनम् । *उत्सवेष्विति । ग्रहशान्तिविनायकस्नपनादीनां मनुयाज्ञवल्क्यादिस्मृत्युक्तानाम् । नचैवमाचारप्राप्ते फलादिनाऽन्तर्वत्नीकुक्षिमरणादौ विवाहाद्यङ्गहरिद्राचन्दनादौ वा एतत्करणापत्तिः, "तस्य ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्न्यो यद्यदुपदिशेयुस्तत्तत्कुर्युरिति" "अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयात्" इति सूत्रानुमतत्वादिति वाच्यम्,

कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्ये चातिशोभने ।

इति ब्रह्माण्डे ऽतिशोभने इति विशेषणेन तद्व्यावर्त्तनात् । आभ्युदयिकं स्वाभ्युदयार्थं क्रियमाणं राज्याभिषेकग्रहशान्त्यादिमहादानादि । अत एव प्रायश्चित्ते न वृद्धिश्राद्धं तस्य पापनाशार्थत्वेनाऽनाभ्युदयिकत्वात् । माङ्गल्यं गर्भाधानादिनामकर्मादि । नच

---

(१) 'आदिपदात् संन्यासः' नास्ति ग०

पु(१)त्रोत्पत्तौ *वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥

तत्रैव--

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ।

इत्युक्तेर्निष्क्रमान्नप्राशनयोर्न श्राद्धमिति मैथिलाः । तन्न, पूर्वोक्तविरोधात् 'नानिष्ट्वा' इति निषेधात् ।

सुतोत्पत्तौ तथा श्रा(२)द्धमन्नप्राशनिके तथा ।

इति राजमार्तण्डाच्च । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टम्--

सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते । इति,

तत्तेषामेवेति कल्पतरुः । बह्वृचकारिकायाम्—

मात्स्ये—

नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

कर्मप्रदीपे—

अनिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे न कुर्यात्कर्म वैदिकम् ।

इत्यादिसामान्यवचनैर्विवाहादिषु श्राद्धसिद्धेस्तेषां पुनर्वचनमुपसंहारार्थं, तेन विशेषवाक्योपात्तेतरकर्मसु न वृद्धिश्राद्धमुचितमिति वाच्यम् , तथा सति सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । यत्र हि शाखान्तरगतत्वेन वा द्वारविशेषसम्बन्धप्रमाणेन वा सामान्यवाक्यमपि सार्थकं भवति तत्रैवोपसंहारो यथा "पुरोडाशं चतुर्धा करोति आग्नेयं चतुर्धा करोति" इत्यादौ । अनारभ्याधीतसाप्तदश्यवाक्यादौ च; नत्विह स्मृतिपुराणादीनां सर्वान्प्रति प्रमाणत्वेन शाखान्तरन्यायाभावात् साक्षात्कर्माङ्गत्वेन तस्य चोभयत्रापि नाल्पीयस्त्वेन साप्तदश्यन्यायाभावाच्च । तस्मात् केषुचित्पुनर्वचनं सामान्यवाक्यस्य प्रपञ्चमात्रं तेष्वत्यावश्यकत्वार्थं वा । अत एवाग्निहोत्रहोमवैश्वदेवादिषु केषांचिद्वृद्धिश्राद्धाचरणं केषाञ्चित्तु नेति । *वृषोत्सर्गः काम्यः नतु प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थः, तस्य श्राद्धत्वात् ।

---

(१) 'पुत्रजन्मवृषो' क० छ० (२) 'श्राद्धे अन्न' ग०

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ।
पुंसः सवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ॥
विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतक(१)र्मसु ।
इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् ॥
अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते ।
वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकम् ॥

बोपदेवकालादर्शौ--

सीमन्तव्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायन-
स्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च ।
*पुंसूत्यावसथप्रवेशन*सुताद्यास्यावलोकाश्रम-
स्वीकाराक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्तौ च नान्दीमुखम् ॥

यत्तु कामधेनौ —

---

*पुंसूतिः पुसवनं तनयोत्पत्तेः पृथगभिधानात्। *सुताद्यास्यावलोकेति ।

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।।

इति विष्णुपुराणात् । परन्तु अत्र तद्योग्यतासंपादकं जन्म ग्राह्यम् । सुताद्यास्यावलोकेति च प्रसवाद्यागतेन पित्रादिना जातकर्म चेत्क्रियते तदा जन्मनिमित्तकं श्राद्धमपि कार्यमित्येतदुक्तुम् । आस्यावलोकेति निमित्तान्तरं प्रदर्शितमित्येतावन्मात्रम् । अत्र पुत्रजनने केवलं नैमित्तिकं जन्मनीत्याद्युक्तेः तत्र कर्माङ्गनिषेधात् । एवञ्च तत्रैकमेव श्राद्धं "कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्" इति जातकर्माङ्गश्राद्धमुक्त्वैव जन्मनिमित्तकश्राद्धदृष्टान्ताभिधानात् ।

वृद्धिश्राद्धं तु कर्त्तव्यं जातकर्मादिकेषु वै ।

इति हेमाद्रिस्थवचनेऽतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्वा निमित्तकर्मणोः पदादिभ्यां समाहारो वा कर्त्तव्येष्विति पदाध्याहारो वा बोध्यः।

---

(१) 'कर्मणी' ग०

*जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्सर्गादिकर्मसु ।
वत्सराभ्यन्तरे पित्रोर्वृषस्योत्सर्गकर्मणि ॥
वृद्धिश्राद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेत् ॥ इति ।

तत्र जलाशये वृद्धिश्राद्धस्य निषेधो न तु कर्माङ्गस्येति केचित् ।

*अन्ये त्वस्य निर्मूलतामाहुः । श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये—

*अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥

इदं चावश्यकम्,

वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः ।
तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव सः ॥

इति शातातपोक्तेः । अत्र श्राद्धत्रयं स एवाह—

*मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात्पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः—

मातृश्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्माहनि तु पैतृकम् ।
मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

((१)अशक्तौ वृद्धशातातपः—

---

*जलाशय इति प्रतिष्ठापदं प्रतितिष्ठतीति व्युत्पत्त्या स्थैर्यविशेषार्थकम् । स्वमतमाह-*अन्ये त्विति । अन्यथा काम्यवृषोत्सर्गादावपि त्यागः स्यात् । तदेव स्पष्टयति-*अन्नप्राशे चेत्यादिना । *मातृश्राद्धमिति मातृपूर्वकत्वेन पितृपूर्वकत्वव्यावृत्तिः॥

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ग०

पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं तथा ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥)

अत्राप्यशक्तौ स एव—

पृथक्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे ।
श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकम् ॥ इति ।

वृद्धमनुरपि—

अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्वेद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम् ॥

अत्र 'महत्सु पूर्वेद्युस्तदहरल्पेषु' इति गृह्यपरिशिष्टाद्व्यवस्था ज्ञेया । तच्च प्रातरेव,

पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ।

इति शातातपोक्तेः। अत्र प्रातःशब्दः सार्धप्रहरपरः,

प्रहरोप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते ।

इति गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् । तदाहात्रिः—

माता पितामही चैव सा पूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्तथा ॥
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥ इति ।

मात्स्ये—

उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ॥
ततो मातामहाः पूज्या विश्वेदेवास्तथैव च ॥ इति ।

उत्सवः प्रागुक्तः । आनन्दो यज्ञादिः । सन्तानोऽपत्यसंस्कारः । बहुवचनेन तदाद्यत्रयाणां ग्रहः । मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधान्येनोद्देश्याः ।

ऊर्ध्ववक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ।

पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।
पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुधः॥ इति,

*एतदनियतानिमित्तपरम्,

नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ।
तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यते ॥

इति लौगाक्षिस्मृतेः । आधानाङ्गं नान्दीश्राद्धं त्वपराह्ण एव,

आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यतः ।
पार्वणं चाऽपराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकम् ॥

इति निर्णयामृते गालवोक्तेः ।

नान्दीमुखाह्वयं प्रातराब्दिकं त्वपराह्णतः ।

इति विष्णूक्तेश्च । *इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण नवदैवत्यं कार्यम् । *तत्र मातामहाः सपत्नीकाः । 'वृद्धप्रमातामहप्रमातामहमातामहानां सपत्नीकानाम्' इति पृथ्वीचन्द्रोदये गारुडे गद्यरूपेण पाठात् । हेमाद्रौ शाङ्खः—

नान्दीमुखे सत्यवसू सङ्कीर्त्यौ वैश्वदेविके ।

वृद्धपराशरः—

नान्दीमुखेभ्यो'देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् ।

इति नान्दीमुखा दिव्यपितरस्तु अभेदेनोद्देश्यस्वरूपे बोध्याः । कर्माङ्गाभ्युदयिकेऽप्येत एव देवताः,

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ॥
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ।

इति वचनेन गर्भाधानादिकर्माङ्गश्राद्धे वृद्धिश्राद्धदेवताद्यनिर्देशात् । *एतदिति । तेन शान्तिविशेषादिग्रहः । अत्र द्वादशदैवत्यपक्षो न समञ्जस इत्याशयेनाह—*इदं चेति *तत्रेति । यद्यपि—

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ।

पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृ(१)तिः ॥

यत्तु वृद्धवसिष्ठः--

नान्दीमुखे विवाहे च प्रतितामहपूर्वकम् ।
नाम सङ्कीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

यच्च स्मृत्यर्थसारे--

वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिश्राद्धेषु भुञ्जते । इति ।

यच्च गारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनं तच्च शाखान्तरविषयम्, 'पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः' इति बह्वृचपरिशिष्टे कात्यायनेन चानुलोम्याम्नानात्। पृथ्वीचन्द्रोदयेप्येवम्। यत्तु केचिद्वृद्धिपदं पित्रादिषु प्रयुञ्जते। तन्न,

अनस्मद्वृद्धशब्दानामरूपाणामगोत्रिणाम् ।
अनाम्नामतिलाद्यैश्च नान्दीश्राद्धं तु सव्यवत् ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये सङ्ग्रहोक्तेः । नच निषेधादेव विधिः कल्प्यत इति वाच्यम्, प्रौष्ठपदीश्राद्धे प्रपितामहात्परेषां वृद्धपित्रादीनां देवतात्वान्नान्दीश्राद्धत्वसामान्येनेहापि तत्प्राप्तौ निषेधात् । गोत्रनामादिनिषेधस्तु--

शुभार्थी प्रथमान्तेन वृद्धौ सङ्कल्पमाचरेत् ।

इत्युपक्रम्य 'अनस्मद्वृद्धशब्दानाम्' इत्युक्तेः सङ्कल्पश्राद्धपरः, 'सपिण्डके तु सर्वं भवति' इति प्रयोगपरिजातात् ।

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टे तद्विधानात् । यत्तु ब्राह्मे–

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः ॥

---

(१) 'स्थितिः' क०

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः ।
ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥ इति,

यच्च मार्कण्डेयपुराणे--

ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते तु नान्दीमुखाः स्मृताः ॥ इति,

तज्जीवत्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयम् । तेन तस्येदमावश्यकम् । यत्तु विष्णुः-'पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्' इति, तद्दर्शादिविषयमिति कल्पतरुः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । हेमाद्रिस्तु-

नान्दीमुखानां श्राद्धं तु कन्याराशिगते रवौ ।
पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

इति प्रौष्ठपदीश्राद्धैकवाक्यत्वात्तत्रैव पूर्वेषां देवतात्वमित्याह । अत्र सत्यवसू विश्वेदेवावित्युक्तं प्राक् । यत्तु शातातपः--

मातुः श्राद्धं तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् । इति ।

तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धपरम् । यच्च मार्कण्डेयपुराणे-

विश्वेदेवविहीनं तु केचिदिच्छन्ति मानवाः । इति,

तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वये विश्वेदेवविकल्पार्थम् । प्रयोगैक्ये तु देवनियमः इति हेमाद्रिः ।

एतच्च मातृपूजापूर्वकं कार्यम्,

अकृत्वा मातृयागं तु यः श्राद्धे परिवेषयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥

इति शातातपोक्तेः । कौर्मेऽपि--

पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ।
पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुधः ॥ इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे--

कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च शुद्धासु लिखिता वा पटादिषु ।
अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तधारां घृतेन तु ।
कारयेत्पञ्चधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥
आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात्ग्रहयज्ञतद्विकारेष्वपि नित्यं श्राद्धम् ।

नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म किञ्चित्समाचरेत् ।

इति शातातपोक्तेश्च । इयं च वसोर्धारा तच्छाखीयानां नियता, अन्येषां त्वनियता, *'बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं

इति परिभाषाप्राप्तं सपत्नीकत्वं तथापि—

माता पितामही चैव संपूज्या प्रपितामही ।
पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयस्त्रयः ॥
एते नवार्चनीयाः स्युः पितरोऽभ्युदये द्विजैः ॥

इति मात्स्येऽपि द्वादशदैवत्यविधाने न बाधप्रसङ्गवारकतया गारुडोक्तिः । *बह्वल्पं वेति ।

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इत्यर्थः । येषां कल्पसूत्रे यावदितिकर्तव्यताकं कर्मोक्तं तेषां तावदेव । प्रधानस्य स्वसूत्राङ्गकलापेनैवाकाङ्क्षाशान्तेरितरस्मृत्याद्युक्ततदन्वयो नेत्यर्थः ।

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत् ॥

इति वचनात्स्वगृह्योक्तं बह्वल्पं वा यादृशं तत्तादृशमेवानुष्ठेयं नतु शास्त्रान्तरमपेक्ष्यान्यथापि कर्तव्यम् । येषां तु गृह्ये स्मृत्यन्तरो-

क्तम्' इत्युक्तेः ः *करणे त्वभ्युदयः, 'यन्नाम्नातं स्वशाखायाम्' इत्युक्तेः । आयुष्याणि 'आनो भद्राः' इत्यादीनि । *षड्भ्य इति मात्रादित्रिकोपलक्षणमिति

क्तस्य कस्यचिदङ्गस्य निषेधः तत्र तन्निषेधद्वारा तत्स्मृत्युक्तान्याङ्गस्याभिमतत्वबोधनात्तदनुष्ठेयम्,

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तद्ग्राह्यं पारतन्त्रिकम् ।
विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

इति वचनात् । यस्य शास्त्रेऽनुक्ता विशेषास्ते खलु निश्चितं सामान्याः साधारणा इत्यर्थः । अत एव लौगाक्षिः--

ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः ।
तेन सन्तनुयाद्यज्ञं न कुर्यात्पारतन्त्रकम् ॥

यज्ञपदमुपलक्षणम् । अत एवोक्तं--

स्वशाखाविधिमुत्सृज्य त्वन्यस्य विधिमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा त्वन्धे तमसि मज्जति ॥
स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत्कुरुते नरः ।
अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।
ऋक्शाखी नैव कुर्वीत स्वकीयं परशाखया ।
प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्कारमर्हति ॥
यत्र नास्ति स्वशाखा चेदृक्शाखोक्तं समाचरेत् ।
पुनर्नार्हति संस्कारमन्यथाऽर्हति चेत् पुनः ॥
यजुःशाखाविधानेन यदि बह्वृचकर्म च ।
कृतं चापि हि तत्कर्म पुनः कुर्याद्यथाविधि ॥
ऋक्शाखाविधिना कर्म यदि स्यादन्यशाखिनाम् ।
न तत्कर्म पुनः कुर्यादिति यज्ञविदां मतम् ॥ इति ।

*करणे त्विति । उपयाचिताभिप्रायम् । *षड्भ्य इति । तथाच नवदैवत्यमेव तेनोक्तं भवति । परन्तु लक्षणां विनैव षट्-

पृथ्वीचन्द्रोदयः। *छन्दोगानां षड्दैवत्य*मन्येषां नवदैवत्यमित्याशार्कः। *मम तु मतं कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामहप्रमातामहा इति मात्रा सहैव मातामहश्राद्धकरणात् तद्विषयमिदं षड्भ्य इति।

मातरस्तत्रैवोक्ताः—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः॥
धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह।
गणेशेनाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश॥

मातरो लोकमातर इति सर्वाविशेषणम्। तेन चतुर्दशत्वम्। यदा षोडशेति पाठस्तदा देवतान्तरम्। चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिमते त्वन्या उक्ताः—

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी॥

आसां जीवने प्रत्यक्षं पूजनम्। मृतानां त्वक्षतपुञ्जेषु इति हेमाद्रिः।

त्वस्य छन्दोगादिपरत्वसम्भवादुक्तव्याख्यातैयर्थ्यमरुचिः। *छन्दोगानामिति। गोभिलसूत्रे पार्वणद्वयाम्नानात्। कातीयानामप्येवमिति केचित्। *अन्येषामिति। "महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च। नवदैवतमत्रेष्टम्" इति वचनात्।

अत्र—

महालये गयाश्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च।
ज्ञेयं द्वादशदैवत्यं तीर्थे प्रोष्ठे मघासु च॥

इति वचनाद्यथासम्प्रदायं पक्षत्रयमिति मयूखः। तद्रक्ष्यति—अत्र द्वादशदैवत्यस्येति। *मम त्विति। एकेनैव पार्वणेन मातृमातामहयोश्चारितार्थ्यान्न षट्त्वानुपपत्तिरिति भावः।

*ब्रह्माण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गाक्षेत्रगणाधिपान्।
वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नान्दीमुखान् पितॄन्॥
मातृपूर्वान् पितॄन् पूज्य ततो मातामहानपि।
मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः॥इति।

अत्र द्वादशदैवतस्य देशाचाराद्व्यवस्था। ब्रह्माण्याद्याः–

*ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा।
वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः॥

इत्यपरार्के उक्ताः। अत्र चौलादीनां यौगपद्ये तन्त्रतोक्ता छन्दोगपरिशिष्टे—

*गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत्।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु॥

मातृभ्यः इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। गणशः

---

*ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमानयति जीवयति इति व्युत्पत्तेः। तेन "इन्द्रवरुण" सूत्रे ब्रह्मपदादानुगविधानेऽपि न दोषः। *ब्राह्मीति। वसोर्धारायां पूज्या एता इति याज्ञिकाः। *गणश इति। एकस्य शिशोः नामकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनानि यदा एकस्मिन् काले क्रियन्ते तदा वृद्धिश्राद्धं तन्त्रेणैव कार्यमित्यर्थः। यत्र यत्र श्राद्धं भवेत्तत्र मातरः पूज्या इति च। केचित्तु अनेकेषां पुत्राणां कन्यानां वा सजातीयविजातीयानेकोपनयनोद्वाहादिसंस्कारे देशकालकर्त्रैक्याद्वृद्धिश्राद्धं तन्त्रेणेति वदन्ति। तन्न, योगसिद्ध्यधिकरणविरोधात्। तत्र हि सर्वफलार्थतया ज्ञातस्यापि ज्योतिष्टोमादेरेकस्मात्प्रयोगादेकमेव फलं नानेकानि फलानि, एकया सामग्र्या एकमेव कार्यं जायते इति नियमात्। तथाच तद्वदिहापि उपनयनविवाहादिजन्यपरमापूर्वाणामनेकतत्तत्संस्कार्यनिष्ठत्वेन तदङ्गाभ्युदयिकश्राद्धजन्यानामङ्गापूर्वाणामपि तन्निष्ठताऽपेक्षिता। नच सा सम्भवति उक्तनियमभङ्गापातात्। अतस्तत्र पृथगेव

*एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकालकर्त्रैक्यादित्यर्थः । तथा—

*असकृद्यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः ।
प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः सगणाधिपाः ॥

*कर्मावृत्तावपि कुत्र श्राद्धं कार्यं (१)क्च नेत्युक्तं तत्रैव—

*आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च ॥
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।
एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

वृद्धिश्राद्धमिति । *एकानेकेति । एकस्य अपत्यादेरनेकेषु नामकर्मादिसंस्कारेषु एकदिने एकेन कर्त्रा क्रियमाणेषु देशकालकर्त्रैक्याद्वृद्धिश्राद्धं सकृन्मातृणां पूजा च सकृदित्येकोऽन्वयः । एवमनेकस्यापत्यादेः जातकर्मादि संस्कारे प्रतिस्वमङ्गापूर्वोत्पत्तये संस्कार्याणां भेदेन संस्काराणां भेदेऽपि तत्र श्राद्धमेकमेवेत्यपर इति । तत्रानेकपदं दर्शितकेचिन्मतानुरोधि । नच तत्र निर्भरः कार्यः, योगसिद्ध्यधिकरणविरोधप्रसङ्गात् । न च कर्मनाशाजलस्पर्शादिना यत्रानेकपुत्रादेः पुनरुपनयनं तत्परताऽनेकपदस्य युज्यते तस्य प्रायश्चित्तत्वेन श्राद्धस्यैवाभावात् प्रधानावृत्त्या प्राप्तामानान्दीश्राद्धावृत्तेरपवादमाह—*असकृदिति । "मातरः श्राद्धमेव च" इति पाठः । असकृत्पुनःपुनरित्यर्थः । प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रत्यब्दं चेति यावत् । *कर्मावृत्तावपीति । अयमर्थः एवं तर्हि ज्योतिष्टोमादिषु प्रतियोगं श्राद्धं न स्यात् "असकृद्यानि" इति सामान्यत एवाभिधानात् । अतः कुत्र कार्यं कुत्र न कार्यमिति संदेह इति । *आधाने

---

(१) 'कुत्र नेत्युक्तं' क० छ० ।

एतेषु प्रतिप्रयोगं नावर्तते किन्त्वादौ । एतद्भिन्ने सोमयागादौ तु प्रतिप्रयोगमावर्तत एव श्राद्धमित्यर्थः ।

क्वचिदादावपि निषेधमाह स एव—

*नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्ती*जातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥
विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुमो यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-
च्छ्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवायाः 'सोष्यन्तीमभ्युक्ष्य' इत्युक्तं कर्म । *कात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्य पाकप्राधान्यात्तस्य च—

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।

इति निषे(१)धान्न जातकर्माणि नान्दीश्राद्धमित्या-

इति । नवयज्ञः आग्रयणेष्टिः । होमादिपदं च अग्निहोत्रहोमवैश्वदेवादौ ये वृद्धिश्राद्धमनुतिष्ठन्ति तत्परमित्युक्तं प्राक् । नारायणस्तु होमादिनवयज्ञपर्यन्तेषु न पृथक् श्राद्धं किन्तु आधाने कृतमेकमेव श्राद्धमुपकरोतीत्याह । *नाष्टकास्विति । इदं च वचनं नित्यानुवादो न निषेधः प्राप्त्यभावादित्याहुः । गोभिलीयानां होममात्रमष्टका नतु श्राद्धमिति तत्र निषेधार्थमष्टकापदम् । श्राद्धपदं च प्रमीतपितृगतफलार्थकं कर्म । अन्यथा पितृयज्ञे तत्प्रसङ्गात् । एवञ्च पृथगष्टकानिषेधो न व्यर्थ इति परे । सुतसंस्कारकर्मतया जातकर्माङ्गं श्राद्धं प्राप्तं निषेधति—*जातकर्मेति । आशार्कमतमाह—*कात्यायनोक्तस्येति । एतन्मते कर्माङ्गं नान्दीश्राद्धम् । तथाच तल्लोपेऽपि न प्रधानलोपः । वृद्धिवदिति दृष्टान्तासामञ्ज-

---

(१) 'निषेधान्न जातकर्माणि नान्दीश्राद्धम् । आमान्नेन वा कार्यमित्याशार्कः । गौडास्तु' क० छ० ।

शार्कः। आमान्नेन वा कार्यमित्यपि तेनैवोक्तम्। *गौडास्तु जातकर्मण्येव निषेधः। पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव 'जन्मन्यथोपनयने' इत्युक्तेः।

*नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम्।
पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्म समं नरैः॥

इति मार्कण्डेयपुराणाच्चेत्याहुः। हारलतायां श्राद्धविवेके चैवम्। *एतेन जातकर्माणि कालान्तरे श्राद्धनिषेधो न (१)पुत्रजन्मादिने इतिवाचस्पतिमतं परास्तम्। *अथ 'निषेककाले' इति वचनात् गर्भाधाने न निषेधः(२)। प्रोषितेति 'प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पुत्रं दृष्ट्वा जपति' इति विहितं कर्म। विवाहादिः गर्भाधानान्तो यो गृहप्रवेशधृ(३)तिहोमचतुर्थीकर्मादिः कर्मसमूह उक्तः सूत्रकारेण, तत्रापि प्रतिकर्म नेत्यर्थः। अन्येऽपि हलाभियोगादयोऽपवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः। अप्रचारान्नोच्यन्ते।

स्यं जातकर्मनिषेधवैयर्थ्यं चेत्यरुचिः। स्वमतमाह—*गौडास्त्विति। *नैमित्तिकमिति। अत्र नैमित्तिकजातकर्मपदाभ्यां पुत्रजन्मनिमित्तकमेव श्राद्धं नतु जातकर्माङ्गं, "न सोष्यन्ती जातकर्म" इति निषेधात्। *एतेनेति। सुताद्यास्यावलोकेत्यत्र निरूपिततत्त्वमेतत्। अत्र गर्भाधानं शुश्रुमो यस्य चान्ते इत्यत्र गर्भाधानेऽपि निषेध इति भ्रमं वारयति—*(४)अत्रेति।

---

(१) 'पुत्र' नास्ति क० छ०।

(२) यद्यपि गपुस्तके इतउत्तरं 'निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं विधिवत्कृतम्॥ इति पारस्करः, इत्याधिकं दृश्यते, तथापि क० छ० पुस्तकयोरनुपलम्भाट्टीकायां तदुपलम्भाच्च मूले उपेक्षितम्।

(३) 'धृतिहोम' नास्ति ग०।

(४) अत्र मूलानुरोधेन 'अथेति' इति प्रतीकमावश्यकम्।

अथात्राधिकारिणः । विष्णुपुराणे—

जातस्य जातकर्मादि क्रिया(१)काण्डमशेषतः ।
पिता *पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥

अत्र केचित् जीवत्पितुः साग्नेरेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः नतु निरग्नेः,

न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमाग्निमृते द्विजः ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥
पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः ।
साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे ॥

इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः । प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न (२)कुर्यादिति यद्व्याख्यातं, तन्न,

अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेत् ॥

इति हारीतोक्तेः । सौमन्तवं तु वृद्धिश्राद्धभिन्नश्राद्ध(३)परमित्युक्तं मदनरत्ने । (४)श्राद्धपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयामृते तु हारीतीयेऽनग्निकोऽनाहिताग्निरभिप्रेतः । पूर्ववचने तु साग्निकः श्रौ-

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

इति पारस्करः । *पुत्रस्येति । पुंस्त्वमविवक्षितमनुवाद्यगतत्वात् । आभ्युदयिकं भवति तच्च समन्त्रकं, मन्त्रबाधे मानाभावात् । "तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणाम्" इति याज्ञवल्क्ये तु जातकर्मादिसंस्कारेषु मन्त्रबाधार्थम् 'एता' इत्यनेन प्रक्रान्ततया तेषामेव परामर्शात् । यदि हि "अप्स्ववभृथेन चरन्ति" इति तृतीयान्तेन साङ्गभावनामुक्त्वा तस्या तूष्णीत्वं विधीयते तदा स्यादपि

(१) 'काण्डविशेषतः' क० । (२) 'कुर्यादितीदं' क० छ०
(३) 'पर' नास्ति क० । (४) 'श्राद्धपदं' नास्ति क० छ० ।

ताग्निः स्मार्ताग्निश्चोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तम् । *तन्न, *पूर्वोक्तदिशा गतिसम्भवेऽनाग्निपदस्य स्मार्ताग्निपरत्वे मानाभावात् । वक्ष्यमाण*नित्यानित्यसंयोगविरोधात् ।

*पितरो जनकस्येज्या यावदूव्रतमनाहितम् ।
समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहान् ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचोविरोधाच्च । अपरार्कोऽपि—

*'समावर्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात्'

इत्याह । अतः पूर्वमेव साधु । बोपदेवोप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्पितुः पुत्रनामकर्मादौ न वृद्धिश्राद्धं, हारीतीये—*जन्मादावित्यादिशब्देन तत्प्राप्तावपि—

उद्वाहे पुत्रजनने पि(१)त्र्येष्ट्यां सौमिके मखे ।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेतेः जीवतः पितुः ॥ इति ।

अङ्गमात्रबाधः इह तु यज्ञाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कर्तव्या इत्यत्रेष्टीनामिव क्रियाणां प्रथमान्तपदोपात्तत्वात्प्रधाने एव तूष्णींत्वविधिनाङ्गेऽपीति । तेन कन्याया जातकर्मादौ वृद्धिश्राद्धं समन्त्रमेवेति । मतद्वयं दूषयति—*तन्नेति । *पूर्वोक्तदिशा वृद्धिश्राद्धभिन्नश्राद्धपरतया । *नित्येति । जातकर्मादिकं कुर्यादिति नित्यसंस्कारादिकमनित्येन वृद्धिश्राद्धेन कुर्यादित्यर्थपर्यवसानात् । *पितर इति । उत्तरार्धेन जीवत्पितृकस्योपनयनोत्तरं विवाहमनुरुध्यैव वृत्तिश्राद्धाधिकारलाभात् । उभयाग्निहीनस्य नेत्यत्र व्यभिचारमप्याह—*समावर्त्तने इति । पित्र्येष्टिश्चातुर्मास्ये सौमिके मखे तृतीयसवने पुरोडाशखण्डैः पिण्डदानम् । *जन्मादाविति । अयं भावः । उद्वाह इति वाक्ये षट्पदं न षट्स्वेवेति परिसंख्यार्थं, त्रैदोष्यात् ।

---

(१) 'पुत्रेष्ट्यां' क० ।

मैत्रायणीयपरिशिष्टे-'उद्वाह एव तस्योपसंहारात् । एवं यत्र (१)संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेव' इति । तन्न, उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भवात् । पुत्रविवाहपरत्वे मानाभावात् ।

(ना(२)मकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ।

इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलाद्यङ्गत्वावगतौ नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च ।) अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः । तथा कात्यायनः—

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।
पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

आन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि ।

इत्यादिवचनान्तरविरोधाच्च । किन्तु उपलक्षणम् । तत्रोद्वाहपदं स्वद्वितीयोद्वाहपरं पुत्रजनन इति संस्कारसामान्योपलक्षणम् । पित्र्येष्ट्यामिति द्वयं उद्वाहादिचतुष्टयं वा यत्र प्रधाने जीवत्पितृकस्याधिकारस्तत्र तदङ्गपित्र्यस्योपलक्षणं, साजात्यात् । तेनाग्न्याधानरुद्रानुष्ठाननववेश्मप्रवेशाश्रमान्तरस्वीकारतडागारामकूपाद्युत्सर्गतुलापुरुषादिमहादानदर्शपूर्णमासादिषु जीवत्पितृकस्य नान्दीश्राद्धाधिकारः । उत्तरार्धे तु तीर्थे ब्राह्मण आयात इत्येताभ्यां स्वतन्त्रं श्राद्धमुपलक्ष्यते । तदेव चान्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यामिति वचनोक्तमात्रान्वष्टक्यादित्रयमेव । नचैवमुक्तत्रयमात्रोपलक्षणे अहरहः श्राद्धसंक्रान्तियुगादिमन्वादिग्रहणादिश्राद्धादौ जीवत्पितृकस्याधिकाराभावे—

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

इतिदर्शापरपक्षिकश्राद्धयोः प्राप्त्यभावान्निषेधानुपपत्तिरिति वा-

---

(१) 'यत्र तु' ग० । (२) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।

सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धं *'पिण्डदोऽशहरश्चैषाम्' इति दर्शनात् ओद्वहनाद्विवाहपर्यन्तं दद्यात्। विवाहश्च प्रथमः,

*नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्॥

च्चयम्। तीर्थे इत्यनेन प्राप्तस्य गयाश्राद्धस्यैवायं निषेधः वाक्यान्तरेण गयाप्राप्तौ सत्यां मातृश्राद्धमात्रस्य विधानात्तत्र दर्शश्राद्धापरपक्षश्राद्धे दृष्टान्त इति। तेन गयाश्राद्धेतरतीर्थश्राद्धं ब्राह्मणपदस्य द्रव्योपलक्षणत्वात् द्रव्यब्राह्मणप्राप्तिश्राद्धद्वयं मात्रान्वष्टक्यादिश्राद्धत्रयं चेति षट्सु स्वतन्त्रश्राद्धेषु जीवत्पितृकस्याधिकार इति। अथवा—

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते।

इति श्राद्धे सामान्यतो जीवत्पितृकस्याधिकारो निराकृतः। तत्र उद्वाहे पुत्रजनने इत्यनेन विवाहादिषु तीर्थादौ च जीवत्पितृकः कर्त्ता विधीयते। तत्र पुत्रजनने इत्यनेन पुत्रजन्मनिमित्तकश्राद्धे विहितः स कर्त्ता आधानाद्यङ्गभूते आभ्युदयिके अतिदेशेन लभ्यते। अतिदेशश्च निषेककाले सोमेचेत्यादिः प्राक् पारस्करेणोक्तः। तत्र सोमग्रहणमाधानाग्निहोत्रादीनां सर्वेषामुपलक्षणम्। एवञ्च जीवत्पितृकेण नान्दीश्राद्धं विनैवाधानादि कार्यमिति न भ्रमितव्यमिति। पिण्डपदस्य श्राद्धपरत्वे सम्वादमाह-*पिण्डद इति। स्त्रीणामपि पूर्त्तमहादाने कन्योद्वाहादिप्रधानेऽधिकारात्तदङ्गे नान्दीश्राद्धेऽप्यधिकारः स्पष्ट एव। तत्र जीवद्भर्तृकाया अजीवद्भर्तृकाया वा पूर्त्तमहादानादिषु पुरुषस्येव स्वीयान्येव मातृपितृपार्वणानि। भर्तृसन्निधानेन जीवद्भर्तृकायाः कन्योद्वाहे भर्त्तुरेव मात्रादिपार्वणत्रयम्। मृतभर्तृकायास्तु स्वीयमात्रादि पार्वणत्रयं, संस्कार्यपितृमातामहपार्वणद्वयं वा। *नान्दीश्राद्धमिति। यदि तु पिता देशान्तरं गतः मृतो वा पितामहादिश्च नास्ति तदा स्वयमेव नान्दीश्राद्धं

इति स्मृतेः । तस्य पितुरभावे *तत्क्रमात्—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥

इति यः कर्तृक्रमस्तेन क्रमेण *ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः । *हेमाद्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्यात्स तत्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमाद्दद्यान्न तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ ।

*समावर्तनस्यापि विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात् पितैव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः । तदभावे स्वयमेव कुर्यात, उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् । एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेप्येवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा धर्मार्थं तत्पुत्रमन्यः संस्कुर्यात्तदा संस्कार्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात्,

*पितरो जनकस्येज्या यावद्व्रतमनाहितम् ।

कुर्यात्, उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् ॥ अत्र पूर्वार्धोक्तं पितुर्नान्दीश्राद्धं न विधेयं वाक्यभेदापत्तेः । किन्तु स्वद्वितीयादिविवाहे नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्येक एव विधिरिति । *तत्क्रमादिति । "पिता पितामहो भ्राता" इत्यादिवचनात्पितामहादिः स्वपितृभ्य एव नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः । विवाहे पितामहानन्तरमुपनयने तु पितृव्यानन्तरं भ्राता । तत्र पूर्वसंस्कृतत्वं विशेषणम् । तेन ज्येष्ठत्वं लभ्यते इत्याह—*ज्येष्ठेति । एतेन यत्र ज्येष्ठा कन्या कनिष्ठो भ्राता तत्र कथञ्चिद्भ्रातुरुपनयनं कृत्वा पश्चात्तत्कन्यादानं न भवतीति सूचितम् । हेमाद्रिमतमाह—*हेमाद्रिस्तु इति । पृथ्वीचन्द्रमतमाह—*समावर्त्तनस्येति । अत्राद्यविवाहे पित्राद्यभावेऽस्तु स्वस्याधिकारः । समावर्त्तने तु सत्यपि पितरि स्वस्यैवाधिकारः "समावर्त्यमाने" इति सूत्रादित्यरुचिः । पितरीत्यादेरा-

समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहान् ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः। जीवत्पितृकस्य *विशेषमाह कात्यायनः--

*वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः॥ इति।

यत्तु बह्वृचपरिशिष्टे--जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवन्त्यां मातामहस्यैव इति, तत् *तच्छाखीयानामेवेति दिक्। स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु तु जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्यो वृद्धौ दद्यात्,

---

इत्यत्रवचनेनोक्ताधिकारिणोऽसत्त्वे इत्यर्थः। *पितर इति। जीवत्पितृके एव स्वरसत एतत्प्रवृत्तेः। एवञ्च मृतपितृकस्य बालस्य यत्रान्येन संस्कारः क्रियते तत्र संस्कार्यपित्रादिभ्य एवेत्यर्थसिद्धम्। *विशेषं देवताविशेषम्। *वृद्धाविति। अनेकनिमित्तसमावेशे वाक्यभेदापत्तेर्वृद्धितीर्थपदे जीवत्पितृकाधिकारिकश्राद्धमात्रोपलक्षके। तानि च श्राद्धानि प्राक् प्रपञ्चितानि 'उद्वाहे पुत्रजनने' इति अग्रे पुनः प्रपञ्चनीयानि च। उक्तरीत्या तेषु "मात्रोरर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं बहिर्वेदि" इत्यादिवज्जीवत्पितृकाधिकारसमर्थनात्। तेषां देवताकाङ्क्षासत्त्वात् जीवत्सन्यस्तपितृकस्य तु दर्शश्राद्धादावप्यधिकारः उत्तरार्धेन च पितृदेवता एवैवं प्रतिदेवतात्वेनोच्यते। एवञ्च जीवत्पितृकस्य मातरि मातामहे च मृतेऽपि न स्वमातृमातामहपार्वणयोः प्राप्तिः, किन्तु पितुरेव। पितामहेऽपि जीवति तन्निरूपिता एव देवताः पौत्रस्य पितृनिरूपितत्वसम्बन्धेन एतद्वचनादेव प्राप्तेः। पिता हि पितृजीवनेन पितामहादिभ्यो ददाति अतः पुत्रोऽपि तानेव दद्यादित्यर्थस्य सम्भवात्। "अत्र ह्येवावपन्ति" इतिवदेवकारेण शब्दतस्तासां परिसंख्यातत्वात्। *तच्छाखीयानामेवेति। आश्वलायनानामेव गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्माद्यपत्य-

जीवन्तमपि दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः।

इति कात्यायनोक्तेः,

जीवे तस्मिन्सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु।
तस्यां चैव तु जीवत्यां तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः॥

इति हारीतोक्तेश्चेत्युक्तम्। तस्मिन् *भर्तरि। दाक्षिणात्यास्तु पूर्वोक्तस्य सपिण्डीकरणादिविषयत्वात्

*जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत्।

इति वचनात्तद्वर्गस्य लोप एवेत्याहुः। यत्तु चन्द्रिकायां पारस्करः--

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवच्च तत्॥ इति।

संस्कारेषु अयं प्रतिप्रसव इति भावः। अत्र स्वमातृपार्वणं कृत्वा पितुः पितृपार्वणं कुर्यान्मातृमातामहयोरन्यतरजीवने तु पितृनिरूपितः स वर्ग इज्यः। उभयोर्जीवने तु वर्गत्रयमपि पितृनिरूपितमेव, दाक्षिणात्यास्त्विति मतान्तरं तु अनुपदं वक्तव्यम्। तस्मिन्निति विवृणोति—*भर्त्तरीति। अत्र सपिण्डीकरणविधीनां वृद्धौ प्रवर्त्तनमयुक्तं प्रकरणहानिप्रसङ्गादिति अरुचिः। *जीवेत्त्विति।

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च।

इति पूर्वार्धम्। पूर्वोक्तपरिशिष्टे एवकारोपादानादिति भावः। अत्र एवकारमालोच्य स्वीयमातृमातामहपार्वणे एव भवतो न पितृपार्वणमित्यर्थकरणमनुचितम्, अग्निहोत्रे मान्त्रवर्णिकाग्निसूर्ययोः पृष्ठभागेन प्रजापतिविधाविव मातृमातामहयोः,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि।

इति पितृप्राप्तेर्मातामहप्राप्तावुपजीव्यत्वेन तद्बाधायोगान्मानाभावाच्च। एवकारादेश्च पितुर्मात्रादिमात्रपरिसंख्यानार्थत्वादित्य-

तत्र गर्भाधानादौ कर्माङ्गं, *जातकर्मादावुक्तं तु वृद्धिश्राद्धं पृथगेव वृद्धिवदित्युक्तेः। गौडनिबन्धे मात्स्ये-

*अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके।
पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने॥
देव(१)व्रते जलादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितम्॥

*अत्र भूतनिमित्तानां वृद्धित्वम्, भाविनिमित्तानामङ्गत्वम्। वृद्धिशब्दस्तद्धर्मातिदेशार्थ इति गौडाः। *अन्ये तु निषेकादौ कर्माङ्गवृद्धिश्राद्धयोः समुच्चयमाहुः। नान्दीश्राद्धसंज्ञा तूभयानुगता॥

अथेतिकर्तव्यता। पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः—

मालत्याः शतपत्र्या वा मल्लिकाकुब्जयोरपि।
केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता॥

श्राद्धे मालानिषेधस्यायमपवादः। तथा—

सुवेषभूषणैस्तत्र सालङ्कारैस्तथा नरैः।
कुङ्कुमाद्यनुलिप्ताङ्गैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह॥
स्त्रियोऽपि स्युस्तथाभूता गीतनृत्यादिहर्षिताः॥

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

कुशस्थाने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये।

रुचिः। *जातकर्मादाविति। जातकर्मणि वृद्धिश्राद्धनिषेधाज्जातकर्मण आदिः तत्पूर्वमित्यर्थः। *अन्नप्राशे चेति। पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकं वृद्धिश्राद्धम्। अन्यत्र तद्वत् यथा गङ्गायां मत्स्यः गङ्गायां घोषः इति गङ्गापदवदेकमेव शाक्तं भाक्तं च बोध्यम्। प्रकारान्तरमाह—*अत्रेति। *अन्ये त्विति। समुच्चयो व्यर्थ

---

(१) 'वेदव्रतजलादीनां' छ०।

कुशा अपि वक्ष्यन्ते । छन्दोगपरिशिष्टे—

*प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

*उभयतः दैवे पित्र्ये च । *वैश्वदेवौ द्वौ विप्रौ, पित्रादीनामेकैकस्य द्वौद्वाविति विंशतिः । *त्रिके वा द्वाविन्त्यष्टौ विप्राः । अत्र विप्रालाभे स्त्रियोऽपि भोज्या इत्याहा(१)परार्के वृद्धवसिष्ठः—

मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥

*मातृत्रिके चतस्रः मातामहीत्रिके चेत्यष्टाविति हेमाद्रिः । अत्र *पित्र्ये प्राङ्मुखा विप्राः । पाद्ये पित्र्ये च-

इत्यरुचिः । *प्रातरिति ।

उपविश्य कुशान्दद्यादृजुनैव हि पातितान् ।

इत्युत्तरार्धम् । *उभयतः प्राङ्मुखानुदङ्मुखांश्चेत्यन्ये । *वैश्वदेवे द्वाविति ।

एकैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ समर्चयेत् ।
वैश्वदेवे तथा द्वौ च न प्रसज्येत विस्तरे ॥

इति छागलेयवाक्यात् । वर्गस्येत्यस्य वर्गस्थस्येत्यर्थात् । वर्गस्येतियथाश्रुतेऽप्याह--*त्रिके वेति ।

पूर्वाह्ने भोजयेद्विप्रानष्टौ सर्वं प्रदक्षिणम् ।

इति भविष्यात् ।

तथाच नवमं विप्रं चतुरस्रे खगेश्वर ।

इति भविष्यं तत्र चतुरस्रं पाद्यस्य मण्डलम् अतः तेन पाद्यं ग्राह्यम् । तत्र क्रियमाणे योऽतिथिरागच्छेत्तं नवमं भोजयेदित्यर्थः । *मातृत्रिके इति । द्वादशदैवत्यपरम् । मातामहीश्राद्धस्य मातृश्राद्धत्वं कथमित्यरुचिः । चतस्रः प्राङ्मुख्यः चतस्र उदङ्मुख्य इति युक्तम् । *पित्र्ये इति ।

(१) 'इत्याहाशार्के वृद्ध' क० छ० ।

तुरस्रं मण्डलमिति जयन्तः । हेमाद्रौ ब्राह्मे--

विप्रान् प्रदक्षिणावर्तं प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ।

छन्दोगपरिशिष्टे--

गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृभ्योऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ॥
*ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥

पित्रादेर्द्वौद्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तन्त्रेण द्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः । बह्वृचकारिकायां तु--

दत्तार्घ्यादे(१)कदेशः स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजम् ।
आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्यते ॥
प्रतिद्विजं पृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमन्त्रणम् ॥

इत्युक्तम् ।

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं स्तोत्रं मधुमन्त्रविवर्जितम् ॥
न चाश्नंस्तु जपेदत्र कदाचित्पितृसूक्तकम् ॥

प्राङ्मुखांश्चतुरश्चैव चतरश्च उदङ्मुखान् ।

इति भविष्यात् । छान्दोग्ये चत्वार्येवार्घ्यपात्राण्याभ्युदयिके इति । *ज्येष्ठेति । युग्ममध्ये ज्येष्ठकरो द्वितीयविप्रकरस्योत्तरो येषु ते तथा । कराग्रे अग्रं पवित्रस्य येषु । कात्यायनः—

सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देववत् ।
निपातो नहि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ॥

पाद्मे—

तिलार्थस्तु यवैः कार्यः सव्येनैवानुपूर्वशः ।

---

(१) 'देकदेशात्स्या' ग० ।

तथा—

संपन्नमिति तृप्ताःस्थप्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥
अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥

चन्द्रोदये ब्राह्मे—

*पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्तिसूक्तं शुभं तथा ।
नान्दीमुखान् पितॄन् भक्त्या साञ्जलिश्च *समाह्वयेत् ॥

तथा--

शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा ।
मिश्रीकृत्वा तु चतुरः पिण्डान्श्रीफलसन्निभान् ॥
दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकम् ।
*द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् ॥

---

*पठेदिति ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ।

ब्रह्माण्डे--

स्वाहाशब्दं प्रयुञ्जीत स्वधास्थाने च बुद्धिमान् ।
वृद्धिश्राद्धे सदा सव्यं यज्ञसूत्रं च कारयेत् ॥
कुशस्थाने च दूर्वाः स्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धये ।
प्राङ्मुखो देवतीर्थेन वृद्धौ परिचरेत् पितॄन् ॥
सव्येनैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनम् ॥

आसायं न प्रतीक्ष्यमित्यर्थः । *समाह्वयेदिति ।

पठेत्पवित्रं मन्त्रं तु विश्वेदेवास आगता ।

इति उत्तरार्धम् । *द्राक्षेति । पिण्डेभ्यो निवेदयेत्यर्थः । (१)*पात्राणीति । "तानि सोपपात्राणि" इति परिशिष्टम् ।

---

(१) अस्य प्रतीकस्य मूलं नोपलभ्यते ।

तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥

तत्रैव चतुर्विंशतिमते--

द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिण्डावेकैकस्मै विनिक्षिपेत् ।
एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात्पिण्डान्पृथक्पृथक् ॥

वसिष्ठः--

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन (१)प्राक्कूलेषु कुशेषु च ।
दत्त्वा पिण्डान्न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिण्डदानमन्त्र इति वृत्तिः। अत्र पिण्डाः कृताकृता इत्युक्तम् तत्रैव भविष्ये—

पिण्डनिर्वपणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः ।
वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु ॥

छागलेयः—

अग्नौकरणमर्घ्यं वाऽवाहनं चावनेजनम् ।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्तते ॥

तेनात्र भोजनस्यैव प्रधानत्वाद्यदि विप्रस्य वमनं तदा तस्यैव पार्वणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धम्। अत्र सांकल्पे विशेषः प्रयोगपारिजाते संग्रहे—

शुभार्थी प्रथमान्तेन वृद्धौ सांकल्पमाचरेत् ।
न षष्ठ्या यदि वा कुर्यान्महादोषोऽभिजायते ॥

नामगोत्रादिनिषेधोऽप्यत्रैव नतु सापिण्डकश्राद्धे इति स एव।

अत्रायं क्रमः। नान्दीश्राद्धे दैवे क्षणः क्रियताम् इति द्वौ युगपन्निमन्त्र्य ओंतथेति विप्राभ्यां युगपदुक्ते प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नुवाव इति वैश्वदेववत् पित्र्ये च द्विवचनान्तेन विप्रद्वये प्रयोगं कुर्यात् । आहिताग्निस्तु

(१) 'प्राक्कुलेषु' क० ।

हेमाद्रौ ब्राह्मे—

यो<ऽ>ग्नौ तु विद्यमानेऽपि वृद्धौ पिण्डान्न निर्वपेत्।
पतन्ति पितरस्तस्य नरके स च पच्यते ॥

बह्वृचपरिशिष्टे-"द्वौ दर्भौ प(१)वित्रे, पवित्राणि चत्वारि। शंनोदेवीत्यनुमन्त्रितासु यवानावपति-'यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः। प्रत्नवाद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्पितॄनिमाँल्लोकान्प्रीणयाहिनः स्वाहेति स्वाहार्घ्याः इति पृच्छति। विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं, नान्दीमुखाः पितर इति यथालिङ्गम*र्घ्यदानं गन्धादिदानं द्विर्द्विः। पाणौ *होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा, सोमाय पितृमते स्वाहेति। 'अतो देवा अवन्तु नः' इत्यङ्गुष्ठग्रहणम्। पावमानीः शंवतीरैन्द्रीरप्रतिरथं च श्रावयेन्मधुवाता ऋचःस्थाने उपास्मै गायतेति पञ्च मधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदन्तेति च षष्ठीं भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यात्" इति। चन्द्रिकायां वृद्धवसिष्ठः-

पितृप्रश्ने तु *संपन्नं दैवे रुचितमित्यपि।

सहायभूतपात्रान्तरसहितानीत्यर्थः। *अर्घ्यदानमिति। पितरः प्रीयन्तामिति अपां प्रतिग्रहणम्। एवमुत्तरयोरपि पितामहप्रपितामहयोः। सर्वं द्विर्द्विरिति परिशिष्टशेषः। गन्धादीनि एकैकत्र द्विर्द्विर्देयमित्यर्थः। *होमः अग्नौकरणहोमः। तथा पृषदाज्यमिश्र ओदनो हविः सर्वत्र तस्य अर्धं द्वे द्वे आहुतीर्जुहुयात्सर्वत्रान्नकार्ये। दधिमिश्रमाज्यं पृषदाज्यम्।

भविष्ये—

पृषदाज्येन संयुक्तं दद्यादोदनमादितः।
पायसं च तथा मध्यं मोदकादिरसोत्तरम् ॥
मधुरं भोजनं दद्यान्नचाम्लं परिवेषयेत् ॥

---

(१) 'पवित्रे' नास्ति ग०।

दधिकर्कन्धुमिश्राश्च पिण्डाः कार्या यथाक्रमम् ॥

कात्यायनः—'त्यमूषुवाजिनम्' इति विप्रांश्च विसर्जयेत् । *'नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्' इत्यक्षय्यस्थाने स्वधां वाचयिष्य इत्यस्य स्थाने 'नान्दीमुखान् पितॄन् वाचयिष्ये' इति, न स्वधां प्रयुञ्जीतेति । अत्र साग्निरनग्निर्वा आदौ वैश्वदेवं कुर्यात् ।

---

*सम्पन्नमिति । पित्र्ये शातातपः—

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान्वृद्धौ नाम्ना स बाह्यतः ।
स कर्त्ता बाह्यतो भोजनशालाया बहिः नतूच्छिष्टसमीपे ।
प्राङ्मुखांस्त्वथ दर्भांस्तु दद्यात्क्षीरावसेचनम् ॥

मार्कण्डेये—

नान्दीमुखानां कुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।
प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्रजायते ॥

पिण्डाधिकारे ब्राह्मे—

अर्घ्यं पुष्पं च धूपं च प्रशस्तमनुलेपनम् ।
वासः साध्वहतं शुद्धं देयं च सदशं समम् ॥
अथाक्षय्योदकस्थाने दत्त्वा क्षीरयवादिकम् ।
नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति सञ्जपेत् ॥

*नान्दीमुखा इति ।

नान्दीमुखाश्च पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ।
विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तामिति दाताऽब्रवीदिमान् ॥
प्रीताभवन्तु ते तं च वदेयुर्मधुराक्षरम् ।
प्रीयन्तामिति च ब्रूयात्पिण्डान्स्वाहेति च क्षिपेत् ॥

दातार इति प्रार्थनातः प्राक् प्रार्थनाश्लोको भविष्ये—

माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥

आदौ वृद्धौ चये चान्ते द(१)र्शे मध्ये महालये।
एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते॥

इत्याशार्के शाङ्खायनपरिशिष्टात्। हेमाद्रौ तु-

शेषमन्नमनुज्ञाप्य वैश्वदेवक्रियां ततः।
श्राद्धाद्धि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेत्॥

इति चतुर्विंशतिमतान्नान्दीश्राद्धेप्यन्ते वैश्वदेव उक्तः। *बह्वृचानामपि वृत्त्यालोचनात्तथैव। पूर्वोक्तं तु येषां परिशिष्टं तद्विषयमन्यविषयं वा ज्ञेयम्। अत्र श्राद्धाङ्गतर्पणं नेत्युक्तं प्राक्।

इति निर्णयसिन्धौ वृद्धिश्राद्धम्॥

अथ *जीवत्पितृकश्राद्धम्। तत्रानेकपक्षा दृश्यन्ते। *जीवन्तं पितरं भोजयित्वा परयोः श्राद्धं कुर्यादित्येकः। होमान्तमेव कुर्यादित्यन्यः,

होमान्तः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि जानतः।
पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निपृणुयात् परौ॥

मातामहस्तत्पिता च प्रमातामहकादयः।
एते भवन्तु मे प्रीताः प्रयच्छन्तु च मङ्गलम्॥

पाद्मे—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादेवादितो बुधः॥

बह्वृचानामन्ते वैश्वदेवमाह—*बह्वृचानामिति। मृतोद्देश्यकद्रव्यत्यागः श्राद्धम्। अन्यत्र कुण्डपाय्यग्निहोत्रपदवत्तत्पदं गौणमिति मनसिकृत्वाऽऽह—*जीवत्पितृकश्राद्धमिति। *जीवन्तमिति। पितृयज्ञे चत्वारः पक्षाः। तत्र होमान्तमनारम्भोवेति कात्यायनोक्तं पक्षद्वयम्।

---

(१) 'चान्ते मध्ये श्राद्धे तु पार्वणे' क०छ०।

इति यज्ञपार्श्वोक्तेः। 'यदि जीवात्पिता न दद्यादाहोमात्कृत्वा विरमेत्' इत्यापस्तम्बोक्तेश्च। 'जीवतां पिण्डानग्नौ हुत्वा परेभ्यो देयम्' इत्यपरः, 'जुहुयाज्जीवेभ्यः' इत्याश्वलायनोक्तेः। जीवतामजीवतां च पिण्डदानमितीतरः 'जीवतामजीवतां वा देयमेवेति हिरण्यकेतुः' इति निगमात्।

तस्माज्जीवत्पिता कुर्याद्‌द्वाभ्यामेव न संशयः।

इति भविष्योक्तेर्द्वाभ्यामेवेत्यन्यः। एते पक्षाः कलौ निषिद्धाः,

प्रत्यक्षमर्चनं श्राद्धे निषिद्धं मनुरब्रवीत्।
पिण्डनिर्वपणं चापि महापातकसंमितम्॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्योक्तेः। चन्द्रिकाप्येवम्। तस्मात् पितरि जीवति श्राद्धानारम्भ एवेत्येकः पक्षः।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते।

इति कात्यायनोक्तेः।

जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत्।

इति हारीतोक्तेश्च। पितुः पित्रादिभ्यो दद्यादिति सिद्धान्तः,

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्।

इति मनूक्तेः।

पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्सपितेत्यपरा श्रुतिः।

इति कात्यायनोक्तेश्च। अयं बहुसंमतः पक्षः। अन्ये शाखाभेदेन ज्ञेयाः। एवं जीवन्मातामहेनाप्यूहेन कार्यम्।

पितरं भोजयित्वा वा पिण्डौ निपृणुयात्परौ।
येभ्यः पिण्डान् पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रोऽपि वा ददेत्॥

इति परिशिष्टोक्तं पक्षद्वयम्। तत्र यानि श्राद्धानि पिण्डपि-

*मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः।
*मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्॥

इति विष्णूक्तेः।

*एवं मात्रादिकस्यापि तथा मातामहादिके।

इति पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणाच्च। *पितरि जीवति तु स्वमातरि मृतायामपि पितुरेव मातृमातामहयोः कुर्यात्। येभ्य एव पिता दद्यात् इति वक्ष्यमाणवचनात् इति पितामहचरणाः। मदनरत्ने तु—जीवत्पिता स्वमातृमातामहयोर्दद्यात् इत्युक्तम्। कालादर्शेऽप्येवम्। *मृते तु पितरि जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्यो वृद्धौ दद्यात् इति स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थाः। *दाक्षिणात्यास्तु—

पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च।
जीवेत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेत्॥

इति वचनात्तद्वर्गत्याग एवेत्याहुः।

*एवं पतितसंन्यस्तपितृकादेरपि ज्ञेयम्,

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते *सति।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः॥

इति षट्त्रिंशन्मतात्। संन्यस्ते जीवतीत्यर्थः। मृते-

तृयज्ञकल्पने तेषु एतत्पक्षचतुष्टयमित्याशयेनेदम्। *मातामहानामप्येवमिति। मातामहादीनामेकद्वित्रिषु जीवत्सु एवं पितृपार्वणवदित्यर्थः। *मन्त्रोहः व्याख्यातः। मात्रादिष्वेवमित्याह—*एवमिति। *पितरि जीवति त्विति आश्वलायनान्यपरम् आश्वलायनादीनामपत्यसंस्कारेतरपरं च। अपत्यसंस्कारे तु जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु इत्यादि। *मृते त्विति मतान्तरं न दाक्षिणात्येषूपयुक्तम्। *दाक्षिणात्यास्त्विति। प्राग्वत्। *एवमिति सर्वश्राद्धपरम्। *सति जीवति। *मृतेऽपीति। सतीत्यस्य वैय-

तु संन्यस्ते तदाद्येव देयम् । *मृतेऽपि परेभ्य एवेति गौडाः । कात्यायनोऽपि—

*ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

अयं च संन्यस्तपित्रादेरविशेषात्सर्वे*श्राद्धेऽधिकारः । *एतत्त्रिदण्डिपरम् । एकादशाहपार्वणवार्षिकाद्यपि तस्यैव,

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते ।

इत्युक्त्वा—

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

इत्युशनसा विशेषोक्तेः । *ब्राह्मणादिहते इत्यादिनिषेधस्त्वेकदण्डादिपरः । अतः परमहंसानां वार्षिकादिकमपि न कार्यमिति शूलपाणिश्राद्धतत्त्वादयो गौडग्रन्थाः । इदमेव तु युक्तम् । यत्तु हेमाद्रौ कौण्डिन्यः—

*दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥ इति,

त*त्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम् । मैत्रायणीय-

श्यर्थापत्तिररुचिः । *ब्राह्मणादीति । दर्पादिना गोब्राह्मणाद्यभिभवार्थं प्रवृत्तस्तैर्हतः स आत्मघातित्वात्सम्वत्सरं यावदसंस्कार्यः तावत्तत्पुत्रस्य पुत्रजन्मतीर्थप्राप्त्यादौ । व्युत्क्रमादिति च व्युत्क्रममृतसपिण्डनाभावपक्षे । *श्राद्ध इति । एवं नित्यतर्पणादावपि । शूलपाण्यादिमतमाह—*एतदिति । सङ्गवर्जिते इत्येतादित्यर्थः । *ब्राह्मणादीति ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
व्युत्क्रमाच्च मृते नैव कार्यं श्राद्धादि किञ्चन ॥

इति निषेधस्तु इत्यर्थः । *दर्शश्राद्धमिति । *संन्यस्त-

परिशिष्टे--

*उद्वाहे *पुत्रजनने पैत्र्येष्ट्यां सौमिके मखे।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः॥

तत्रैव--

महानदीषु सर्वासु तीर्थेषु च गयामृते।
जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवित्॥

गयामृते इति मातृव्यतिरिक्तविषयम्,

अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेऽहनि।
मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति॥

इति तत्रैवोक्तेः। गयाप्राप्तौ प्रासङ्गिक्याम्,

गयां प्रसङ्गतो *गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेत्।

इति वचनात्। तेन मृतमातृको गयायां तत्पार्वणमात्रं कुर्यात्। तज्जीवने तु तीर्थश्राद्धमपि नेति कालादर्शस्मृतिदर्पणादयः। अन्ये तु (१)गत्वा श्राद्धं नेति निषेधार्थः। *सामान्यतः प्राप्तं तीर्थश्राद्धं भवत्येव गयायामित्याहुः।

पित्रादीति। वस्तुतस्तु प्रतिनिधीभूयैतानि न कुर्यादित्यर्थः। अन्यथाऽधिकाराभावेनाप्राप्तेर्निषेधे वैयर्थ्यापातात्। एवमग्रेऽपीति। *उद्वाहे स्वस्य द्वितीयादिविवाहे प्रथमविवाहे तु "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यात्"इत्युक्तम्। *पुत्रजनन इति। जीवत्पितृकाधिकारिककर्माङ्गाभ्युदयिकमात्रोपलक्षणमेतत्। व्याख्यातं चेदं प्राक्। *गत्वेति। तदुद्देश्यकवैधयात्रापूर्वकमित्यर्थः। *सामान्यत इति। अवैधगमने तु पितुर्देवता उद्दिश्य श्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वान्मृतमातृकेन पितृपत्नीत्वेन तामुद्दिश्य दत्त्वा मातृत्वेनापि दद्यादित्यर्थः। वस्तुतस्तु गयायामिति पर्युदस्तं जीवत्पितृकस्य मृतायां मातरि तदुद्देश्यकमेव

---

(१) 'गया' क०।

*(१)यदा तु पितुः प्रतिनिधित्वेन गयां याति, तदा यजमानस्य पितृपितामहप्रपितामहा इत्येव श्राद्धम् । तत्र स्वमातुः पितृपत्नीत्वेनैकोद्दिष्टं कृत्वा मातृत्वेन पुनः पार्वणं कुर्यादिति त्रिस्थलीसेतौ । तच्च फल्गुविष्णुपदाक्षय्यवटेष्वेवेति केचित् । आद्यन्ते एवेत्यन्ये । मध्यमान्ते इत्यपरे । सङ्कोचहेत्वभावात्तत्रत्यसर्वश्राद्धानि मातुः कार्याणीति युक्तं प्रतिभाति । यत्तु मदनपारिजाते--

*न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥

इति सुमन्तूक्तेः साग्नेरेव जीवत्पितृकस्य तीर्थादिश्राद्धमुक्तम् । साग्नेरपि मैत्रायणीयशाखीयस्यैव नान्येषाम् 'षडेते जीवतः पितुः' इति तत्परिशिष्ट एवोक्तेरिति रत्नावलीदिवोदासाद्याः । तदयुक्तं, *सौमन्तवं पिण्डपितृयज्ञविषयं संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयं वेति पृथ्वीचन्द्रोदयोक्तेः । *वृद्धौ तीर्थे चेत्यादेः साधारण्ये-

प्रतिप्रसूयते वाक्ये तथैव श्रवणात् । पर्युदासवाक्ये च यात्रानुपादानात् तत्पूर्वकश्राद्धपर्युदासे मानाभावात् । "गयां प्रसङ्गतो गत्वा" इति च पित्राद्युद्देश्यकयात्रायां जीवत्पितृकं प्रत्यप्राप्तेरनुवादकमेवेति । स्वयंसुत इत्यत्र स्वयंफलमाह–*यदेति । *सौमन्तवमिति । सौमन्तवं च न सामान्यतोऽनाहिताग्नेः श्राद्धनिषेधकं मात्रादिवार्षिकाद्यकरणापत्तेः । तस्मादग्निसाध्येषु आन्वष्टक्यादिषु साग्निको जीवत्पितृकः पिण्डपितृयज्ञकल्पं विना श्राद्धं न कुर्यादित्यर्थकमिति पिण्डपितृयज्ञपदं च आरब्धपिण्डपितृयज्ञलाभार्थम् , अनुष्ठितप्रकृतेरेव विकृतावधिकारात् । *वृद्धाविति । अयं भावः—

जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथाखिलम् ।

(१) 'यदाऽपि' क० छ० ।

ना*स्यापि *तथात्वाच्च। तथा निरग्नेरपि नान्दीश्राद्धमुक्तं प्राक्। एवं *पितामहजीवनेऽपि ज्ञेयम्। *विशेषः पितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये ज्ञेयः।

सपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते॥

इत्यादिवचनैर्जीवत्पितृकस्य श्राद्धं निषिद्धमेव। एवञ्च जीवत्संन्यासिपतितपितृकयोरपि निषेधप्रवृत्तेः श्राद्धेऽनधिकारात्तत्र देवताविधानं नोपपद्येतेत्यतः सर्वेऽप्यमावास्यादिश्राद्धविधयः जीवदजीवत्पितृकसाधारणा एव स्वीकार्याः। तत्र जीवति पितरि दर्शश्राद्धादिकं पित्रादिपार्वणदेवताभावादभ्युदितेष्टावुपांशुयाजवल्लुप्यते। एतस्यैव जीवत्पिता नैव कुर्यादित्यादि सपितुः पितृकृत्येऽष्वित्यादि चानुवादकम्। वैधदेवताप्राप्तौ पुनः प्रवर्त्तन्ते इति क्रमेण जीवदजीवत्पितृकसाधारण्यमिति। *अस्यापि सीमन्तवस्यापि। *तथात्वात् जीवदजीवत्पितृकसाधारण्यात्। तथाच जीवदजीवत्पितृकः साग्निकः पिण्डपितृयज्ञकल्पेन श्राद्धं कुर्यात्। निषेधस्त्वनुवादः। तत्राजीवत्पितृकस्य देवतांशे कथन्ताविरहान्मृतपितृके "येभ्य एव" इति देवतोक्तिः। *पितामहेति। पितृपितामहयोर्जीवने इत्यर्थः। *विशेषः अपसव्यनिषेधादिः। अथवा नन्वेवं तेषां पितामहप्रपितामहवृद्धप्रपितामहत्वेन देवतात्वं स्यादित्यत्राह–विशेष इति। तत्र पितुः पितृपितामहप्रपितामहत्वेनैव;

ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्।
पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम्॥

इति मनूक्तेः। अत्राद्यन्तग्रहणेन पितृपितामहत्वेनैव पितामहादीनां जीवत्पितृकं प्रति देवतात्वं तेषु च पितृत्वादेः स्वप्रतियोगिकत्वाभावात्पितृप्रतियोगिकत्वाच्च सम्बन्धघटकत्वेन पिता निर्देष्टव्यः। तथाच जीवत्पितृकैः श्राद्धतर्पणादौ पितुः पितृपितामहप्रपितामहानामित्येव प्रयोगः कार्य इति। पितृपिता-

अथ पितामहे जीवति मृते च पितरि यद्यपि—

पितामहो वा तच्छ्राद्धे भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।

इति मनुना जीवतः पितामहस्य भोजनमुक्तं तथापि प्रत्यक्षार्चनस्य पूर्वं निषिद्धत्वात् पितामहं विहाय पितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहेभ्यो देयम्,

पिता यस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः ।
पितुः स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहम् ॥

इति मनूक्तेः । अयमेव सर्वसंमतः पक्षः । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे—

पितामहे ध्रियमाणे पितुः प्रेतस्य निर्वपेत् ।
पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेच्चेत्प्रपितामहः ॥

इति एकपुरुषं द्विपुरुषं वा पार्वणमाह तत्तीर्थपितृयज्ञपरम् । वृद्धौ पूर्वोक्तमेव । एवं पूर्वयोर्मृतयोः प्रपितामहे जीवति पितृमात्रे मृते परयोर्जीवतोश्च वृद्धप्रपितामहादिभ्यो ज्ञेयम् ।

जीवन्तमपि दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ।

इति कात्यायनोक्तेश्च । एतत्सर्वं मनसिकृत्वाऽऽह हेमाद्रौ विष्णुः—'पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्याद्येषां पिता

महग्रहणं चोपलक्षणं पूर्वेषामिति सामान्यत उपादानात् । तेन पितुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनामिति पितुर्मातामहमातृपितामहमातृप्रपितामहानामिति पितुः पत्न्या इति पितुर्भ्रातुरित्यादिरेव प्रयोग इति । एवं स्वाधिकारिकं यन्मातृमातामहपितृव्यादिवार्षिकश्राद्धं तत्र मातृत्वादिनैव देवतात्वं "मातुः श्राद्धं सुतः स्यात्" "कुर्यान्मातामहश्राद्धम्" "अपुत्रस्य पितृव्यस्य" इत्यादितः तथैव प्रत्ययात् । पित्राधिकारिकं चेत्तत्प्रेरितः करोति तदा अमुकस्य यजमानस्य पितृमातृपत्नीभ्रातृणामित्यादिः प्रयोगः । अधिकं तत्रैव

कुर्यात्तेषां, पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्। यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यात्। यस्य पितामहः प्रेतः स्यात्स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्पराभ्यां दद्यात। यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात्'।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः।
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्॥ इति।

अत्र पितृवन्मातामहे जीवति तत्पित्रादिभ्यः। यथा तत्र त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात्तथात्रापीत्यादि सर्वमतिदेश्यम्। *एवं मातृजीवनेऽपीति शूलपाणिकालादर्शौ। तन्न, "येभ्य एव" इत्यादौ यच्छब्दादेर्व्यक्तिविशेषवाचित्वेन *तदप्रसङ्गादिति दिक्। *उत्तरार्धं व्या-

---

द्रष्टव्यम्। *मातामहे जीवतीति। मातामहादीनामेकद्वित्रिषु जीवत्सु एवं पितृपार्वणवदित्यर्थः। *एवमिति। मात्रादिष्वप्येवं न्यायसाम्यादित्यर्थः। न च—

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः।

इत्यत्र मातामहे जीवति च शब्दान्मातरि च जीवन्त्यां मातृपितामहप्रपितामहादिभ्यो देयमिति वाच्यम्, एवंशब्देन अतिदेशवाक्यस्य येभ्य एव पिता दद्यातेभ्यो दद्यादित्यादिसाक्षाद्विधायकवचनैर्बाधात्। तत्तु मृतपितृकपरम्। आदिना जीवन्मातृपि(१)तृकः पितुः (पि(२)तृमात्रादिभ्यो दत्त्वा स्वमातामहेभ्यो दद्यात्। तथा जीवत्पितृमातामहकः पितुः) पितृमातामहादिभ्यो दत्त्वा स्वमात्रादिभ्यो दद्यादित्यस्य ग्रहः। *तदप्रसङ्गादिति। स्वीयमातृमा-

---

(१) 'पितृ' नास्ति घ० (२) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति घ०

ख्यातं प्राक्। यत्त्वत्र विज्ञानेश्वरेणोक्तं 'पित्रे पिण्डं निधायेति पितुरेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं कृत्वा प्रपितामहादिभ्यः पार्वणं कुर्यात्'। तद्व्युत्क्रममृतसपिण्डीकरणाभावपक्षे सपिण्डीकरणस्थानापन्नं ज्ञेयम्,

व्युत्क्रमात्तु प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता।

इति वचनात्। *दर्शादौ तु पितुरेकोद्दिष्टमेव कार्यम् 'न जीवन्तमतिददाति' इति श्रुतेः।

जीवेत्पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत्।
पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः॥

इति यज्ञपार्श्वोक्तेः(१)।

पितामहे जीवति वै पितर्येव समापयेत्॥

इति हारीतोक्तेश्च। शिष्टास्तु—

व्युत्क्रमात्तु प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता।

तामहादिभ्यो दानाप्रसङ्गादित्यर्थः। लक्षणायां मानाभावादिति भावः। मृतमातृकादिरपि पितुरेव पितृमातृमातामहादिभ्य एव दद्यादिति दिगर्थः। *उत्तरार्धं "मन्त्रोहेन यथान्यायम्" इत्याद्यर्धम्। नहीदमूहं विधत्ते न्यायप्राप्तानुवादत्वात्। अत एव च यथान्यायमिति। मातामहपार्वणस्य "मातामहानामप्येवम्"इत्यनेनातिदेशेन प्राप्तौ अपूर्वप्रयुक्तत्वात् मन्त्राणां क्वचिदूहो भवति क्वचिन्न। तत्र शुन्धन्तां मातामहा इत्याद्यूहः शुन्धन्तां पितर इत्यादिवाक्ये पितृपदस्य जनकपरतया मातामहादौ बाधितार्थकत्वात्। "एतद्वः पितरो वासः" इत्यादौ न पितृपदस्य सपिण्डनान्तश्राद्धजन्यपितृत्वावच्छिन्नार्थकतया तादृशार्थाबाधादिति। *दर्शादा-

---

(१) अत्र—सत्यव्रतः जीवत्पितामहविषये—'पितामहे स्थिते यस्य पिता यदि विपद्यते। द्वौ पिण्डावेकनामानावेकश्च प्रपितामहे॥ द्वौ पिण्डौ पितृनाम्नैव दद्याज्जीवत्पितामहः। प्रपितामहस्य चैवैकं पितुः प्रत्याब्दिकादिषु॥' इत्यधिकं केषुचित्पुस्तकेषु।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥

इति माधवीये स्कान्दोक्तेर्व्युत्क्रममृतसपिण्डीकरणाभावः पितृव्यादिविषय इत्याहुः। एष विधिर्निषेधरूपः।

त्रिषु जीवत्सु विष्णुराह—'त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यात्' इति एतद्दर्शादिविषयम्। नान्दीश्राद्धं तु परेभ्यस्त्रिभ्यो भवत्येवेति कल्पतरुः। पृथ्वीचन्द्रोदयस्तु—

दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्त्रितयं यदि।

इति मनूक्तेः सर्वत्र विकल्पः। स च देशाचाराद्व्यवतिष्ठत इत्याह। सुदर्शनभाष्ये तु मासिकश्राद्धं जीवत्पित्रादिना व्युत्क्रममृतपित्रादिना च कार्यमेवेत्युक्तम्। मदनरत्ने क्रतुः—

*अष्टकादिषु संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु।
चन्द्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छया (१)लभ्ययोगतः॥
जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथाखिलम्॥

अन्ये विशेषाः श्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये, भट्टकृतत्रिस्थलीसेतौ च ज्ञेयाः॥

इति निर्णयसिन्धौ (२)जीवत्पितृकादिश्राद्धम्॥

अथ विभक्ताविभक्तनिर्णयः। पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः—

बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः।
सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्॥
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्॥

वेति। 'व्युत्क्रममृतसापिण्डनाभावपक्षे' इत्यनुवर्त्तते। *अष्टकादिष्विति। प्रातिनिध्यं न कार्यमित्येवम्परामिदम्। अन्यथा

(१) 'पूज्ययोगतः' क० छ०। (२) 'जीवत्पित्रादिश्राद्धम्' क० छ०।

ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्यादिनियमास्ते फलितसंस्कारत्वात्सर्वैः कार्याः । एवं संसृष्टिनामपि तुल्यत्वात् । मिताक्षरायां नारदः—

*भ्रातृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥

बृहस्पतिरपि—

*एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥

अत्र यद्यप्यविशेषश्रवणात् ब्रह्मयज्ञसंध्यादिष्वप्यविभक्तानां पृथङ्निषेधः प्राप्नोति, तथापि द्रव्यसाध्यश्राद्धवैश्वदेवादिष्वेव सः। द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनैकस्य व्ययेऽनधिकारात् । यानि तु द्रव्यासाध्यानि मन्त्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेषु

प्राप्त्यभावेन निषेधायोगादिति भावः। *भ्रातृणामिति । अविवक्षितम् , अविभक्तानामित्येतावन्मात्रं विवक्षितम् । तेन पितृपितामहपुत्रपौत्रादिष्वविभक्तेषु सपिण्डेष्वेक एव धर्म इत्यर्थः। अनेन च देशकालकर्त्रादीनामैक्ये कर्मणस्तन्त्रं न बाध्यते एकप्रयोगकत्वेन न्यायेनैव तत्प्राप्तेः, किन्त्वविभक्तकर्तृभेदे, वचनात् । तेन श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यास्तावद्धर्मा अविभक्तानां पृथगेवेति आवहनीयत्वावसथ्यादीनां ससम्बान्धिकत्वेन भेदात् । एवं पितृभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादौ श्राद्धादि पृथगेव देवताभेदात् । भ्रातॄणां तु निरग्निकानां तन्त्रेणैव देवतैक्यात् । प्रवासादिना देशभेदे तु भिद्यन्ते। एवं साग्निकानामग्निसाध्यान्यपि भिद्यन्ते । गृहस्थस्य देवतापूजादि वैश्वदेवादि चैकमेवेत्याह-*एकपाकेनेति । एतच्च

पृथगेवाधिकारः, द्रव्यव्ययाभावेऽनुमत्यनपेक्षणात्। 'द्रव्येण चाविभक्तेन' इत्यस्याविषयत्वात।

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम्।
अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्तथा॥

इति प्रयोगपारिजाते आश्वलायनस्मृतेश्च। *अग्निहोत्रशब्दोऽग्निसाध्यश्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरः तेष्वप्यन्यानुमत्यैवाधिकारेण न्यायसाम्यात। *पितृश्राद्धादिषु तुल्यफलेषु नित्येष्वनुमतिं विनाप्येकस्याधिकारः,

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम्।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः॥

इति वचनात्। धर्मार्थेऽवश्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादाविति विज्ञानेश्वरः। केचित्त्वविभक्तानामपि पृथक्पाकत्वे देशान्तरे च दार्शिकाब्दिकयोः पृथक्त्वमाहुः,

भ्रातृणामविभक्तानां पृथक्पाको भवेद्यदि।
वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक्॥

इति हारीतोक्तेः।

अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधो मृताहनि।
देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धं तथैव च॥

इति यमोक्तेश्चेति। तत्र मूलं चिन्त्यम्। तदयमर्थः। पञ्चमहायज्ञमध्ये देवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्या ज्येष्ठ एव कुर्यात्।

होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदाचन।
अविभक्तेषु संसृष्टेष्वेकेनापि कृतं कृतम्॥

इति व्यासोक्तेश्च। यस्य तु ज्येष्ठेनाकृते वैश्वदेवेऽन्नं सिध्येत्तेन तूष्णीमग्नौ किंचित्क्षिप्त्वा भोक्तव्यम्। यस्य

निरग्निकपरम्। न्यूनतां परिहर्तुमाह—*अग्निहोत्र शब्द इति।

त्वेषामग्रतोऽन्नं सिद्ध्येत्स नियुक्तमग्नौ कृत्वाग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीतेत्यविभक्ताधिकारे पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः।

आश्वलायनस्तु पाकपार्थक्ये पृथक्त्वं तदेकत्वेऽपृथक्त्वमाह--

वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः।
एकस्तु चतुरो यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् ॥
अविभक्ता विभक्ता वा पृथक्पाका द्विजातयः।
कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनात् प्राग्दिने दिने॥इति।

ब्रह्मयज्ञसंध्यास्नानतर्पणादि तूक्तहेतोः पृथगेव। देवपूजा तूक्तवचनद्वयादेकत्र पृथग्वा। दर्शग्रहणश्राद्धादि त्वेकस्यैव। तीर्थश्राद्धाद्यपि युगपत्सर्वेषामविभक्तानां प्राप्तावेकस्य। भेदेन प्राप्तौ भिन्नम्। गयाश्राद्धेऽप्येवम्,

एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः।
तेषां तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥
तारिताः स्मो वयं तेन स याति परमां गतिम् ॥

इति हेमाद्रौ कौर्मोक्तेः। काम्येऽपि दानहोमादावन्यानुमत्यैवाधिकारः। *द्रव्यासाध्यजपादौ तां विनापि। अपरार्के पैठीनसिः—

विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं प्रतिसांवत्सरादिकम्।
*एकैनेवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥

सांवत्सरात्पूर्वाणि मासिकान्येकत्रैव। तदाह लघु-

---

*पितृश्राद्धादिषु आदिना मातृश्राद्धादिग्रहः। *द्रव्येति। काम्ये इत्यनुवर्तते। *एकेनैवेति। तत्रापि ज्येष्ठ एव कुर्यात्,

एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि।

हारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश ।
पृथङ् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

सपिण्डनं मासिकोपलक्षणम्,

अर्वाक्संवत्सराज्ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य तु ।
ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात् सर्वे कुर्युः पृथक्पृथक् ॥

इति व्यासोक्तेः । उशनाः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥

मघात्रयोदशीश्राद्धं त्वविभक्तानामपि पृथगित्यु-

इति वचनात् । सपत्नानां भ्रातॄणां तु ज्येष्ठे सत्यपि स्वस्व-मातृवार्षिकमान्वष्टक्यं स्वस्वमातामहवार्षिकं च भवत्येव मुख्यपुत्रत्वान्मुख्यदौहित्रत्वाच्च । मुख्याभावे तु सपत्नीपुत्रेषु ज्येष्ठ एव कुर्यात् । एवमविभक्तेषु भ्रातृषु कस्यचिदेव सुतसंस्कारः स्वद्वितीयाद्युद्वाहो वा तदा स एव वृद्धिश्राद्धं कुर्यात, तस्य तन्मात्रकर्तव्यत्वात् । तीर्थे यदा एक एव गच्छति तदा स एव तीर्थश्राद्धं कुर्यात, तीर्थप्राप्तेर्निमित्तस्य जातत्वात नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात् । इह च सर्वेषां गमने ज्येष्ठ एव कुर्यात् "एकेनैव" इत्यस्य इहापि अविशेषात् । यदि पित्रा सह पुत्रास्तीर्थं गतास्तदा पुत्राणां न पृथक् तीर्थश्राद्धं पित्रधीनत्वेनास्वातन्त्र्यात । पितुरशक्त्यादिना प्रतिबन्धे तु तत्प्रतिनिधित्वेन भवत्येव । यदि तु पिता तीर्थेऽस्ति पुत्रश्च गतः तदा स्वातन्त्र्येण निमित्तस्य जातत्वात्कालभेदेन तदुपजीवनासम्भवात्पृथक् तीर्थश्राद्धं कुर्यादेव । एवमेव ज्येष्ठभ्रातरि तीर्थगते कनिष्ठस्य तत्र गमने श्राद्धप्राप्तिर्द्रष्टव्या । विभक्तानां तु परस्परेण सह पित्रा वा सह तीर्थगते पितरि तीर्थस्थे वा तीर्थगमने प्रागुक्तवचनात्पृथगेव तीर्थश्राद्धं । संन्यस्तादिपितृकाणां त्वविभागे ज्येष्ठेनैव, विभागे

क्तं प्राक्। यत्तु वृद्धवसिष्ठः—

मासिकं च वृषोत्सर्गं सपिण्डीकरणं तथा।
ज्येष्ठेनैव प्रकर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं तथा॥ इति।

तन्निर्मूलम्। बह्वृचपरिशिष्टे 'नवश्राद्धं सह दद्युः' इति॥

अथ तीर्थश्राद्धम्। *तत्र यद्यप्यस्मत्पितामहकृतात्रिस्थलीसेतुरेव जागर्ति, तथापि किञ्चिदुच्यते। तत्र यात्रायां—

सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत्तीर्थानि संयतः।
*प्रायश्चित्ती व्रजेत्तीर्थं पत्नीविरहितोऽपि वा॥
यज्ञेष्वनधिकारी वा यश्च वा मन्त्रसाधकः॥

इति कौर्मादिवचनात्साग्नेः *सपत्नीकस्यैवाधिकारः। भारते—

*ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नानात्तीर्थे महात्मनः॥

तु सर्वैः कार्याणीति प्राग्वत्। एवं विभागाविभागयोर्निर्णयस्तर्पणेऽपि द्रष्टव्यः। मात्राद्यौर्ध्वदेहिके तु वक्ष्यति। यात्रायामधिकारिण आह-*तत्रेति। *प्रायश्चित्तीति। यात्रायां प्रायश्चित्तार्थं गमने अपत्नीकस्याप्यधिकार इत्यर्थः। *सपत्नीकस्येति। पत्नी च पातिव्रत्यादियुक्तैव,

पुंसां गुणवतीं भार्यां यो वा त्यक्त्वा प्रयाति हि।
तस्य पुण्यफलं सर्वं वृथा भवति नान्यथा॥

इति धर्मोक्तेः। गुणवतीमित्युक्तेरपतिव्रतायास्त्यागे न दोषः। एवञ्च साग्नेरिति अतन्त्रम्। निरग्नेरपि संग्रहस्यावश्यकत्वात्। *ब्राह्मण इति। चातुर्वर्ण्यस्याधिकारः। यत्तु—

जपस्तपस्तीर्थयात्राप्रव्रज्यामन्त्रसाधनम्।

स्कान्दे विधवाधर्मेषु—

स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णुनामग्रहं मुहुः ।

*एतत् पुत्राद्यनुमत्यैव । सधवायाः पत्या *सहैवेति प्रागुक्तम् । काशीखण्डे—

*मातुः पितुः क्षेप्तुमनास्तथास्थि
सुतस्तु कुर्यात्खलु तीर्थयात्राम् ।

देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षट् ॥

इति मानवं तत्पतिसेवादीनायाः स्त्रियाः विप्राद्यसेवकस्य शूद्रस्य च निषेधकम् । एवं निरन्तरतीर्थयात्राया अपि तदुभयस्य निषेधः,

निरन्तरं तीर्थसेवा संन्यासो मन्त्रसाधनम् ।
देवताराधनं ध्यानं तेषां पापावहं परम् ॥

इति शातातपोक्तेः । तेषां शूद्राणाम् । अत्रापि विप्रसेवोच्छेदे तात्पर्यं बोध्यम् । भर्तृसेवोच्छेदे तु स्त्रियोपि वा "स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः" इत्युक्तेः । *एतदिति ।

बाल्यया यौवनवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किञ्चित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

इति मनूक्तेः ।

रक्षेत्कन्यां पिता,विन्नां पतिः,पुत्रास्तु वार्धके ।
अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित्स्त्रियाः ॥

इति योग्युक्तेश्च । *सहैवेति ।

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।
पतिसंसेवनादेता लोकानिष्टान्व्रजन्ति हि ॥

इति वचनात् । यज्ञपदस्य तीर्थोपलक्षणत्वात् । *मातुरिति । तीर्थे मात्राद्यस्थिक्षेपकामस्य सर्वस्याप्यधिकारः । प्रसङ्गेन तीर्थप्राप्तौ तु शङ्खः—

तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।

तद्विधिः स्कान्दे—

*तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग्विधायोपोषणं गृहे ।
गणेशं च पितॄन् विप्रान् साधून् शक्त्या प्रपूज्य च ॥
कृतपारणको हृष्टो गच्छेन्नियमधृक् पुनः ।
*आगत्याभ्यर्च्य च पितॄन् यथोक्तफलभाग्भवेत् ।
*उपवासात्प्राग् मुण्डनं च कार्यम्,

प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः ।
कचानां वपनं कुर्याद्यथा न विकचो भवेत् ॥

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु ॥

प्रसङ्गेन वाणिज्यराजसेवादिप्रसङ्गेन । पैठीनसिः—

अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।
षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ॥

प्रसङ्गेन तदुद्दिश्य तीर्थान्तरप्रसङ्गेन । परार्थेन वेतनं गृहीत्वा । परान्नेनेतिपाठे परान्नं भुञ्जान इत्यर्थः ।*तीर्थयात्रामिति । यात्रामुहूर्तदिनात् प्रपूर्वदिने एकभुक्तहविष्यभोजनब्रह्मचर्यादिनियमाः कार्याः, नियमधृगित्युक्तेः । तदुत्तरादिने मुण्डनं कृत्वा उपवासं संकल्प्य कुर्यात् । ततः परादिने प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं गणेशइष्टदेवते संपूज्य घृतश्राद्धं विधाय यथाशक्ति वस्त्रालङ्कारादिभिर्ब्राह्मणान्संपूज्य यात्रासंकल्पं कृत्वा कार्पटीवेषेण मुहूर्तसमये गणेशनमस्कारादि कृत्वा ग्रामान्निर्गम्य क्रोशाभ्यन्तरस्थं वाग्ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य गत्वा श्राद्धशेषघृतेन पारणं कुर्यात् । तदुत्तरदिनादौ स्नानादि विधाय गच्छेदित्यर्थः । उपवासासामर्थ्ये तु "नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा"इत्यादि तत्प्रातिनिधिः कार्यः । एतदेवानुपदं दर्शयिष्यति उपवासादित्यादिना । *आगत्येति । तीर्थयात्रां कृत्वा गृहागतेन पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थः । नियमानां सेतौ विस्तरः ।

इति विष्णूक्तेः । प्रायश्चित्तार्थयात्रायां गङ्गायां चैतदित्येके । केचित्तु हेमाद्रौ भारते—

केशश्मश्रुनखादीनां वपनं नैव शस्यते ।
अतो न कार्यं वपनं *गयाश्राद्धार्थिना सदा ॥
ये भारतेऽस्मिन् पितृकर्मतत्पराः
संधार्य केशानतिभक्तिभाविताः ।
ऋणक्षयार्थं पितृतीर्थमागता-
स्तेषामृणं संक्षयमेष्यति ध्रुवम् ॥

इति निषेधात् गयायात्राङ्गं वपनं न कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु—'गयाधिकरणकस्यैवायं निषेधो नतु यात्राङ्गस्य 'श्राद्धार्थिना' इत्युक्तेः । 'विशालं विरजं गयाम्' इत्यनेनैकवाक्यत्वाच्च । *श्राद्धं च षट्‌दैवत्यं द्वादशदैवतं वा घृतेन कार्यम्,

गच्छेद्देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्स सर्पिषा ।

इति विष्णुपुराणात् । यात्राङ्गवृद्धिश्राद्धोक्तेश्च ।

श्राद्धं च पारणादिने एव ।
उपोष्य रजनीमेकां प्रातः श्राद्धं विधाय च ।
गणेशं ब्राह्मणान्नत्वा भुक्त्वा प्रस्थितवान् सुधीः ॥

---

*उपवासादिति । उपवाससंकल्पादित्यर्थः । तेन पूर्वदिने तद्दिन एव वा मुण्डने न क्षतिः । एके इत्यरुचिः । सा च तीर्थयात्रायामिति सामान्यत उपादानात् । यद्यपि "उद्यतस्तु गयां गन्तुम्"इत्यग्रिमवाक्ये गयापदं श्रूयते तथापि तस्य प्रकृताभिप्रायकतया इतरोपलक्षणत्वात् । अत एव कार्पटीवेषोऽपि सर्वयात्रासु शिष्टसंमत इति । *गयाश्राद्धार्थिनेति । अन्यथा गयायात्रार्थिनेति ब्रूयात् । "गणेशं च"इति चकारादिष्टदेवतासंग्रहः । "पितृन्"इति । घृतश्राद्धपरम् । तत्र देवता आह—*श्राद्धं चेति ।

इति स्कान्द*लिङ्गात् । गौडनिबन्धे गौतमः—

तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत *बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥

*वृद्धिपदं तदूधर्मार्थम् । श्राद्‌धोत्तरं यात्रासंकल्प इति भट्टाः । वायवीये—

उद्यतस्तु गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः ।
विधाय कार्पटीवेषं ग्रामं गत्वा प्रदक्षिणम् ॥
ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् ॥

*घृतस्य *भोजनम् । तच्च क्रोशमध्ये, *श्राद्‌धोत्तरं क्रोशगमननिषेधात् ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत्प्रतिग्रहविवर्जितः ।

---

*लिङ्गादिति । अनेनार्थवादेन पूर्वदिने उपोष्य द्वितीयेऽह्नि श्राद्धं कृत्वा गणेशादीन् नत्वा पारणां कृत्वा प्रस्थानं कुर्यादिति विधिर्लभ्यते इत्यर्थः । *बहुसर्पिरिति । सर्पिर्मुख्यद्रव्यकमिति भट्टाः । "तीर्थात्प्रत्यागमेऽपि च" इत्यनेन तीर्थात्प्रत्यावृत्तः ग्रामान्तरे कृतोपवासः परेऽन्हि ग्रहानिष्टदेवतां च संपूज्य घृतेन पार्वणं श्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान्संपूज्य स्वग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य कार्पटीवेषं बहिरेव त्यक्त्वा गृहं प्रविश्य श्राद्धशेषघृतेन पारणां कुर्यादिति सूच्यते । वस्तुतस्तु "आगत्याभ्यर्च्य च" इति वचनात् गृहमागत्य श्राद्धं कार्यं नतु सकल्पप्रास्थानिकधर्म इति बोध्यम् । आभ्युदयिकश्राद्धवारणाय *वृद्‌धीति । एवञ्च यात्राङ्गवृद्धिश्राद्धोक्तेश्चेत्यत्र निर्भरो न कार्यः । कार्पटीवेषः काषायवेषः । गमनमात्रे इत्येके । सदैवेत्यन्ये । *घृतस्येति । घृतस्यैवेत्यर्थः, तस्य मुख्यद्रव्यत्वात् । *भोजनमिति । एतदेव पारणम् । *श्राद्धोत्तरमिति ।

श्राद्धं कृत्वा न गच्छेत अध्वनि क्रोशपूरणे ।

गयायामेऽवैतन्नान्यत्रेति ऽकेचित् । हेमाद्रिस्तु 'गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्थानम् । तीर्थान्तरे तु श्राद्धोत्तरदिने' इत्याह । प्रभासखण्डे—

यश्चान्यं कारयेच्छक्त्या तीर्थयात्रां नरेश्वरः ।
स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं ऽचतुर्गुणम् ॥

ऽयात्रामध्ये आशौचे रजसि वा शुद्धिपर्यन्तं स्थित्वा तदन्ते गच्छेत् । ऽमार्गवैषम्ये त्वदोषः । यात्रामध्ये तीर्थान्तरप्राप्तौ श्राद्धादि कार्यमेव । वाणिज्याद्यर्थं गतेन तु मुण्डनोपवासादि न कार्यमिति प्रयोगसेतौ भट्टाः । वस्तुतस्तु तत्रापि मुण्डनोपवासश्राद्धादि कार्यम् ,

अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

इति निषेधादित्यर्थः । ऽएतदिति । कार्पटीवेषधारणमित्यर्थः । गयामुपक्रम्यैव तद्विधानादिति भावः ! ऽकेचिदिति । स्वमते गयाशब्दस्य प्रकृतपरतया सर्वतीर्थयात्रायामेतदिति सूचितम् । ऽचतुर्गुणमिति । स्वयं गच्छन्नन्यं गमयेत्तत्रेदम् । एवमेव—

नेता च त्वमृषीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ।

इति भारतवचनात् । ऽयात्रामध्ये इति ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यति ।

इत्युक्तेः । यात्राया दैवकर्मत्वात्पञ्चमेऽहनि रजोनिवृत्तौ सत्यामित्युक्तम् ।

तीर्थे गच्छन् चरेत्सन्ध्यास्तिस्र एकत्र मानवः ।
नास्नातो नाशुचिर्गच्छेन्न भुक्तो नच सूतकी ॥

इति पुराणाच्च । ऽमार्गेति ।

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्मयज्ञादि कारयेत् ॥

इति पैठीनसिवाक्यस्य मार्गवैषम्यादिना गत्यन्तराभावपर-

इति ब्राह्मोक्तेः। स्कान्दे—

द्विर्भोजनं तृतीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च।
वाणिज्यं त्रींस्तथा भागान् हन्ति सर्वं प्रतिग्रहः॥

*यानमर्धं चतुर्थांशं छत्रोपानहमेव च।
इत्युत्तरार्धपाठान्तरम्।

त्वात्। यद्यपि रजसि तथा प्राचीनग्रन्थेषु नोक्तं तथा गत्यन्तराभावे सूतकिवदित्याशयः। *यानमिति। साक्षात्स्वशरीरव्यापारासाध्यबुद्धिपूर्वकदेशान्तरप्राप्तिसाधनं यानम्। तत्र—

गोयाने गोवधः प्रोक्तो हययाने तु निष्फलम्।
नरयाने तदर्धं स्यात्पद्भ्यां तच्च चतुर्गुणम्॥

चतुर्गुणं चतुष्पादं पूर्णमिति यावत्। कृते चतुर्गुणो धर्म इतिवत्। गोभिलः—

गोभिर्युक्तेन यानेन तीर्थयात्रां करोति यः।
स याति नरकं घोरं यावद्गोरोमसंख्यया॥

अश्वरथयानमपि हययानमेव। तीर्थयात्रा पद्भ्यामेव कार्या,

तीर्थानुगमनं पद्भ्यां तपः परमिहोच्यते।
तदेव कृत्वा यानेन स्नानमात्रफलं लभेत्॥

इति प्रभासखण्डात्। अशक्तस्य तु गोभिलः—

असमर्थस्तु यानेन तीर्थयात्रां समाचरन्।
तदुक्तं फलमाप्नोति स्वशक्त्या धर्ममाचरन्॥

कौर्मे—

नरयानं चाश्वतरीहयादिसहितो रथः।
तीर्थयात्रास्वशक्तानां यानदोषकरं नहि॥

नौकापि यानमेव, परन्तु यत्र नावा विना गमनं दुर्घटं शङ्खोद्धारगङ्गासागरादौ मार्गस्थनदीपरतीरे च तत्र न दोषः अन्यत्र दोष एवेति स्पष्टं सेतौ। एवं यात्राकालशुद्धिः “नीचस्थे वक्रसंस्थे”

अत्र नदीषु विशेषः—

*मार्गेऽन्तरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः।
अर्वागेव सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः॥

इत्यादिना ग्रन्थ एव सेतौ चोक्ता। क्वचिच्च गुरुमौढ्यादेर्न दोषः—

गोदावर्यां गयायां च श्रीशैले ग्रहणद्वये।
सुरासुरगुरूणां च मौढ्यदोषो न विद्यते।

वायव्यीये—

गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विधानतः।
अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः॥
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थेऽपि बृहस्पतौ।

तथा—

अधिमासे च जन्मर्क्षे अस्ते च गुरुशुक्रयोः।
तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां गोदावरीं विना॥

यदि तीर्थयात्रायै चलितः परावर्त्तते तदा गारुडे—

तीर्थं चलित्वा यः कोपि पुनरागाति च गृहे।
अनुज्ञातः शुभैर्विप्रैः प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
संकल्पबाधनिमित्तकं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणानुज्ञया चरेदित्यर्थः।

यदा तीर्थं प्रति चलितः तीर्थमप्राप्यैव मृतस्तदोक्तं गारुडे—

यस्तीर्थसंमुखो भूत्वा व्रजन्ननशने कृते।
चेन्म्रियेदन्तराले तु ऋषीणां मण्डलं व्रजेत्॥ इति॥

चकाराध्याहारात् अनशने मासोपवासादिव्रते च कृते इत्यर्थः। तथाचोभयत्राप्यन्तरालमरणे ऋषिलोकप्राप्तिरित्यर्थः। *मार्गे इति। मार्गं गच्छतः सरस्वतीभिन्ननदीप्राप्तौ परतीरे स्नानादिकार्यं तीर्थरूपनिमित्तसत्त्वात्। सरस्वत्यास्तु अर्वाक् तीरे एवेत्यर्थः। यत्र सरस्वतीभिन्ननद्यामर्वाक् तीर्थविशेषः सरस्वत्यास्तु परपारे तत्र क्रमेण प्रागपरस्मिंश्च स्नानादि कार्यं, तत्रापि तीर्थरू-

यत्तु—

पितॄनतर्पयित्वा तु नदीस्तरति यो नरः।
तस्यासृक्पानकामास्ते भवन्ति भृशदुःखिताः॥ इति,

तत्सरस्वतीपरम्। शङ्खः—

तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेण स्नानं तीर्थे समाचरेत्।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु॥

स एव—'न स्रवन्तीमतिक्रामेदनवसिच्य'। *तीर्थप्राप्तौ तु प्रभासखण्डे—

*यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः।
लुठित्वा लोठनीं तत्र कृत्वा कार्पटिकाकृतिम्॥

कृत्वेऽति गृहान्निर्गमसमये करणे इदम्।

*प्रथमं *चालयेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि।
अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मन्त्रयोगतः॥

पनिमित्तस्य सत्त्वात्। *तीर्थप्राप्ताविति। तीर्थप्राप्तिदिनकृत्यम्। *यानानीति। यानारूढः सोपानत्को वा यदि तदा तीर्थप्राप्तिदिने यानोपानहौ परित्यज्य यावान्मार्गो गन्तुं शक्यस्तावन्मार्गं पादचारेण गच्छेत्तीर्थे दृष्टे साष्टाङ्गं प्रणमेत्। साष्टाङ्गप्रणामस्तु—

पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां शिरसा चोरसा तथा।
मनसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते॥

इति लक्षितः। अत्र शिरोवगुण्ठनकञ्चुकादिमाल्यशस्त्रादि त्याज्यम्, आचारात्। ततः 'अमुकतीर्थाय नमः' इति पुष्पाक्षतफलादियुक्तमञ्जलिं दद्यात्। यथाशक्ति फलवस्त्रहिरण्यादि चोपायनं स्थापयेत्। "रिक्तपाणिर्न पश्येत्तु' इत्युक्तेः। *प्रथममिति। *चालयेत् स्पृशेत्। प्रणवेन तीर्थं स्पृष्ट्वा यथावन्मन्त्रयोगतः अवगाह्य सचैलं स्नायादित्यर्थः। मन्त्राश्च स्नाने प्रसिद्धा

*मन्त्रश्च प्रभासखण्डे--

ॐनमोस्तु देवदेवाय शितिकण्ठाय दण्डिने ।
रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः ॥
सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी ।
सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थे पापप्रणाशिनी ॥ इति ।

मन्त्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यम्,

पूर्वमावाहनं तीर्थे मुण्डनं तदनन्तरम् ।
ततः स्नानादिकं कुर्यात्पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥

इत्युक्तेः । यत्तु--

गत्वा स्नानं प्रकुर्वीत वपनं तदनन्तरम् । इति,

तन्मुसलस्नानपरम् । काशीखण्डे--

तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा ।

उपवासे तत्रैवोक्तम्--

यदाह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्तदह्नः पूर्ववासरे ।
उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत् ॥

अत्र--

उपवासं ततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुव्रतः ।

एव ग्राह्यः । तत्र प्रथमतः तीर्थप्रार्थना कार्या । तत्र मन्त्रमाह-*मन्त्रश्चेति ।

सर्वेषामेव तीर्थानां मन्त्र एष उदाहृतः ।
इत्युच्चार्य नमस्कृत्वा स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥

इति वचने "इत्युच्चार्य नमस्कृत्य" इत्युक्त्या मन्त्रस्य तीर्थप्रार्थनाङ्गत्वप्रतीतेः । अथवा--

सागरस्वननिर्घोषदण्डहस्तासुरान्तक ।
जगत्स्रष्टर्जगन्मर्दिन्नमामि त्वां सुरेश्वर ॥
तीक्ष्णदंष्ट्र महाकाय कल्पान्तदहनोपम ।
भैरवाय नमस्तुभ्यमनुज्ञां दातुमर्हसि ॥ इति ।

इति प्राप्तिदिनेषूपवासोक्तेर्विकल्पः। मुण्डने तु स्कान्द-देवलौ--

मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः।
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं *विरजं गयाम् ॥

विरजं *लोणारम्।*प्रसिद्धमहातीर्थपरः सर्वतीर्थशब्दः॥

अत्रापि--

इमं मन्त्रं समुच्चार्य तीर्थस्नानं समाचरेत्।
अन्यथा तत्फलस्यार्धं तीर्थेशो हरति ध्रुवम् ॥

इत्युक्तेः प्रार्थनामन्त्रयोश्च विकल्पः। सचैलस्नानेति पाठः। तथाच प्रथमं प्रणवेन जलं स्पृशेत् ततः सचैलममन्त्रं स्नायात् ततो वपनं कृत्वा समन्त्रं स्नायात् इति सिद्धम्। *विरजम्। उत्कलदेशे,

आक्रान्तं दैत्यजठरं धर्मेण विरजाद्रिणा।
नाभिकूपसमीपे तु देवी तु विरजा स्थिता ॥

इति वायवीये तत्र गयासुरनाभौ धर्मराजेन विरजाद्रिस्थापनोक्तेः। दक्षिणदेशस्थमप्याह—*लोणारमिति।

एवं कृते विधानेऽस्मिन्विरजे विरजो भवेत्।

इति आदित्यपुराणे तस्य विरजत्वोक्तेः। केचित्तु "नैमिषं पुष्करं गयाम्"इति पठन्ति। ननु सर्वेषां तीर्थानां ज्ञानमिदानीन्तनानां कथमित्यत्राह—*प्रसिद्धेति। महत्पदं च यत्र काश्यादौ अन्यानि प्रविष्टानि तीर्थानि तत्र तदकरणार्थम्। मात्स्ये अग्नितीर्थादीनि बहुन्युक्त्वा—

अन्ये च बहवस्तीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः।
तेषु स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः॥
एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतीर्थाभिषेचनम्।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥

इति सर्वशब्दस्य प्रकृतसकलतीर्थपरत्वात्। एतच्च मुण्डनं निषेधेऽपि कार्यम्। निषेधाश्च—

अत्र विशेषः स्मृत्यन्तरे—

ऊर्ध्वमब्दाद्द्विमासोनात्पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि ।
मुण्डनं चोपवासं च ततो *यत्नेन कारयेत् ॥
तदा तद्वपनं शस्तं प्रायश्चित्तमृते द्विज ॥

इति वा पाठः ।

प्रयागे प्रतियात्रं तु *योजनत्रय इष्यते ।

रव्यारसौरिवारेषु रात्रौ पाते व्रतेऽहनि ।
श्राद्धाहः प्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षौरेषु वर्जयेत् ॥
षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नरः ॥
न प्रौष्ठपदयोः कार्यं नैवाग्नेये तु भारत ।
दारुणेषु तु सर्वेषु दुष्टतारां विवर्जयेत् ॥
कुम्भे कर्कटके चैव कन्यायां कार्मुके रवौ ।
रोमखण्डं गृहस्थस्य पितॄन् प्राशयते यमः ॥
विवाहमौञ्जीचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
अन्तर्वत्न्यां च जायायां नेष्यते केशवापनम् ॥

इत्यादयः । तदपवादश्च—

क्षौरं नैमित्तिकं का(१)र्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

अत्र वपनं करिष्ये इति सङ्कल्पः,

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।
केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान्वपाम्यहम् ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् । *यत्नेनेति । फलेच्छायां तु अन्तरापि कार्यं न त्वावश्यकमित्यर्थः । तदा तद्द्वयं शस्तमिति वा तृतीयपा-(२)दपाठः । *योजनत्रय इति । योजनत्रयाधिकदेशादागतेनैव

---

(१) 'प्राप्तं' घ० (२) 'पाद' नास्ति ङ

क्षौरं कृत्वा तु विधिवत्ततः स्नायात्सितासिते ॥

(त(१)था च बृहस्पतिः--

क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्तेऽथ तीर्थके ॥

अपरार्के स्कान्दे--

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः ।
*केशश्मश्रुलोमनखान्यु*दक्संस्थानि वापयेत् ॥

इदं प्रयागे सधवानामपि समूलं भवतीति भट्टाः ।

सर्वान् केशान् समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव हि नारीणां शस्यते वपनक्रिया ॥ इति ।

तच्चाकृतचूडानां न कार्यमिति केचित् । तत्त्वं तु नैमित्तिकत्वात् पित्रादिमृतिवत्कार्यमेवेति । तदपि प्रयाकार्यं नतु तन्मध्यवर्त्तिना,

नैव संवत्सरे कुर्यात्प्रयागे वपनद्वयम् ।

इति तन्निषेधात् । विधिवत्स्नात्वेत्यन्वयः । तत्र त्रिस्थलीसेतौ प्रायश्चित्तं नोक्तम्, इदानीन्तनास्तु वपनात्प्राक् तत्संकल्पयन्ति,

प्रायश्चित्तं यथाशक्त्या द्वादशाद्धार्धमर्धकम् ।
आदौ गोमिथुनं दद्यात्प्रायश्चित्तं चतुर्विधम् ॥

इति वचनं च पठन्ति तत्सर्वमनुमन्यामहे तीर्थगामिनो हितत्वात् । *केशेति पाठक्रमात् केशश्मश्रुक्रमेण वपनं कार्यमित्येके क्षणमपि म्लेच्छाचारप्रसङ्गवारणार्थं श्मश्रुकूर्चयोरादौ वपनं कार्यं ततः केशानामित्यन्ये । *उदक्संस्थानीति ।

दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंक्षये ।
शिखाद्यं नवसंस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ०

गे नित्यं नान्यत्र । तच्च *यतिभिस्तीर्थेऽपि ऋतुसंधिष्वेव कार्यं नान्यदा,

कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेत् ।

इति स्मृतेः । इदं जीवत्पितृकेणापि तीर्थे कार्यम् । न च 'मुण्डनं पिण्डदानं च' इति दक्षवचनेन निषेधः,

विना तीर्थं विना यज्ञं मातापित्रोर्मृतिं विना ।

यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृघातकः ॥

इति स्मृत्या तत्संकोचात् । तदपि प्रयागे प्रतियात्रम्, अन्यतीर्थे आद्ययात्रायामेवेति शिष्टाः । *ततः स्नानम् ।

इति स्मृतेः । धर्मार्थे तीर्थादिवपने दक्षिणकर्णादि उदक्संस्थं वपेत् । पापक्षयनिमित्तके शिखामादीकृत्याधस्तादुदक्संस्थं सर्वतो वपेत् । नवसंस्कारे चूडाकरणे दक्षिणकर्णात् शिखान्तं शिखामारभ्य वामकर्णान्तं च वपेदित्यर्थः । *यतिभिरिति । ऋतुसंधिष्वेवेति परिसंख्यानात् यत्यादीनां तु सशिखम्,

यतिः शूद्रश्च विधवा सशिखं वपनं चरेत् ।

इति स्मृतेः । *ततः स्नानमिति ।

पृथिव्यां सर्वतीर्थेषु स्नात्वा पुण्येषु च द्विजाः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः समस्तैरपि पूरुषः ॥

इति कौर्मात् ।

नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।

स्नाति तीर्थेषु कौरव्य नच वक्रमतिर्नरः ॥

इत्यादिकं तु अकृतादेस्तीर्थस्नानेऽनधिकारार्थम् । विपरीतप्रवाहादौ तु तीर्थस्नानं न कार्यम्,

प्रत्यावृत्तोदके स्नानं वर्ज्यं नद्यां द्विजातिभिः ।

इति स्मृतेः ।

अग्राह्यास्त्वागता ह्यापो नद्याः प्रथमवेगजाः ।

परार्थे तु मार्कण्डेयपुराणे—

मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम्।
यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टमांशं लभेत्ततः॥

प्रक्षोभिताश्च केनापि तथा तीर्थाद्विनिर्गताः॥

इति च स्मृतेः। गङ्गायां तु न निषेधः,

प्रतिस्रोतो रजो योगो रथ्याजलनिवेशनम्।
गङ्गायां न प्रदुष्यन्ति सा हि ब्रह्मद्रवः स्वयम्॥

इत्युक्तेः। किञ्च—

शाल्मलीतिन्तिणीनिम्बकरञ्जाश्च हरीतकी।

बिभीतकीति वा पाठः।

कोविदारकपित्थार्कबदर्येरण्डशिग्रवः।
शेलुश्च खदिरश्चैषां स्नानं छायासु वर्जयेत्॥

रात्रौ सन्ध्यादौ च स्नाननिषेधः आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ न प्रवर्त्तते, नैमित्तिकत्वात्;

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत होमं दानं च रात्रिषु।
नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु॥

इति शातातपोक्तेः। रात्रौ तीर्थे स्नानं महानिशायां न कार्यमिति केचित्। अत्राकस्मिकतीर्थस्नानं रात्रौ न कार्यमेव। आकस्मिकतीर्थस्नानमशौचेऽपि कार्यम्,

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्मयज्ञादि कारयेत्॥

इति पैठिनसिवाक्यात्। प्रासङ्गिकतीर्थस्नानं तु मलमासेऽपि कार्यम्, "तीर्थस्नानं जपो होमो यवव्रीहितिलादिभिः कार्याणि मलमासेऽपि" इति यमोक्तेः। प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्यात्,

प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्यत्रापः प्रवहन्ति वै।
स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखः स्थितः॥

पैठीनसिः—

*प्रतिकृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।
मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सोऽष्टभागफलं लभेत ॥

ततस्तर्पणश्राद्धे । पृथ्वीचन्द्रोदये ब्रह्मदेवीपुराणकाशीखण्डादिषु—

*अकालेऽप्यथ वा *काले तीर्थे श्राद्धं च *तर्पणम् ।
अविलम्बेन कर्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत् ॥

इति जाबालिवाक्यात् । *कुशप्रतिकृति कुशग्रन्थिम् तत्र मज्जने मन्त्रः—

कुशोऽसि कुशपुत्रोऽसि ब्रह्मणा निर्मितः स्वयम् । त्वयि स्नाते च स स्नातो यस्येदं ग्रन्थिबन्धनम् ॥ इति ।

प्रतिपुरुषं ग्रन्थिभेदः । इदं परार्थस्नानं प्रतिकृतिस्नापनं च जीवतामेव । अजीवतां तु तर्पणश्राद्धादीनि बोध्यम् । *अकाले रात्र्यादौ कृतभोजनादिनाऽपि । *काले अपराह्णादौ भोजनादिराहित्ये च प्राप्ततीर्थत्वस्याधिकारिविशेषणत्वात् ग्रहणादिवत्सर्वास्ववस्थासु श्राद्धं कार्यमिति भावः । काले इति तु दृष्टान्तः । *तर्पणमिति ।

स्नानाङ्गं तर्पणं कृत्वा पश्चाद्देवर्षितर्पणम् ।
कृत्वाऽऽनुपूर्व्यात्स्वपितॄन्तीर्थोदैस्तर्पयेत्ततः ॥

इति पठन्ति । तत एकं तिलाञ्जलिं दद्यात् । तत्र मन्त्रः—

देवासुरास्तथा नागा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः ॥
जलेचरा भूमिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः ।
तृप्तिमेतेन यान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

मात्स्ये—'पितॄणां चैव तर्पणम्' इति तुर्यपादः। तत्र देवता महालयनिर्णये प्रागुक्ताः। शङ्खदेवलौ—

तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्।
पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत्॥

हारीतः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ भुक्तो वोपोषितोऽपि वा।
न कालनियमस्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम्॥

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
ते तृप्तिमाखिला यान्तु ये चास्मत्तोऽभिकाङ्क्षिणः॥
यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्।
इदमक्षय्यमेवास्तु मया दत्तं तिलोदकम्॥ इति।

यद्वा—

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृ(१)बान्धवाः।
तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः॥
अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्॥ इति॥

यद्वा विस्तृततर्पणासम्भवे सङ्क्षेपेण तर्पणं कार्यम्। तत्र मन्त्रः—

आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्स्थावरजङ्गमम्।
मया दत्तेन तोयेन तृप्तिं यातु परां गतिम्॥ इति।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन्।
जलाञ्जलित्रयं दद्यात्कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्॥

इत्युक्तेः प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः। तिलतर्पणनिषेधश्चापि तीर्थे न प्रवर्त्तते "तीर्थे तिथिविशेषे च" इति प्रोक्तवाक्यात्। विधवयापि प्रत्यहं तीर्थे तर्पणं कार्यम्,

तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः।

---

[१] 'मानवाः' घ०

भारते—

*भुक्तोवाप्यथ वाऽभुक्तो रात्रौ वा यदि वा दिवा।

पर्वकालेऽथ वाऽकाले शुचिर्वाप्यथ वाऽशुचिः॥

यदैव दृश्यते तत्र (१)नदी त्रिपथगा प्रिय।

प्रमाणं दर्शनं तस्मान्न कालस्तत्र कारणम्॥

अशौचेऽपि कार्यम्,

विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि।

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्मयज्ञादि कारयेत्॥

इति पैठीनसिस्मृतेः। *तदानीमकरणे त्वाशौचान्ते एव कुर्यात्। प्रभासखण्डे—

*न वारं न च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणम्।

तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्॥

इति स्कान्दे विधवाधर्मेषूक्तेः। संन्यासिना तु न तर्पणं कार्यम्,

न कुर्यात्सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम्।

इति वाक्यात्। *भुक्त इति। अङ्गारपर्णं प्रत्यर्जुनवाक्यम्। *तदानीमिति।

तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनाचित्सूतकादिना।

सूतकानन्तरं कार्यं पुनस्तदहरेव च॥

इति वाक्यस्य नैमित्तिके इहापि प्रवृत्तेः। ननु अमावास्यादिश्राद्धवल्लोपः निमित्ते सति नैमित्तिकानुष्ठानस्यासति प्रतिबन्धे कार्यत्वात्। यदा तु अकृतश्राद्ध एव निर्याति तदा तीर्थरूपदेशाभावात्तल्लोपः। तत्रापि बुद्ध्या त्यागे प्रत्यवायः। न त्वन्यथा त्यागे। रात्रिसंध्ययोरपि तीर्थप्राप्तौ निषेधं बाधित्वा स्नानमुण्डनोपवासतीर्थश्राद्धानि कार्याणि नैमित्तिकत्वेन तेषां साम्यात्। *न वारमिति। तीर्थश्राद्धादावुक्ते सर्वत्र तिथिवारनक्षत्रादिनिषेधा

---

(१) 'नदी च त्रिपथा क० छ०।

यदैव दृश्यते तीर्थं तदा पर्वसहस्रकम् ॥

मलमासेऽपि कार्यम्,

नित्यनैमित्तिकं कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे ।
तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः ।

एतच्चाशौचे प्रकृतभोजनस्य रात्रौ वा स्नानश्राद्धादिकमाकस्मिकतीर्थप्राप्तावा*मश्राद्धविषयं ग्रहणादिवत् नतु बुद्धिपूर्वमाशौचादौ तीर्थप्राप्तिः कार्या । मलमासे तु *मासद्वये तीर्थश्राद्धं कार्यमिति चन्द्रिकायां देवीपुराणे--

श्राद्धं च तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

न प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । ते च पूर्वमुक्ता एव । यथा–"नन्दायां भार्गवदिने" 'प्राजापत्ये च पौष्णे च" "नक्षत्रे च न कुर्वीत" "भानौ भौमे त्रयोदश्यां" "नन्दाश्च कामरव्यार" "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" "उपसन्ध्यं न कुर्वीत" "विवाहे व्रतचूडासु वर्षमर्धम्" इत्यादयः ।

वृद्धिमात्रे तथाऽन्यत्र पिण्डदाननिराक्रिया ।
कृता गर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकं तु कर्मिणाम् ॥

इत्यादयः पिण्डदाननिषेधा अपि तीर्थश्राद्धे न प्रवर्त्तन्ते । *आमेति । तावतैव वचनचारितार्थ्यात् न तु पाकोऽपि कार्यः, मानाभावात् । पाकश्राद्धं तु रात्रिसन्ध्ययोर्भुक्तवतश्च परदिने एव । तत्र आशौचे तु आशौचापगमे तदानीमपि तीर्थसम्बन्धसत्त्वादित्यर्थः । *मासद्वये इति । बिलम्बनिषेधान्मलमासे कालशुद्ध्या फलाधिक्याच्च ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।

इति वाक्याच्च । नचेदमुभयत्र तीर्थप्राप्तिपरम्, एतद्व्यतिरेके-

हेमाद्रौ--

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम्।
तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत्॥

भविष्ये--

आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते।
आवाहनं न तीर्थे स्यान्नार्घ्यदानं तथा भवेत्॥
आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्घ्याः सन्ति वै यतः॥

अग्नौकरणं च नेति रत्नावल्याम्। अत्र षड्दैवते श्राद्धेऽपि मात्रादीनां पिण्डमात्रं देयम्,

हविःशेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादृतः।
क्रमशः पितृपत्नीनां पिण्डनिर्वपणं चरेत्॥

इति तीर्थोपक्रमे देवलोक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रः। ततः सामान्यपिण्डं दद्यात्,

ततः पिण्डमुपादाय हविषः संस्कृतस्य च।
ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यं पिण्डमुत्सृजेत॥

इति तेनैवोक्तेः। पाद्मे—

तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्वान्नेन विशेषतः।
आमान्नेन हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि॥

पिण्डद्रव्याणि देवीपुराणे हेमाद्रौ ब्राह्मे च—

सक्तुभिः पिण्डदानं च संयावैः पायसेन वा।
कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिण्याकेन गुडेन वा॥

पिण्डानां तीर्थे प्रक्षेप एव नान्या प्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक्। एतच्च विधवयाऽपुत्रया कार्यं न सपुत्रयेत्युक्तं प्राक्।

सपुत्रया न कर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचन।

इति स्मृतेश्च। अनुपनीतेनापि कार्यम्,

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु।

णैव तदा श्राद्धसिद्धेः तीर्थिकपदानर्थक्यापत्तेः । देवीपुराणे—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

पातित्यादिदोषयुक्तस्तु हेय एव । तथा—

अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनम् ।
तृप्तिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे विवर्जयेत् ॥

अग्नौकरणं विसर्जनं च न कार्यम् । इदं च तीर्थनिमित्तकश्राद्धे एव नतु तीर्थाधिकरणकश्राद्धे इति बोद्धव्यम् । देवलः—

नचात्र श्येनगृध्रादिपक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
तद्रूपास्तत्र पितरः समायान्तीति वैदिकम् ॥
आमश्राद्धं यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत् ।
गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥

पिण्डदानं भवतीति शेषः । आमगृहपाकसक्तुपायसानां यथालाभं व्यवस्था । आमश्राद्धे तृप्तिप्रश्नादिनिषेधः मन्त्रोहश्च पूर्वमुक्तः । सर्वश्राद्धाशक्तौ पिण्डदानमात्रं कार्यमित्युक्तं प्राक् । यत्तु—

नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित् । इति ।

तदेकनिमित्तकश्राद्धपरम्,

द्विबहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।
नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् ॥

इत्युक्तेः । उपवासमुण्डने तु सकृदेव व्यापकतीर्थे एव तद्विधानात् । यत्र तु व्याप्यतीर्थे श्राद्धकरणाद्व्यापकतीर्थेऽपि सिद्धिस्तत्र न श्राद्धावृत्तिः किन्तु तन्त्रमिति । यथा गङ्गावेणीप्रयागनिमित्तकानाम् । यथा वा गङ्गामणिकर्णिकाकाशीनिमित्तकानाम् । अथ श्राद्धसंपाततीर्थप्राप्तिदिने वार्षिकं भिन्नमेव कार्यं देवताभेदात् । तीर्थश्राद्धं प्रथमतः कार्यं विलम्बासहत्वान्नैमित्तिकत्वाच्च । दार्शिकयुगादिमन्वादिसंक्रान्त्यादिश्राद्धानि तु पाकेन तीर्थश्राद्धकरणे पृथक् न कार्याणि, आमादिना तीर्थश्राद्धे तु पृथक् कार्याणि । एवमेव नित्यश्राद्धमपि यदि तीर्थश्राद्धं पाकेन तदा न पृथक् । आ-

इति पाद्मे तीर्थश्राद्धमुपक्रम्योक्तेः । एतच्च जीवत्पितृकेणापि कार्यमित्युक्तं प्राक् । यतिना तु न कार्यम्,

न कुर्यात्सूतकं भिक्षुः श्राद्धपिण्डोदकक्रियाम् ।
त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ॥
गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ॥

इति स्मृतेः । गयायां तूक्तं वायवीये—

दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डदः ।
दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते ॥
गयायां धर्मपृष्ठे च कूपे यूपे वटे तथा ।
दण्डं प्रदर्शयन् भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते ॥

कृत्यरत्ने प्रभासखण्डे—

तीर्थे चेत्प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिदुर्लभः ।
दशांशमर्जितं दद्यादेवं कुर्वन्न हीयते ॥ इति ।

*विशेषान्तराणि भट्टकृतत्रिस्थलीसेतौ ज्ञेयानीति दिक् ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ
तीर्थश्राद्धविधिः समाप्तः ।

इति श्राद्धप्रकरणं द्वितीयम् ।

मादिना चेत् तदा पृथक् । दर्शश्राद्धादेर्भार्यारजोदर्शनादिनिमित्तेनामपक्षे आमहेमतीर्थश्राद्धेन सिद्धिः । अत्र तीर्थश्राद्धेऽधिकारिणो देवताश्चोक्ताः । अत्र मृतमातृकस्य जीवत्पितृकस्य गयादौ पित्रनुज्ञया याने मातुर्यजमानपत्नीत्वेन, अननुज्ञया याने तु पितृपत्नीत्वेन दानमित्यादिकं सूचयति—*विशेषान्तराणीति । दिगर्थस्तु पुराणान्तरे—

काशीवासं कर्त्तुकामो यदि स्याद्दूरस्थोऽपि ब्राह्मणं धर्मनिष्ठम् ।
नानावस्त्रं भक्ष्यभोज्यादि दत्त्वा श्रद्धायुक्तः सर्वदा वासयीत ॥
वाराणस्यां वासयन् ब्राह्मणाग्र्यं द्रयोच्छिन्द्याद्दुष्टसंसारबन्धम् ।
तस्मात्तत्र स्थापनीयः प्रयत्नाद्विप्रो राजन् दूरगेनापि मुक्त्यै ॥

वर्षाशनं तु यो दद्यात्काश्यां सीदत्कुटुम्बिने ।
यावन्त्यब्दानि तावन्ति युगानि दिवि पूज्यते ॥
वस्तुः कोटिगुणं पुण्यं काश्यां वासयितुर्ध्रुवम् ।
आत्मानं तारयेद्यत्नात्तौ द्वौ वासयिता यतः ॥ इत्यादि ।

रत्नमालायां तीर्थश्राद्धप्रकरणं समाप्तम् ॥

काशीसंस्कृतसीरीज़्-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमाहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ३—

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

२९ कामसूत्रम्। श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम्। बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम्। (काम०२) रु० ८—०
३० न्यायकुसुमाञ्जलीः। न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः। महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः (न्यायं४) रु० ६—०
३१ परिभाषेन्दुशेखरः। म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः। म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः। (व्याकरणं ४) रु० ३—०
३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपारव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः। (मीमां०२) रु०१—०
३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम्। महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०
३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०
३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०
३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०
३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ५) रु० ६—०
३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ६) रु० १—४
३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ५) रु० २—०
४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्योतिषग्रन्थः। (ज्योतिषं २) रु० ०—६
४१ मेदिनीकोशः—मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८
४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०
४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगोतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८
४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३) रु० २—०
४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ७) रु० १—४
४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०६) रु० १—४
४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य०४) रु०४ —०
५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०
५१ रघुवंशमहाकाव्यम। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पणया समलङ्कृतम् संपूर्णम् । रु० १—४
५२ काथबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८
५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु०१—०
५४ अलङ्कारमुक्तावली। पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-निर्मिता— (काव्य० वि० ७) रु०-१२-०
५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः। नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः। सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः। श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः। (छंद वि० १) १-८-०
५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय वेतालोपाह्व श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अल० वि० १) १—४
५७ शक्तिवादः-टीकात्रयोपेतः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) २-०-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्
जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी।

October 1928.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 370

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णंभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्यापकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा तदीयगुरुवर-म० म० पं० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तप्रदर्शितरीतिमनुसृत्य संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

The

NIRṆAYASINDHU,

of Kamalâkara Bhaṭṭa

With Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopâla S'âstrī Nene, Assistant Professor,
Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS XIX-१२

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1928.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तबकः—३७०

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

श्रीः ।

अथ आशौचप्रकरणम् ।

नारायणात्मजश्रीमद्रामकृष्णस्य सूनुना ।
कमलाकरसंज्ञेनाशौचं निर्णीयतेऽधुना ॥ १ ॥

मरीचिः—

*आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥

बृह(१)त्पराशरः—

गर्भस्रावे तु निरुक्ता रात्रयो माससंमिताः ।
स्रावं गर्भस्य विद्वांसो मासादर्वाक्चतुर्थकात् ॥
पातमूर्ध्वं वदन्त्येके तत्राधिकं तु सूतकम् ।)
स्रावे *मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।
पाते मातुर्यथामासं *सपिण्डानां दिनत्रयम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

*आचतुर्थादिति ।

आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं तु नारीणां स्रवः प्रसव उच्यते ॥

इति स्मृतौ संज्ञिनोऽपि निर्देशो बोध्यः । *मातुरिति सावधारणम् । *सपिण्डानामिति यत्नगर्भपातपरं, जारजगर्भस्य पूर्णप्रसवे बीजिक्षेत्रिणोः सन्निध्यसान्निधिभ्यां त्रिरात्रैकरात्रव्यवस्थायाः सपिण्डानामेकाहस्नानव्यवस्थायाश्चाग्रे सत्त्वेन तदपूर्णनिर्गमे तेषामाशौचाभावस्यैवौचित्यात् । ननु मरीच्यादिस्मृ-

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति क० छ०

*अत्र सर्वत्र मूलं मि(१)ताक्षराद्यां ज्ञेयम् । अत्र मासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्यनुवादः, रजस्वलात्वेनैव तत्सिद्धेः । यद्यप्यनेन चतुर्थमासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति तथापि—

*षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥

इत्यादिपुराणात् ,

*रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावे विशुध्यति ।

*इति मनूक्तेः;

*गर्भस्रावे यथामासमचिरेतूत्तमे त्र्यः ।

इति मरीच्युक्तेश्चतूरात्रं ज्ञेयम् । अचिरे त्रिमासमध्ये । *उत्तमे ब्राह्मणे । अत्र सपिण्डानां स्नानम्;

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

त्यनुपलम्भात् कथमेतदित्यत आह—*अत्र सर्वत्रेति । *षण्मासेति । नचेदं मात्रविषयं निरवकाशेन "स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्" इत्यनेन बाधादिति वाच्यं 'माससमैः' इति विशेषणानन्यथासिद्धा-द्दिवसैरिति बहुवचनाच्चतुष्ट्वादित्रयस्य शोधकतावच्छेदकत्वावगमेन त्रिरात्राशौचस्यैव मासत्रयविषयत्वात् । *रात्रिभिरिति । आशौचप्रकरणस्थरात्रिदिनशब्दावहोरात्रलक्षकौ । नचाद्यमासमात्रं द्वितीयमासमात्रं तदुभयमेव वा तद्विषयोऽस्त्वित्यत आह—*गर्भेति । "गर्भसमा रात्रयः संस्रवे गर्भस्य त्र्यहं वा" इति वासिष्ठं तु अचिरशब्दैकवाक्यतया त्र्यहपदं वा मासत्रयविषयमिति व्यवस्थया षण्मासपरम् । *उत्तम इति ।

राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ।
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥

---

(१) 'मिताक्षरादौ' क० छ०

इति तत्रैवोक्तेः। *एतदाचतुर्थमासात्, पाते त्रिदिनस्योक्तेः। अकारणाया: शुद्धेरसम्भवात्सद्यःपदं स्नानपरम्। एवमग्रेऽपि। 'गर्भस्रावे स्नानमात्रं पुरुषस्य' इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। पुरुषस्येति सपिण्डोपलक्षणं *पूर्वोक्तवचनात्। *आचतुर्थमासं सपिण्डानां न स्नानं, किन्तु पुंस एव। पाते त्रिदिनं निर्गुणपरम्। गुणवतस्तु—

अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा।
सपिण्डानां तु सर्वेषामेकरात्रमशौचकम्॥

इति यमोक्तेरेकाहमिति मदनपारिजातः।

इति शेषमारीचात्। वस्तुतस्तु गर्भनाशप्रयुक्तमाशौचं सर्ववर्णेषु समं मारीचं तु विगीतत्वान्नादरणीयम्। अन्यथा त्रिषु मासेषु क्रमेण चतुःपञ्चाष्टदिनानि चतुर्थमासे तु माससंख्यानि चत्वारि दिनानि इत्यनौचित्यापत्तेः। पतनं स्रावो नतु पात इत्याह-*एतादिति। आचतुर्थेति मर्यादायामाङ्। "पाते मातुर्यथामासम्" इति पातशब्दस्य चतुर्थमासप्रभृति गर्भस्रावपरत्वात्। *पूर्वोक्तेति। नच पूर्वोक्ते मारीचे सपिण्डपदं पुरुषोपलक्षणमस्त्विति वाच्यं, तत्र सपिण्डाशौचवर्जनं त्रिरात्रनिषेध एव स्नानादावधिकाशौचे स्पष्टः। एवञ्च पाते येषां त्रिरात्रं तेषां स्रावे स्नानमित्यर्थलाभात् पुरुषपदेनैकवाक्यत्वं सद्यःशौचं सपिण्डानामिति बहुवचनाच्चेत्यर्थः। पुरुषपदस्य सपिण्डाशौचवर्जनमित्यत्र विशेषकत्वं वदतां मतमाह-*आचतुर्थमिति। अत्र पुरुषपदेन स्त्रीणां पातिभिन्नसपिण्डानां वा व्यावर्तनमप्युक्तं सम्बन्धसाम्यात्। पुंसः स्नानस्य तदितरेषां तन्निवृत्तेश्च विधौ वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। एवं जारजपूर्णगर्भनिर्गमो गर्भच्युतिस्तत्र पित्रन्यसपिण्डानां सान्निधात्रेकरात्रपरतया यमोक्त्युपपत्तेर्गुणवत्परत्वं न युक्तमित्यस्वरसः। अत ऊर्ध्व-

*सप्तममासादि दशाहम् । *एतत्सर्ववर्णविषयम्,
*तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।
इति व्याघ्रोक्तेः । पराशरः—
*जाते विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥
संवर्तः—
जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्ध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥

पुत्रपदात्कन्योत्पत्तौ न पितुः स्नानमिति हारलत याम् । तन्न, पुत्रपदस्य 'पौत्री मातामहस्तेन' इति कन्यायामपि प्रयोगात् । यच्च तत्रैवोक्तम्—

सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात् ॥

मित्यादि विवृणोति—*सप्तमेति । दशाहमिति विप्रपरम् । षण्मासाभ्यन्तरे इति श्लोकानन्तरम्--

अत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्यते ।

इत्यादिपुराणात् । *एतदिति । अविकलाङ्गकस्य जीवतो गर्भस्य निर्गमः प्रसवः लोके तत्रैव तद्व्यवहारात् । स च सप्तमप्रभृतीति तत्पूर्वतनामित्यर्थः । *तुल्यमिति । गर्भग्रहणमारभ्याऽऽप्रसवं प्रसवमारभ्यौपनयनं च वयः। मर्यादायामाङ् । तत्पुरस्कृत्य यदाशौचमुक्तं "स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्" इत्यादि "आदन्तजननात्सद्यः" इत्यादि च तत् सर्वेषां वर्णानां मातामहाद्याशौचवत्तुल्यम् अविशिष्टं तद्वाक्येषु वर्णविशेषानुपादानात् । दशाहादावतिक्रान्ते च यदाशौचं त्र्यहादि तदपि सर्वेषां वर्णानामविशिष्टमित्यर्थः । प्रसवनिमित्तकाशौचं तु वर्णभेदाद्भिन्नमित्याह—*जाते इति । प्रसवे इत्यर्थः ।

इत्यादिपुराणान्मुखदर्शनोत्तरमेव पितुः स्नानमिति। तन्न, विदेशे मुखदर्शनावध्यस्पृश्यतापत्तेः। मुखदर्शनोत्तरं पुनःस्नानार्थमिदमिति स्मार्तगौडाः। तन्न, मूलैक्येन ज्ञानमात्रपरत्वात्। *इदं सर्ववर्णसमम्,

सूतिका सर्ववर्णेषु दशरात्रेण शुध्यति।
*ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥

इति हारलतायां प्रचेतसोक्तेः। यत्तु ब्राह्मे—

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः।
गतैः शूद्रा च संस्पृश्या त्रयोदशभिरेव च॥ इति।

प्रयोगपारिजाते पारस्करः—

द्विजातेः सूतिका या स्यात्सा दशाहेन शुद्ध्यति।
त्रयोदशेऽह्नि संप्राप्ते शूद्रा शुध्यत्यसंशयम्॥ इति,

त(१)दसच्छूद्रापरम्।

अङ्गिराः—

सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निषिध्यते।
संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते॥
नाशौचं सूतके पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति।
रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते॥

संसर्गो मैथुनम्। स्पर्श इत्यन्ये। "मातुरेव सूतकम्, तां स्पृशतश्च" इति हारलतायां सुमन्तूक्तेरिति। तन्न,

---

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते।
जननस्यैवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छताम्॥

इति स्मृतौ दशाहपदं विप्रपरम्। *इदं सूतिकाया दशाहास्पृश्यत्वं "माता शुद्ध्येद्दशाहेन" इत्यभिहितं, तदग्रे कर्मानधिकारमात्रमिति भावः। *ऋताविति चतुर्थेऽह्नि तत्प्रयुक्तस्नानादिवार-

---

(१) 'तदस्पृश्यत्वपरम्' ग०।

संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ।

इति स्नानमात्रोक्तेः सीमन्तवचनस्य स्नानपर्यन्तमस्पृश्यत्वमात्रबोधकत्वात्। एवकारो बालस्पृश्यत्वार्थः। माधवस्तु--

*यस्तैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासनम् ।
बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः। शयनासनादिरूपं संसर्गमाह पराशरः--

*यदि पत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमृच्छति ।
सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥

पितृवत्सापत्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम् । सूतिकास्पर्शे तु *यावदाशौचम्,

अन्यास्तु मातरस्तद्वत्तद्गृहं न व्रजन्ति च ।

इति ब्राह्मोक्तेरिति शुद्धितत्त्वादयः । तन्न, *तद्गेहं गत्वा सूतिकां यदि न स्पृशन्ति तदा स्पृश्याः, अन्यथा न इति तस्यार्थः ।

कर्मानधिकारमाह पैठीनसिः--सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम् । *इद-

---

णार्थम्। *यस्तैरिति प्रसवे कर्माधिकारस्य मरणे तत्सहितस्पृश्यत्वस्य च निषेधपरम् । मैथुनिनो दशाहमस्पृश्यत्वमाह-*यदीति । ऋच्छति प्राप्नोति। असंपर्केऽपि सूतकप्राप्तेः सूतकपदमस्पृश्यत्वार्थम् । तद्विदित्यतिदेशः स्नानावध्यस्पृश्यत्वार्थः। *यावदाशौचमिति । स्नानमित्यादिः । एवञ्चाह—*तद्गेहमिति । केचित्तु सूतिकास्पर्शे गार्भनिर्गमनौपयिकतदीयरजःस्पर्शे तद्गेहमिति तद्रजःस्पर्शनिषेधार्थम् । अन्यथा अविशेषेण पत्युरपि तद्गेहव्रजनमात्रेणास्पृश्यत्वापातादित्याहुः । दशश्लोकी-

माशौचोत्तरम् । अन्यथा *शूद्र्याः सपिण्डानामाशौचे

कारमतमाह-*इदमिति । *शूद्र्या इति । पुत्रप्रसवे शूद्र्या त्रिंशतिरात्रं सपिण्डानां तु मासमित्यनौचित्यं स्यादित्यर्थः । *विधीति । विंशतिशब्देनैव जननप्रभृति विंशतिरात्रविधानं प्राप्तं दशाहकर्मानधिकारमनूद्याप्राप्तदशाहो विधातव्यः । एवमेव मासपदेन मासविधाने प्राप्तदशाहमनूद्य विंशतिरात्रो विधेय इति विरोध इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम्-अत्र त्रिंशच्छ्लोकीकारमतमेव सम्यक् त्रिंशतिरात्रपदेन प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विधानेन विध्यन्तुवादवैरूप्यस्यादोषत्वात् । अन्यथा दशपेयाधिकरणभङ्गापत्तेः । तत्र हि-"दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति शतं ब्राह्मणाः सोमाय भक्षयन्ति" इत्यत्र पूर्ववाक्येन चमसोद्देशेन भक्षणकर्तृपरिच्छेदशतसंख्या विधीयते । तथाच चमसेषु प्रतिप्रधानमावृत्त्या शतसंख्या सिध्यति । तत्र चमसेषु अतिदेशतः कर्तृपरिच्छेदकत्वेन ब्राह्मण्यस्य च प्राप्तेरेककर्माङ्गत्वाज्जातिसंख्ययोरन्योन्यानियमे सिद्धे उत्तरवाक्येन शतानुवादेन ब्राह्मण्यविधौ कर्तृनवतौ प्राप्तं ब्राह्मण्यमनूद्य यजमानचमसे राजन्यजातिबाधाय तद् विधीयते इति तद्वैरूप्याङ्गीकारः। किञ्च विधेरुद्देश्यनिष्ठानुवादेन विरोधो नानुवादमात्रेण यथा "वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र भक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ। किञ्च यत्रैकेनैव पदेन स्वार्थ एकं प्रत्युदिश्यतेऽन्यं च प्रत्युपादीयते तत्र वैरूप्यम् । यथा "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत" इत्यत्र स्वाराज्यार्थं यागमनूद्य वाजपेयरूपगुणविधिपक्षे । नचेह तथा, दशाहोत्तरादिनेऽनधिकारमात्रबोधनात्, द्वादशाहीनस्येत्यादावतिदेशतोऽधिकोपसद्विधिवत । वस्तुतस्त्वस्पृश्यत्वकर्मानधिकाराभ्यामाशौचं द्वेधा। तत्र यथाऽऽद्ये जननादिनं पूर्वावधिरुत्तरावधिर्दशमदिनं, तथैव द्वितीये प्राप्तौ पैठीनसिवाक्येन पुत्रजननादावुत्तरावधिदशमादिदिनबाधेन विंशतितमादिदिनं विधीयते । अन्यथा पतितादिष्विव

तदभावः स्याद्वि*ध्यनुवादविरोधश्च । एतच्च सोमयागादि*श्रौतभिन्नपरम् । 'प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि' इति कात्यायनोक्तेः । व्यासः—

*प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥

पुत्रशब्दोऽपत्यमात्रपरः । ब्राह्मे—

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं षष्ठं च सर्वदा ॥

जनने *विशेषः प्रागुक्तः ।

अत्र प्रयोगपारिजातः—पुंप्रसवे दशाहः, स्त्र्यपत्ये तु त्र्यहः,

पुंजन्मनि सपिण्डानां दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ।

पूर्वोत्तरावधिविशिष्टापूर्वकर्मानधिकारविधाने महागौरवापत्तेः । यथाऽवभृथस्य दीक्षोन्मोचनार्थत्वाद् "दीक्षितो न जुहोति" इत्यग्निहोत्रानधिकारेऽवभृथावधिके प्राप्ते "एतया पुनराधेयसंमितयेष्ट्या इष्ट्वाऽग्निहोत्रं जुहोति" इत्यनेनाग्निहोत्रानधिकारे प्राप्तपूर्वावधिबाधेनोदवसानीयारूपावध्यन्तरं विधीयते । एवमिहापि । उक्तं रघुनाथभट्टैरपि दशरात्रादिना सूत्याशौचस्य स्पर्शप्रतिबन्धकत्वशक्तिनाशेऽपि कर्माधिकारप्रतिबन्धकत्वशक्तिर्विंशतिरात्रादौ विद्यते इति । तस्माज्जननप्रभृत्येवायं कर्मानधिकारः । इदं च वाक्यं त्रिवर्ण एव न शूद्रे प्रवर्तते, तत्र मासं कर्मानधिकारसिद्धेरिति । एतेन युक्तं शूद्र्याः सपिण्डानामाशौचे तदभावः स्यादिति तत्प्रयुक्तमिति । *श्रौतेति । अधाधानिनामपि विच्छिन्नं स्मार्तादि तत्र नोत्पद्यते इति सूचनार्थम् । *प्रथमे इति । दानपूजादिषु स्मृतिपुराणसदाचारप्राप्तेषु वृद्धिश्राद्धादौ च योग्यत्वार्थम् ।

त्र्यहादेकोदकानां च एकाहं सूतकं *क्वचित् ॥
*स्त्रीजन्मनि सपिण्डानां सोदकानां त्र्यहाच्छुचिः ।
स्त्रीषु त्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिण्डत्वं द्विजोत्तमाः ।

इत्यग्निस्मृतेरित्याह । मेधातिथिरपि—'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते' इति वासिष्ठमुक्त्वा "आशौचे एवैतत्, विवाहे तु अवधिर्दर्शित एव" इत्याह । अन्ये तु त्रिपुरुषसापिण्ड्यस्य कानीनक(१)न्यापरत्वमाहुः ।

अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।
*प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः प्रजापतिः ॥

इति कौर्मविरोधाच्च । *अत्रेदं तत्त्वम्—'पञ्चमात्सप्तमाद्धीमान्यः कन्यामुद्वहेद्द्विजः । गुरुतल्पी स विज्ञेयः' इत्यादिविरोधात्त्रिपुरुषं प्रकरणान्मरणाशौचपरम्, वासिष्ठे तदग्रे उदकदानोक्तेः । तेन कन्याप्रसवेऽपि साप्तपौरुषं दशरात्रमेव । न च कन्यापु(२)त्रकृतं प्रसवे बलाबलं क्वाप्युक्तम् । अग्निस्मृतिस्त्वनुकल्पो विगीता चे(३)ति सर्वसिद्धान्तः । अन्यथा त्रिपुरुषसपिण्डानामष्टमादिसोदकानां च त्र्यहसाम्यायोगात् । चतुर्थादिसप्तमान्तानां च किमपि न स्यात । (ते(४)न कन्याप्रसवे दशाह एव ।) *किञ्च स्त्रीजन्मोद्देशेन त्रिपुरुषं सापिड्यं तेषां च त्रिरा-

---

*विशेषः षष्ठीपूजनादिः । *क्वचित् । आपत्तौ । *स्त्रीजन्मनि आशौचे, तत्सामान्ये विवाहोपादनात् । कानीनकन्याप्रसवपरत्वे बीजमाह—*प्रत्तानामिति । पुंप्रसवे इति शेषः । चकारः संपातायातः । वासिष्ठस्य मरणाशौचमात्रपरतां सिद्धान्तयिष्यन् स्त्रीजनने त्रिपुरुषसापिण्ड्यं त्र्यहं च दूषयति—*अत्रेति । *कि-

---

(१) 'कन्या' नास्ति क० । (२) 'पुत्रकसम्प्रसवे' छ० ।
(३) 'वेति' ग० (४) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।

त्रमित्यनेकार्थविधिः कथं स्यात् वाक्यभेदापत्तेः । *न च चतुर्थादीनां सोदकत्वं क्वापि सिद्धम् । तेन त्रिपुरुषं चतुर्थादीनां च स्त्रीजन्मनि सोदकत्वं विधाय पुनस्तेषां त्रिरात्राशौचविधौ विध्यनुवादविरोधो वाक्यभेदद्वयं चेत्यसंवादार्थाग्निस्मृति*र्हेया ।

अथ मृताशौचं । हारीतः—*जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहम् दशाहम् । इति स्वाशौचपरम् । *जातमृते नालच्छेदोर्ध्वम्,

*यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥

इति जैमिन्युक्तेः 'नाड्यां छिन्नायामाशौचम्' इति हारीतोक्तेश्च । एतन्मृताशौचपरमेव । जननाशौचं तु नालच्छेदोत्कर्षेऽपि जननाद्येव । मृतजाते नालच्छेदाभा-

---

श्चेति । अभ्युच्चयमात्रं स्त्रीजन्मनि स्त्रीष्विति पदाभ्यां पृथगुद्देशसम्भवात् । सिंहगुहावलोकनन्यायेन पूर्वोक्ते दोषोद्धारं शङ्कते—*नचेति । *हेयेति । इदमुपलक्षणं । स्त्रीजन्मनीत्यस्य कानीनकन्यापरत्वानुपगमे सापिण्ड्यस्य तत्परत्वमनुचितं, तत्परत्वोपगमे तत्प्रायपाठात् पुंजन्मनीत्यत्र कानीनपुत्रपरत्वापत्तिः । कन्यापुत्रभेदेन जननाशौचभेदे मानाभावादिति तृतीयदूषणमपि बोध्यम् । *जातमृतेति सप्तममासप्रभृति सूतिपरम् । *जातमृते नालच्छेदोर्ध्वमिति । जीवत उत्पन्नस्य नालच्छेदोर्ध्वमरणे इत्यर्थः । *यावदिति । अग्रिमबृहन्मनुवचनादत्र शिशुमृतौ पूर्णमिति पदयोरध्याहारः । तथाच यावन्नालच्छेदः तावच्छिशुमृतौ न पूर्णं प्रसवाशौचं, नालच्छेदोर्ध्वं तन्मरणे तु तत्सम्पूर्णमित्यर्थः । एवञ्च नालच्छेदोत्कर्षेऽपि प्रसवोत्तरमेव तदाशौचप्रवृत्तिः । जातकर्मादेस्तात्कालिकशुध्यैव कर्तव्यता । तथाच पुत्रोत्पत्तिनि-

क्षात् षष्ठीपूजाद्युत्कर्षापत्तेश्च । तेन *नाडीछेदात्प्राङ् मातुः स्पर्शे न दोष इति शुद्धितत्वोक्तिः परास्ता । नाभिच्छेदनात्प्राङ्मृतौ तु बृहन्मनुः--

*जीवन्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

इदं च प्रसवाशौचमेव, शावनिमित्तं स्नानमात्रम् । 'प्राङ्नामकरणा*त्सद्यःशौचम्' इति शङ्खोक्तेः ।

अत्र कश्चिदाह--'नामकरणमाशौचान्तकालोपलक्षणम्' । 'आशौचव्यपगमे नामधेयम्' इति विष्णूक्तेः,

आशौचे च व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते ।

इति मनूक्तेश्च नाम्नो नियतकालत्वात् । न च--

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

इति मनूक्तेरनियतकालत्वम् । दशम्यामतीतायां विप्रः । द्वादश्यामतीतायां क्षत्रियः । *वैश्यः षोडशे । शूद्र एकत्रिंशे इत्यपि ज्ञेयम् । *पुण्य इत्याद्यनुकल्पः ।

मित्तकस्नानेऽपि न सन्ध्यादि नवा नाडीच्छेदात्प्राग् मातुः स्पर्श इति । अत एव पूर्णमित्यध्याहारानभिज्ञ इति मतं निरस्यति— *नाडीति । एतन्मृते मृतजाते नालच्छेदाभावेपि न दशाहस्य लोपः । तस्य विशिष्यविधानादिति स नोक्तः । *जीवान्निति । ततः नालच्छेदात् प्राक् । जीवन् जातो नालच्छेदात् प्राक् सूतक एव मृतस्तदा पित्रादीनां त्रिरात्रमिति परिसंख्यायाः जननप्रयुक्ताधिकाशौचनिवृत्तिपर्यवसायित्वेन नालच्छेदात् प्राक् पञ्चमदिनादौ मृते चतुर्थदिनादावनुवृत्तस्यापि सूतकस्य निवृत्तिः । *सद्य इति मृतपरं, सूतौ दशाहादिसत्त्वात् । पूरयति-*वैश्य इति । स्वस्वाशौचान्ते नाम कुर्यादित्यर्थः । *पुण्य इति । अनुकल्पेन

*तेन *नाम्नः कालोपलक्षणम् । एवं दन्तजननेऽपि 'दन्तजन्म सप्तमे मासि' इत्युपनिषदि नियतकालत्वात् । चौले तु न कालोपलक्षणम्,

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ।

इति मनूक्तेः,

ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनात् ॥

इति यमोक्तेश्च *तस्यानियतकालत्वादिति। तन्मन्दम्, चौलवन्नामदन्तजननयोरपि स्वरूपेण निमित्तत्वोपपत्तेस्तद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदात् सप्तममासादर्वाग्दन्तजनने तदभावप्रसङ्गाच्च । यस्तूपनिषद्दर्शनेन निर्णयं कुर्यात्स नूनं 'शतायुः पुरुषः' इति श्रुतेरर्वाक् पितृमरणे तदन्त्यकर्मापि त्यजेत्। ननु कालानुपलक्षणे नामोत्कर्षे तदभावे वा स्नानमात्राच्छुद्धिः स्यात् । ततः किम् ? अस्तु । अत एवोक्तं 'आदन्तजननात्सद्यः' इति । सा च विष्णुवचनाद्दाहाभावविषयेति वक्ष्यामः । त्रिवर्षादावपि स्यादिति चेत् ? न, दाहदन्तादिनिमित्तैर्विशेषा-

---

मुख्यकल्पनैयत्यभङ्ग इति भावः । ननु रात्रिविशेषेण दशमीद्वादशीशब्दावहोरात्रपराविति वचनबलादाशौचमध्येऽपि जातकर्मवन्नामकर्मोपपत्तौ अध्याहारोपलक्षणत्वयोर्मानाभाव इत्यत आह—*तेनेति । विष्णुमनुवचनेनाध्याहारादिप्रमाणेनेत्यर्थः । *नाम्नः कालः आशौचान्तकालः । अपूर्णे इति च्छेदः । एतेन संवत्सरे पूर्णे इत्यतो द्वितीयलाभः । नच द्वितीयेति व्यर्थं, तत्रापि पूर्णे इत्यनुषङ्गात् । नच तृतीये इत्यर्थकं स्यात् अस्य तृतीयवर्षचरमावयवपरत्वात् पूर्वस्य तदाद्यावयवपरत्वादिति व्याख्यानाभासो नादेयः । *तस्येति । प्रथमाब्दादावपि चूडाकरणस्योक्तत्वात् ।

शौचैः पूर्वस्य बाधात् । तदुक्तम्—

पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति । इति ।

"जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे(१)वा" इति परिशिष्टे—

द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथापरे ।
अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

इति भविष्ये च नाम्नः कालानियमाच्च । नच प्राथम्याद्दशरात्रेऽतीते इति मुख्यः कालः अन्यस्त्वनुकल्प इति वाच्यम्, चौलेऽपि तथापत्तेः । न च दन्तजननकालानुपलक्षणे सदन्तजातमृतस्य दाहैकाहप्रसङ्गः, दशाहेन बाधात् । नामकरणोत्तरमेव दाहप्रवृत्तेः;

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

इति बृहन्मनूक्तेश्च । आशौचं दाहोपलक्षणम्, सूतकवदिति पारस्करोक्तेः । यत्तु विष्णुः—

अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रिया ॥ इति,

तदपि प्रेताशौचनिषेधार्थं नतु *सद्यस्त्वपरं, वाक्यभेदात् । किञ्च—नामकालात्प्राङ्मृतस्य स्नानम्, तदुत्तरं त्वेकाहादि । नामकाले त्वेकादशाहे मृतस्य न किमपि

*सद्यस्त्वपरं सूतिकाशौचनिवृत्तिपरम् । इदं तु बोध्यं—तन्मन्दमित्याग्रहमात्रम् । नहि नामादिविशिष्टकालोऽनूद्यते येन वाक्यभेदः स्यात् । किन्त्वाशौचान्तकालः तत्राप्याशौचान्तत्वं न विशेषणम् उद्देश्यतावच्छेदकावलीढ एव विधेयान्वयस्य सकलशास्त्रकृत्संमतत्वात् । सकलमासादिति त्विष्टापत्तिग्रस्तम् । श्रुतिस्तु पुरुषत्वसा-

(१) 'च' ग०

स्यात् । अथ शङ्खवचने ल्यब्लोपे पञ्चमी, तदा प्रागिति नोपपद्यते, 'नाम्नि वापि कृते सति' इति मन्वादिविरोधात् । कृतनाम्न इति माधवमिताक्षरादिविरोधाच्च न कालोपलक्षणं क्वापीति दिक् ।

नामोत्तरं दन्तोत्पत्तेः प्राग्दाहे सत्यहः,

अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।
सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम् ॥

मानाधिकरण्येन शतायुष्ट्वरूपं सिद्धार्थमनुवदति । यद्वा दशरथादेर्दीर्घतरायुर्वचनप्रामाण्येन "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इत्यादिवत्संख्यापूर्वपदकसमासेन च शतपदादेः तात्पर्यविषयताऽनन्तादिभूयः संख्यार्थकतया बहुवर्षजीवनयोग्यः यथाश्रुत एव वा शतवर्षजीवनयोग्यः पुरुष इत्यर्थः, अतः आयुर्ह्रासकारि निषिद्धं कर्म तेन न कार्यमित्येवंपरा । एवं नन्वित्यादिशङ्कायामिष्टापत्तिरपि न युक्ता यस्याशौचान्ते नाम तस्य "आदन्तजननात्सद्यः" इत्येतद्दाहाभावं विधत्ते, यस्य तु तत्र न तस्य तत्र तदनुवाद इति वैषम्यात् । चौलेऽपीत्यप्यसङ्गतमेव "चूडा कार्या यथाकुलम्" इत्यादिभि सर्वचूडाकरणानां कुलधर्मप्राप्तत्वेन निर्देशात् । दशाहेनेत्यप्यशुद्धमेव अबाधेनैवोपपत्तौ बाधस्यान्याय्यत्वात् । "दशाहाभ्यन्तरे" इति वाक्ये आशौचपदं न दाहोपलक्षणं प्रयोजनाभावात् । किन्तु पूर्णाशौचनिषेधमात्रं सद्यःशौचस्योक्तत्वात् । "अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवत्" इति पारस्करवाक्ये सूतिकाया उत्थानादादशाहमिति यावत् । शिशूपरमनिमित्तकोदकदानरहितमिति मिताक्षराऽपि सामान्यविधिप्राप्ततन्निषेधपरा प्रत्युत सदन्तजातमरणनिमित्तकदाहादिना बाध्येत । किञ्चेत्यादिकमपि फल्गु । अनिवृत्ते दशाहे त्विति वैष्णवस्यैव वचोभङ्ग्याऽऽशौचान्तकालोपलक्षणपरत्वात् मन्वादेश्च

इति यमोक्तेः । दाहाभावे तु स्नानमात्रम् । *'अदन्तजाते प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारः' इति विष्णुना दाहाभावे तदुक्तेः । 'आदन्तजननात्सद्यः' इति याज्ञवल्कीयाच्च । दाहविकल्पं चाह लौगाक्षिः—

*तूष्णीमेवोदकं कुर्या*त्तूष्णीं संस्कारमेव च ।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् ॥

अन्यत्राकृतचूडे । *अत्र चूडाकरणं तृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्तौ । मनुरपि—

*नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥ इति ।

उदकं दाहोपलक्षणम् । *दन्तोत्पत्त्यनन्तरं प्राक्त्रिवर्षा

विरोधः । नामकरणकालस्य वाक्यलक्षणापक्षे पदलक्षणापक्षे वा विवक्षितत्वात् । प्रत्युत आदन्तजननात्सद्य इत्यत्र यावता कालेन दन्तानामुत्पत्तिः तस्मिन् काले इति मिताक्षरायां कालानुपलक्षणे कालपदोपादानवैरस्यापत्तिः । एवञ्चेदृशाप्रामाणिकसिद्धान्तानुरोधेन नामोत्तरदन्तोत्पत्तेरित्यादिग्रन्थः अशौचान्तकालमारभ्य सप्तममासादित्यादिरीत्या व्याख्येय इति शिवम् । यमयाज्ञवल्क्ययोर्व्यवस्थापेक्षायामाह—*अदन्तेति । 'नास्य' इति निषेधसाहचर्यात्सद्यः शौचस्यादाहविषयत्वे इतरस्य दाहविषयत्वमिति भावः । *तूष्णीमेवेति । उदकदानमन्त्रं विनेत्यर्थः । *तूष्णीं विशेषविहितयमसूक्तादिजपं विनेति शेषः । कृतायां चूडायां वर्षत्रयात् प्रागपि दाहादि नियतमित्यर्थः । कृतचूडत्वं त्रिवर्षत्वमिति मतमाह—*अत्रेति । चूडायाः कालोपलक्षणत्वनिराकरणं चूडाया अप्यत्रिवर्षे दाहाद्यनैयत्यापत्तिश्चास्वरसः । *नात्रीति । अकृतायामपि चूडायां त्रिवर्षादूर्ध्वं दाहादि नियतमित्यर्थः । वि-

न्तान्मृतेऽहः। *दन्तजातेऽप्य*कृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिः इति विष्णूक्तेः। त्रिवर्षोर्ध्वं कृतचूडेऽकृतचूडे वा प्रागुपनयनात्त्र्यहः,

*यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः।
तथापि दाहयित्वैनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्॥

इत्यङ्गिरसोक्तेः। (अ(१)कृतायामपि चूडायां त्रिवर्षोर्ध्वं दाहादि नियतम्। नात्रिवर्षस्येति वचनात्। कृतायां वर्षत्रयात्प्रापितं तूष्णीमेव)। *अत्र जातदन्तत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितम्। दाहयित्वेत्यप्यनुवादः,

---

ज्ञानेश्वरमतमाह—*दन्तेति। *दन्तजाते सप्तममासादूर्ध्वम्। *अकृतचूडे पूर्णात्रिवर्षाकृतचूडे,

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी।

इत्याङ्गिरोवचनात्। एतेन "आचूडान्नैशिकी स्मृता" इत्यादौ चूडाशब्दस्य कालोपलक्षणत्वात्तृतीयवर्षरूपतत्काललाभात्सप्तममासादूर्ध्वं वर्षद्वयाभ्यन्तरे एकाह इति प्रत्युक्तम्। तथाप्युक्तवाक्यात्तदन्तस्यैवावधित्वात् चूडाशब्दस्य कालानुपलक्षणतया यथाश्रुतस्यैव सम्भवाच्च। यदपि चूडायाः प्रथमवर्षादिकालत्वेऽपि विप्रे न्यूने इत्यादिभिः तृतीयवर्षात्पूर्वमहोरात्रोक्तेः तदेकवाक्यतयाऽऽचूडादित्यादावपि तृतीयवर्ष एव ग्राह्य इति। तदपि न, क्षणन्यूनात्रिवर्षस्य त्रिवर्षत्वासम्भवात्। एतन्मतेऽस्य दाहेऽप्येकाह एवेति। *यद्यपीति। अङ्गिरःस्मरणं त्रिवर्षोर्ध्वं योजितम्। नचाकृतचूडपदात् त्रिवर्षोर्ध्वस्य कथं लाभः। नात्रिवर्षस्येति मनुवशात्तस्य त्रिवर्षाधिकाकृतचूडपरत्वात् कृतचूडे तु तूष्णीमेवेत्युक्तं। प्रथमवर्षादावित्यादि च वक्ष्यति। नन्वेतस्य जातदन्तत्वदाहयोर्नित्यत्वात्तद्द्वयं व्यर्थं तत्राह—*अत्रेति। एतेनास्य त्रिवर्षा-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ०

उभयविधौ वाक्यभेदात् । *त्रिवर्षात्प्राक् चूडाभावेऽग्निदाने त्र्यहस्तदभावे विष्णूक्तेरेकाह इति माधवः । यत्तु कश्चिदाह–अत्र त्रिवर्षविषयादस्मादेवार्थात् त्रिवर्षोर्ध्वमपि तत्सिद्धिः । वि(१)ज्ञानेश्वरोक्तेश्च त्रिवर्षोर्ध्वमकृतचूडाविषयत्वं चिन्त्यम, जात(२)दन्तपदवैयर्थ्यादिति । तत्तुच्छम्, दाहस्याविधेयत्वात् ।

नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता ।

इति मनूक्तः त्रिवर्षोर्ध्वमेकाहापत्तेरर्थात् त्र्यहासिद्धेः । त्वयाप्यग्रे तथाङ्गीकारात्पदवैयर्थ्यस्य साम्याद्वाक्यार्थाज्ञानाचेत्यलं मिताक्षरार्थानभिज्ञदूषणेन । प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य सदा त्र्यहः,

निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।

इति मनूक्तेः । एतत्सर्वं प्रागुक्तं सपिण्डानाम् ।

मातापित्रोस्तु दशाहोर्ध्वं मृते सर्वत्र त्रिरात्रम्, 'बालानाम*जातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः' इति कश्य-

---

त्रिवर्षोभयपरत्वं त्र्यहप्रयोजकतया दाहो विवक्षितः । त्रिवर्षे तु तस्य नित्यत्वात्स न तथेति वैरूप्यं प्रत्युक्तम् । स्वसंमतं मतमाह–*त्रिवर्षादिति । ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भस्य पतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रमिति वासिष्ठत्रिरात्रस्य विष्णूक्तैकरात्रस्य च व्यवस्थापकं यद्यपीत्याद्यं जातदन्तपदवैयर्थ्यभियाऽत्रिवर्षविषयं, नतु त्रिवर्षोर्ध्वमकृतचूडविषयम् ।

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृतिः ।

इति मानवमपि न त्रिवर्षोर्ध्वपरं तत्र अहस्यार्थतः सिद्धेः । ऊनद्विवर्षग्रहणं तु तस्य निखननपक्षमुख्यत्वाद्दाहाभावेन त्रिरात्राप्राप्तौ तद्विधिद्वारा तस्यापि पाक्षिकदाहविधिप्राप्त्यर्थमिति न

---

(१) 'विज्ञानेश्वरोक्तं च' ग० (२) 'दन्त' नास्ति क० छ०

पोक्तेः।

*बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्।

इति मनूक्तेश्च। शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु--

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते।
दन्तजाते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणौ॥

इति कौर्मात्काश्यपं शूद्रपरम्।

अनूढानां तु कन्यानां तथा वै शूद्रजन्मनाम्।

इति त्र्यहानुवृत्तौ शङ्खोक्तेः।

त्रिरात्रं तु भवेच्छूद्रे षण्मासेऽपि शिशौ मृते।

इति मात्स्यसूक्ताच्च। दन्तजाते शूद्रे तु पञ्चाहः। यथाहाङ्गिराः—

शूद्रे त्रिवर्षान्न्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः।
अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते॥
षड्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संम्रियते यदि।
मासिकं तु भवेच्छौचमित्याङ्गिरसभाषितम्॥ इति।

यत्तु 'अनूढभार्यः शूद्रस्तु' इति शङ्खोक्तं मासाशौचं, तत्सगुणशूद्रपरम्। निर्गुणे त्वनूढभार्ये शूद्रे त्रिवर्षोर्ध्वं द्वादशाहः। षडब्दोर्ध्वं मासः। षडब्दात्प्रागपि कृतोद्वाहे मास इत्याहुः। (१)एतत् 'तुल्यं वयसि सर्वेषाम्' इति विरोधाच्छिष्टविगानान्नादर्तव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः। दाक्षिणात्यानां तथैव। अन्यदेशे प्रागुक्तमिति *गौडाः। एवं कन्यास्वपि। *तास्वप्यजातदन्तासु पि-

---

तद्विरोधः। *अजातदन्तानामिति। अजातदन्ताद्युक्तस्यैवायमपवादो नतु नाम्नः प्रागुक्तस्येत्येतल्लाभाय। *बैजिकेति। गार्भिकोपलक्षणं जनकत्वरूपादिति यावत्। *गौडा इति वि-

---

(१) 'एतत्सर्वम्' क०

त्रोरेकरात्रमिति माधवः। यत्तु विज्ञानेश्वरेणोक्तम्—

*ऊनद्विवर्ष उभयोः *सूतकं मातुरेव हि।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः *"गर्भस्थे प्रेते मातुर्दशाहं, जाते उभयोः, कृते नाम्नि सोदराणां च" इति पैङ्गयोक्तेश्च पित्रोः सोदराणां च दशाहमस्पृश्यत्वमिति। *तन्नेदानीं प्रचरति। अत एव स्मृत्यर्थसारे तन्नादृतम्। कन्यासु चौलात्प्राङ्मृतौ स्नानम्,

अचूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते।

इत्यापस्तम्बोक्तेः। इदं त्रिपुरुषमध्ये,

*अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते,

इति वसिष्ठोक्तेः। इदं वाग्दानोत्तरमिति गौडाः। तन्न,

अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्।

इति वचनात्।

गीतवचनार्थे देशव्यवस्थायां मानाभावोऽस्वरसः। स्वस्वपारम्पर्यागताचारात्तथोक्तमिति चेत्तथाऽपि न क्षतिः। दाक्षिणात्याचारस्य भवतामपि सम्मतत्वात्। *तास्वपीति। नेदानीं प्रचरति बालानामित्यादौ सामान्येन ग्रहणात्। *उनद्विवर्ष इति। नेदं पूर्णत्रिवर्षव्यावृत्त्यर्थं तत्राशौचस्य सुतरां तावत्त्वात्। अन्यथाऽनौचित्यात्। *सूतकं जननाशौचं दृष्टान्तः।

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते।

इत्युपक्रमात्। इदं च पित्रोर्जननादूर्ध्वं सोदराणां तु नामकरणादित्याह—*गर्भस्थे इति। *तन्नेति। जन्माशौचकाले सद्यःशौचादेस्तदूर्ध्वं त्रिरात्रादेश्च प्रतिपादकैरुक्तवाक्यैर्विरोधात्। वाग्दानमपि द्विवर्षरूपकालोपलक्षणं प्रथमवर्षकृतचूडायामपि सद्यःशौचप्रसङ्गात्। तथाच यदाकदाचित् क्रियमाणचूडापर्यन्तं सद्यःशौचमित्यर्थः। *अप्रत्तानामिति भेदे षष्ठी। तथा च पितृ-

*चौलोत्तरं वाग्दानात्पूर्वं तास्वेकाहः,
अविशेषेण वर्णानामर्वाक्संस्कारकर्म्मणः ।
त्रिरात्रातु भवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्ना विधीयते ॥
इत्यङ्गिरसा *त्रिरात्रविषयेऽह्नोविधानात् ।
(अ(१)हस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनम् ।

पितामहप्रपितामहैः सहाविवाहितायाश्चतुर्थ्याः सापिण्ड्यं । कन्यामपेक्ष्य पञ्चमे वृद्धप्रपितामहे सापिण्ड्यनिवृत्तेः तन्मरणे सापिण्ड्यप्रयुक्तमाशौचं तत्सन्ततेर्नास्तीति भावः । गोविन्दार्णवादौ शुद्धिसंस्कारग्रन्थादौ स्फुटमेत(२)त् । *चौलोत्तरमिति । अकृतचूडायास्त्रिवर्षोत्तरं चेति शेषः । *त्रिरात्रेति । यत्र पुमपत्ये त्रिरात्रं तत्र कन्यास्वहोरात्रम् । यथा चौलोत्तरं त्रिवर्षोर्ध्वं चेत्यर्थः । यत्तु शुद्धिविवेके उक्तम्--

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।
सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च ॥

इति ब्राह्मे चूडा तदुपलक्षितः तृतीयवर्षोन्ते यस्येति व्युत्पत्तेर्द्वितीयवर्षसमाप्ति सद्य इति । तन्न, विज्ञानेश्वरेण तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तं कन्यामृतौ सद्यः शौचोक्तेः चूडान्तशब्दस्य तृतीयवर्षान्तार्थकत्वात् । नच विज्ञानेश्वरमतमेव कुतो नासङ्गतमिति वाच्यं, यतः "विप्रे न्यूनात्रिवर्षे" इति "यद्यप्यकृतचूडो वै" इति "अविशेषेण वर्णानाम्" इति च त्रीण्यङ्गिरोवचांसि । तत्राद्येन तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तं पुमपत्यमृतावेकाहो विधीयते । द्वितीयेन तु वर्षत्रयादूर्ध्वं चूडोत्कर्षेऽपि त्रिरात्रम् । उभयत्र श्रुतमपि पुंस्त्वमनुवाद्यगतत्वादविवक्षितम् । अन्यथा त्रिवर्षादूर्ध्वं कन्याया दाहो न

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ग०
(२) तत्सन्तानेऽन्यस्मिन्नविवाह्यत्वाशौचादिधर्म्मा न भवन्ति इति ।

इति याज्ञवल्कीयाच्च।) *अतः शूद्रस्योपनयनस्थानीय*विवाहात्पूर्वं त्रिरात्रम्। विवाहोत्कर्षे तु षोडशाब्दमध्ये त्रिरात्रमेवेत्यपरार्कोद्याः। *शूद्रे निर्गुणे त्र्यब्दोर्ध्वं पञ्चाहं, षडब्दोर्ध्वं विवाहाभावे द्वादशाहमिति गौडाः। *सगुणानां षोडशाब्दोर्ध्वं तु विवाहाभावेऽपि पूर्णाशौचं वक्ष्यते। तदुत्तरं प्राग्विवाहाद्भर्तृकुले पितृकुले च *सप्तपुरुषावधि त्रिरात्रम्,

अवारिपूर्वं प्रत्ता तु या नैव प्रतिपादिता।
असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्॥

इति मरीच्युक्तेः। रत्नाकरे शुद्धितत्त्वे च शङ्खः—

पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता।

स्यात्। एवञ्चापत्यमात्रे आद्येन वाक्येन त्रिवर्षान्तमेकाहे तदूर्ध्वं द्वितीयेन त्रिरात्रे च सिद्धे तृतीयेन एकस्मृतितया पुंसस्त्र्यहविध्ययोगात् त्र्यहमनूद्यैवोपनयनविवाहरूपसंस्कारद्वयात्मकमुत्तरावधिमालम्ब्य चतुर्थपादेन कन्यायां त्रिरात्रापवादेनैकाहो विधीयते। अपवादापवादयोः समानविषयत्वाच्च कन्यायास्त्रिवर्षोर्ध्वं मृतावेकाहः सिद्ध्यति। त्रिवर्षान्तं च ब्रह्मपुराणोक्तं सद्यस्त्वमिति विज्ञानेश्वरमतं सम्यगिति। द्विजानामित्युपेक्ष्य वर्णानामित्युक्तेः फलमाह—*अत इति। *विवाहेति। संस्कारकर्मावध्युक्तेः "अनूढभार्य" इत्यग्रिमवाक्येऽनूढभार्यत्वरूपविशेषणसाफल्यार्थं च। षोडशात्प्राक् विवाहे सम्पूर्णमिति स्वाभिप्रायोऽत्रास्वरसः। *शूद्रे इति। "शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते" इति त्र्यहपरम् "शुद्धिस्तु पञ्चभिः। अत उर्ध्वं मृते शूद्रे" इति च्छेदः। विवाह इत्यादि यदीत्यन्तो। विवाहे तु मासिकमिति पूर्वोक्ताङ्गिरोवाक्यार्थः। अपरार्कादिविरोधोऽत्रास्वरसः। *सगुणानामिति गौडमते। स्वमते सगुणनिर्गुणभेदे नाशौचभेदाभावात्। *सप्तेति। "अप्रत्तानाम्" इति प्रागुक्तसा-

तस्यां मृतायां *नाशौचं कदाचिदपि शाम्यति ॥
यावज्जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः ।

अथानुपनीते किञ्चिदुच्यते । *नाम्नः पूर्वं खननमेव । *तदूर्ध्वं वर्षत्रयात्पूर्वं चौलाभावे*ग्न्युदकदानविकल्पः,

*नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।
जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाम्नि वापि कृते सति ॥

इति मनूक्तेः । उदकक्रिया साहचर्याद्दाहोपलक्षणम् । खनने तु नान्यदौर्ध्वदेहिकम् ,

*ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः ।

पिण्ड्यत्रचनात् । *नाशौचामिति । तन्मरणनिमित्तकप्रायश्चित्तं विनेति भावः । *नाम्नः पूर्वं प्रसवाशौचमध्ये । एवकारेणाप्युदकदानादिनिवृत्तिः । *तदूर्ध्वम् आशौचोत्तरदिनमारभ्य वर्षत्रयात्पूर्वं वर्षत्रयसमाप्तिपर्यन्तम् । *अग्नीति । अग्निपदं पिण्डदानाद्युपलक्षणम् । *नात्रीति । यत्त्वप्रविष्टत्रिवर्षोऽत्र त्रिवर्षः ऊनद्विवर्ष इति यावदिति । तन्न, त्रिवर्षशब्दस्य भूतत्रिवर्षपरत्वात् । *ऊनद्विवर्ष इति । अथ सकलस्मृतिषूनद्विवर्षग्रहणं सामान्यप्राप्तदाहापवादार्थमिति चेत् ? मनुना त्रिवर्षसमाप्त्यन्तं विकल्पेन दाहोक्तेः तदितरस्यैव तस्यापि पाक्षिकखननासिद्धेः । मैवम्, ऊनद्विवर्षस्य तदितरस्य च सत्यपि पक्षद्वये उनद्विवर्षस्य खननपक्षो मुख्यः । तदितरस्य तु दाहपक्ष इति विशेषेणाभिधानार्थं तदुक्तेः ।

अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।
अतिमोहाभिभूतैस्तु देशसाधर्म्यमार्दवात् ॥
आशौचं ब्राह्मणानां तु त्रिरात्रं तत्र विद्यते ॥

इति ब्राह्मे ऊनद्विवर्षदाहस्यानुकल्पत्वं स्फुटमेव एवं मानवेऽपि जातदन्ताह एवानुकल्पः । कृतनामदाहस्तु अत्यन्तानुकल्प

इति याज्ञवल्क्योक्तेः। *उदकमन्त्यकर्मपरमित्यपरार्कः। यमः—

ऊनद्विवार्षिकं प्रेतं*घृताक्तं निखनेद् भुवि।
*यमगाथां गायमानो *यमसूक्तमनुस्मरन्॥

माधवीये ब्राह्मेऽपि—

स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथ वा।
अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैर्बहिः॥
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा निःक्षिपेत्तं तु*काष्ठवत्।
खनित्वा शनकै*र्भूमौ सद्यः शौचं विधीयते॥

इति सूचनार्थमेव तयोः पृथगुपादानम् अन्यथा जातदन्तस्य वेत्यस्यानर्थक्यापत्तेः। एवञ्च पूर्णत्रिवर्षस्यापि तृतीयवर्षसमाप्तिपर्यन्तमनुकल्पतया खननपक्षोऽप्यस्तीति अभिप्रायेण तदूर्ध्वं वर्षत्रयात् पूर्वमित्युक्तम्। *उदकपदमिति। अरण्ये निक्षिपेत्काष्ठवदिति दृष्टान्ताभिधानात्। *घृताक्तमिति। खननयोग्यमात्रविषयम्,

घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम्।
तेनाभ्युक्ष्य गुरुं ज्ञाप्य नयेत्तं (१)पैतृकं वनम्॥

इति वराहस्य दाहविषयत्वात्। *यमगाथा यमदेवत्या गाथेति मिताक्षरा। *यमसूक्तम् ये ईयिवांसमिति दाशतय्यां षोडशर्चम्। गाथासूक्तजपश्च दाहेऽपि,

यमसूक्तं तथा गाथां जपद्भिर्लौकिकाग्निना।
स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत्॥

इति योगीश्वरस्मृतेः। *काष्ठवदिति। यथाऽरण्ये काष्ठं त्यक्त्वा तद्विषये उदासीनो भवति, तथा खातायां भूमौ तं निक्षिप्य श्राद्धाद्यौर्ध्वदेहिके उदासीनो भवेदिति और्ध्वदेहिकनि-

---

(१) श्मशानमित्यर्थः।

अलङ्करणमपि वक्ष्यते । *कृतचूडस्य तु त्रिवर्षात्प्रागूर्ध्वं वाग्न्युदकदानं नियतम् । *यत्तु वसिष्ठः—'ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्' इति त*त्प्रथमाब्दचूडापरम् । *वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि नियतम् । वर्षत्रयोर्ध्वमुपनयनात्पूर्वं च तूष्णीमग्न्युदकदानम् ।

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च ।

इति पूर्वोक्तलौगाक्षिस्मृतेः पिण्डदानमपि कार्यम् । 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेषु' इति प्रचेतसोक्तेः 'उदकदानं *सपिण्डैः कृतचूडस्य' इति गौतमोक्तेः उदकग्रहणमौर्ध्वदैहिकपरमिति हरदत्तः।

द्वादशाद्वत्सरादर्वाक् पौगण्डमरणे सति ।

षेधः सूच्यते । *भूमाविति । ग्रामाद्बहिः श्मशानादन्यत्रास्थ्यादिराहित्येन शूद्धायां भूमावित्यर्थः । *कृतचूडस्येति । चूडायां कृतायां त्रिवर्षात् प्रागपि दाहादि नियतं, "तूष्णीमेव" इति वचनात् । अत्र प्रथमाब्दकृतचूडे दाहादिनियमेऽपि आशौचमेकाहमेव नचैवम् "आचूडान्नैशिकी स्मृता" इत्यनेन विरोधः,

विप्रे न्यूने त्रिभिर्वर्षैर्मृते शुद्धिस्तु नैशिकी ।

इति वचनान्तरवशात्तत्र चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरत्वादिति । रुद्रधरोक्त खण्डयितुं तदपवादमाह—*यत्त्विति । *प्रथमाब्देति । त्रिरात्रैकरात्रयोः सचूडाचूडदाहपरत्वात् । आचूडादिति चूडाशब्दस्योक्तार्थे प्रमाणाभावादिति भावः । *वर्षत्रयादिति । अकृतायां चूडायां त्रिवर्षादूर्ध्वं दाहादिनियतं "नात्रि" इति वचनादित्यर्थः । वर्षत्रयोर्ध्वमिति चकारश्च संपातायातः, ततः प्रागपि दाहादेः कर्त्तव्यत्वात् । तूष्णीं यमसूक्तादि जपेत् मन्त्रवर्जम् । *सपिण्डैरिति । पिण्डदानादावधिकारी उक्तः । केषांचिन्मत-

सपिण्डीकरणं न (१)स्यान्नैकोद्दिष्टानि कारयेत् ॥
इति हरदत्तधृतदेवलोक्तेश्च । मरीचिरपि—
प्रेतपिण्डं बहिर्दद्याद्दर्भमन्त्रविवर्जितम् । इति ।
एतदनुपनीतपरमिति विज्ञानेश्वरः ।
*अत्र चूडैव पूर्वावधिः *पूर्ववाक्येषु तद्ग्रहणात् ।
*उदकग्रहणस्योऽ*पलक्षणत्वाद्दाहः पूर्वावधिरिति केचित् ।
द्वादशाब्दत्सरादित्यनुपनीतद्विजानूढशूद्राविषयम् । *त्र्यहाशौचे पिण्डदानविधिमाह पारस्करः—
प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥
त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः ॥ इति ।
अत्र देवयाज्ञिकनिबन्धे विशेषः—
शिशुरादन्तजननाद्बालः स्याद्यावदाशिखः ।
कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो मौञ्जिबन्धनात् ॥
आपञ्चवर्षात्कौमारं पौगण्डो नवहायनः ॥
तथा—
गर्भे नष्टे क्रिया नास्ति*दुग्धं देयं शिशौ मृते ।
*परं च पायसं क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः ॥

माह-*अत्रेति । *पूर्ववाक्येषु लौगाक्ष्यादिवाक्येषु अग्न्यौर्ध्वदेहिकपरत्वेन व्याख्यातोदकपदवद्गौतमादिवाक्येषु च । चूडाकर्मणि सम्प्राप्ते इत्यग्रिमवाक्योपलक्षणमेतत् । वाजपेयिमतमाह-*उदकेति । *उपलक्षणत्वात् प्रायश उदकदानस्य दाहसाहचर्येण दाहोपलक्षणत्वात् । *त्र्यहाशौचे इति । एकाहाशौचे च न पिण्डदानमिति भावः । *दुग्धमिति । दन्तजननादर्वाक् । चौलादर्वागाह-*परं चेति । वक्ष्यमाणं वस्त्रदानं चात्रैव ।

---

(१) 'स्यादेको' न०

*एकादशं द्वादशाहं वृषोत्सर्गविधिं विना ॥

तथा—

यत्र प्रमीयते बालस्तत्र (१)प्रायः प्रदीयते ।
किञ्चित्समानवयसां संस्कृत्यान्नं यथाविधि ॥
भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं *तथा च सुखभक्षिका ।
तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानत्कानि तत्समे ॥
*कुमाराणां च बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनम् ।
यच्चोपजीवते बालस्तत्तद्विप्राय दीयते ॥

तथा—

*भूमिनिक्षेपणं बाले आवर्षद्वयमाशिखम् ।
ततः परं खगश्रेष्ठ देहदाहो यथाविधि ॥

अचूडेप्यूर्ध्वं खनननिवृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति । प्रागपि कृतचूडस्य तन्निवृत्त्यर्थमाशिखमिति । तथा—

चूडाकर्मणि सञ्जाते विपत्तिस्तु यदा भवेत् ।
सूतकान्ते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं (२)तदा ॥
तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितम् ।
श्राद्धानि षोडशापि स्युः सपिण्डीकरणं विना ॥

इदं पञ्चवर्षोत्तरम्,

जन्मतः पञ्चवर्षाणि भुङ्क्ते दत्तमसंस्कृतम् ।

एतद् दुग्धं च सवयोभ्यः, समानवयसामित्यस्येहापि सम्बन्धात् । *एकादशेति ।

महादानविहीनं च कुमारे कृत्यमाचरेत् ।

इति उत्तरार्धम् । यद्यपि कुमारो मौञ्जिबन्धनादित्युक्तं तथापि पञ्चवर्षाधिके पूर्ववचसां न प्रवृत्तिरित्याह-*तथेति । बालपदं कुमारस्याप्युपलक्षणम् । अत एवाह-*कुमाराणां चेत्यादि ।

---

(१) 'दीपः' क०   (२) 'तथा' ग०

पञ्चवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते ॥
वृषोत्सर्गादिकं कर्म कर्तव्यमुदकं ततः ।
अहन्यहनि सम्प्राप्ते कुर्यात् श्राद्धानि षोडश ॥
पायसेन गुडेनैव पिण्डं दद्याद्यथाक्रमम् ।
उदकुम्भप्रदानं च पददानानि यानि च ॥
दीपदानानि यत्किञ्चित्पञ्चवर्षाधिके सदा ।
कर्तव्यं तु खगश्रेष्ठ व्रतार्वाक प्रेततृप्तये ॥
स्वाहाकारेणैव कार्याण्येकोद्दिष्टानि षोडश ।
ऋजुदर्भैस्तिलैः शुक्लैः प्राचीनावीतिना तथा ॥

इति तत्रैवोक्तेः । *अत्र मूलं चिन्त्यम् । वार्षिकादि तु न भवत्येव । (१)सपिण्डनाभावे पितृत्वायोगा*द्वचनाभावाच्च ।

दिवोदासीये—

अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजातिवत् ।
क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः सपिण्डीकरणं विना ।
उदकं पिण्डदानं च कृतचूडे विधीयते ॥ इति ।

स्त्रीणां तूद्वाहात्प्रागुदकपिण्डदानविकल्पः 'स्त्रीणां चैके *ऽप्रत्तानाम्' इति गौतमोक्तेः। 'स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः' इति वचनात् शूद्रेऽप्येवम्। एतद्वयोनिमित्तमा-

---

खननादिव्यवस्थामाह-*भूमीति ।*अत्र मूलं चिन्त्यमिति । अयं पाठः पूर्वोत्तरग्रन्थपर्यालोचनया, भूयसां देवयाज्ञिकोक्तप्रकाराणां वचनान्तरैर्लाभात् । यदि तत्पाठे आग्रहः तदा केषाञ्चित् प्रायः आचारलोपपरत्वेन व्याख्येयः । ननु पतिषु सपिण्डनाभावेऽपि पितृत्वं दृष्टमत आह-*वचनेति । तत्र सन्यासिनोराब्दिकादीनि वचनसत्त्वादिति भावः । *अप्रत्तानाम् ।

---

(१) 'सपिण्डत्वाभावे' क० छ०

शौचं सर्ववर्णसमम्,

तुल्यं (१)वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

इति व्याघ्रपादोक्तेः । यानि तु—

निर्वृत्तचूडके विप्रे त्रिराच्छुद्धिरिष्य(२)ते ।
निवृत्ते क्षत्रिये षड्भिर्वैश्ये नवभिरुच्यते ॥
शूद्रे त्रिवर्षन्यूने तु मृते शुद्धिस्तु पञ्चभिः ।
अत ऊर्ध्वं मृते शूद्रे द्वादशाहो विधीयते ॥
षड्वर्षान्तमतीते तु शूद्रे मासमशौचकम् ।

इत्याङ्गिरसादीनि, तानि शिष्टविगानान्नादर्तव्यानीति विज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः । तेनैतद्वशाच्छूद्राणां व्यवस्था प्रागुक्ता हेयैव । 'तुल्ये वयसि सर्वेषाम्' इति दाक्षिणात्यपरम् । अन्यदेशे कौर्मोक्ता व्यवस्थेति शुद्धितत्त्वे ॥

अथ जात्याशौचम् । तच्च *द्विजपुंसामुपनयनोर्ध्वं प्रवर्तते,

त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् ।
क्षत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ॥
त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्धं *न्यायवर्तिनः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । यत्तु स एव—

त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते ।

अविवाहितानाम् । *द्विजपुंसामिति । द्विजस्त्रीणां विवाहोर्ध्वमित्यग्रे स्पष्टम् । *न्यायवर्तिनः द्विजशुश्रूषादिस्वधर्ममनुतिष्ठतः ।

---

(१) वयोऽवस्थानिमित्तकं यदाशौचम 'आदन्तजन्मनः सद्यः' इत्यादिविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके च त्र्यहादि यदाशौचे तदपि सर्वेषामविशिष्टमिति विज्ञानेश्वरः ।
(२) 'रिष्यते इति निवृत्ते' ग०

इत्याह । *तत्र दशाहे त्रिरात्रमस्पृश्यत्वम् । एकदिनोत्पन्ने आशौचद्वये दशाहमस्पृश्यत्वम,

मरणं यदि तुल्यं स्यान्मरणेन कथञ्चन ।
अस्पृश्यं तु भवेद्गोत्रं सर्वमेव सबान्धवम् ॥

इत्याङ्गिरसोक्तेः । दशाहाशौचपरत्वे 'दशरात्रमतः परम्' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति शुद्धिविवेकादयः । तन्न, *स्मृतिभेदात् । त्रिरात्रं दशरात्रं वेति विकल्पायोगाच्च । यस्तु *पुत्राणां वेदानध्याप्य वृत्तिं विदधाति तत्राहाश्वलायनः—'द्वादशरात्रं महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेरन्' इति । अत्र यावदुक्तनिषेधो वा*ऽस्पृश्यत्वमात्रं वा नतु कर्मानधिकारः । एकादशाहान्ते वैश्वदेवोक्तेः ।

एकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते । इति ।

*शुद्धितत्त्वे तु—त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति माता पिताचार्यश्च इति विष्णूक्तेः पित्रादयो *महागुरवः । भर्ताप्युक्तो रामायणे—

शुद्धिविवेकादिमतमाह—*तत्रेति । *स्मृतिभेदादिति । क्व पौनरुक्त्यमित्यर्थः । *पुत्राणामिति । एतेन—

पुत्रानुत्पाद्य वेदार्थं ग्राहयित्वा यथाविधि ।
वृत्तिं च यो विदधते कथ्यते स महागुरुः ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तमहागुरुलक्षणं संगृहीतम् । दानं वेदस्य, अध्यापनमिति यावत् । प्रेतोद्देश्यं विना विहितं वा । अध्ययनमध्यापनोपलक्षणम् । *अस्पृश्यत्वमात्रं वेति । न तूत्तरीयस्मृत्या तत् द्वादशाहसपिण्डनेऽपि द्वादशादिन एतदनुवृत्तेः । बहुवचनं सङ्गमयति—*शुद्धीति । आचार्यः—

उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ।

पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता दैवतं गुरुरेव च ।

शातातपः—

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां *सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।

एकपद*मूढानां पितृमातृनिषेधार्थम् ।

*सोदकानां त्रिरात्रम्, त्र्यहात्तूदकदायिनः इति मनूक्तेः । अग्निपुराणे—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्तेत चतुर्दशे ॥
जन्मनामस्मृतेर्वै*के तत्परं गोत्रमुच्यते ॥

बृहस्पतिः—

दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः ॥

इत्युक्तः । *महागुरव इति । उक्ता इति शेषः । *सर्वस्येति न द्वादशरात्रनिमित्तघटकम्, अभ्यागतमरणे आशौचस्यैवाभावात् । *ऊढानामिति तासां कार्यान्तरे पित्रोर्गुरुत्वेऽपि न द्वादशरात्रे । अत्र—"त्रिरात्रं दशरात्रं वा शावमाशौचमिष्यते । ऊनद्विवर्ष उभयोः" इति याज्ञवल्क्यो विशेषितः । अथ वाऽव्यवस्थितविकल्पत्वाद्दशरात्रस्य सपिण्डपरत्वार्थं त्रिरात्रविषयमाह—*सोदकानामिति । *एके इति ।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥

इति मानवे मते अनादरार्थम् सगोत्राणामेकाहस्य वक्ष्यमाणतया चतुर्दशपुरुषानन्तरस्यैव सोदकत्वेन ग्राह्यत्वात् इदं च पूर्णप्रसवे उपनीतमरणे च, सपिण्डानां दशाहतुल्यकक्षत्वेनोक्तेः । अर्वाक् तु स्नानमात्रम् । इदं च "स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" इति अर्वाक् योज्यम् । उपनयनवतामेव चेदाव्रतादेशादितिपूर्वावधिस्त-

*स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहोर्ध्वं जात्याशौचम्--

*वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः॥

इत्युक्तेः, *'दत्तानां भर्तुरेव हि। स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा' इति माधवीये ब्राह्माच। शूद्रस्य विवाहाभावेऽपि षोडशवर्षोर्ध्वं मासः,

अनूढभार्यः शूद्रस्तु षोडशाद्वत्सरात्परम्।

मृत्युं समधिगच्छेचेन्मासात्तस्यापि बान्धवाः॥

शुद्धिं समधिगच्छन्ति नात्र कार्या विचारणा॥

इत्यपरार्के शङ्खोक्तेः। *निर्णयामृतमदनपारिजातादौ त्वन्यथोक्तम्। हारीतः—

आ मौञ्जीबन्धनाद्विप्रः क्षत्रियश्चाधनुर्ग्रहात्।

आ(१)प्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात्॥

धनुःप्रतोदावष्टमेऽब्दे द्वादशे वस्त्रद्वयमिति। मेधातिथिस्तु-त्रिरात्रमाव्रतादेशात् इत्यत्र व्रतं कालोपलक्षणार्थम्। स च कालः स्वकीयः सर्वेषां चाष्टमवर्षरूपः। तेन चतुर्णामपि वर्णानामुपनयनाभावेप्यष्टमादूर्ध्वं पूर्णमेवाशौचम्। तथापि 'प्रागष्टमाच्छिशवः प्रोक्ताः' इति स्मृत्यन्तरादूर्ध्वं सम्पूर्णमर्वाक् त्रिरात्रम्। येपि 'आषोडशाद्भवेद्बालः' इत्याहुस्तेषामप्यष्टमादूर्ध्वम् शूद्रे मास एव,

---

दा स्त्रीशूद्रयोः कथमित्यत आह-*स्त्रीशूद्रयोरिति। *वैवाहिक इति। उपनीतपुरुषाधिकारिकेषु विवाहितानामेवाधिकार इत्यर्थः। विशेषमप्याह--*दत्तानामिति। *निर्णयामृतेति। योगीश्वरवचनविरोधोऽत्रास्वरसः। उपनयनस्य कालोपलक्षणत्वे अष्टमादिवर्षात् प्रागुपनयने जात्याशौचं न प्रवर्ततेति मनसिकृत्य

---

(१) प्रतोदग्रहणं कृषिकर्मनियुक्तानडुहां शिक्षार्थं, तेन तत्कार्यक्षमत्वावधीति ज्ञेयम्।

ऊर्ध्वमष्टभ्यो वर्षेभ्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकी ।

इति वचनादित्याह । हारलताशुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्युक्तम्-अनुपनीतो विप्र इत्युक्त्वा—

म्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं त्र्यहमेव हि ।
द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां तु षडाब्दिकः ॥

इत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनकालोपलक्षणम् षडब्दपदं मासत्रयाधिकपरम्, 'गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे' इत्युक्तेः । यत्तु जाबालः—

व्रतचूडाद्विजानां च प्रतीतिषु यथाक्रमम् ।
दशाहे त्र्यह एकाहे शुद्ध्यन्त्यपि हि निर्गुणा ॥ इति

द्विजा दन्ताः । इदं प्रतीतिष्वित्युक्तेः पञ्चाब्दोपनीतपरमिति । *तदेतन्नाद्रियन्ते वृद्धाः ।

यानि तु पराशरः—

एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥

केवलवेदः केवलश्रौताग्नेरप्युपलक्षणम् । *अयं सङ्कोचो होमाध्ययनपर एव न तु संध्यादाविति हारलतायाम् । अङ्गिराः—

सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा ।
दशाहाच्छुद्धिरेतेषामिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

देवलः—

आशुच्यं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः ।
निधने प्रसवे चैव पश्यन्तः कर्मणः क्षयम् ॥

अत्यन्तोत्कृष्टस्य कर्महानौ पीडावतो विप्रप(१)रिच-

मेधातिथ्यादीन् दूषयति-*तदेतन्नेति । *अयमिति । यद्य-

---

(१) 'परिचर्यापरं शूद्रे दश' क० छ०

र्यापरशूद्रस्य दशरात्रमिति हारलतायाम् । दक्षः—

सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।
षड्दशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥
मरणान्तं तथा चान्यद्दशपक्षास्तु सूतके ॥

मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे—

*चतुर्थे दशरात्रं स्यात्षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः (१)सप्तमे तु दिनत्रयम् ॥
अष्टमे दिनमेकं स्यान्नवमे यामकद्वयम् ।
दशमे स्नानमात्रेण चैतद्गौणं तु सूतकम् ॥

*इत्यादीनि, तान्या*पदनापद्गुणवदगुणवद्विषयाणि *दे(२)शाचारभेदाद्वा ज्ञेयानि । *सद्यःशौचादिषडहान्ताः पक्षा यायावरादिपराः। अत्र मरणान्तं जननादिनिमित्ताद्भिन्नम् ।

पि 'यानि' इत्यनेनैवान्वयादसङ्गतमेतत् तथापि परमतत्वेन स्वानभिमतत्वलाभान्नासङ्गतिः । एवमग्रेऽपि । *चतुर्थे इति । विप्रपरम् । *इत्यादीनीति ।

क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।
तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
एकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।
शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके ॥ इति,

"पञ्चदशरात्रेण वैश्यः" इति वासिष्ठं चादिशब्दार्थः । *आपदिति । वर्णानामुच्चावचाशौचप्रतिपादकानामिदम् । *देशेति । वर्णानां दशाहाशौचपक्षप्रतिपादकाङ्गिरोवचनादिपरम् । *सद्य इति । यायावरः याजनाध्यापनप्रतिग्रहत्रिकहीनः । तस्य सद्यःशौचम् । शालीनाद्यध्यापनमात्रवृत्तिकस्यैकाहः ।

---

(१) 'सप्तमं त्वहरेव तु इत्यादीनि' क० छ० (२) 'देशान्तर' ग० २१९॥

(अ(१)स्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।
इत्युक्तत्वान्मधुपर्कपशुवालम्भवत) *शिष्टविगानान्नादर्त्तव्यानीति विज्ञानेश्वरः ।

याजनाध्यापनवृत्तिकस्य त्र्यहः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपात्रिवृत्तिकस्य चतुरहः । प्रतिग्रहान्तैस्त्रिभिः कृषिवाणिज्यपाशुपाल्यैश्च त्रिभिः षड्वृत्तिकस्य षडह इत्यर्थः । विज्ञानेश्वरमतमाह—*शिष्टेति । वर्णानां संस्कारोर्ध्वमुक्ताऽशौचकल्पप्रतिपादकानि दशाहाशौचप्रतिपादकानि चेत्यर्थः । यानि तु "एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्ध्येत्" इत्यादीनि तानि अग्निवेदसाध्याग्निहोत्राद्यध्ययनादिकर्मपटाणि यावत्यबाधिते अनुपपत्तिर्न शाम्यति तावद्बाधनीयमिति न्यायेन बाध्याकाङ्क्षायाम् "अग्निवेदसमन्वितः" इतिवाक्यशेषात् "प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः" इत्यादिदर्शनात्कार्यान्वयस्य ज्यायस्त्वाच्च नतु सर्वथा शुद्धिपराणि,

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्तते ।

इत्यादेरपि बाधापत्तेः । एवञ्चायं सङ्कोचो होमाध्ययनपर एव नतु सन्ध्यादाविति हारलताऽपि सङ्गच्छते । स्वाध्यायविषये सद्यःशौचविधानमपि बहुवेदस्य—

ब्रह्मोदनकृतापावाश्चेन्न सूतकम् (?) ।

इत्यादीन्यपि ज्ञेयानि । यत्तु यानि "आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचम्" इत्यादीनि तानि सद्यःशौचं विनाऽऽर्त्युपशमराहित्यपराणि । तेनाश्वस्तनिकस्य मातृपित्रादिकुटुम्बभरेण सद्यः शुद्धिः । यस्त्वेकाहपर्याप्तसञ्चितधान्यस्तस्यैकाहः । यश्चतुरहार्थसञ्चयो स कुम्भीधान्यस्तस्य चतुरहः कुसूलधान्यकस्य तु दशाहः । अत एव—

दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते ।
अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव च ॥

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ०

*अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽश्नंस्तथा द्विजः ।
एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

इति दक्षोक्त्या--

अन्यपूर्वा यस्य गेहे भार्या स्यात्तस्य नित्यशः ।
आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदा ॥

इति ब्राह्मादिवशाद्व्यवस्थेत्यपरार्कमदनपारिजातादयः ।

*माधवस्तु--

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।

इति कलिवर्ज्येषूक्तेः--

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।
कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किल्बिषी ॥

इति मानवस्य—

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥

इति चतुर्विधगृहस्थाभिप्रायकत्वं तेनोक्तम् । षडहस्तु तन्मते शिष्टविगीतः षष्ठमासपातपरो वेति । तत्कलौ नोपयुज्यते । *अस्नात्वा चेति ।

हीनवर्णा तु या नारी प्रमादात् प्रसवं व्रजेत् ।
प्रसवे मरणे तज्जमाशौचं नोपशाम्यति ॥

इति शङ्खवचनम् ।

व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्राद्धत्यागविहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

इति स्मृत्यन्तरं च द्रष्टव्यम् । सिद्धान्तमाह—*माधवस्त्वि-

इति हारीतोक्तेश्च *न्यूनाशौचपक्षा युगान्त(१)रविषयाः। *मरणान्तादिपक्षास्तु निन्दार्थवादः। अन्यथा--

*नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्।

इति विरोधः स्यादित्याह। यत्तु देवलः--

*दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात्।
अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः।

इति पूर्णाशौचे स्पृश्यतामाह। यच्चानुपनीतातिक्रान्ताशौचे त्रिरात्रादौ तेनैवोक्तम्--

स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः। इति।

ति। *न्यूनेति। दक्षस्मृत्युक्तदशपक्षेषु ग्रन्थार्थतो विजानातीत्यादि।

व्रतर्त्विग्दीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा।
व्रतिनां सत्त्रिणां चैव सद्यः शौचं विधीयते॥
एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्ध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः।
हीने हीनतरे चापि त्र्यहश्चतुरहस्तथा॥
तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः। इति।

तदुपक्रमव्यवस्थाप्रकारा इत्यर्थः। *मरणान्तादीति। "अस्नात्वा च" इत्यादिनोक्ताः। तत्र प्रायश्चित्तगुरुत्वं कल्प्यम्, नतु तत्पर्यन्तमप्याशौचम्। नामधारकमाह व्यासः—

ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च।
न कर्मविन्न चाधीते स भवेन्नामधारकः॥

*दशाहादीति आशौचकालाद्यतृतीयभागापगमसंचयना-

---

(१) इदं च 'कलौ पाराशरस्मृतिः' इति कालमुद्दिश्यैव प्रवृत्तायाः पराशरस्मृतेर्युगान्तरपरत्वं वदन्तस्तु स्वीयप्रतिभाभारक्रान्तचेतस एवेति व्याख्यातारः।

तदपि युगान्तरेषु,

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च।

इति माधवीये (१)कलौ तन्निषेधात्। यत्तु हारलतायाम्--

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु।

इति प्रचेतसोक्तेस्त्र्यहैकाहाशौचेऽपि चतुर्थाह एवाङ्गस्पर्श इति। तन्न, देवलादिवशेनास्य दशाहगोचरत्वात्। *ये तु वर्णसङ्करजा मूर्धावसिक्ताद्यास्तेषामाशौचवि-

---

नुष्ठानयोर्मिलितयोरेव स्पर्शप्रतिबन्धशक्त्यपनायकत्वं न त्वेकस्येत्यर्थः। *ये त्वित्यादि। "ब्राह्मणात्क्षत्रियायामुत्पन्नः क्षात्रियः, क्षत्रियाद्वैश्यायामुत्पन्नो वैश्यः, वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नः शूद्रः" इति स्मृत्या मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियत्वादिधर्मातिदेशात् सजातीयसपिण्डेषु मृतेषु प्रसूतेषु वा क्षत्रियादिजासाशौचम्। ब्राह्मणादेस्तु विजातीयेषु मूर्धावसिक्तादिषु अनन्तरे षडहः, एकान्तरे त्र्यहः द्व्यन्तरे एकाहः--

एकाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु।
षड्भिस्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु॥

इति हारीतवचनात्। यत्तु बौधायनं—

क्षत्रविट्शूद्रजातीया यस्य विप्रस्य बान्धवाः।
तेषामाशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥

इति स्वजात्याशौचं, तत्स्वधर्महीनजातिमात्रपरम्। मूर्धावसिक्तादेर्ब्राह्मणादिषु तु जातमृते जात्याशौचमाह विष्णुः—"ब्राह्म-

---

(१) कलिवर्ज्येष्वपि सन्यासाग्निहोत्रयोस्त्वाचरणम्। स्मार्तस्याप्यङ्गस्पर्शस्यानाचरणम्। शुद्धिविवेकादिषु स्पर्शस्याप्याचरणम्। अत्र कारणं तु केवल स्वस्वाग्रह एव। तस्माद्यत्र कृते श्रुतिस्मृतिसम्वादेन निषेधस्तन्नाचरणीयम्, मधुपर्केपि गवालम्भे 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति श्रुतिसम्वादादिति।

शेषः *कलौ नोपयुक्त इति नोच्यते। *प्रतिलोमजानां नाशौचम्। मलापकर्षणार्थं तु स्नानमात्रमिति विज्ञानेश्वरः। माधवस्तु—

शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शू(१)द्रवर्णस्य सङ्कराः।

इति ब्रह्मोक्तेः *शूद्रवदाह। हारलताऽप्येवम्।

*दत्तक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु *अहीनवर्णगासु स्त्रीषु च सपिण्डत्वेऽपि प्रसवे मरणे च *पूर्वापरपित्रो*र्भर्त्रोश्च त्रिरात्रमेव न दशाहादि,

*अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च।
*परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च॥

इति त्रिरात्रानुवृत्तौ विष्णूक्तेः। सपिण्डानां त्वेकाहः,

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च।
भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डतः॥

इति माधवीये हारीतोक्तेः।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः।

णस्य क्षत्रियाविट्शूद्रेषु षडाहत्रिरात्रैकरात्रैः क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रे सपिण्डे षड्रात्रैः शुद्धिः। हीनवर्णानां तूत्कृष्टसपिण्डेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमे शुद्धिः" इति। *कलाविति। हीनोत्तमवर्णविवाहस्य कलिवर्ज्यत्वात्। *प्रतीति। प्रतिलोमाः सूतादयः "प्रतिलोमा धर्महीनाः" इति स्मरणात्। *शूद्रवदिति। यस्मिन्निमित्ते शूद्रस्य यदाशौचं सूतादीनां तत्र तदित्यर्थः। *दत्तः स्वयं दत्तः। *अहीनः प्रतिलोमभिन्नः। *पूर्वापरपित्रोः। बीजिक्षेत्रिणोः। *भर्त्रोः पूर्वापरभर्त्रोः। *अनौरसेष्विति। "औरसो धर्मपत्नीजः" इति परिभाषितः। बीजिनोऽपि ग्रहः। *परपूर्वास्विति। यद्यप्येतावता

---

(१) शूद्रवद्वर्णसङ्कराः' क० छ०

एकाहस्तु *सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै *पितुः ॥

इति मरीच्युक्तेश्च । शङ्खः—

अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ॥

परपूर्वा पुनर्भूः । इदं *सवर्णासु । हीनवर्णासु तु शङ्खलिखितौ—

परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु *कृतकेषु च ।
नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥

ब्राह्मेपि—

आशौचं तु त्रिरात्रं स्यात्समवर्णेषु निश्चितम् ।

यत्तु षडशीतौ—

अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते ।
तास्वेवानन्यपूर्वासु पञ्चाहोभिर्विशुध्यति ॥ इति ।

तत्र पञ्चाहे मूलं चिन्त्यम् । यत्तु याज्ञवल्क्यः—

*अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

इत्येकाहमाह । *तदसंनिधौ ज्ञेयम् । यदा पितुरेकाहस्तदा सपिण्डानां स्नानम्.

पूर्वपत्युस्त्रिरात्रं लभ्यते तथापि अग्रे "भार्यास्वन्यगतासु च ।" "अन्याश्रितेषु दारेषु" इत्यादौ अन्यगतत्वादिविशेषणात्तल्लाभः । *सपिण्डानाम् । पूर्वापरपित्रोः पूर्वापरभर्त्रोश्चेति वर्तते । परपूर्वयोर्भर्तृपित्रोरिति प्रकृतम् । *पितुरिति भर्त्तुपलक्षणम् । *सवर्णासु अहीनवर्णासु । *कृतकेषु–अशास्त्रीयेषु । "पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेनाः" इति योगीश्वरोऽपि बोध्यः । *अनौरसेषु क्षेत्रजदत्तकादिषु पुत्रेषु जातेषु मृतेषु वा तथा स्वभार्यास्वन्यं प्रतिलोमव्यतिरिक्तमाश्रितासु प्रसूतासु मृतासु वाऽहोरात्रमेव नतु ससपि सापिण्ड्ये दशरात्रमित्यर्थः । भार्यापुत्रशब्दयोः सम्बन्धिशब्द-

*अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता॥

इति प्रजापत्युक्तेः । पितेति वोढुरुपलक्षणम्, तथोपक्रमात् । *यत्तु दत्तके *पालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात्पूर्वपितुर्न त्रिरात्रम्, पूर्वसम्बन्धनिवृत्तेश्च न दशाहादीति कश्चित् । तन्न *जनकेऽपि--

---

स्वाद्यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वं च तस्यैवेदमाशौचं न सपिण्डानाम् । यमाश्रितास्तस्य यस्य च न पुत्रस्तस्य तु त्रिरात्रमेव । *तदसन्निधाविति । यस्य यदाशौचं तावत्कालमध्ये तच्छ्रोतास सन्निधिः । एवञ्च त्रिरात्रादौ प्रथमदिनश्रवणे पूर्ण, द्वितीयदिनादिश्रवणे तच्छेषः । चतुर्थदिनादौ तन्नास्त्येव । यथा वयोतिक्रान्तमातामहादिमृतिषु । इदं तु विदेशस्थेऽप्यस्तीत्यर्थः । *अन्याश्रितेति । अन्यं प्रतिलोमभिन्नम् । यद्यप्येकवाक्योपात्तत्वात् पित्रोस्त्रिरात्रपक्ष एव गोत्रिणां स्नानमिति प्रतीयते तथापि सपिण्डानां हारीतादिभिरेकाहस्यापि विधानात् मरीचिना सपिण्डानामेकाहस्य पित्रोस्त्रिरात्रविषयताभिधानाच्च परिशेषात् स्नानस्य पित्रोरेकाहविषयताऽवसीयते । गोत्रिणां स्नानविधानं समानोदकविषयमिति तु माधवः । वाजपेयिमतमुत्थापयति-*यत्त्विति । *पालकेति । पुत्राणामनौरसत्वविशेषणादिति भावः । *जनकेऽपीति । उपनीतदत्तकमरणेऽपीत्यभिप्रायः । मयूखकारास्तु दत्तकस्य मरणे जनकादेर्जनकादिमरणे दत्तकस्य नाशौचं प्रापकाभावात् । तथा हि-

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेदत्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

इति मानवे गोत्ररिक्थस्वधापदैः जनकादीनां परस्परसम्बन्धप्रयुक्तं कार्यं लक्ष्यते "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यत्रेव

बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ।

इति वाचनिकाशौचस्यानिवार्यत्वात् । *पितृमरणेऽपि दत्तकादीनां त्रिरात्रम् । शुद्धितत्त्वे ब्राह्मे—

दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।

इत्युपक्रम्य—

सूतके मृतके चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः ।

इत्युक्तेः(१) । स्मृतिकौमुद्यां हारलता(२)यामप्येवम् । दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे वा *सपिण्डानामेकाहः 'बीजिनश्च' इति गौतमेन साप्तपौरुषसापिण्ड्योक्तेः सपिण्डानां चैकाहस्योक्तत्वात् । सपिण्डे तु (३)पुत्रीकृते दशाह एव । तत्राकाङ्क्षाभावात्सपिण्डत्वेन दशाहवयोवस्थाविशेषः । तेन लक्षितकार्यमात्रनिवृत्त्याऽऽशौचस्यापि निवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायेन दत्तकसोदरादीनां परस्परसम्बन्धानिवृत्त्या श्राद्धाशौचरिक्थग्रहणादौ परस्परमधिकारापत्तेरित्याहुः । नन्वेवं दत्तकमरणे पालकतत्पत्नीपुत्रान्तरादयः सर्वे कथं सापिण्ड्यादशाहमाचरन्ति त्रिरात्रैकरात्रयोरन्यतरस्यैव प्राप्तेः । सत्यम् , जनकस्य सपिण्डानां यत्रैकाहपक्षिण्यौ तत्र प्रतिग्रहीतृसपिण्डानां स्नानम् । जनकसपिण्डानां यत्र त्रिरात्रं तत्र प्रतिग्रहीतृसपिण्डानामेकाह इति मरीचिवचनार्थः । पालकपित्रोस्तु सान्निध्यसान्निधिभेदेन त्रिरात्रैकरात्रव्यवस्थाऽपि यत्र जनकयोर्नामकरणादूर्ध्वं प्रागुपनयनाद्बैजिकसम्बन्धात्त्रिरात्रमुक्तं तत्रैव । एवञ्चोपनीतदत्तकमरणे पालकपित्रोः सपिण्डानां चैकाहत्रिरात्रयोरप्राप्तेरौत्सर्गिकं दशाहादिकं दुर्वारमिति । *पित्रिति । *सपिण्डानामिति । अत्र च जनकेत्यादिः । दिगर्थस्तु कलौ नोपयो-

(१) अत्र दत्तौरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोश्च' इदमधिकमेकस्मिन्पुस्तके गटिप्पण्याम् । (२) 'यां चैवम्' क० छ०

(३) 'पुत्रीकृते सपिण्डदत्तौरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोर्दशाह एव' क०छ०

प्राबल्याच्च। पूर्वापरयोर्भर्त्तुरुत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्वाह माधवीये मरीचिः—

मातुरैक्याद्द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ।
एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः॥

इति दिक्॥

ऊढकन्यानां तु विष्णुराह—'संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे, तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां *तदेकरात्रं त्रिरात्रं च' इति। प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विज्ञानेश्वरापरार्कौ। माधवस्तु–प्रसवेपि त्रिरात्रं पित्रोः, एकरात्रं भ्रात्रादिबन्धुवर्गस्य,

दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा।
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः॥

इति ब्राह्मोक्तेरित्याह। यत्तु कश्चिदाह—पक्षपदेन भ्रातरो गृह्यन्ते। वाक्यान्तरेण भगिनीमृतौ त्रिरात्रोक्तेरिति। तच्चिन्त्यम्, *तदभावाद्*तद्विरोधाच्च। भ्रातुः *प्रसवे एकाहः। मृतौ त्रिरात्रमिति केचित्। युक्ता तु पक्षिणी,

परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत्।

इति ब्राह्मात्। भ्रातृभिन्नानामेकाहः, वर्गोक्तेः। 'इतरेषां यथाविधि' इति वक्ष्यमाणवचनाच्च। यत्तु *प्रधानगृहे मृतौ पित्रोः पूर्णं भ्रातुस्त्र्यह इति कश्चित स निर्मूलत्वात्, 'नाशौचं पितृपक्षे' इत्येतद्विरोधाच्च भ्रान्तः।

गः। अन्यगोचराविति पाठादाभीर्यादिषु स इति शिष्टाः। *तदेति। पितृपक्षे इति वर्तते। *तदभावात् वाक्यान्तरसत्त्वात्। *एतदिति। ब्राह्मेत्यर्थः। *प्रसवे भ्रातृगृहे प्रसवे। *प्रधानगृहे पितृवासवद्गृहे। अत्रेदं तत्त्वम्। पित्रोर्विज्ञानेश्वरेणोक्तमेव। पक्षद्वय-

दत्ता नारी पितुर्गेहे प्रधाने सूयते यदा।
म्रियते वा तदा तस्याः पिता शुध्येत्त्रिभिर्दिनैः॥

इति कल्पतरौ शुद्धितत्त्वे च। पतिगृहे प्रसवे तु पित्रादीनामाशौचं *नास्ति। मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव,

*प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि॥

अ(१)दत्तासु पित्रोरेकरात्रम् इति माधवीये शङ्खकार्णाजिनिस्मृतेः 'बैजिकादभिसम्बन्धात्' इत्युक्तेश्च। स्मृत्यर्थसारेप्येवम्।

माधवस्तु *इदं त्रिरात्रं जातदन्तापरम्। दन्तोत्पत्तेः प्रागेकरात्रं पित्रोः,

सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः।
प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्॥

इति पुलस्त्योक्तेः। *अन्यत्र कन्यामृतौ पित्रोः पक्षि-

पदेन ग्राह्याणां भ्रातॄणां पितृगृहे वासे तत्र स्वगृहे च भगिन्याः प्रसवमरणयोः एकरात्रत्रिरात्रे। "तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन इति ब्राह्मवाक्यं च तद्भ्रातरः तज्जनकश्चोभौ प्रसवे एकेन मरणे त्रिभिः शुची इत्यर्थकमिति न विरोधः। पितृभ्रातृभिन्नानां तु नाशौचं प्रापकाभावात्। शुद्धितत्त्वे प्रसवे त्रिरात्रान्वयो निर्मूलः। विधिना एकरात्राभिधानात्। *नास्तीति। प्रापकाभावादिति शेषः। *प्रत्ता वाग्दत्ता असंस्कृता लक्षिता। इतरेषां भ्रातॄणां वक्ष्यमाणा पक्षिणीत्यर्थः। "गृहे यस्य मृतः कश्चित्" इत्याग्रिमाङ्गिरोवचनेन स्वगृहे मरणे एव त्रिरात्रस्य व्यवस्थापनात्। *इदमिति। अप्रत्तास्विति शेषः। प्रौढत्वं कृतचूडत्वम्। *अन्यत्रेति। स्वगृहादित्यादिः। "बैजिकादभिसम्बन्धात्"इत्यनेन विरोधादेकाहत्रिरात्रादेरप्रचाराच्चास्वरसः।

---

(१) 'अजातदन्तासु' ग०

णीत्याह । षडशीतावपि—

पितृगेहादतोऽन्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते ।
पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्नान्येषामिति निश्चयः ॥ इति ।

ग्रामान्तरे इयमिति *स्मृत्यर्थसारे । भ्रातुस्तु *पक्षिणी,

श्वशुरयोर्भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।
पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम् ॥

इति वृद्धबृहस्पतिस्मृतेः । शुद्धितत्त्वे कौर्मे—

*आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
आप्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥

पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रम्,

पित्रोरुपरमे स्त्रीणा*मूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥

इति माधवीये वृद्धमनूक्तेः । *इदं दशाहान्तः । ऊर्ध्वं तु पक्षिणी । भ्रातुर्भगिनीगृहे, तस्या वा तद्गृहे मृतौ त्रिरात्रम् । अन्यत्र तु पक्षिणीति षडशीतावुक्तम् । ब्राह्मेपि—

परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् ।
मातुलाशौचवत्पुत्र्याः पितृव्याशौचमिष्यते ॥ इति ।

---

*स्मृत्यर्थेति । सन्निधौ कालशेषः । असन्निधौ सद्यः शुद्धिरित्यनेन विरोधोऽस्वरसः । *पक्षिणीति । विषयो विवेचितः । *आदन्तादिति । आचूडादित्यन्तं विभागः । तत्राऽऽदन्तादित्यनुवादः । सोदरपदं सपिण्डोपलक्षणम् । एकरात्रमाप्रदानादिति वाग्दानपर्यन्तम् । त्रिरात्रं वाग्दानोत्तरं पितृभर्तृकुलयोः । दशरात्रं भर्तृकुले एव । *ऊढानामिति । अनूढानां पुत्रवदिति भावः । *इदमिति । अत्र पक्षिण्यौ निर्मूले एव । भ्रातुर्भगिनीगृहे मृतौ त्रिरात्रम् । गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्ड इत्यस्य विधायकत्वभ्रान्त्येत्यस्वर-

*शिष्टास्त्वस्य निर्मूलत्वात्पितृव्ये स्नानमात्रमाहुः।
त्रिंशच्छ्लोक्याम्--

*प्रेतेष्वाचार्यमातामहदुहितृसुतश्रोत्रियर्त्विक्सयाज्य-
स्वस्रीयेषु त्रिरात्रं त्रिदिवसमशुचिः सोदकस्तूभयत्र।
पक्षि(१)ण्याशौचमृत्विग्दुहितृसुतसहाध्यायिबन्धुत्रयान्ते-
वासिश्वश्रूसुमित्रश्वशुरभागिनिकाभागिनेयप्रयाणे॥
मातामह्यां च पित्रोः स्वसरि च विरतौ मातुले मातुलान्यां
चाथो सज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथे च नष्टे।
शिष्योपाध्यायबन्धुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रा-
नूचानश्रोत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ मातुले चैकरात्रम्॥
रात्रिं सब्रह्मचारिण्यथ तु कथमपि स्वल्पसम्बन्धयुक्ते
स्नानं वासोयुते स्यादिदमपि सकलं सर्ववर्णेषु तुल्यम्॥इति।

अत्र *मूलं मिताक्षरादौ स्पष्टम्। *दौहित्रभागिने-
ययोरुपनीतयोस्त्रिरात्रम्। अनुपनीतयोः पक्षिणी।

संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं *दौहित्रे भगिनीसुते।
संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः॥

सः। सिद्धान्तमाह--*शिष्टास्त्विति। *प्रेतेष्विति। आचा-
र्यत्वादिनिरूपकसम्बन्धिशिष्यादेरिदम्। उपनीयवेदाध्यापक आ-
चार्यः। उभयत्रेति निवृत्तम्। *मूलमिति।

त्र्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्।

इत्यादिकम्। *दौहित्रेति। तेन तयोः श्लोकभेदेन कथनस-
ङ्गतिः। *दौहित्रे इति। तेन च पुंस्त्वाविवक्षया दौहित्र्यां भा-
गिनेय्यां च स्नानमेव। एवं बन्धुत्रयेऽपीति वाच्यम्। अनुवाद्य-

---

(१) मातुलबन्धुत्रयादीनामेव पक्षिण्याद्याशौचम्। अन्यथा दन्तज-
ननादेः पूर्वं सोदकमातुलादेर्मृतौ त्रिरात्रपक्षिण्यादि, तादृशस्य भ्रात्रादेः
सद्य इत्यनौचित्यं स्यादिति मयूखे।

इति वृद्धमनूक्तेः। संस्कृते दाहेन। तेन दाहे त्रिरात्रं नान्यथेति गौडाः। तन्न, *विशेषवैयर्थ्यात्। *मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां पक्षिण्येकाहयोर्व्यवस्था। मनुः—

त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति।
तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः॥

श्रोत्रिये स्वगृहे मृते त्रिरात्रम्,

*श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।

इति स्मृतेरिति माधवः। *ए(१)कग्रामीणे त्वेकाहः। *ऋत्वि(२)जि बह्वल्पकालश्रौतस्मार्तयाजनपरे त्रिरात्रैकरात्रे ज्ञेये। यद्यपि कर्म कुर्वत एष वाचकः शब्दो भवतीति शम्बराचार्यैः कर्ममध्ये ऋत्विक्त्वमुक्तं तथापि कर्मण्याशौचनिषेधात्तदुत्तरमेवैतज्ज्ञेयम्। गौडास्तु—

समानोदकानां त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्।

विशेषणस्य विवक्षितुमशक्यत्वात्। *विशेषेति। खननपक्षे दौहित्रभागिनेययोः दन्तजननात्प्रागपि पक्षिणी। तादृशस्य भ्रात्रादेः सद्यः। दाहपक्षे तयोः त्रिरात्रं भ्रात्रादेः सद्य इत्यनौचित्यापत्तेरित्यर्थः। *मातुलादाविति। मिताक्षरामतेन। *श्रोत्रियेत्विति। अस्खलितैकशाखाध्यायिनीत्यर्थः। "एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियः" इति बौधायनोक्तेः। 'स्वगृहे' इत्यतन्त्रम्। उपसम्पन्नत्वं मैत्रीप्रातिवेश्यत्वादिना स्वाचारेण वा। *समानेति। असमानग्रामीणे तु श्रोत्रिये नाशौचम्। "एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिये" इत्याश्वलायनेन श्रोत्रियविशेषणोक्तेः। *ऋत्विजीति। प्रचेताः—

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति।

---

(१) 'समानग्रामीणे' इति पाठोऽपेक्षितो टीकानुरोधात्।

(२) 'ऋत्विक्षु' क० ग०

मातृबन्धौ गुरौ मित्रे मण्डलाधिपतौ तथा ॥

इति जाबालोक्तेर्मातृबन्धुष्वेकाहमाहुः । *शिष्ये स्वोपनीते त्र्यहः, 'शिष्यसतीर्थ्यब्रह्मचारिषु क्रमेण त्रिरात्रमहोरात्रमेकाह :' इति माधवीये बौधायनोक्तेः । अन्यत्र तु मनुः—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च । इति ।

बन्धुत्रयम्—आत्मपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्राः, पितुःपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्राः, मातुःपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्राश्चेति विज्ञानेश्वरः । *अत्र पक्षिणी । पितृष्वस्रादिकन्यानामूढानां त्वेकाहः । 'तद्बन्धुवर्गस्त्वे-

---

मनुः—

मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्बान्धवेषु च । इति ।

बह्वल्पकालयाजनं श्रौतस्मार्तयाजनं चेत्यर्थः । इदं याज्येऽपि ऋत्विक्शब्दस्य याज्योपलक्षणत्वात् । अन्यथा न्यूनतापत्तेः । एवञ्च त्रिरात्रपक्षिण्याविति पाठः । त्रिरात्रैकरात्रे इति तु केनचित्कल्पितः । एकोदराणामिति वचनं मिताक्षरायाम् । तत्र मातृबन्धुपदं बन्धुत्रयोपलक्षणम् । गुरुरुपाध्यायः । मित्रोऽल्पकालमैत्र्यः । श्लोके सहाध्यायी एकस्माद्गुरोर्बहुकालं सहवेदमधीयानः । "पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि च" इति गौतमोक्तेः । योनिसम्बन्धान्मातुलीयमातृष्वस्रीयपैतृष्वस्रीयादयः । अन्तेवासी द्विविधः–स्वोपनीतोऽतादृशश्च । तत्राद्ये विशेषमाह–*शिष्ये इति । सतीर्थ्यः सहाध्यायी । अहोरात्रमिति पक्षिणीत्यर्थः । शिष्ये एकस्माद्गुरोः कृत्स्नं वेदमधीयाने शिष्यविद्यार्थिष्वत्रैव द्रष्टव्यः । *बान्धवेष्विति । आत्मबान्धवा मातृबान्धवाः पितृबान्धवाश्चोच्यन्ते । *अत्रेति । पुत्रेष्वित्यर्थः । ऊढात्वनिबन्धनाशौचभेदे मानाभावः, वचनस्यान्यार्थत्वादित्यस्वरसः । श्लोके श्वश्रित्यादि । श्वशुरयो-

केन' इति पूर्वोक्तब्राह्मात् । यत्तु षडशीत्याम्—

एवं पित्रोर्भगिन्यौ ये ये पितामहयोस्तथा ।
ये मातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाश्च याः ॥
मातुलाः स्वस्य पित्रोश्च पत्न्यश्चैषां प्रजाश्च याः ।
भ्रा(१)तरश्चेति सर्वेषु पक्षिणी स्वगृहे त्र्यहम् ॥
एवं श्वशुरजामातृदौहित्रविपदि स्मृतम् ॥

यच्च यमः—

जामातरि मृते शुद्धिस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ।
पक्षिणी शालकानां स्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥ इति

तन्निर्मूलत्वान्मिताक्षरादिविरोधाच्चोपेक्ष्यम् ।

मदनपारिजाते विष्णुः—'असपिण्डे स्ववेश्मनि मृते एकरात्रम् ।' अत्र हरदत्तः—'अन्तःशवे च' इत्यापस्त-

---

भगिन्याश्चेत्यादि प्राग् लिखितम् ।

मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।
आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

इति यमवचनञ्च । गुरुः केवलाध्यापकः । एवञ्च गुरुपत्न्यां मानवैकाहो व्यवस्थापनीयः । स्वविषयेत्यादि । मृतिकालीनेन सूर्यनक्षत्रान्यतरेण ज्योतिषा सह वर्तते तत्सज्योतिरिति । दिनमृते दिनं रात्रिमृते रात्रिः । तथाच मनुः—

प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।

वृद्धमनुश्च—

ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।
शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुचिर्नक्षत्रदर्शनात् ॥ इति ।

शिष्येति । अहारित्यनुवृत्तौ—

गुर्वन्तेवास्यनूचानमातुलश्रोत्रियेष्विति ।

---

(१) 'पितरश्चेति' क० छ०

म्बसूत्रतः शवे ग्रामे धनुःशतादर्वागन्नमभोज्यम्। दीपमुदकुम्भं चोपनिधाय तु भुञ्जीत यदि 'समानवंशं न गृहमेव सूतिकायामित्याह । *प्रधानगृहमृतौ तु—

*गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथंचन ।
तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः ॥

इत्यङ्गिरसोक्तमिति माधवः । एतेन—

त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च ।

इति योगीश्वरवचने गुरुरेकदेशाध्यापकः । अन्तेवासी एकदेशमध्यापितः । अनूचानोऽङ्गानां प्रवक्ता । मातुलग्रहणमात्ममातृपितृबान्धवानामुपलक्षणम् । ग्रन्थे विष्णुवचनविरोधवारणाय—*प्रधानेति। *गृहे यस्येति । वस्तुतस्त्वसपिण्डोऽत्र पूर्वत्र च जात्याशौचानर्हः । तत्र वैष्णवमेव विधायकम् । इदं तु यत्र त्रिरात्रस्य पक्षिण्यादिकल्पान्तरविकल्पस्तत्र व्यवस्थापकम् , लाघवात् । नतु स्वगृहे यत्किञ्चिदसपिण्डमरणेऽपूर्वत्रिरात्रविधायकम् , गौरवात् । तथाच यत्र त्रिरात्रादिकं नियमेनोक्तं तत्र स्वगृहेऽन्यगृहे वा तदेवाशौचम् । यत्र तु त्रिरात्रं पक्षिण्या एकाहेन वा विकल्पितं तत्र स्वगृहमृतावङ्गिरोवचनात् त्रिरात्रम् । तदन्यत्र मृतौ तदन्यत् । एकाहपक्षिण्योर्विकल्पेऽप्येवम् । यत्र मातुलादौ त्रयविकल्पस्तत्र त्रिरात्रं प्राग्वत्, पक्षिणी तु मैत्र्यादियुक्ते न्यायवर्तिनि वा, मातुलादिमात्रे चैकाह इति । एवमाचार्योपाध्यायशिष्यसहाध्यायिष्वाशौचभागितदन्यगृहमरणमिव निवृत्ताध्ययनत्वानिवृत्ताध्ययनत्वाभ्यां सकलैकदेशाध्ययनेन च व्यवस्थेति । एवमेवास्वरसः॥

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तमेदभिल्लाश्च सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥

इत्येतेऽन्त्यजाश्च । स्वगृहपरगृहमृत्याशौचप्रसङ्गाद्गृहशुद्धिमाह—

इति कौर्मे व्याख्यातम् । शुद्धितत्त्वे बृहन्मनुः—

*श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद्द्विजमन्दिरे ।
शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा ॥
दशरात्राच्छुनि मृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ।
द्वाभ्यां तु पतिते गेहमन्त्ये मासचतुष्टयात् ॥
अत्यन्त्ये वर्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

*अन्त्यो म्लेच्छः । अत्यन्त्यः श्वपाक इति वाचस्पतिः । तत्रैव यमः—

द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् ।

संवर्तः—

*गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तस्थशवदूषिते ।
प्रोत्सृज्य मृन्मयं भाण्डं सिद्धमन्नं तथैव च ॥
गोमयेनोपलिप्याथ छागेन घ्रा(१)पयेद् बुधः ।
ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः ॥
सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयम् ॥

बृहद्विष्णुः—

ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।
ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात् ॥

गृहे पश्वादौ मृतेप्येवम् ।
यत्तु माधवीये प्रचेतसा मातृष्वस्रादिषु त्रिरात्रमुक्तम्-
मातृष्वसामातुलयोः श्वश्रूश्वशुरयोर्गुरोः ।
मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ इति ।

*श्वशूद्रेति । श्लोकेरात्रिमित्येकाहपरम् "एकाहं सब्रह्मचारिणि" इत्याश्वलायनोक्तेः। एकाचार्योपनीतः सब्रह्मचारी । मतान्तरमाह- *अन्त्य इति । *गृहशुद्धिमिति । उक्तकालानन्तरं द्रष्टव्या ।

(१) 'प्रापयेद्बुधः' क० छ० ।

गुरुराचार्यः। ऋत्विक् कुलागतः। तत्स्वगृहमृतौ ज्ञेयम्। श्वशुरयोरन्यत्र मृतावपि संनिधौ त्रिरात्रम्, असंनिधौ पक्षिणी, देशान्तरे एकरात्रम्, वक्ष्यमाणविष्णूक्तेरिति माधवगौडादयः। अन्यत्र तु मातृष्वस्रादिषु पक्षिणी,

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्।

इति वृद्धमनूक्तेः। यत्तु वृद्धमनुः—

भगिन्यां (१)संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च (२)संस्थिते।
मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते॥
शालके तत्सुते चैव सद्यःस्नानेन शुध्यति॥ इति।

तत्*भ्रातृदौहित्रादौ देशान्तरे, शालकसुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयम्। शालके तु स्वदेशे एकाहः 'आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वश्रूश्वशुर्यसहाध्यायिशिष्येष्वेकरात्रम्' इति माधवीये विष्णूक्तेः। हरदत्तीये दशश्लोक्यामप्येवम्। श्वशुर्यः शालकः। देशान्तरे स्नानम्। श्वशुरयोर्देशान्तरे एकाहः। जाबालः—

एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतम्।

*सर्वत्र मूल्याभावेऽपि क्रियाकर्तुर्दशाहः,

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत्।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति॥

इति मनूक्तेः। शिष्य इत्युपलक्षणम्,

निरन्वये सपिण्डे तु मृते सति दयान्वितः।

*-भ्रात्रिति। आदिना भगिनीभागिनेयग्रहः। मिताक्षरामते शालके आशौचं नास्त्येवेति माधवोक्त एकाहो न प्रचरति। आचार्यमातामहादयस्त्रिरात्रमाशौचमन्यस्मिन्नन्त्येष्टिकर्तरीत्याह—

(१) 'संस्कृतायां' ग० छ०। (२) 'संस्कृते' ग० छ०।

तदाशौचं पुरा चीर्त्वा कुर्यात्तु पितृवत्क्रियाम् ॥

इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः। दिवोदासीये—

सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः।
सोऽपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येच्च दशमेऽहनि ॥

यत्रैकविषये पक्षिण्येकाहादिपक्षद्वयमुक्तं, तत्र सन्निधिविदेशमैत्र्यादिकृता व्यवस्था।

त्रिंशच्छ्लोक्याम्—

वानप्रस्थे यतौ चोपरमति कुलजे षण्ढके(१)वाप्लवः स्याद्योषिद्गोविप्रगुप्त्यै मृतवति तु दिनं युद्धविद्धे तु(२) सद्यः।

अत्र *मूलमाकरे स्पष्टम्। युद्ध*मूर्ध्नि मृतस्य स्नानम्,

उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च।
सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥

इति मनूक्तेः। यज्ञोऽन्त्यकर्म। सर्वं तदैवेत्यर्थः।

यस्तु भारते राजधर्मेषु—

अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते।
नह्यन्नमुदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकम् ॥

---

*सर्वत्रेति। *मूलमिति। "देशान्तरमृतं श्रुत्वा" इत्यादि पराशरस्मरणं वक्ष्यति। एतच्च स्नानमन्त्येष्टिकर्तृभिन्नस्य, उक्तवाक्यस्य जाताशौचमात्रापवादकत्वेन तत्करणनिमित्तकतदपवादासम्भवात्। यतेस्त्वौर्ध्वदेहिकाभावं वक्ष्यति। कुलजत्वमाशौचप्रयोजकसम्बन्धवत्त्वम्। एवं—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां योषितां गोग्रहेऽपि वा।
आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् ॥

इति। *मूर्धा भूमिः। क्षत्रधर्मपदात् प्रेक्षकादेर्युद्धमध्यमरणे दशाहाद्येव। सद्यःशौचमित्याद्युपादानादन्त्येष्टिकर्तृपुत्रादेरपि ना-

---

(१) 'चाप्लवः' छ०। (२) 'च' क० छ०।

इति श्राद्धादिनिषेधः स पुत्राद्यभावपरः । अतएव तत्र कर्णादीनां श्राद्धमुक्तम् । अन्ये तु दशपिण्डनिषेधमाहुर्यतिवत् । यत्तु पराशरः—

आहवेऽपि हतानां च एकरात्रमशौचकम् । इति,

तत्*युद्धक्षतेन कालान्तरमृते ज्ञेयम् । 'असंनिधौ स्नानम्' इति माधवः । शुद्धितत्त्वे अग्निपुराणे—

*दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः ।
ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन्स्वर्गं न संशयः ॥
सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥

यत्तु बृहस्पतिः—

डिम्बाहवे विद्युता च राज्ञां गोविप्रपालने ।
सद्यःशौचं मृतस्याहुस्त्र्यहं चान्ये महर्षयः ॥

तत्*शस्त्रं विना पराङ्मुखहते च त्रिरात्रम् । राज्ञा वध्ये हते सद्यःशौचम*न्यत्र त्रिरात्रम् । तथैव व्याघ्रः-

*क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद् द्विधा ।
आसप्ताहात्त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम् ॥
*शस्त्राघाते त्र्यहादूर्ध्वं यदि कश्चित्प्रमीयते ।

धिकमाशौचम् । *युद्धक्षतेनेति । उद्यतैरित्यादिविशेषणैर्युद्धमूर्द्धलाभात् । हताः युद्धमूर्द्धनीति शेषः । *दंष्ट्रिभिरिति । सद्यःशौचं प्रकृत्य दंष्ट्र्याद्युपादानं तर्पणे तदभिभवार्थं प्रवृत्तस्य तैर्हनने । एवं "डिम्बाहवे विद्युता च" इत्यत्र । *शस्त्रं विनेति । शस्त्रप्रहारपीडितस्य युद्धे विरते रणाङ्गणाद्बहिर्मृते इत्यर्थः । *अन्यत्र अवध्यहते, प्रमादमृतानां त्रिरात्रस्याग्रेऽपि वाच्यत्वात् । *क्षतेनेति । युद्धजनितेन वक्ष्यमाणमृतदोषस्थलीयशृङ्गिदंष्ट्र्यादिजनितेन च क्षतेनेत्यर्थः । "दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिः" इति "डिम्बाहवे विद्युता च" इत्याद्येकयोगनिर्देशात् । *शस्त्राघाते युद्धे सद्य आशौ-

आशौचं प्राकृतं तस्य सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

शस्त्राघाते क्षतं विना । शवस्पर्शे तु हारीतः—'शवस्पृशो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात्, रात्रौ चेदादित्यस्य ।' *यत्तु मनुः—

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।

शवस्पृशो विशुद्ध्यन्ति त्र्यहात्तूदकदायिनः ॥ इति ।

अह्ना रात्र्या चेत्यहो(१)रात्रमुक्तम् । त्रिभिस्त्रिरात्रैरिति नवरात्रमेवं दशरात्रमित्यर्थः । तत्तदन्नाशने तद्गृहवासे*ऽनापदि च ज्ञेयम्,

*अ(२)नदन्नन्नमह्नैव न चेत्तेषां गृहे वसेत् ।

चान्त्यकर्मणी । अवैधे तत्र सद्यो मृतौ सद्यः शौचं, त्र्यहमध्ये त्रिरात्रम् । अन्त्यकर्म अवैधात्मत्यागिन इव सम्वत्सरादूर्ध्वमग्रे स्फुटम् । शवस्पृष्टे ग्रामान्तरवाहिना । असपिण्डशवनिर्वाहे शवस्पृशः शववाहकाः न प्रविशेयुः । स्पर्शे तु—

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति ।

इति देवलेन स्नानमात्रोक्तेः । तद्ग्रामवासिनान्त्वाह—*अथेति । *दशाह इति । निर्हरणीयजात्याशौचं दशाहादीत्यर्थः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्यबन्धुवत् ।

विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।

अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनुस्मरणस्य विज्ञानेश्वरेणैव व्यवस्थापनात् । बन्धुवदिति । स्नेहेनेत्यर्थः । अन्हा अहोरात्रेण । मनुस्मृतौ पुनरुक्तिमाशङ्कते—*यत्त्विति । *अनापदीति । आपदि त्रिरात्रमभि-

(१) 'रात्रमित्युक्तं' ग० ।

(२) कंसान्तर्गतं पुस्तकान्तरस्थत्वेन टिप्पण्यां ग० पुस्तके निवेशितं दृश्यते ।

इति तेनैवोक्तेः। अङ्गिराः--

*आशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः।
क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेत्॥

*अथ निर्हाराद्याशौचम्। स्नेहेन सवर्णनिर्हारे तदन्नाशने तद्गृहवासे च *दशाहः। तदन्नानशने तद्गृह-

---

मैति तत्सकलग्रन्थाविरुद्धम्। यद्गृहावासे तद्गृहावासाभावे-*अनदन्निति। तत्पुत्रादिस्वामिकान्नादने। अनेन तद्गृहवासइव तेन तत्र तद्गृहवासाभावे दशाहोक्तेर्न पुनरुक्तिशङ्केत्यर्थः। यद्यप्यग्रे "अथ निर्हाराशौचम्" इत्यादि "एकाहः" इत्यन्तः पाठस्तथाप्यार्थक्रमानुरोधेनेत्थं व्याख्यातम्। *आशौचं यस्येति। संसर्गाशौचं निर्हाराद्याशौचम्। तत्र निर्हारादिकर्तृसम्बन्धिनां भार्यापुत्रादीनां द्रव्याणां च नाशौचम्, किन्तु तस्यैव। तस्यापि नित्यकर्मलोपेत्यर्थः। अत्राशौचतया सामान्यप्राप्तस्य क्रियालोपस्य "क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते" इत्यपवादः। संसर्गाशौचं च निर्हरणादिकर्तृभिन्नान्नप्रसक्तमेवेति "गृह्याणां च न तद्भवेत्" इत्यनुवादः। स च तेषां वैश्वदेवादिकर्तृत्वप्रतिपादनपरत्वेन सार्थकः। तथाच संसर्गाशौचिना पुत्रादिद्वारैव क्रियाः कार्या न साक्षात् "गृह्याणां च न तद्भवेत्" इति वाक्यशेषादिति फलितम्। नच श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यकर्मविषयक एव "क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते" इति प्रतिप्रसवः, यथा सपिण्डाशौचिनां "प्रत्यूहन्नाग्निषु क्रियाः" इति मदनपारिजातोक्तं सम्यक्, सामान्यवचनैरेव तत्सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यापत्तेः वैश्वदेवादिरूपाग्न्यनग्निसाध्यक्रियाविषयत्वात्। अथाशौचसामान्यप्राप्तस्य "प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः" इत्यादेरेकाहाद्युच्यते। "विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः" इति वाक्येनाऽऽद्याहोरात्रेऽपवादात्तत्र क्रियालोपे प्राप्ते "क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते" इत्यन्यद्वारैवाग्निसाध्यक्रियास्वेव प्रतिप्रसवोऽस्तु। नचैकाहादिति वाक्यस्य मेधातिथ्यादि-

निबन्धेषु दशाहाहिसपिण्डाशौचप्रकरण एव लिखनात् निर्हरणाद्याशौचे न प्रवृत्तिः किन्तु "हावयेत् न तु हापयेत्" इत्येतत्सहितस्य "प्रत्यूहेन्नाग्निषु" इत्यस्यैव। ततश्चाग्निसाध्यकर्मसु प्रथमाहोरात्रेऽप्यधिकारसिद्धेः "क्रियास्तस्य" इति व्यर्थं सदाऽनग्निसाध्यक्रियास्वेवाधिकारं विदध्यादिति वाच्यम् । गुरूपाध्यायाद्याशौचे सपिण्डाशौचप्रकरणाधीनतया प्रत्यूहेन्नाग्निषु एकाहादित्ययोः संसर्गाशौचत्वाभावेन "क्रियास्तस्य" इत्यस्य च प्रवृत्तेस्तत्राग्निसाध्यकर्मानुष्ठानस्यासिद्ध्यापत्तेः । मैवम्, यतः सूतके कर्मणां त्यागः । "सन्ध्यादीनां विधीयते" इति वाक्यस्य च सूतकप्रवृत्त्यनन्तरमेव सपिण्डाशौचे इव संसर्गाद्याशौचे गुर्वाद्याशौचे चाविशिष्टा प्रवृत्तिः । तन्मात्रं चोपजीव्यैव त्रिष्वप्याशौचेषु "प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः" "एकाहाद्युच्यते" "हावयेन्न तु हापयेत्" इत्यादि प्रतिप्रसवस्यापि । एवं "क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते" इत्यस्यापि एकाहादिष्वैतत्समकालमेव प्रवृत्तिर्नतु तदपवादत्वेनोत्तरकालम् यथा "न हिंस्यात्" इति निषेधो रागप्राप्तिमुपजीव्यैव "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्येतत्समकालमेव प्रवर्तते नतु तदुत्तरकालम्, एवमिहापि । तथाच "क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते" इत्यस्य निर्हरणाद्याशौचे अग्न्यनग्निसाध्यकर्मसु प्रवृत्तेः सिद्धिः। ननु सपिण्डाशौचप्रकरणाधीनानां प्रत्यूहेदित्यादीनां कथमन्याशौचे प्रवृत्तिरिति चेत्परिभाषारूपाणां तेषां प्रकरणेन सङ्कोचायोगात् । यदि चैकाहाद्युच्यते इत्येतदघसङ्कोचपरमेव,

त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ।

इत्युत्तरार्धात् । सच कलौ न प्रवर्तते,

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।

इति कलिवर्ज्यवचनात् । तदा क्रियास्तस्येत्यस्यैकाहादित्यपवादकताविरहेऽपि प्रत्यूहेदिति वचनं संसर्गाशौचभिन्ने एव प्रव-

वासे त्र्यहः । गृहावासेऽन्नाभक्षणे चैकाहः । *भृतिग्रहणेन निर्हारे *दाहे च तज्जात्याशौचम् ,

यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।
दशाहेन द्विजः शुद्ध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः ॥
मासार्धेन (१)च वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

इति कौर्मोक्तेः । विजातीयनिर्हारे तु शवजातीयमाशौचम् । अत्र भृतिग्रहे द्विगुणम् ,

अवरश्चेद्वरं वर्णं वरो वाप्यवरं यदि ।
वहेच्छवं तदाशौचं द्रव्यार्थे द्विगुणं भवेत् ॥

इति व्याघ्रोक्तेः। कौर्ममेतदिति गौडाः । दाहेऽप्येवम् । यत्तु ब्राह्मे—

योऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः ।
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं नृप ॥ इति,

तदापदि ज्ञेयम् । सोदकनिर्हारे तु दशाह इति माधवः । अलङ्करणे तु शङ्खः—

*कृच्छ्रपादोऽसपिण्डस्य प्रेतालङ्करणे कृते ।

र्तते । संसर्गाशौचे क्रियास्तस्येति विशेषोपादानात् । तस्मात्संसर्गाशौचे तदाशौचे श्रौतस्मार्ताग्निसाध्यकर्मानुष्ठानं संसर्गाशौचे तु अग्न्यनग्निसाध्यकर्मणामन्यद्वाराऽनुष्ठानमिति । *भृतीति । तदन्नाशनाद्यभावेऽपीति शेषः । *दाहे दाहमात्रे । धर्मार्थदाहमात्रे पैठीनसिना निर्हरणतुल्यत्वोक्त्या अत्रापि तस्य तत्तुल्यत्वात् । एवञ्च विजातीयदाहादौ प्रायश्चित्तकृत एव निर्हरणाद्विशेषः । प्रायश्चित्तं स्वाशौचानुसारेण न्यूनाधिकमपि । *कृच्छपाद इति । प्रायश्चित्तमिदमाधिकं, स्पर्शाविनाभावेन स्पर्शाशौचस्याप्यवदितुम-

---

(१) 'तु' क० छ० ।

अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानमिष्यते ॥

धर्मार्थम*नाथसवर्णहरणे क्रियाकरणे च द्विजस्या-*नन्तयज्ञफलम् । 'स्नानं प्राणायामोऽग्निस्पर्शश्च' इति माधवीये । अग्निदेऽप्येवम्,

प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।
वोढा चैवा*ऽग्निदाता च सद्यःस्नात्वा विशुद्ध्यति ॥

इत्यपरार्के वृद्धपराशरोक्तेः । *मातुलत्वादिसम्बन्धे त्रिरात्रम् *'असम्बन्धिद्विजान्वहित्वा दहित्वा च सद्यः-

---

शक्यत्वात् । दूरतोऽलङ्करणेष्वेतत् । स्नानं त्विहापि । अन्यथा "स्नानमिष्यते" इत्यस्योल्लङ्घनापत्तेः । निहारादिसंसृष्टालङ्करणे तु तत्र यदुक्तं तत्संयुक्तमिदं भवति । *अनाथं स्वसम्बन्धहीनम् । स्नेहाद्यभाजनमिति रघुनाथः । सवर्णपदमसवर्णोपलक्षणम् । *अनन्तेति ।

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं भजन्ति ते ॥
न तेषामशुभं किञ्चित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥
असगोत्रभवं ध्रुवप्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।
वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥

इति पराशरस्मरणात् ।

यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथञ्चन ।
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वै शुचिः ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणाच्च । वहित्वेत्यादाविट् छान्दसः । *अग्निदाता चेति । चकारेण सकलौर्ध्वदेहिकसङ्ग्रहः । *मातुलत्वादिसम्बन्धे इति । ग्रामादिकं, स्नेहादिसम्बन्धे इत्यस्यौचित्यात् । *असम्बन्धीति । अस्यापि स्नेहादिकं विनाऽनाथे-

शौचम्, सम्बन्धे त्रिरात्रम्' इति पैठीनसिस्मृतेः।

गौतममिताक्षरायां वृद्धात्रिः—

*सूतकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्तवम्।
आर्तवाद्द्विगुणा सूतिस्ततोपि शवदाहकः॥

अत्र पूर्वेणोत्तरनिवृत्तिरित्यर्थः विष्णुः। *मृतं द्विजं न शूद्रेण हारयेन्न शूद्रं द्विजेन देवलः—

ब्रह्मचारी न कुर्वीत *शववाहादिकक्रियाम्।
यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनःसंस्कारमेव च॥

याज्ञवल्क्यः—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि *व्रती व्रती।

अनुगमने तु सपिण्डे न दोषः,

त्यर्थः। *सूतकादिति। यद्यप्यनाथप्रेतान्त्येष्टिकर्तुरपि दशाहस्य न निवृत्तिरिति प्रतीयते तथापि पराशरपैठीनसिस्मृतौ 'दहित्वा'इत्युपादानात्सामान्यतोऽन्त्येष्टिकर्तर्येवेदम्। तथा च पराशरादिस्मृतेर्दुर्गममार्गादौ स्थातुमशक्येऽनाथप्रेतान्त्येष्टावुपपत्तेरन्यत्र तत्करणे धर्मपुत्राविशेषेण दशाह एव। ब्राह्मणद्विजोत्तमादिपदमुपलक्षणम्। शूद्रस्यैव निर्हारकर्तृत्वकर्मत्वयोर्निषेध इत्याह—*मृतमिति। एवञ्च —

न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण निर्हरेत्।

इति मानवेषु विप्रपदं द्विजोपलक्षणम्, शूद्रसंस्पर्शदूषितेति सामान्यतो दोषस्मरणात्। अत एव स्वेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम्। *शववाहादीति। आदिनाऽलङ्करणमेव ग्राह्यं न दाहादिः तत्र गुरुप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। *व्रतीति। ब्रह्मचारी व्रत्येव, न भग्नव्रत इत्यर्थः। निर्हरणाद्याशौचं तु तस्य भवत्येव।

विहितं हि सपिण्डानां प्रेत*निर्हरणादिकम् ।
तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते ॥
इति देवलोक्तेः ।
*दोषः स्यात्त्वसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना ।
इति हारीतोक्तेश्च । *समोत्कृष्टवर्णे तु माधवीये कण्वः—
अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।
सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा *प्राणायामैर्विशुध्यति ॥ इति ।

व्रताभङ्गफलमग्रे स्फुटम् । *निर्हरणादिकमिति । आदिनानुगमनरोदनदाहोदकदानादिग्रहः—*दोषः स्यादिति । अत्रापि विहितं हीति पूर्वार्धं द्रष्टव्यम् । एवञ्च—
अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥
इति मानवे ज्ञातिर्मातृसपिण्डः न तु स्वसपिण्डः । एवं—
ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं हुतभुक् शुचिः ॥
इति योगीश्वरोक्तौ ब्राह्मणशूद्रद्विजपदमुपलक्षणम् । अम्भसीति सप्तम्यानुद्धृतत्वलाभः । यद्यपीदं सचैलस्नानादित्रयविधानं सामान्यपरमेव विशेषानुक्तेस्तथापि किं सर्वत्र तस्येतरनिरपेक्षस्य शोधकत्वमुत तत्सापेक्षस्य ? नाद्यः, हीनानुयाने एकाहादिविरोधात् । नान्त्यः, अहीनवर्णे एकरात्राद्यसत्त्वात् । यदि हीने एकाहादेरधिकत्वेऽपि स्नानादित्रयमात्रस्य सर्ववर्णगामित्वे न बाधकम् । तदापि हीने एकाहाद्यनन्तरं स्नानादेः प्राप्त्या अहीने तदप्राप्त्या च विध्यनुवादवैरूप्यापत्तिः समोत्तमवर्णासपिण्डानुगमनमात्रपरत्वे तु नायं दोष इति ध्वनितम् । *समेति । समपिण्डसादिः । *प्राणायामैः त्रिभिः त्रित्वस्य प्रथमोपस्थित-

हीनवर्णे तु *क्षत्रियेऽहः, वैश्ये पक्षिणी, शूद्रे त्रिरात्रम्, क्षत्रियस्य वैश्येऽहः, शूद्रे पक्षिणी, वैश्यस्य शूद्रेऽहः इति विज्ञानेश्वरः । *माधवस्तु—*विप्रस्य वैश्ये

त्वात् । यद्यपि विज्ञानेश्वरमते काण्वो विशेषो नास्ति तथापि प्रासङ्गिके तत्र मानवादिकं बुद्धिपूर्वे तु काण्वमिति व्यवस्थाव्यञ्जनाय काण्वमात्रोपादानम् । केचित्तु सर्वासपिण्डानुगमने स्नानादित्रयं कालनिरपेक्षं शोधकम् । तत्र समोत्तमानुगमने बुद्धिपूर्वे 'अनुगम्येच्छया' इत्यादि मनुनेच्छोपादानात् । हीनानुगमने तु प्रासङ्गिक एव तत् । बुद्धिपूर्वे तु तत्र एकाहाद्याशौचमेवेति मिताक्षरामतं परिष्कुर्वन्ति । इदं च घृतप्राशनं न भोजननिवर्तकम्, कृच्छ्रेष्वपाठेन कृच्छ्राद्यभावेन भोजनकार्याविघातकत्वात् । *क्षत्रिये इति । अहोरात्रं प्रक्रम्य वशिष्ठः—"शवानुगमने चैवम्" इति । पराशरः—

प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणज्ञानदुर्लभः ।
अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति ॥

त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ इति ।

यद्यप्यत्रानन्तरे एकाहो वशिष्ठोक्तेः, द्व्यन्तरे त्रिरात्रम्, पराशरवचनात् । एकान्तरे तु विशेषवचनं नास्ति; तथाप्यनन्तरापेक्षयाऽपकृष्टत्वाद् द्व्यन्तरापेक्षयोत्कृष्टत्वाच्च एकान्तरानुगमनकालादधिका द्व्यन्तरानुगमनकालान्न्यूना पक्षिणी लभ्यते । अत्रास्वरसात्स्वमतमाह—*माधवस्त्विति । *विप्रस्येति ।

क्षत्रियं मृतमज्ञात्वा ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

विहितं हि सपिण्डानां प्रेत*निर्हरणादिकम् ।
तेषां करोति यः कश्चित्तस्याधिक्यं न विद्यते ॥

इति देवलोक्तेः ।

*दोषः स्यात्त्वसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना ।

इति हारीतोक्तेश्च । *समोत्कृष्टवर्णे तु माधवीये कण्वः—

अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् ।
सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा *प्राणायामैर्विशुध्यति ॥ इति ।

व्रताभङ्गफलमग्रे स्फुटम् । *निर्हरणादिकमिति । आदिनानुगमनरोदनदाहोदकदानादिग्रहः-*दोषः स्यादिति । अत्रापि विहितं हीति पूर्वार्धं द्रष्टव्यम् । एवञ्च—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव च ।
स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

इति मानवे ज्ञातिर्मातृसपिण्डः न तु स्वसपिण्डः । एवं—

ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः क्वचित् ।
अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं हुतभुक् शुचिः ॥

इति योगीश्वरोक्तौ ब्राह्मणशूद्रद्विजपदमुपलक्षणम् । अम्भसीति सप्तम्यानुद्धृतत्वलाभः । यद्यपीदं सचैलस्नानादित्रयविधानं सामान्यपरमेव विशेषानुक्तेस्तथापि किं सर्वत्र तस्येतरनिरपेक्षस्य शोधकत्वमुत तत्सापेक्षस्य ? नाद्यः, हीनानुयाने एकाहादिविरोधात् । नान्त्यः, अहीनवर्णे एकरात्राद्यसत्त्वात् । यदि हीने एकाहादेरधिकत्वेऽपि स्नानादित्रयमात्रस्य सर्ववर्णगामित्वे न बाधकम् । तदापि हीने एकाहाद्यनन्तरं स्नानादेः प्राप्त्या अहीने तदप्राप्त्या च विध्यनुवादवैरूप्यापत्तिः समोत्तमवर्णासपिण्डानुगमनमात्रपरत्वे तु नायं दोष इति ध्वनितम् । *समेति । समपिण्डेत्यादिः । *प्राणायामैः त्रिभिः त्रित्वस्य प्रथमोपस्थित-

हीनवर्णे तु *क्षत्रियेऽहः, वैश्ये पक्षिणी, शूद्रे त्रिरात्रम्, क्षत्रियस्य वैश्येऽहः, शूद्रे पक्षिणी, वैश्यस्य शूद्रेऽहः इति विज्ञानेश्वरः। *माधवस्तु—*विप्रस्य वैश्ये

त्वात्। यद्यपि विज्ञानेश्वरमते काण्वो विशेषो नास्ति तथापि प्रासङ्गिके तत्र मानवादिकं बुद्धिपूर्वे तु काण्वमिति व्यवस्थाव्यञ्जनाय काण्वमात्रोपादानम्। केचित्तु सर्वासपिण्डानुगमने स्नानादित्रयं कालनिरपेक्षं शोधकम्। तत्र समोत्तमानुगमने बुद्धिपूर्वे 'अनुगम्येच्छया' इत्यादि मनुनेच्छोपादानात्। हीनानुगमने तु प्रासङ्गिक एव तत्। बुद्धिपूर्वे तु तत्र एकाहाद्याशौचमेवेति मिताक्षरामतं परिष्कुर्वन्ति। इदं च घृतप्राशनं न भोजननिवर्तकम्, कृच्छ्रेष्वपाठेन कृच्छ्राद्यभावेन भोजनकार्याविघातकत्वात्। *क्षत्रिये इति। अहोरात्रं प्रक्रम्य वशिष्ठः—"शवानुगमने चैवम्" इति। पराशरः—

प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणज्ञानदुर्लभः।
अनुगच्छेन्नीयमानं स त्रिरात्रेण शुद्ध्यति॥

त्रिरात्रे तु ततश्चीर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम्।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति॥ इति।

यद्यप्यत्रानन्तरे एकाहो वशिष्ठोक्तेः, द्व्यन्तरे त्रिरात्रम्, पराशरवचनात्। एकान्तरे तु विशेषवचनं नास्ति; तथाप्यनन्तरापेक्षयाऽपकृष्टत्वाद् द्व्यन्तरापेक्षयोत्कृष्टत्वाच्च एकान्तरानुगमनकालादधिका द्व्यन्तरानुगमनकालान्न्यूना पक्षिणी लभ्यते। अत्रास्वरसात्स्वमतमाह—*माधवस्त्विति। *विप्रस्येति।

क्षत्रियं मृतमज्ञात्वा ब्राह्मणो योऽनुगच्छति।
एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति॥

त्र्यहः, क्षत्रियस्य शूद्रेष्वेवम् , *अन्यत् प्राग्वत् । *स्नानाग्निस्पर्शघृताशनानि सर्वत्रेत्याह । हीनवर्णस्य *दाहौर्ध्वदेहिककरणे तु ब्राह्मे—

ब्राह्मणो हीनवर्णस्य न कुर्यादौर्ध्वदेहिकम् ।
कामाल्लोभात्तथा मोहात्कृत्वा *तज्जातितां व्रजेत् ॥

मनुः—

व्रात्यानां याजनं कृत्वा *परेषामन्त्यकर्म च ।

इत्युक्त्वा "प्रेतीभूतं तु यः शूद्रम्" इत्यतः प्राक्–

शवं च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
कृत्वाशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥

इति पराशरेणोक्तेः । अज्ञानं ज्ञानदौर्बल्यं मौर्ख्यं च शास्त्रार्थज्ञानराहित्यमिति यावत् । एवं व्यन्तरितत्वात् त्र्यहः । *अन्यदिति । ब्राह्मणस्य क्षत्रियानुगमने वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाहं विप्रस्य शूद्रानुगमने त्र्यहमित्यर्थः । *स्नानेति सचैलेत्यादिः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां सचैलस्नानादेर्लाभादिति शेषः । *दाहेति । दाहे सर्वस्मिन्नौर्ध्वदेहिके चेत्यर्थः । "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णस्य"इति पाठे अन्यवर्णो हीनवर्णः । उत्तमवर्णप्राप्त्यापत्तेरिष्टत्वात् । ब्राह्मण इत्युपलक्षणम् । अधमजातिप्राप्तेरेव दोषत्वात् । और्ध्वदेहिकपदं केवलदाहोपलक्षणम् । *तज्जातितामिति । प्रायश्चित्ताकरणे तत्तुल्यतामित्यर्थः । तथाच हीनवर्णदाहादौ तत्तज्जातिप्रयुक्तमाशौचं प्रायश्चित्तं च तत्तदुक्तापेक्षया द्विगुणमिति फलितम् । यद्वक्ष्यति हीनेष्विति । कामादिहेतूक्तेर्धर्मार्थं द्विजैर्द्विजप्रेतदाहादिकरणे दोषो नेति गम्यते । स्पष्टं चेदं प्राक् । शूद्रस्य तु धर्मेणापि द्विजैर्दाहादि न कार्यम् । नापि शूद्रेण तेषामिति निर्हरणवदर्थसिद्धम् । स्नेहादिना समोत्कृष्टवर्णासपिण्डदाहादिकरणे त्वाह–*परेषामि-

अभिचारमहीनं च त्रिभिः *कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥

परेषां *सवर्णानां हीनेषु तद्वैगुण्यत्रैगुण्यचातुर्गुण्यमूह्यम् ॥

अथ रोदने *समोत्तमवर्णयोः सञ्चयनात्पूर्वं सचैलस्नानमूर्ध्वमाचमनम् । *हीनवर्णेषु तु संचयनात्प्राक् सचैलमूर्ध्वं स्नानमात्रम् । विप्रस्य क्षत्रवैश्यविषये तु ब्राह्मे—

अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत्क्षत्रवैश्ययोः ।
तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥
कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥

ति । उत्सर्गस्य प्रागुक्तापवादमुक्तविषयत्वादस्य समोत्कृष्टपरत्वम् । *कृच्छ्रैरिति । गुरुलघूनां विजातीयानामेव प्राजापत्यसान्तपनादीनां ग्रहणं न तु त्रिःप्राजापत्यस्य, संख्यायाः पृथक्त्वनिवेशितत्वात् । आशौचे तु सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्यादिति वक्ष्यति । भृत्यादिना दाहादावपि आशौचप्रायश्चित्ते द्विगुणे धर्मार्थ उक्तम्-*सवर्णेति । उत्कृष्टवर्णोऽपि बोध्यः । *समोत्तमवर्णयोरिति । ब्राह्मणेऽब्राह्मणादेरित्यर्थः । सचैलपदं सम्पाताया-तम् । *हीनवर्णेष्विति । क्षत्रिये क्षत्रियादेर्वैश्ये वैश्यादेः शूद्रे शूद्रस्य चेत्यर्थः ।

मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु ।
तावद्योऽबान्धवस्तत्र रौति तद्बान्धवैः सह ॥
तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।

अबान्धवः असपिण्डः समहीनान्यतरवर्णः नतु ब्राह्मण एव मानाभावात् । ततः अस्थिसञ्चयनानन्तरम्,

सचैलं स्नानमन्येषामकृते चास्थिसञ्चये ।
कृते तु केवलं स्नानं क्षत्रविट्शूद्रजन्मनाम् ॥

क्षत्रियस्य वैश्येप्येवम्। *शूद्रे तु सञ्चयनात्प्राक् विप्रस्य त्रिरात्रम्। *क्षत्रवैश्ययोर्द्विरात्रम्। ऊर्ध्वं तु द्विजानामेकाहः। शूद्रस्य शूद्रे स्पर्शं विना सञ्चयात्पूर्वमेकाहः। ऊर्ध्वं सज्योतिरिति माधवीये ज्ञेयम्। शुद्धितत्त्वे पारस्करस्तु—

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं याव*द् द्विजातयः।
दिवसेनैव शुध्यन्ति वाससां क्षालनेन च॥
*सजातेर्दिवसेनैव त्र्यहात्क्षत्रियवैश्ययोः॥

इत्युक्तम्। सपिण्डानां रोदननिर्हारादावदोष इत्युक्तं प्राक्। विज्ञानेश्वरस्तु—

मृतस्य बान्धवैः सार्धं कृत्वा तु परिदेवनम्।
वर्जयेत्तदहोरात्रं दानश्राद्धादिकर्म च॥

इति ब्राह्मादिति शेषः। क्षत्रविट्शूद्रजन्मनामन्येषामिति सम्बन्धः। *एवमिति। तुल्यत्वादित्यभिप्रायः। *शूद्रे त्विति।

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् यदि विप्रोऽश्रु पातयेत्।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति॥

इति पारस्करोक्तेः। *क्षत्रेत्यादि। अत्र प्रमादः—शुद्धितत्त्वे पारकरस्तु अस्थीत्यादि। तुर्ह्यर्थे अप्यर्थे च। एवञ्च इति हि पारस्कर इति योजयित्वा शुद्धितत्त्वेऽप्युक्तमिति योजनया शुद्धितत्त्वे पारस्करस्तु इत्युक्तमिति रचनाऽसङ्गतिः प्रत्युक्ता। तुरिति निपातेन कर्तृत्वाभिधानाद्वा पारस्करपदे प्रथमा। तथाच पारस्करेणोक्तमित्यर्थः। *द्विजातयः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः। *सजातेरिति। अस्यायमर्थः—सजातेः शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादर्वाक् स्पर्शं विनाऽनुगमने रोदने चाहोरात्रेण शुद्धिः। तत ऊर्ध्वं रात्रौ चेद्रात्र्या दिवसे चेदह्नेति। अन्ये तु सजातेरित्यस्थिसञ्चयनात्प्रा-

इति पारस्करोक्तेः सर्वत्रैकरात्र*माह ॥

अथाशौचान्नभक्षणे विष्णुः—*'ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तम्' इति । अज्ञाने त्वाङ्गिराः—

अन्तर्दशाहे भुक्त्वान्नं सूतके मृतकेऽपि वा ।
अस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः ॥

प्रायश्चित्तं त्व*मत्या विप्रस्य वर्णक्रमेणैकाहत्र्यहपञ्चाहसप्ताहोपवासाः, दश विंशतिः षष्टिः शतं च प्राणा-

---

कालिकाविषयम् । तेन तत्र सजातेः शूद्रस्य तद्गृहवासादाहोरात्रं च यथा प्रागुक्तं सचैलमित्याहुः । *आहेति । स्नानमात्रादिशोधकान्तविषयं परिहृत्याहोरात्रस्य व्यवस्थापनसम्भवात्सर्वत्रेत्यसङ्गतमित्यस्वरसः । *ब्राह्मणादीनामिति । बुद्धिपूर्वं तदन्नाशने । सकृदपीत्यर्थ एव । यदह्नि आश्रावितमारभ्य यावत्तेषामाशौचं शिष्टं तावदाशौचविधानान्निर्हृत्य तदन्नभोजने केषांचित्त्रिरात्रोक्तिरशुद्धैव । आपदि तु कामतोऽकामतो वा तदन्नभोजने—

यावत्तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षोपहतो नरः ।
तावन्त्यहान्यशौची स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥

इति कौर्मे बोध्यम् । *अमत्येति । सकृदिति शेषः ।

अज्ञानाद् भुञ्जते विप्राः सूतके मृतके तथा ।
एकाहं च त्र्यहं पञ्च सप्तरात्रमभोजनम् ॥

ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पञ्चगव्यं पिबन्नरः ।

एकाहाशौचादि क्रमेण योज्यम् ।

प्राणायामशतं कृत्वा शुद्ध्यते शूद्रसूतके ।
वैश्ये षष्टिर्भवेद्राज्ञि विंशतिर्ब्राह्मणे दश ॥

यामाः पञ्चगव्याशनं च। *अभ्यासे द्विगुणम्। *आपदि तु प्राणायामशतं पञ्चशतमष्टसहस्रं गायत्रीजपश्च। मत्यापदि तु *सवर्णाशौचे त्रिरघमर्षणं गायत्र्यष्टसहस्रं च। क्षत्रियाशौचे उपवासः। वैश्याशौचे त्रिरात्रोपवासश्च। शूद्राशौचे कृच्छ्रः। क्षत्रवैश्ययोः पञ्चशतमष्टशतं गायत्रीजपः। उत्तमेषु शूद्रस्य सर्वत्र स्नानम्।

इति छागलेयस्मरणं द्रष्टव्यम्। *अभ्यासे इति। अमत्येति वर्तते। एतदेवेति शेषः। *आपदीति। अमत्येति वर्तते सकृदिति च।

अज्ञानाद्भुञ्जते विप्राः सूतके मृतकेऽपि वा।
प्रायश्चित्तं कथं तत्र चातुर्वर्ण्ये विधीयते॥

गायत्र्यष्टसहस्रेण शुद्धिः स्याच्छूद्रसूतके।
विशः पञ्चशतेनैव क्षत्रियस्य शतेन च॥

ब्राह्मणस्य तथा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुद्ध्यति।

इति पराशरोक्तम्। *सवर्णाशौचे त्रिः इति। कामतः सवर्णस्याशौचे द्विजो भुक्त्वा स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नः त्रिरघमर्षणं जप्त्वोत्तीर्य गायत्र्यष्टसहस्रं जपेत्। क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्वेतदेव उपोषितः कृत्वा शुद्ध्यति वैश्याशौचे ब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्च। ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत्।

वैश्यश्च ब्राह्मणाशौचे गायत्र्यष्टशतं जपेत्।
शूद्राशौचे द्विजो भुक्त्वा प्राजापत्यव्रतं चरेत्॥

शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नानमाचरेत्। शूद्राशौचे शूद्रः स्नात्वा पञ्चगव्यं पिबेदिति विध्युक्तम्। आपद्यभ्यासे त्वेतस्यैवावृत्तिः।

न्यथानापदि *विप्रस्य वर्णेषु सांतपनकृच्छ्रमहासांतपनचान्द्राणि। अभ्यासे तु मासिकद्वैमासिकत्रैमासिकषाण्मासिकानी*त्यादि माधवीयादौ ज्ञेयम् ॥

अथ दासस्य स्वदास्युत्पन्नस्य सपिण्डमृतौ *स्नानमात्रेण स्वामिकार्ये स्पृश्यत्वम्। भक्तदासस्य त्र्यहोर्ध्वम्,

सद्यःस्पृश्यो *गर्भदासो*भक्तदासस्त्र्यहा*च्छुचिः।

इति स्मृत्यन्तरोक्तेः।

---

*विप्रस्येति। सकृदन्नभोजने इति शेषः।

भुक्त्वा तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सान्तपनं द्विजः।
भुक्त्वा तु क्षत्रियाशौचे तथा कृच्छ्रो विधीयते ॥
वैश्याशौचे तथा भुक्त्वा महासान्तपनं चरेत्।
शूद्रस्य च तथा भुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तम्।

शूद्रस्य सूतके भुक्त्वा षण्मासान् व्रतमाचरेत्।
वैश्यस्य तु तथा भुक्त्वा त्रीन् मासान् व्रतमाचरेत् ॥
क्षत्रियस्य तथा भुक्त्वा द्वौ मासौ व्रतमाचरेत्।
ब्राह्मणस्य तथा भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् ॥

इति शङ्खोक्तेः। *इत्यादीति। अत्र विष्णूक्तं विहाय सर्वं व्रतजातं ब्राह्मणस्यैव भोक्तुः क्षत्रियादेस्तु पादपादन्यूनं कल्प्यम्। आशौचस्पृष्टतत्स्वामिकसिद्धान्नभोक्तुस्त्विदं प्रायश्चित्तमाशौचिस्पृष्टभोजननिमित्तकप्रायश्चित्तेन समुच्चीयते निमित्ताविनाभावात्। आशौचस्पृष्टभोक्तुस्तु केवलम्। अनुज्ञातव्यतिरिक्तासिद्धतदीयादनीयप्रतिग्रहे तु नाशौचं किन्तु व्रतमेवार्धक्लृप्त्या योज्यमिति व्युत्पादनायादिपदम्। *स्नानमात्रेणेति। सचैलेत्यादि। *गर्भदासः स्वदास्युत्पन्नदासः। *भक्तदासः

*मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च ।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥

इति शातातपोक्तेश्च । एतच्चा*नन्यसाध्ये तत्कार्यमात्रे । *अन्यत्र मासाद्याशौचमस्त्येव । एवं *दास्या अपि । सूतिकायास्तस्या अस्पृश्यत्वमपि माससात्रम्,

दासी दासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् ।
तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकम् ॥

इत्यङ्गिरसोक्तेः । षडशीतावपि—

*स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासात्तु कर्मसु ।
योग्याः स्युर्मासतो दासी सूती चेत्स्पृश्यतामियात् ॥

*दत्तदासादीनां स्वसपिण्डमरणादौ स्वाम्याशौच-

अन्नेनोपात्तदासः । *शुचिः स्वामिकार्ये स्पर्शार्ह इति । अत्र मानमाह—*मूल्येति । *अनन्यसाध्ये इति ।

दास्यो दासाश्च यत्कर्म कुर्वन्त्यपि च लीलया ।
तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः स्मृताः ॥

इत्यादिवचनादनन्यसाध्यावश्यकतत्तत्कार्ये स्पृश्यता पर्यवसानादित्यर्थः । ननु प्रकृते शूद्रत्वादिनिमित्तकस्य सपिण्डमरणे मासाद्याशौचस्य दासत्वादिनिमित्तकः सङ्कोच एवास्त्वित्याशङ्कां निराचष्टे-*अन्यत्रेति । अन्यसाध्ये अनावश्यके च तत्कार्ये इत्यर्थः । तथाचानन्यसाध्यावश्यककार्यमात्रे स्पृश्यता अन्यत्र मासाद्याशौचमस्त्येवेति फलितम् । *दास्या इति । गर्भदास्याः सचैलस्नानमात्रात् भक्तदास्यास्तु त्र्यहात् स्पृश्यतेत्यर्थः । *स्वामीति दासादेः स्वामिशौचेन स्पृश्यत्वं, कर्मानाधिकारस्तु मासमित्यर्थः । दासो दत्तक्रीतादिः । शौचं स्वामिकार्यविशेषे स्पृश्यत्वमात्रं, न त्वाशौचसङ्कोच इत्याह—*दत्तदासादीनामिति ।

समसंख्यदिनोर्ध्वं सत्यपि मासाद्याशौचे स्वामिकार्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः,

दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः।
स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके॥

इति बृहस्पतिस्मृतेः। दासाश्चात्र—

*गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः।
अन्नाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः॥
मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणे जितः।
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः॥
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः॥

इति नारदोक्तेषु गर्भभक्तदासौ विना ज्ञेयाः। वडवा दासी तयाहृतस्तामुद्वाह्य दासो जात इत्यर्थः। अन्तेवास्यपि तेनैवोक्तः—

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया।
आचार्यस्य वसेदन्ते कृत्वा कालं सुनिश्चितम्॥

शुध्यन्ति स्पर्शार्हा भवन्ति। *गृहजात इति। गृहे स्वदास्यां जातः १, क्रीतो मूल्येन २, लब्धः प्रतिग्रहेण ३, दायादुपागतो विभागप्राप्तः ४, अन्नाकालभृतः दुर्भिक्षे दासत्वाय भरणाद्रक्षितः ५, स्वामिनाहितः धनग्रहणेनाधीनतां नीतः ६, ऋणमोचनेन दासत्वं प्राप्तः ७, युद्धे जित्वा गृहीतः ८, यदि वादे पराजितः स्यां तदा दासो भवेयमिति पणे जितः ९, तवाहं दास इति प्राप्तः १०, प्रव्रज्यावसितः संन्यासप्रच्युतः ११, कृतो वेतनादिना १२, भक्तदासः सर्वदा भक्तार्थमेव दास्यमुपगतः १३, वडवा दासी तयाऽऽहृतः तामुद्वाह्य जातो दासः १४, य आत्मानं विक्रीणीते स

आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्त*भोजनम् ॥ इति ।
शिष्य*स्तत्तुल्यो विद्यार्थी । दासादेः स्वामितत्सापिण्डमरणे तु विष्णुः—'पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचम्, मृते स्वामिन्यात्मीयम्', इति । प्रतिलोमदासानामाशौचाभावः,

वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

*अथ *रात्रौ जनने मरणे वा-रात्रिं त्रिभागां कृत्वाऽऽद्यभागद्वये चेत्पूर्वं दिनम्, अन्त्ये तूत्तरमिति

आत्मविक्रेता १५ । *भोजनमिति ।

न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ।
शिक्षयेत्तामसं दुष्टं य आचार्यं परित्यजेत् ॥
बलाद्दासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हति ।
शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समाचरेत् ॥
तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ।
गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ॥
शिक्षितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥

इति वचनशेषो द्रष्टव्यः ।

उत्तमस्त्वायुधी योऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः ।
अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृतः ॥

इति लक्षितो भृतकः । *तत्तुल्यः अन्तेवासितुल्याचरणः । रजोदर्शनपुत्रजन्मादेरुदयोत्तरमुत्पत्तौ तद्दिनप्रभृत्याशौचाहोरात्रगणनायां न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । रात्रौ तस्योत्पत्तौ त्वाह-*अथेति । *रात्राविति ।

रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु ।
उत्तरांशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके ॥

मिताक्षरायाम् । यत्तु *प्रागर्धरात्रात् प्राग्वा सूर्योदयात्पूर्वं दिनमित्युक्तं, तत्र देशाचारतो व्यवस्था । सर्वं (१)चाशौचमाहिताग्नेर्दाहं तद्भिन्नस्य मरणमारभ्य ज्ञेयम्,

अनग्निमत उत्क्रान्तेरा*शौचादि द्विजातिषु ।
दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सति ॥

इति पैठीनसिस्मृतेः *साग्निराहिताग्निः । 'आहिता-

इति कश्यपस्मरणात् । *प्रागिति ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥
अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ॥
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ।

इति च काश्यपं द्रष्टव्यम् । *आशौचादीति । आदिना तन्निमित्तकसन्ध्यावन्दनत्यागादेः त्रैपक्षिकान्तप्रेतकर्मणश्च परिग्रहः । *साग्निरिति । यद्यपि विवक्षितमत्राग्निमत्पदं तथापि--

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः सञ्चयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥

इति हारीतवचनस्थसाग्निपदस्येदं विवरणं द्रष्टव्यम् । अत्र साग्नेः संस्कारकर्मण इति श्रवणान्मृते आहिताग्नौ केनचित्प्रतिबन्धेन संस्कारविलम्बे आसंस्काराद्यथा नाशौचं तथा देशान्तरमृते तस्मिन्नपीत्यत्र पैठीनसिवाक्यस्यापेक्षितत्वम् । उभयोरपि सञ्चयनं संस्कारदिवसप्रभृति उभयोरपि मृताहो यथातिथीत्युक्त्या यत्राहिताग्नेर्विदेशमृतस्य संस्कारकर्म त्रिपक्षानन्तरं क्रियते तत्र दाहमारभ्य त्रैपक्षिकं कृत्वा तदुत्तरमासिकादिवसेऽतिक्रान्तानि मासिकानि कार्याणि दैवात्त्रिपक्षिकदिनमेवातिक्रान्तानां कालस्तदा तेन

---

(१) 'च' नास्ति क० छ० ।

ग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत *पुनःसंस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्' इति वसिष्ठ विशेषोक्तेः।

दाहादेव तु कर्तव्यं यस्य वैतानिको विधिः।

इति ब्राह्माच्च। *यत्तु-धूर्तस्वामिना रामाण्डारेण चोक्तम् 'आहिताग्नेरपि मरणाद्येव दशरात्रं 'दशाहं शावमाशौचम्' इति मरणनिमित्तत्वात्तस्य। यत्तु दाहादेव तस्याशौचमुक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव। तेन गृह्याग्नेः संस्काराङ्गं त्रिरात्रम्। श्रौताग्नेस्तु दशरात्रम्। मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहं दाहात्प्रागेवेति।, त*द्वचनविरोधा*त्पूर्वस्यैवोत्कर्षा*न्मूलकल्पनालाघवाच्च चिन्त्यम्।

अथातिक्रान्ताशौचम्। तत्रा*शौचमध्ये जननादौ ज्ञाते तच्छेषेण शुद्धिः,

*विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम्।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्'॥

इति मनूक्तेः। अत्र केचिदेतत्पुत्रातिरिक्तविषयम्।

तेषां स्वातन्त्र्यं कार्यं क्रियमाणे संस्कारकर्मण्येकादशाहे क्षयाहप्राप्तौ आब्दिकस्यैकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यतया प्रसङ्गासिद्धिरित्यादिकमूह्यम्। *पुनरिति। काष्ठवल्लौकिकाग्निदाहस्य संस्कारत्वं नास्तीति व्यञ्जनाय पुनरिति। वासिष्ठे पुनराशौचमिति योजनां वदतो मतमुत्थापयति—*यत्त्विति। *वचनेति। उक्तहारीतवचनेत्यर्थः। *पूर्वस्यैव मरणनिमित्तकस्यैव। *मूलेति। एकमेवाशौचं मरणनिमित्तकम्, आहिताग्नौ संस्कारकर्मारम्भेऽन्यत्र मरणोत्तरं प्रवर्तत इत्युपगमादित्यर्थः। *आशौचमध्ये आशौचाधिकरणदशाहादिमध्ये। *विगतं मृतम् "पितरौ चेत्" इति वचनमनिर्दशे न प्रवर्तते निर्दशप्रकरणपाठात् किन्तु "विगतम्"

तेषां त्वाशौचमध्ये श्रवणेऽपि तदाद्येव दशाहादि ।

पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

इत्यस्य सर्वापवादत्वादित्याहुः । *तन्न, ज्ञातमरणस्य *निमित्तत्वात्, *'अनग्निमत उत्क्रान्तेः' इत्यादिविरोधाच्च । स्मृत्यर्थसारेऽपि–'जनने मरणे वा प्रथमादिनादूर्ध्वं ज्ञाते पुत्रादीनां शेषेणैव शुद्धिः' इति । षडशीतावपरार्के चैवम् । दशाहादूर्ध्वं ज्ञाते तु वृद्धवासिष्ठः–

मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे पक्षिणी तथा ।
अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं*स्नानेन शुध्यति ॥

जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव ।

इति मानवमेवेत्याशयेन दूषयति–*तन्नेति । *निमितत्वाद् आशौचानिमित्त(१)त्वात् । तथाच तस्य कालशेष एव शोधक इति भावः । मरणश्रवणस्य निमित्तत्वे बाधकमप्याह–*अनग्नीति । *स्नानेनेति उदकदानं च कार्यं "प्रेते दत्त्वोदकं शुचिः" इति वचनात् । नच—

संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति ।

इति मनुना संवत्सरोर्ध्वं स्नानोक्तेः नवममासोर्ध्वं कथं स्नानमिति वाच्यम्, तस्य संवत्सरोर्ध्वं स्नानमपि नेति भ्रमनिवृत्त्यर्थत्वात् । यत्तु देवलनाम्ना पठ्यते—

आशौचान्ते व्यतिक्रान्ते बन्धुश्चेच्छ्रूयते मृतः ।
तस्य त्रिरात्रमाशौचं पक्षिणी चार्धवत्सरे ॥
ऊर्ध्वं संवत्सरार्धात्तु श्रूयते चेन्मृतः स्वके ।
भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासिनां न तु ॥ इति ।

---

(१) दशाहाभ्यन्तरे शेषैर्दिवसैः शुद्धिरिष्यते । पुत्राणां चैव सर्वेषां सपिण्डानां समानता ॥ इति शौनकोक्तेश्च ।

नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि ।

इति देवलोक्तेः । पितुः स्नानं तत्रापि भवत्येव ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा*पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

इति मनूक्तेः । तच्चातिक्रान्ताशौचं दशाहादिजात्याशौचविषयम्, न त्वनुपनीतादिनिमित्तत्रिरात्रादौ ।

*उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम् ।

इति व्याघ्रोक्तेः । 'निर्दशं ज्ञातिमरणम्' *'अतिक्रान्ते दशाहे तु' इति मनूक्तेश्च । माधवीये देवलस्तु—

आ त्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमा*वर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुध्यति ॥

तत्रार्धवत्सरस्य प्रथमार्धे त्रिरात्रमुत्तरार्धे पक्षिणी नवममासान्तमहो द्रष्टव्यम् । *पुत्रस्येति करणात् जन्मनि सपिण्डानां नातिक्रान्ताशौचम् । अन्यथा श्रुत्वा जन्म च निर्दशमित्येव ब्रूयात् । पुत्रजन्मश्रवणे स्नानोक्तेरन्येषां स्नानमपि नास्ति । *उपनीते त्विति । उपनीते मृते तु विषमं ब्राह्मणदीनां दशाहादिकं तस्मिन्नेवोपनीते मृत एवातिकालजमतिक्रान्ताशौचं नतु वयोवस्थाशौचातिक्रमे इत्यर्थः । नन्वेवमप्याचार्यसोदकादिप्रायणेऽतिक्रान्ताशौचप्रसङ्गः । नचेष्टापत्तिः त्रिरात्राहोरात्राद्याशौचानिमित्ते मरणे त्रिरात्राद्यनन्तरं ज्ञातेऽपकर्षस्यौचित्येन त्रिरात्रादेरनौचित्यादित्याशङ्क्याह—*अतिक्रान्तेति ।

अतिक्रान्ते दशाहे तु पश्चाज्जानाति चेद्गृही ।
त्रिरात्रं सूतकं तत्र न तद्द्रव्यस्य कर्हिचित् ॥

इति मनुनाऽतिक्रान्तविधेर्दशाहादिजात्याशौचविषयत्वोक्तेर्नाचार्याद्याशौचविषयत्वमित्यर्थः । आचार्यादेस्त्रिरात्राशौचातिक्रमेऽपि स्नानोदकदानमावश्यकम् । *आवर्षादिति । आपादो-

इत्याह। तत्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था। इदं चैकदेशे।

देशान्तरे तु*स्नानमात्रम्।

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः॥

इति पराशरोक्तेरिति विज्ञानेश्वरः। स्नानं वत्सरान्ते।

अर्वाक्त्रिपक्षात्त्रिनिशं षण्मासाच्च*दिवानिशम्।
अहः *संवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृतेष्वपि॥

नवर्षादित्यर्थः। अन्यथा आपद्यपि नवममासोर्ध्वमेकाहापत्तेः। *स्नानमात्रमिति। स्नानोदकदानमात्रमित्यर्थः। *दिवानिशमिति। दिवाशब्देनाहर्द्वयं गृह्यते, अग्रेऽहर्मात्रविधानात्। "षष्ठमासात्तु पक्षिणी ततः" इति देवलोक्तेश्च। *संवत्सरादिति। पादोनेत्यादिः। तेनैकदेशे नवमोर्ध्वे स्नानं देशान्तरे त्वेकाह इति नाऽनौचित्यम्। ननु आत्रिपक्षादिति सामान्यतो विहितत्रिरात्रादेर्देशान्तरमृते प्राप्तौ।

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा।
बालप्रेते च संन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते॥

इति पराशरवचनमपवादः। अर्वाक् त्रिपक्षादिति वैष्णवे च देशान्तरमृतेष्वपीत्युक्तावपि माधवमात्रालिखिततयाऽनाश्वास इति चेत्? न, पराशरवचनस्यासपिण्डविषयत्वात्।

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते।
सवासा जलमाप्लुत्य सद्य एव विशुध्यति॥

इति मनुवचनात्। यदि चात्र चकारयोः श्रवणादसपिण्डो देशान्तरस्थ इति नार्थः तदापि मानवं पाराशरीयं च देशान्तरपदस्य प्रोषितार्थकत्वे पादोनवर्षोर्ध्वमेव प्रवर्तते। यत्तु—

देशान्तरमृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि।

इति विष्णूक्तेरिति माधवः। *इदं सपिण्डानां देशान्तरे स्नानं *सोदकानामिति युक्तम्। लक्षणं त्वाह बृहस्पतिः-

*महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

इति पराशरस्य वचनम्। तत्र सगोत्रशब्दः सपिण्डपरः। सोदकानामिव तदुत्तरासगोत्राणामप्यतिक्रान्ताशौचस्यैवापमक्तेः। एतदपि च देशान्तरपदस्य प्रोषितार्थकत्वे पूर्ववदेव। एतेषु त्रिष्वपि देशान्तरपदस्य पारिभाषिकदेशान्तरपरत्वेऽपि पूर्वत्रन्नवममासोर्ध्वमेव प्रवृत्तिर्युज्यते, नतु ततः प्रागपि; तत्र अवाक्त्रिपक्षादित्यपवादात्। यत्तु तत्र माधवमात्रलेखनेनानाश्वास इति कथनं तन्न युज्यते विज्ञानेश्वरग्रन्थे तदलेखेन न्यूनताया दुर्वारत्वात्। देवलवचनस्य देशान्तरपरत्वसम्भवेनाऽऽपत्परताया अशुद्धत्वाच्च। यदपि तद्वचने देशान्तरपदं प्रोषितार्थकमिति व्याख्यातं तदपि परिभाषायाः प्रवृत्तिसम्भवे तत्परित्यागग्रस्तम्। तथाचोक्तम्-

त्रिपक्ष्यां त्रिदिनं पक्षिण्याषष्ठान्नवमावधि।
एकाहस्तदनु स्नानं देशान्तरमृते स्मृतम् ॥
त्रिमास्यां त्रिदिनं पश्चाद्देशान्तरवदिष्यते।

एकदेशे न तु स्नानमात्रं देशान्तरमृतावविशेषाद्दशाहोर्ध्वमिति सम्यज्ञ्ज्ञातमिति। एतदभिप्रेत्यैव विज्ञानेश्वरमतं परित्यज्य माधवमतं गृह्णाति *इदमिति। *सोदकानामिति। मानवस्य पाराशरस्य च पारिभाषितदेशान्तरमृतासपिण्डपरत्वादिति भावः। *महेति। महानद्यन्तराविशिष्टवाग्भेदो वा गिरिव्यवधानविशिष्टवाग्भेदो वार्थः वाकारैकवाक्यात्। एते च पक्षा देशभेदेन व्यवस्थिताः। शुद्धिविवेके तु षष्टियोजनान्तरत्वं तदभ्यन्तरे-

देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैवच ॥ इति ।

एतत्सर्वं मातापितृभिन्नविषयम् । तयोस्तु 'पितरौ चेत्' इति पूर्वपैठीनसिवाक्यात्सदा पूर्णमेव*दशाहादि। स्मृत्यर्थसारेऽपि–'मातापितृमरणे दूरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात् । स्त्री(१) पुंसयोः परस्परं सपत्नीषु चैवम्' इति । शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु–

ऊर्ध्वं संवत्सरादाद्याद्बन्धुश्चेच्छ्रूयते मृतः ।
भवेदेकाहमेवात्र तच्च संन्यासिनां न तु ॥

इति देवलोक्तेः पित्रोरब्दमध्ये त्रिरात्रमूर्ध्वमेकाहः । बन्धुर्माता पिता भर्ता च । पूर्वोक्तदशाहस्तु कलिङ्गादिदेशपर इत्याहुः । ते बन्धुपदस्य पुत्रादिपरत्वे मानाभा-

ऽपि भाषाभेदगिरिमहानदीव्यवधानानि चेति पक्षद्वयमेव निष्कृष्योक्तम् । त्रिंशदन्ये इति पक्षस्तु संमतः । तदर्थश्च प्रत्यहं योजनत्रयगमनेनाशौचकालमध्ये मरणं यद्देशे ज्ञातुं शक्यं स मृतजीवतोः सदेशः सन्निधिरिति यावत् । अन्यो विदेश इति । दशाहाद्युत्तरं यदा कदाचिद्यत्र क्वापि देशे मातापितृमरणे ज्ञाते इति शेषः । *दशाहादीति । वचने दशाहशब्दस्य जात्याशौचपरत्वादिति भा-

(१) धर्मार्णवे पैठीनसिः–देशान्तरमृतौ भर्तुर्दशाहाच्च बहिःश्रुतम् । सम्पूर्णं सूतकं भार्या कुर्यादपि पतिस्तथा॥ इति । तत्रैव गोभिलोऽपि–दूरदेशे मृतो भर्ता भार्या च म्रियतेऽथवा। सूतकानन्तरं श्रुत्वा दशाहं सूतकं पुनः ॥ इति । शुद्धिप्रकाशे–दूरस्था निधनं भर्तुर्दशाहाच्छ्रूयते बहिः । भार्या कुर्यादघं पूर्णं पत्न्याशौचं पतिस्तथा ॥ मातापित्रोर्यथाऽऽशौचं दशाहं क्रियते सुतैः । अनेकेऽब्देऽपि दम्पत्योस्तथैवस्यात्परस्परम् ॥ इति । धर्मप्रवृत्तौ–पत्न्या अपि तथाशौचं भवेदेवं विनिश्चितम् । पत्न्या अपि भवेद्भर्तुरित्येवं मनुरब्रवीत् । इति च ।

वादुपेक्षयाः। सापत्नमातुस्तु दक्षः-

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः।
*संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥

'हीनवर्णमातृषु सपत्नीषु चैवम्' इति स्मृत्यर्थसारे। केचित्-

पितुः पत्न्यां प्रमीतायामौरसे तनये तथा।

इति ब्राह्मोक्तेस्त्वौरसेऽपीदमाहुः। षडशीतावप्येवम्। एतत्सर्ववर्णतुल्यम्।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च।

इति व्याघ्रोक्तेः।

अथाशौचसंपाते उच्यते। तत्र शावे शावं, सूतके सूतकम्। शावे सूतकं, सूतके शावं वा। तत्राप्युत्तरं कालतः पूर्वेण समं न्यूनमधिकं चेति द्वादश भेदाः। यदेकदिने समं न्यूनमधिकं वाऽशौचद्वयं तत्र तन्त्रेणान्यसिद्धिः, द्वयोरेककालत्वात्। यदा तु द्वितीयादिदिनेषूत्तरं सजातीयं शावे जननं वा समकालं (१)न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा षट्सु पक्षेषु*(२)पूर्वशेषेण शुद्धिः।

अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः। अन्तरा ज्ञाते इत्यर्थः, ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात्। पूर्वाशौचोत्तरं तन्मध्यो-

---

वः। दूरदेशेऽपि संवत्सरोर्ध्वमपि इत्यपिभ्यां सदेशसंवत्सरपूर्वकालपरिग्रहः। *संवत्सरे इति। आशौचकालोत्तरं यदा कदाचिद्यत्र कचिद्देशे सपत्नमातृमरणे ज्ञाते देशकालाविशेषेण त्रिरात्रमित्यर्थः। देशकालाविशेषेण पुत्रे त्रिरात्रमयुक्तमित्यस्वरसः। *पूर्वशेषेण पूर्वाशौचकालशेषेण नवदिनादिरूपेणैवाशुद्धिनिवृ-

---

(१) 'न्यूनकालं' नास्ति क०। (२) 'पूर्वेणसिद्धिः' क०।

त्पन्ने ज्ञाते तूत्तरमेव कार्यम्। शुद्धितत्त्वेप्युक्तं-पूर्वाशौचान्तरुत्पन्नं समानं लघु वा निमित्तं तत्कालादुपरि श्रुतं स्वाशौचहेतुरेव। अज्ञातं तु न।

अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचन।

इत्यस्याशौचसांकर्येऽपि प्रवृत्तेः। तेनाज्ञानाद्वृषोत्सर्गादौ कृते पश्चात् (१)ज्ञातेऽपि नावृत्तिरिति। माधवीये यमोऽपि—

जनने जननं चेत्स्यान्मरणे मरणं तथा।
पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम्॥

अत्र केचित्—

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्॥

इति *मनुपराशराद्यैर्दशाहग्रहणात्पूर्णाशौचे एव पूर्वशेषेण शुद्धिः। *त्र्यहाद्यल्पाशौचसंपाते तूत्तरेणैव शुद्धिरित्याहुः। हरदत्तोऽप्येवमाह। गौडा अप्येवम्। तन्न, *याज्ञवल्क्यादिवशेन *दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षणत्वात्।

समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत्।
असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा॥

त्तिः। *मनुपराशराद्यैरिति। आद्यपदेन।

पुनः पाते दशाहात् प्राक् पूर्वेण सह गच्छति।

इत्याद्यग्रिमदेवलवचने 'दशरात्रेष्वयं विधिः'इत्यादिग्रहः। *त्र्यहादीति। आदिना पक्षिण्यादेः सम्पातपरिग्रहः। *याज्ञवल्क्यादिवशेन "अन्तरा जन्ममरणे" इति योगीश्वरवचनैकमूलकल्पनानुरोधेन। *दशाहस्येति। देवलादिवचने दशरात्रश-

---

(१) 'ज्ञानेऽपि' क० 'तज्ज्ञानेऽपि' छ०।

इति माधवीये शङ्खोक्तेः । अपरार्कमिताक्षरादिविरोधाच्च ।

यदा तु सूतके शावं समं न्यूनमधिकं वा तदा न पूर्वशेषाच्छुद्धिः । तदाहाङ्गिराः—

सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।
तत्राधिकृत्यं मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम् ॥

षट्त्रिंशन्मते—

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि—

मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु ।

अतो यदा दशाहजननमध्ये तदन्ते वा त्र्यहादि शावं तदा पूर्वेण शुद्धावपि तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

इति कौर्माच्च । गौतमव्याख्यायां वृद्धात्रिरपि—

सूतकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्तवम् ।
आर्तवाद्द्विगुणा सूतिस्ततोऽपि शवदाहकः ॥

अत्र पूर्वपूर्वेण नोत्तरोत्तरनिवृत्तिरस्पृश्यत्वाधिक्यादित्यर्थः । षडशीतावपि—

स्वभाववह्निसूतिस्तु न्यूनशावविशोधिनी । इति ।

ब्दस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । तुल्यकालेति न विवक्षितम् । किन्त्वाशौचमात्रम् । अन्यथा त्रिरात्राशौचमध्ये दशरात्रपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायापवादकपूर्वशेषशुद्धेरप्रसक्त्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तथा सति तदपवादकानाम् "अघवृद्धिमदाशौचम्" इत्यादीनामप्यप्रवृत्त्या तेषामानर्थक्यप्रसङ्गात् । एवञ्च योगीश्वरवाक्यस्य मनु-

*रात्रिशेषादौ वर्धितद्वित्रिदिनैरागन्तुकैः सूतेर्बहुत्वं न स्वभावेन। अतस्तत्र न्यूनशावस्यापि न पूर्वेण शुद्धिरिति वक्तुं स्वभावेत्युक्तम्। ब्राह्मेऽपि—

नागन्तुकैरथाहोभिराशौचमपनुद्यते।
न च पातनिमित्तेन शावस्यान्यस्य शोधनम्॥ इति।

एवं नव पक्षाः। यदा तु त्र्यहाद्यल्पाशौचमध्ये सजातीयं विजातीयं वा दीर्घकालमुत्तरं, (१)तदाप्युत्तरं पूर्णं कार्यं न पूर्वेण शुद्धिः।

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति॥

इत्युशनसोक्तेः। तेन त्र्यहादिशावमध्ये दशाहादिसूतकेऽपि न पूर्वेण शुद्धिरित्यपरार्कः। शावनिमित्तमस्पृश्यत्वं च भवत्येव। शुद्धिविवेके तु-'शावेन शुध्यते सूतिः' इति प्रागुक्तेस्तत्राप्युत्तराशौचनिवृत्तिरुक्ता। तन्न, *उत्तरस्य कालाधिक्येन बलवत्वात्। माधवीये यमोऽपि—

*अघवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत्।
यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि॥
आशौचं पुनरागच्छेत्तत्समाप्य विशुध्यति॥ इति।

हारीतोऽपि—

पराशरदेवलवाक्यादिनोपसंहार इत्यपि न। एवञ्च तुल्यकालेति स्वरूपकथनमात्रं बोध्यम्। *रात्रिशेषादाविति। अन्येतु मते अहोरात्रादिशेषादाविति सिद्धान्तः। *उत्तरस्येति। "शावेन शुद्ध्यते सूतिः" इत्यादेर्विजातीयसमकालाशौचसन्निपाते शावेन शुद्धिरित्यर्थान्न विरोधः। ननु स्वल्पशावेन दीर्घसूत्याशौचनिवृत्तौ

---

(१) 'तदाप्युत्तरं' नास्ति क०।

गुरुणा लघु शुध्येत्तु लघुना नैव तद् गुरु। इति।

गुरुत्वं लघुत्वं च कालकृतमेव, पूर्वानुरोधात्। एतच्च हरदत्तेन स्पष्टमुक्तम्। मिताक्षरायामप्येवम्। यत्तु—

*अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसी।
मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्॥

इति हारीतकौर्मादि। *तत्रास्पृश्यत्वाभिप्रायं शावस्य गुरुत्वं ज्ञेयम्।

*क्वचिदल्पकालेनापि दीर्घकालाशौचनिवृत्तिमाह देवलः—

*परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते।
स्याच्चेत्पञ्चतमादह्नः पूर्वेणैवात्र शिष्यते॥

अस्यार्थः *अघवृद्धौ दीर्घाशौचे *परतोऽशुद्धिः पर-

कुतो न तत्तात्पर्यम्। तत्राह—*अघमवृद्धिमादिति। *अघानामिति। पूर्वार्द्धमपोह्य समकालमसमकालं वा मरणं गरीय इत्युत्तरार्द्धेन लघुशावेन दीर्घसूत्याशौचनिवृत्तिसिद्धिरित्यभिमानं निरस्यति। *तत्रेति। उत्तरस्य स्वरूपनिवृत्तिस्वीकारे उशनोवाक्यविरोधः। किञ्च अघानामित्यत्र समकालीनविजातीययोः सन्निपाते शावेन शुद्धेरुत्तरार्धार्थतया समजातीयविजातीयविषमाशौचपाते गुरुणा शुद्धिरूपपूर्वार्धापवादासम्भवः। अघानामित्यस्योक्तार्थत्वेन दशाहसूत्याशौचनवमाहोरात्रे त्र्यहशावपाते पूर्वेणैव शुद्धिः "न सूतिः शावशोधनी" इत्यस्य समानाधिकयोः प्रवृत्तेरुक्तेः। अनेनैव न्यायेन त्र्यहसूतकोपान्ते पक्षिण्येकाहशावपातेपूर्वशेषेण शुद्धिर्द्रष्टव्या। माधवमत आह—*क्वचिदिति। *परत इति। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तेन क्वचित्सप्तम्यर्थे षष्ठ्यर्थे तृतीयार्थे च। *अघेति। स्वल्पपूर्वाशौचात् परतस्तन्मध्ये इत्यादिः। *परतः

माशौचम् । *यदि पूर्वाशौचमुत्तरस्य पञ्चमादिनात्परतोऽनुवर्तते तदा पूर्वेणैव शुद्धिः । *पूर्वस्योत्तराशौचार्धाधिककालव्यापित्वे पूर्वशेषाच्छुद्धिरित्यर्थः । यथा षष्ठे मासे गर्भपातनिमित्तषडहाशौचमध्ये दशाहपाते पूर्वेणोत्तरनिवृत्तिः । यथा वा त्र्यहमध्ये स्रावपातनिमित्तचतुरहपञ्चाहयो*रिति कश्चित् । *तन्न, *दशाहावाधि

परेण । एवमुशनोवाक्यार्थमनूद्यापोदितस्य "स्याच्चेत्" इत्यादेरर्थमाह—*यदीति । पञ्चशब्दस्याशौचार्धोपलक्षणतामाह—*पूर्वस्येति । चतुरहान्तर्विदेशस्थमरणे श्रुते शेषशुद्ध्या तत्पञ्चदिनाधिकमाशौचम् । तत्र दशाहपाते पूर्वेण शुद्धिरित्याद्यपि द्रष्टव्यम् । एवं क्षत्रियाद्याशौचेपि योज्यम् । *इति कश्चिदिति । अत्रेतीति कश्चिदिति चच्छेदः । एतेनात्र किं दूषणीयम् । न तावदुशनोवाक्यस्य प्रामाणिकत्वं, तस्य विज्ञानेश्वरेण लिखनात् । नापि देवलवाक्यस्य तथात्वं, मिताक्षरायां तदलेखने शङ्कररघुनाथप्रभृतिभिः सकलनव्यैस्तत्परिग्रहात् । तस्योशनोवाक्यार्थापवादत्वेन दोषयोरलग्नकत्वाच्चेति प्रत्युक्तम् । तस्मात् यदित्यध्याहारेण यत्कश्चिदित्यनेन शुद्धिविवेकोक्तदेवलवाक्यार्थोऽध्याहृतयच्छब्दार्थतया ग्रन्थकृदभिमतः स चैषः । चतुर्धाविभक्तपूर्वप्रवृत्ताशौचभागद्वयात्तु परतः अघवृद्धौ सजातीयसम्पूर्णाशौचान्तरपाते परतः परेणातीतेन शुद्धिर्नतु पूर्वेण । पञ्चतमादह्नः पूर्वेणाद्यभागद्वयमध्ये तादृशाशौचान्तरपाते तु पूर्वेणैवाशौचेनातीतेन निवृत्तिरिति ।

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।
द्वितीये पतिते त्वाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः ।
एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । आदशाहाद्यशौचभागद्वयमध्ये सजा-

पूर्वशेषशुद्ध्यावेदकवाक्यविरोधात्। *षष्ठादिदिने पूर्णाशौचमन्त्यरात्रौ तु द्व्यह इत्यनौचित्याच्च। *अस्मद्गुरवस्तु पञ्चतमादह्न आ(१)शौचं ततो न्यूनं त्र्यहादि चेत्स्यादस्मिन्विषये (२)पूर्वेणैवाशुद्धिः शिष्यते। दशाहादिरात्रिशेषे त्र्यहादिपाते त्र्यहाद्यल्पाशौचानां परस्परं रात्रिशेषे संपाते च न द्व्यहादिवृद्धिरित्यर्थमाहुः। क्वाचितीयसम्पूर्णाद्वितीयाशौचपाते पूर्वाशौचापगमेन शुद्धिः। तदुपर्युपान्त्यद्वि[दि]नपर्यन्तं तत्पाते द्वितीयापगमेन अन्त्यतद्दिने तदनन्तरदिनद्वयेन तद्दिनरात्र्यन्तयामे तदनन्तरत्र्यहेण।

रात्रिशेषे त्र्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्।

इति वचनादिति व्यवस्थेति। तन्निरस्यति—*तन्नेति। *दशाहेति। "अथ यदि दशरात्राः संन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमात्" इति बौधायनवाक्यस्थेनाऽऽनवमादित्यनेन विरोधादित्यर्थः। *षष्ठादीति। षष्ठसप्तमाष्टमनवमदिनेष्वाशौचान्तरपाते दशमादिनोत्तरपञ्चषट्सप्ताष्टादिनेषु तदनुवृत्तिः दशमादिनतद्रात्र्यन्त्ययामयोस्तत्पाते तु द्वित्रिदिनयोरेव तदनुवृत्तिरित्यनौचित्यादित्यर्थः। ब्रह्मपुराणवाक्यार्थस्य प्रदर्शनीयतया न तद्विरोध इति भावः। मिताक्षरायां देवलवाक्यस्यालिखनेन विज्ञानेश्वरमते तादृशविषयाभावादस्तु तस्यानाकरत्वम्। वस्तुतस्तु तदलेखमात्रेण तस्यानाकरत्वं न वक्तुं शक्यं, माधवेन तल्लिखनात्। शङ्करप्रभृतिभिर्नव्यैः पूर्वाशौचस्योत्तराशौचाधाधिककालव्यापित्व इत्यर्थकत्वेन ग्रन्थकृता च परिग्रहाच्च। अत एव विज्ञानेश्वरानुयायिनोऽन्येपि तत् परिगृह्णन्त्येव। परेत्वर्थान्तरं वर्णयन्ति इत्याह—*अस्मद्गुरवस्त्विति। अत्र पञ्चपदस्य नाञ्जस्यं चतुर्थादित्युक्तावपि तादृशार्थलाभादित्यस्वरसः। सूर्योदयात् प्राचीनः

(१) 'आपततो न्यूनं' क०छ०। (२) पूर्वेणैव शुद्धिः' क०।

त्पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादमाह गौतमः-'रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां, प्रभाते तिसृभिः' इति। *प्रभातेऽन्त्ययामे।

रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्।

इति शातातपोक्तेः। इदं शावान्ते सूतकपाते सजातीये वा तुल्यम्। *अत्र केचित्। रात्रिशब्दोऽहोरात्रपरः। 'अहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः' इति शङ्खलिखितोक्तेः। 'अथ यदि दशरात्राः संनिपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमानवमाद्दिवसादत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण व्युष्टायां त्रिरात्रेण' इति बौधायनोक्तेः।

पुनःपाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति।
दशमेऽह्नि पतेद्यस्याहर्द्वयात्स विशुध्यति॥
प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः।

इति देवलोक्तेश्च। नवमदशमशब्दौ चोपान्त्यान्त्यदिनपरौ। तेन क्षत्रियादावपि तथेत्याहुः। माधवीयेऽप्येवम्।

*अन्येत्वाहुः—

अन्तर्दशाहे स्यातां चेत्पुनर्मरणजन्मनी।

प्राची प्रकाशकालः प्रभातो न ग्राह्य इत्याह-*प्रभाते इति। स्वसंमतं मतमाह-*अत्र केचिदिति। *अन्ये त्विति अस्वरससूचनाय। वाचस्पतेरनाकरोक्तिः प्रामादिकी। विज्ञानेश्वरमाधवादिभिः प्रोक्तवचनानामलिखनात्। रात्रिमात्रावशिष्टे इति मिताक्षरास्थरात्रिपदं च कथं भीषणम्? एवं हि विज्ञानेश्वरपङ्क्तिः-"रात्रिमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यद्याशौचान्तरं सन्निपतेत्तर्हि पूर्वाशौचं समाप्यानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः प्रभाते पुनस्तथा रात्रेः पश्चिमे यामे तिसृभी रात्रिभिः न पुनस्तच्छेषमात्रेण"। शातातपेनाप्युक्तम्—

रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्र्यहात्। इति।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्याददनिर्दशम् ॥

इति मनुपराशराद्यैर्दशमादिनेनोत्तरस्य शुद्धेरुक्तत्वाद्विरोधः स्पष्ट एव । विरोधे च 'यद्वै किंचन मनुरवदत्तद्भेषजम्', 'कलौ पाराशरस्मृतिः' इत्यनेन पूर्ववचसां बाधः। अतएव वाचस्पतिना तेषामनाकरत्वमुक्तम् । साकरत्वेऽपि जातिमात्रविप्रादिविषयं देशान्तरविषयं युगान्तरविषयं वास्तु । तेन गौतमीये रात्रिशब्दो नाहोरात्रपरः 'रात्रिमात्रावशिष्टे' इति मिताक्षरोक्तेश्च न कुक्कविकृतेरिवान्यथा व्याख्या युक्ता । माधवस्तु 'अनिर्गतदशाहम्' इति पूर्वस्वग्रन्थविरोधादुपेक्ष्य इति । अस्मत्पितृचरणास्तु बौधायनीये-'आनवमाद्दिवसात्' इति द्वितीयाशौचस्य नवमं दिनं प्रथमस्य दशममेवाहुः। *द्व्यहादिवृद्धेः पूर्वशेषापवादत्वात् । *तस्य च न्यायतो द्वितीयदिनादेव प्रवृत्तेः अत ऊर्ध्वमिति दशमरात्रिपरम । शङ्खलिखितोक्तौ देवलोक्तौ चाहःशेषे दशमेऽह्नि चातीते रात्रौ पतेदित्यर्थः, दशम्यां पिता नाम कुर्यादितिवत् । तेन न मन्वाद्यैर्विरोधो नापि मिताक्षराद्यैरित्याहुः* । अपरार्के निर्णयामृतस्वरसोऽप्येवम् । यत्तु तत्रैव ब्राह्मे-

---

शातातपीयाहःपदेन रात्रिं कथमालक्षीत कथं वा रात्रिपदेन तत्राहोरात्रलाभः । अथ दिने आशौचसत्त्वे मण्डूकप्लुतिभयेन तावन्मात्रस्य प्रकरणादहोरात्रार्थकत्वमुपेयते तावतैव विशेषप्रतिपत्तेर्व्याख्यानं कुर्म इति दशाहदशरात्रादिव्यवहारस्याहोरात्रगर्भार्थकतया प्रथमरात्रिशब्दस्य प्राकरणिकतदर्थकत्वेनैव विशेषप्रतिपत्तेस्तादृशार्थे व्याख्यानानपेक्षणादिति । नचैवंविधविषये द्विरात्रादिवृद्धिप्रसङ्गः "अत ऊर्ध्वं द्विरात्रेण" इत्यनुपदमुक्तेरित्यत आह- *द्व्यहादीति । *तस्य द्वितीयाशौचस्य । *आहुरिति । अने-

आद्यं भागद्वयं यावत्सूतकस्य तु (१)सूतकम्।
द्वितीयं पतति त्वाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते॥
अत ऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिः स्मृतः।
एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके (२)मृतकान्तरम्॥
मृतकस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते।
सुतकस्यान्तरे वाथ मृतकं यत्र विद्यते॥
मृतकान्ते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु सर्वशः॥ इति।

नाऽऽनवमादिवसादित्यस्योक्तव्याख्यानेन यत्र द्वितीयाशौचं तृतीयादिदिने तत्राष्टदिनाद्युपलक्षणत्वं वाच्यं तादृशव्याख्याने प्रयोजनाभावश्चेत्यस्वरसः सूचितः। वस्तुतस्तु आनवमादिवसादित्याङो- ऽभिविध्यर्थकतया नवमपदे दशमलक्षणायाश्चाप्राकरणिकतया अत ऊर्ध्वमित्यतः शब्देन दशमदिनमेव लभ्यते न तु रात्रिः। शङ्खलिखितोक्तौ देवलोक्तौ चातीते इति पूरणं निर्बीजं "दशम्यां पिता" इत्यादौ दशम्या नामकरणाङ्गशुचित्वकल्पनभयेन तत्पूरणात्। मिताक्षरास्थरात्रिपदस्य यथाश्रुतार्थसंरक्षणमयं भवादृशस्यौद्धत्याद्यतिशयमेवाविष्कुर्यात्। तस्याहोरात्रार्थकत्ववादिनां तु आर्षवचसामनायासारब्धयथाश्रुतार्थसंरक्षणम्। अपरार्कादिसर्वग्रन्थेष्वपि रात्रिपदमहोरात्रार्थकमेवेति सिद्धान्तः। मयूखकृतस्तु आशौचान्त्यरात्रावेवाशौचान्तरपाते द्व्यहवृद्धिः, रात्रिशेष इत्यत्र लक्षणायां मानाभावात्। परिभाषा तु त्रिरात्रदशाहादिपरा। अन्यथा दशाहादिविधिना रात्रावाशौचाभावेन पञ्चयज्ञाद्यनुष्ठानप्रसङ्गात्। तत्र "संध्यां पञ्चमहायज्ञान्" इत्यारब्धप्रवृत्तेः "दशाहं शावमाशौचं" "दशरात्रमतः परम्" इत्यादेः समानार्थकस्य दर्शनाच्चेत्याहुः। अत्र सर्वत्रापि पूर्वप्रवृत्ताशौचशेष एवोत्तराशौचा-

---

(१) 'सुतके। द्वितीये पतिते' क० छ०।
(२) 'मृतकान्तरे' क० छ०।

अस्यार्थ*स्तत्रैवोक्तः । पूर्वाशौचचरमाहोरात्रस्य दिनरूपे आद्यभागद्वयेऽन्याशौचपाते पूर्वेण शुद्धिः । भागद्वयोर्ध्वं रात्रौ सूतकान्तरे द्वितीयात्पूर्वभिन्नात्सूतकान्ताद् द्व्यहादिरूपाच्छुद्धिरिति । *अपरार्के स्वाशौचकालं (१) त्रेधा विभज्य निर्गुणविषयत्वेनेदमुक्तम् । अस्य वचनस्य *निर्मूलत्वोक्तिर*ज्ञोक्तिरेव । अतः पूर्वाशौचा*न्त्यरात्रावन्याशौचेऽहोरात्रद्वयमाधिकं रात्रेरन्त्ययामे तु दिनत्रयमिति भट्टचरणोपदिष्टः पन्थाः ।

पादको नतु ज्ञातस्तज्ज्ञानं वा । *तत्रैवोक्त इति । वस्तुतस्तु अन्तरा पतितसूतकस्य चतुर्द्धा विभक्तस्य आद्यभागद्वयमर्द्धं यावत्पर्यन्तं तदाधिककालाव्यापिनि लघुनि पूर्वप्रवृत्तसूतके द्वितीये पतिते आद्यात् सूतकस्य तु सूतके इत्यत्र प्रथमनिर्दिष्टादन्तःपातिसूतकादेव शुद्धिर्नतु पूर्वात् । अतः अर्धादूर्ध्वं तदधिककालव्यापिनि लघुन्यपि सूतके तदधिके द्वितीये पतिते द्वितीयात्तत्रैव चरमनिर्दिष्टात्सूतकादेव शुद्धिः । एवं शावाशौचेऽपीति तदर्थः । तदेव "परतः परतोऽशुद्धिः" इति पूर्वोक्तदेवलवाक्यसमानार्थमेतादिति । *अपरार्के त्विति । अस्वरसः । स च आशौचकालस्य चतुर्धा विभागस्य स्फुटतरस्य परित्यागोऽनुचितः । तदुपगमेऽप्यर्थसाम्राज्यादिति । *निर्मूलोक्तिरिति । "आनवमाद्दिवसात्" इति बौधायनवाक्ये "दशमेऽह्नि पतेद्यस्य" इति देवलवाक्ये च नवमदशमशब्दयोरुपान्त्यान्त्यदिनोपलक्षणतया एतद्वाक्यस्य चरमाहोत्रविषयत्वस्य वाक्यात् प्रकरणाद्वा लाभाभावे तद्विरोधादिति भावः । *अज्ञोक्तिरिति । चरमाहोरात्रस्योक्तव्याख्यानलब्धत्वादिति शेषः । *अन्त्यरात्राविति । अन्त्याहोरात्र इत्यर्थः, भट्टचरणैरप्युपसंहारात् । तैः स्वग्रन्थे अन्त्याहोरात्रस्यैवोक्त-

---

(१) 'त्रिधा' क० छ० ।

*एतत्संपूर्णाशौचसंपाते एव । *रात्रिशेषे *त्रिरात्रादिसंपाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । द्विरात्रादिवृद्धेः पूर्ववाक्यैर्दशाहविषयत्वादपवादाभावे शेषशुद्धेरेव सामान्यतः प्रवृत्तेः । षडशीतौ तु *(१)दशाहान्ते त्र्यहपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धिरुक्ता ।

रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् ।
ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वायामशेषे दिनत्रयम् ॥ इति ।

अनधिकं समं न्यूनं वा । तत्तुच्छम् । *निर्मूलत्वाद्*न्ते पक्षिण्यादिपातेऽपि द्विरात्रादिवृद्ध्यापत्तेश्च ।

त्वात् । अत्र चरमाहोरात्रमध्ये द्व्यहत्र्यहव्यवस्था । सामान्यतः शावान्ते सूतकपाते सजातीयेत्युक्तं तत्र विशेषमाह-*एतदिति । *रात्रिशेषे इति । अहोरात्रशेष इत्यर्थः । *त्रिरात्रादिति । सम्पूर्णान्तःपातिनि असम्पूर्णान्तःपातिनि वा असंपूर्णे इति फलितम् । सजातीये सजातीयपाते शावे विजातीयपाते इति चेहाप्यस्ति । *दशाहाद्यन्ते इति । आदिना त्र्यहपरिग्रहः । *निर्मूलत्वादिति । "अन्तरा जन्ममरणे" इति पूर्वशेषशुद्ध्यावेदकवाक्ये विशेषानुपादानात् दशाहे त्र्यहादौ वा त्र्यहादिपाते प्रवृत्तिर्निष्प्रत्यूहा । एवं बौधायनादिवाक्ये क्षत्रियादिसम्पूर्णाशौचोपलक्षणतया दशरात्रादिपदस्यावश्यकतया लाघवेनाशौचमात्रोपलक्षणत्वे निष्प्रत्यूहं तद्विरोधान्निर्मूलत्वं दुर्वारमित्यर्थः । अत्र लघ्वन्तः पातिदीर्घसूसन्तःपातिशावस्थले द्वित्रिदिनवृद्धिस्तु प्रमाणान्तरादेवेति भावः । *अन्ते इति । इदं चात्र तत्त्वम्-यत्राशौचस्यान्त्याहोरात्रेऽन्त्ययामे वा त्र्यहं पतितं तत्र पूर्वशेषेण शुद्धौ प्राप्तायां रात्रिशेष इति प्रवर्तते इत्युपेयम् । नच तत्र पूर्वशेषशुद्धिरेव न प्रसज्यते अहोभिरिति बहुवचनोपादानादिति

(१) 'दशाहाद्यन्ते' इति टीकानुसारी पाठः ।

*पूर्वाशौचान्तर्वर्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचान्तरपाते

वाच्यं, बहुत्वस्याविवक्षणात् । अन्यथा "रात्रिशेषे" इति गौतमीयादेस्तदपवादत्वभङ्गः स्यात् । यत्र तु अहोरात्रशेषे वा पक्षिण्येकाहयोः पातः तत्रोत्सर्गस्य पूर्वशेषे शुद्धिविधेः प्राप्तावपि तदपवादो द्व्यहत्र्यहविधिर्न प्रवर्तते । रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरित्यस्यापूर्वविधित्वापत्तेः । नह्ययमपूर्वविधिः किन्तु प्रतिप्रसवः । कथमिति चेत् ? यत्र हि अहोरात्रशेषे यामशेषे वा दशाहादि प्राप्तं तत्र तन्मध्यगं द्व्यहत्र्यहोभयं प्राप्तमेव । शेषाहशुद्धिविधिबलाच्च तद्बाधे प्राप्ते द्व्यहत्र्यहविधिद्व्यर्हत्र्यहोज्जीवने न प्रतिप्रसवः । एवं यत्राहोरात्रशेषे त्र्यहाशौचपातस्तत्रापि शेषशुद्धिविधिना बाधितत्र्यहोज्जीवनेन नप्रातिप्रसव एव । यत्र तु यामशेषे त्र्यहाशौचपातस्तत्र येषां रात्रेर्द्वेधा विभागेन पूर्वार्धं येषां वा रात्रित्रेधाविभागेनाद्यभागं पूर्वाहः शेषस्तेषां पूर्वाशौचापेक्षया अधिकत्र्यहप्राप्तेस्तस्य शेषाहोभिरित्यपवादप्राप्तौ यामशेष इति प्रतिसवः । येषां तु "यस्याहस्तस्य शर्वरी" इति पक्षः तेषामधिकत्र्यहस्याप्राप्तत्वान्न प्रतिसवः, किन्तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः । ग्रन्थकारोऽप्येतदभिप्रेत्यैव पूर्वशेषशुद्धिमुक्तवान् । तस्मात्पक्षिण्येकाहयोरहोरात्रशेषे वा प्राप्तौ न द्व्यहत्र्यहवृद्धिः किन्तु पूर्वशेषशुद्धिरेवेति । ननु सम्पूर्णाशौचान्त्याहोरात्रद्व्यहत्र्यहमध्ये संपूर्णविजातीयाशौचपाते पूर्वेणैव शुद्धिः सम्पूर्ण एवाशौचे आशौचान्तरपाते "अन्तरा जन्ममरणे" इत्यादिप्राप्तायाः शेषशुद्धेः रात्रिशेष इत्यपवादः । तथाच तत्र पूर्वशेषमात्रेणाहोरात्रादिशेषेण न शुद्धिः किन्तु द्व्यहत्र्यहयुक्तपूर्वशेषेणैवेत्यर्थः । ततश्च पूर्वाशौचस्य द्वादशरात्रत्रयोदशरात्ररूपेण महत्त्वात्तत्र जायमाने तृतीयाशौचं पूर्वेण गच्छतीति न तृतीयाशौचं सर्वं कार्यमिति तत्राह—*पूर्वाशौचेति ।

तु वर्धितस्या*ल्पत्वाद*धिकेनैव शुद्धिः। नच वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयम् *रात्रिशेषे पूर्वशेषशुद्ध्यपवादे नैमित्तिकावृत्तिन्यायोज्जीवनात्। अपवादाभावे उत्सर्गस्य प्राप्तेः।

अपवादान्तरमाह शङ्खः—

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता।
*पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कार्या तु पक्षिणी॥

---

*अल्पत्वादिति। अयं भावः—अन्तरेत्यादिविधिना। न पूर्वाशौचे कश्चिद्गुणो विधीयते, किन्तु प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायेन द्वितीये संपूर्णे प्राप्ते तत्र ह्रासरूपो गुणः। तद्विधौ पूर्वाशौचमध्ये उत्तराशौचस्य यानि नवाष्टसप्तषडादिदिनानि तैरेवोत्तराशौचापगमो भवति। तदपवादश्च रात्रिशेष इत्यादि। तेन च त्र्यहत्र्यहवर्धितपूर्वाशौचान्त्याहोरात्रादिरूपह्रासविशेषरूपो गुणः तद्वशादहोरात्रादिशेषे पूर्वाशौचान्तर्गतोत्तराशौचकालमात्रेण न शुद्धिरिति। *अधिकेनैवेति। "अघवृद्धिमदाशौचम्" इत्याद्युक्तेरिति शेषः। अथात्र त्र्यहत्र्यहयोरन्त्यदिनेऽन्त्ययामे वा तृतीयासंपूर्णाशौचपाते रात्रिशेष इति वाक्यं प्राप्नोत्येवेति चेत्? सत्यं, यत्र पूर्वशेषशुद्धिविधायकवाक्येन द्वितीयाशौचह्रासो विधीयते तत्रैव तदपवादत्वेन त्र्यहत्र्यहरूपह्रासविशेषस्तेन विधीयते। ततश्च यद्विहितं त्र्यहस्तत्पूर्वदशमाहोरात्रसहितं त्र्यहात्मकं, यच्च विहितं त्र्यहस्तद्यामाधिकं तदुभयमप्यल्पं तत्र द्वितीयाशौचह्रासासम्भवाद्रात्रिशेषे इति ह्रासविशेषोऽपि न प्रवर्तते इति तृतीयं संपूर्णाशौचं कार्यम्। एवञ्च तत्र त्र्यहपक्षिण्यादेः पूर्वेणैव निवृत्तिरिति आभासमुट्टङ्क्य निरस्यति—*रात्रिशेषे अहोरात्रशेषे रात्रिशेषे इति वचनरूपे इति शेषः। आवर्त्यमानं च नैमित्तिकं प्रकृते ह्रासविशेषरूपमित्याशयः।*पितुः शेषेण पितृमरणनिमित्तकाशौचस्य शे-

पादत्रयं स्पष्टम्। तुर्यस्य त्वयमर्थः-पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति। (१)तत्राशुद्धावित्युक्तेरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणे न पक्षिणी, किन्तु पूर्णमेवाशौचम्। *इयं च पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा, नाद्यादिनद्वये प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृत्तिन्यायापवाद(२)पूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणाः। *सपिण्डाद्याशौचेन मातापित्रोराशौचापगमो नास्त्येव। एवं*भर्तुरपि। इयं च *पक्षिणी

षे(३)ण। *इयं चेति। यद्यप्याद्यदिने प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिफलाभावादाशौचद्वयस्य कथञ्चिद् युगपदेव शुद्धिस्तथापि द्वितीयदिने मातृमृतौ पक्षिणी अधिका भवत्येवेति अस्वरसः। *सपिण्डादीति। यद्यपि नेदं वाचनिकं तथापि मात्राशौचेनापि न पित्राशौचनिवृत्तिः किमुतान्येन। पित्राशौचेनापि केवलेन न मात्राशौचनिवृत्तिः किमुतान्येनेत्यर्थसिद्धम्। *भर्तुरपीति। मातापितृवद्भर्तुरपि महागुरुत्वादिति भावः। सपत्नमात्राशौचं पत्न्याशौचं च पूर्वाशौचेन निवर्तते, "प्रेतस्य सुतान्" इत्यत्र मुख्यगौणग्रहेऽपि सपत्नीपत्नीपुत्रग्रहणासम्भवात्। *पक्षिणीति। अधिकपाक्षिणीमध्ये सपिण्डाशौचान्तरपाते कथमिति चेत्? इत्थम्, यत्र पित्राशौचद्वितीयाहे मात्राशौचं तन्मध्ये तृतीयं दशाहं तत्र पूर्वेण शुद्धिः पूर्वस्य महत्त्वात्। यदा तु तृतीयाद्यहोरात्राणि मात्राशौचं तत्र तृतीयं दशाहं तत्र न पूर्वेण शुद्धिः पूर्वस्य लघुत्वात् "अघवृद्धिमद्" इति वचनात्। "परतः परतः" इति देवलवाक्यस्वीकर्तॄणां तु तत्र पूर्वेणैव शुद्धिः। ननु पित्राशौचे दशमाहोरात्रादौ मातृमरणे द्व्यहत्र्यहाभ्यां किं पक्षि-

(१) 'अत्रा' ग०। (२) पूर्वशेषापवाद' नास्ति ग०।

(३) मात्राशौचपरिच्छेदकदिनोत्तरमपेक्षितदिनेष्वनुवर्तनेन शुद्धिर्न तु मात्राशौचशेषेणेत्यर्थः।

दशमदिनात्पूर्वं मातृमरणे ज्ञेया । *दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे द्व्यहत्र्यहसमुच्चिता पक्षिणीति कश्चित् । तन्न, *संख्यान्तरोपजननापत्त्या त्र्यहादिश्रुतिबाधापत्तेः । अत एवैका देया षड् देया इत्यादौ श्रुतसंख्याबाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो द्वादशे । *गुरुणि लघोरन्तर्गतेः 'गुरुणा लघु शुद्ध्येत' इत्युक्तेश्च । *(१)मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी ।

णी बाध्यते तौ वा पक्षिण्या बाध्येते इत्याशङ्क्याह–*दशम्यामिति । अयं भावः प्रकृते सामान्यविशेषन्यायेन न बाध्यबाधभावः, यतः द्व्यहत्र्यहयोर्दशमाहोरात्रतदन्त्ययामयोः प्रवृत्त्या विशेषरूपत्वं मातापितृविषयप्रवृत्त्या विशेषरूपत्वं दशमाहोरात्रादितत्पूर्वं च प्रवृत्त्या सामान्यरूपत्वमिति । अत एव न सावकाशनिरवकाशन्यायेनापि नच विकल्पः, त्रयोदशाहादावयं शुद्धोऽशुद्धश्चेति वस्तुनि विकल्पायोगात् । नच नवमदिनं यावत् पक्षिणी दशमदिनादौ द्व्यहादीति व्यवस्थाऽस्तु इति वाच्यं, मातापितृविषये दशमाहोरात्रादावपि पक्षिण्येव तद्भिन्नविषये द्व्यहादीत्यपि व्यवस्था संभवेन विनिगमकाभावात् । तस्मादुभयोर्नित्यप्रवृत्त्या समुच्चय इत्यर्थः । *संख्यान्तरेति । तथा सति कस्यापि संख्याया अनुष्ठितत्वं न स्यादिति भावः । तर्हि किं कार्यमित्यत आह–*गुरुणीति । पितृदशाहे आनवमं पक्षिणीसत्त्वेपि अन्त्यदिनतदन्त्ययामयोः द्व्यहत्र्यहावेवानुष्ठेयौ, ताभ्यामेव पक्षिण्याः प्रसङ्गासिद्धेः । यथा महालयतदन्तर्गतान्वष्टकाश्राद्धयोः सहानुष्ठाने बहुदैवत्यपिण्डदानेनान्वष्टकासम्बन्धिपिण्डदानसिद्धिस्तद्वदित्यर्थः । एतेन पितृदशमाहोरात्रादौ मातृमृतौ पक्षिणी सापिण्डान्तरमृतौ द्व्यहादीत्यनौचित्यं प्रत्युक्तम् । *मातुरिति । एवञ्च दशमेऽप्यहनि अनाहि-

(१) 'मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी' नास्ति ग० ।

यदा नारी विशेदग्निं प्रियस्य प्रियवाञ्छया।
तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हि॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः। तत्रैव षडशीतिमतेऽपि—

मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता।
न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति।
पुत्रोऽन्योवाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः।
नवश्राद्धं (१)सपिण्डं च युगपत्तु समापयेत्॥

गृहीताशौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिण्डस्य वा मरणे नायं निर्णयः, अतिक्रान्तकालाद्धियमाननिमित्तस्य च बलवत्त्वात्। द्वादशवर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिण्डमरणेऽप्येवम्। यत्तु अपरार्के ब्राह्मे—

ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी।
त्र्यहाशौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्॥इति,

त*द्भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्राशौचपरमिति पृथ्वीचन्द्रः। *ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुगमनेऽल्पाशौचपरमित्यपरार्कः। शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु—भर्त्रशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रम्। सहगमने तु सम्पूर्णम्। युद्धहतस्य सद्यःशौचेऽन्वारोहणे ब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात्। भर्तुरपि *त्र्यहेण पिण्डदानम्। एकचितौ

ताग्नेः प्रोषितमृतस्य संस्कारेऽन्वारोहणे न पक्षिणी किन्तु यथायथं द्व्यहत्र्यहाविति। *भर्तुरिति। विभेतरपरं, विभायाः पृथक्चितिनिषेधात्। प्रतिषेधशास्त्रेऽपि विभाया इव तदनुक्रामिक्षत्रियादेरपि स्वस्वाशौचं युक्तमित्यस्वरसः। *ब्राह्मणादेरिति। क्षत्रियादेः पृथक्चितिरेव। अन्त्येष्टिकर्ताऽप्यन्यः। *त्र्यहेणेति।

(१) 'च पिण्डं च क० छ०

तु सद्यःशौचमित्याहुः*। *अन्यत्प्रागुक्तम्।

पूर्वशेषेण शुद्धेरपवादान्तरमुक्तं षडशीत्याम्—

पूर्वाशौचेन या शुद्धिः सुतके मृतके च सा।
सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि॥

निर्णयामृते स्मृतिसङ्ग्रहेऽपि—

इयं विशुद्धिरुदिता सुतिकामग्निदं विना।

इदं मूल्येन दाहकरणे *मातुलादिसम्बन्धेन दाहमात्र-करणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं प्राक्। वृद्धात्रिः—

सूतिकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्तवम्।
आर्तवाद्द्विगुणा सूतिस्ततोऽपि शवदाहकः॥

तथाशौचसम्पाते न शावजननिमित्तकार्यप्रतिबन्धः।

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति।

इति प्रजापतिस्मृतेः। आशौचे तु द्विविधेऽपि शातातपः—

अन्तर्दशाहे जननात्पश्चात्स्यान्मरणं यदि।
प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं यथाविधि॥
प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननं भवेत्।
तथैवाशौचपिण्डांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि।

मातुः पक्षिणीमध्ये पितुरेकादशाहं च कुर्यात्।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि।

इति स्मृतेः। *केचित्त्विदं क्षत्रियादिपरम्, विप्रा-

"युगपत्तु समापयेत्" इति वचनात्। *आहुरिति। अस्वरसः। युद्धहते पृथक्चितौ स्त्रियां जात्याशौचम्, एकचितौ तु स्त्र्यनुरोधात्तदित्यौचित्यात्। *अन्यदिति। संस्काराशौचमध्ये रात्रिशेषादौ मात्रादिमृतौ इति मयूखाशयः। *मातुलादि-सम्बन्धेनेति। इदं तु चिन्त्यं, पैठीनसिवाक्यविषये अ-

देस्त्वाशौचान्तर एकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः । अत एव विज्ञानेश्वरेण—

दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेत् ।

इति शुचित्वं महैकोद्दिष्टाङ्गविप्रनिमन्त्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरङ्गत्वं दर्शितम् । एवं वृषोत्सर्गशय्यादावपि । देवयाज्ञिकेन त्वाशौचान्तरेऽपि भवत्येवेत्युक्तम् ॥

अथाशौचापवादः । स च पञ्चधा । कर्तृतः कर्मतः द्रव्यतः मृतदोषतः विधानाच्च । आद्यो ब्रह्मचारियत्यादिषु ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

*नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥

नाथप्रेते धर्मपुत्राविशेषेण दशाह इति निर्धारितत्वात् । *केचित्त्विति । विशेषो दर्शयिष्यते । *नाशौचमिति । आशौचं सपिण्डसोदकदौहित्रभागिनेयत्वाद्यनापाद्यनिमित्तकमेव ग्राह्यं, तस्यैव द्राग् बुद्धिस्थत्वात् ; न तु दाहनिर्हाराद्यापाद्यनिमित्तकम् । किञ्च यथा सत्र्यादिषु अनापाद्यनिमित्तकाशौच एव निषेधः । तत्र तस्य तत्तत्कर्माधिकारप्रतिपादनार्थत्वात् । आपाद्यनिमित्तके तत्र तदधिकारस्य ।

आशौचं यस्य संसर्गादापतेद् गृहमेधिनः ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च न तद्भवेत् ॥

इति वचनसिद्धितयाऽऽनर्थक्यापत्तेः । तथा प्रकृतेपि तन्निषेधश्च सर्वकर्मविषयः । "न राज्ञां राजकर्मणि"इतिवद्विशेषोपस्थापकपदाभावात् । सत्र्यादिषु तु तत्तकर्मविषय इति स्फुटी भविष्यति । ननु—

सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ॥

इति योगीश्वरेण सद्यःशौचमुक्तम् । तथाच यत्यादेः

इति कौर्मोक्तेः । *तुर्यपादे 'शावे वापि तथैव च' इति देवलपाठः । आशौचमन्त्यकर्मोपलक्षणम् ,

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।
यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनःसंस्कारमेव च ॥

इति देवलोक्तेः । एत*त्पित्राद्यतिरिक्तविषयम् ,

*आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं *न व्रतेन वियुज्यते ॥

इति मनूक्तेः । (हा(१)रीतः-

मातापित्रोस्तु यत्प्रोक्तं व्रतचारी तु पुत्रकः ।
व्रतस्थोऽपि हि कुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाम् ॥
भवत्यशौचं नैवास्य नैवाग्निस्तस्य लुप्यते ।
स्वाध्यायं च प्रकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितम् ॥

संवर्तः—

अन्यगोत्रोपसम्बन्धः प्रेतस्याग्निं ददाति यः ।
पिण्डं चोदकदानं च स दशाहं समाचरेत् ॥)

सपिण्डजननादौ स्नानकालावच्छिन्नमाशौचं दुर्वारमित्याशङ्कायामाह-*तुर्यपादे इति ।

नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च ।

इति उत्तरार्धे इत्यर्थः । एतद्वचनवशादेतद्विषये योगीश्वरवाक्यस्थसद्यःशौचपदमाशौचाभावपरमिति सकलनिबन्धकारसंमतम् । अत एव यत्यादीनां सपिण्डमरणादौ न स्नानाद्यनुष्ठानं दृश्यते । ब्रह्मचारिणां तु शवस्पर्शानुगमनादिनिमित्तकमेव तत् । *पित्रादीति । अधिकार्यन्तरासत्त्वे । *आचार्यमिति । उपनयनपूर्वकं कृत्स्नवेदाध्यापक आचार्यः । मन्त्रब्राह्मणयोरध्यापक उपाध्यायः । तदन्यतराध्यापको गुरुः । *न व्रतेनेति । त-

---

(१) कंसान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति क० छ० ।

*निर्हरणमन्त्यकर्मपरम् । एवं मातामहस्य,

यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात् *क्रियां नृप ।
तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हति ॥

इत्यपरार्के भविष्योक्तेः ।

मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ।
कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥

इति कालादर्शाच्च । तत्रान्त्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव,

सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखे नरः ।
सोऽपि कुर्य्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येत्तु दशमेऽहनि ॥

इति दिवोदासोक्तवचनात् । अतएव 'ब्रह्मचारिणः *शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोश्च' इति गौतमीये व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशौचस्य ॥

सन्ध्यादिकर्मलोपस्तु नास्ति,

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी (१)स्वकं क्वचित् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात्;

पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः सुतः ।
सव्रतश्चापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

थाच भ्रष्टब्रह्मचर्यसन्धानार्थं पुनरुपनयनं प्रत्यवायपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं च मातापित्राचार्योपाध्यायमातामहेषु न भवतीत्यर्थः । *निर्हरणमिति । शवकर्मिण इत्यग्रे वचनात् । *क्रियाम् । अन्त्यकर्म । *शवकर्मिण इति । यो यस्याग्निदाता स तज्जातीयमाशौचं न कुर्यादित्यर्थः । एवञ्च ब्रह्मचारिणः अनापाद्यनिमित्तकाशौचानिषेधेऽपि निर्हरणौर्ध्वदेहिकक्रियाद्यापाद्यनिमित्तकतन्निषेधाभावात् पित्रादेरन्त्येष्टिकरणे तदन्नानशनेऽपि ब्रह्मचारिणस्तन्नि-

---

(१) 'स्वयं' क० छ ।

तेनाशौचं न कर्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः॥

इति चन्द्रिकायां संवर्तोक्तेश्च। *अत्र कर्मानधिकारूपाशौचनिषेध एव। अपरार्कमाधवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः—

आचार्यं वाप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम्॥
कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत्।
अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत्॥
एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति॥

इति *ब्राह्मोक्तेः।*तदन्नभोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च।

दिवोदासादयस्तु ब्राह्मोक्तेः प्रथमेऽह्नि संध्यादिलोपः,

ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं पितुः।
तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुद्ध्यति॥

इति प्रजापतिवचनात् द्वितीयाहादौ पिण्डदानकाले

मित्तं पूर्णाशौचमात्रम् इतरस्य सपिण्डस्यासापिण्डस्य वा तत्करणे तु पूर्णाशौचं प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनं चेति त्रयम्। *अत्रेति। और्ध्वदेहिकानुष्ठानपृष्ठलग्नस्यास्पृश्यत्वस्य निषेधायोगात्। "संध्या च" इत्यादितद्विवरणाच्च।*ब्राह्मोक्तेरिति।'दग्ध्वा'इत्यस्य सकलौर्ध्वदेहिकपरत्वादित्यभिमानः। वस्तुतः एकाहः पित्रादेर्दाहमात्रकरणविषयः। *तदन्नेति। चवाशद्धएतदाशौचं कृच्छ्त्रयप्रायश्चित्तं पुनरुपनयनं चेत्यर्थः। एतच्च पित्रादेरौर्ध्वदेहिकेऽपि,

संकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत्।

इति स्मरणात्। एवं निर्हरणे दाहमात्रे च पततीत्युक्तेः इतराशौचकल्पने मानाभाव इत्यस्वरसः। सिद्धान्ते प्रजापतिवा-

एवास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदित्याहुः। *दशाहमस्पृश्यत्वेपि कर्माङ्गस्नानविधानार्थमेतदिति युक्तम्। अन्त्यकर्माकरणे तु ब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेऽप्याशौचाभाव एव। सोऽपि ब्रह्मचर्यकाल एव समावर्तनोत्तरं तु पूर्वमृतानां त्र्यहाशौचं भवत्येव,

*आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं दत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥

इति मनूक्तेः। *तत्रापि विकल्पः,

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित्।
आशौचं *कर्मणोऽन्ते स्यात्त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम्॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्। तथा कृतजीवच्छ्राद्धेन किमप्याशौचं न कार्यमिति हेमाद्रिः। शुद्धितत्त्वे कौर्मे-

*सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपद्रवे।
*डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः॥

उपद्रवेऽत्यन्तमरके।

*उपसर्गमृते चैव सद्यःशौचं विधीयते।

क्यमाह-*दशाहमिति। तावत्कालमित्यस्य दशादिनरूपपिण्डदानकालमित्यर्थः। कर्मानधिकारलक्षणाशौचेऽपि आशौचमध्य एव वाचनिके सध्यावन्दनरूपतत्तत्कर्मणि स्नानादेवाधिकारः। आहिताग्नेरिवाग्निहोत्रहोमादाविरत्यर्थः। *आदिष्टी आदिष्टं व्रतादेशः सोस्यास्तीत्यादिष्टी ब्रह्मचारी। अत्र व्याख्यानान्तरम् आदिष्टीति प्रक्रान्तप्रायश्चितः कथ्यते। तस्यैवायमुदकदानादिनिषेधः प्रायश्चित्तसमाप्त्युत्तरमुदकदानादिविधिश्चेति। *तत्रापि अन्त्यकर्मण्यपि। *कर्मणः समावर्तनस्य। *सद्यः शौचमिति। "आपद्यपि च" इति चानुपदम् "तत्तत्कार्येषु" इतिश्लोके स्फुटार्थः। *डिम्बाहवः शस्त्रकलहः। *उपसर्गः विस्फोटादिः। आप-

इति पराशरोक्तेः । उपसर्गोऽत्यन्तमरक इति शूलपाण्यनिरुद्धभट्टादयः । याज्ञवल्क्योऽपि—

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ।

इति । मरणसमयेऽपि नाशौचम् । तथा च शुद्धिरत्नाकरे दक्षः—

स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् ।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥

अतः सति वैराग्ये संन्यासोऽप्यातुरस्य भवतीति केचित् ॥

अथ कर्मतः त्रिंशच्छ्लोकयाम्—

*तत्तत्कार्येषु सत्रिव्रतिनृपनृपवद्दीक्षितर्त्विक्स्वदेश-
भ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्प्यातुराणाम्
सम्प्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठा-
चूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थे ॥

नाशौचमिति शेषः । सत्री अन्नसत्रवान् मुख्यसत्रस्य दीक्षितपदा*त्सिद्धेः । व्रती *अनन्तव्रतादिनियमवान्, 'न व्रतिनां व्रते' इति विष्णूक्तेः । प्रचेताः—

द्गतो मुमूर्षुः । आतुरसन्यासावाप्तये सूतकनिवृत्तिर्नोक्तेति केचिदित्यस्वरसः । *तत्तत्कार्येष्विति । एकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते । तेन सत्रथाद्यृत्विगन्तेषु तत्तत्सत्रव्रतव्यवहारदर्शनादिमन्त्रादियज्ञविषयस्वदेशस्य विस्फोटादिभिरुपसर्गैः राजभयाद्वा भ्रंशे उपस्थिते विद्यमाने वा तदभावार्थे शान्तिकर्मणि । आपदि अन्नाभावेन कुटुम्बपीडाप्राप्तौ तद्वारके प्रतिग्रहादौ । अनेकश्रुतिपठनस्य प्रत्यहाध्ययने । भिषजो नाडीस्पर्शादौ । कार्वादीनां तत्तत्कर्मणि आशौचं नेत्यर्थः । आशौचमिह प्रोक्तकर्मानधिकारः । *सिद्धेरिति तत्राशौचाभावलाभादिति यावत् । *अनन्तव्रता-

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥
*कारवः *सूपकाराद्याः । *शिल्पिनश्चैलनिर्णेजकाद्याः । *आतुरस्य व्याधिनाशार्थे दानादौ । *तुलादा-

---

दीति । द्वादशाब्दव्रतोपवासादिकं प्रायश्चित्ततयाऽन्यथा वा क्रियमाणं कृच्छ्रचान्द्रायणादि स्नातकव्रतानि भोजनव्यतिरेकेण जलं न पातव्यमित्यादयः सम्यक् सङ्कल्पाश्चाद्यर्थः । यद्यपि पुराणोक्तचतुर्दशाब्दकर्तव्यानन्तव्रतादि तद्दिन एवं स्वयं कार्यमित्याशयो लक्ष्यते तथापि तत्राशौचे उपवासः कर्तव्यः पूजादानादेश्चान्ते इति पूर्वोक्तं युक्तम् । जन्माष्टम्यनन्तव्रतादिकं तु मासानन्तरमुत्तराष्टमीचतुर्दश्यादौ सुकरम् । नृपः प्रजापालनाधिकृतः कश्चित् । नृपवान् अमात्यादिः । *कारवःस्वशरीरेण कर्मकराः।*सूपकाराद्या इति। आदिना चैलनिर्णेजकादयः । *शिल्पिनः वासीवर्त्तिकादिव्यवधानेन कर्मकराः तक्षचित्रकरादयः । चैलनिर्णेजकपदं च साधनविशेषमादाय निर्णेजनकर्तृतद्विशेषपरम् । *आतुरस्येति । उल्बणव्याध्यादिना मुमूर्षोरित्यर्थः । "आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छायां न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोः" इति विष्णुः । "आपद्यपि च" इति । याज्ञवल्क्यादिश्च द्रष्टव्यः । अनेकाः श्रुताः शाखा वेदान् वा पठतीत्यनेकश्रुतिपठनः । अत्रचाङ्ग्र(न्था)ध्ययनमधीयार्थज्ञानं तदर्थानुष्ठानं च द्रष्टव्यम् । तथाच दक्षः—

ग्रन्थार्थं यो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम् ॥ इति ।

सम्प्रारब्धेष्वित्यस्य दानादिषु सम्प्रारब्धेषु एतदर्थे नाशौचमित्यर्थः । परिणयनादीत्यादिना संस्कारग्रहः । चूडोपनयनयोरुपादा-

नादेः प्रारम्भो नान्दीश्राद्धं सङ्कल्पो वा । *यजनं तडागोत्सर्गकोटिहोमादिः । लघुविष्णुः—

*व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥
*प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीश्राद्धं *विवाहादौ श्राद्धं पाकपरिक्रिया ॥ इति

पाकस्य परिसमंतात्क्रिया पाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपस्तन्मन्दम्,*रूढेर्योगाद्बलवत्त्वात् । तीर्थेति आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ,

विवाह*दुर्गयज्ञेषु यात्रायां *तीर्थकर्मणि ।

नं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन । तत्र प्रारम्भमाह–*तुलादानादेरिति । दीक्षितपदादिना यज्ञलाभादाह—*यजनमिति । होमार्चनयोर्यजनशब्देन ग्रहणे मूलमाह—*व्रतेति । *प्रारम्भ इति । सत्रं मुख्यं तत्र वरणाभावात् । *विवाहादाविति । आदिना नान्दीश्राद्धवत्कर्ममात्रग्रहः । एतदभिप्रेत्यैव श्लोके उपनयनपदम् । नान्दीश्राद्धवत्कर्माणि च "सीमन्तव्रतचौल" इत्यादिनोक्तानि । *रूढेरिति । पाकपरिक्रियाशब्दस्य पाके इति शेषः,

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि ।
निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ॥

देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ।इति ब्राह्मोक्तेः। श्राद्धप्रारम्भः निमन्त्रणादन्यः पाकः तत्र श्राद्धकर्तुः, भोक्तुस्तु निमन्त्रणादेवाशौचाभाव इति बोध्यम् । "युद्धे सम्प्रारब्धे उपस्थिते सङ्ग्रामे समुपोढे राजानं सन्नाहयेत्" इत्याश्वलायनोक्तेस्तदुपयोगिनि संन्नहनादौ प्रास्थानिके शान्तिहोमादौ च नाशौचम् । प्रतिष्ठायां तु "देव प्रतिष्ठा" इति विष्णुवचनमुक्तम् । *दुर्गयज्ञेष्विति । वैरिवेष्टितदुर्गसंरक्षणार्थेषु यज्ञेषु शान्तिकोच्चाटनादिषु

न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि *कारयेत् ॥

इति पैठीनसिस्मृतेः। अत्र विशेषः प्रागुक्तः। जपः पुरश्चरणादिः स्तोत्रपाठः, अविच्छेदेन सङ्कल्पितहरिवंशश्रवणादिश्च। अत एवोक्तं ब्राह्मे—

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित्। इति।

एवं देवपूजादि। मदनपारिजाते यमोऽपि—

*शिवविष्ण्वर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः।
श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

गौडशुद्धितत्त्वे मन्त्रमुक्तावल्याम्—

जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः।
नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा *यतात्मनाम् ॥

राघवभट्टीये नारदः—

*अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम्।
स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै ॥
*बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्।
यदि कामो न चेत्कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत् ॥

यत्तु नृसिंहकल्पे—

सदा मन्त्रजपं मुक्त्वा यदि स्यादशुचिर्नरः।
मनसावहितस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न तूच्चरेत् ॥

इत्यर्थः। *तीर्थकर्मणीति। अनेनैव तीर्थयात्रासिद्धेः पुनर्यात्रापदमर्थयात्रापरम्। तथाच क्रतुरपि—

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति। इति।

*कारयेदिति। कुर्यादित्यर्थः। *शिवेति। यस्य दीक्षा स शिवाद्यर्चनं कुर्वीतेत्यर्थः। तदपि नियमत्वे न त्वन्यथेत्याह—*यतात्मनामिति। कथं कार्यमित्यपेक्षायामाह—*अथेति। *"बाह्यपूजा" इत्यादि "यदि कामः" इत्यन्त एकोऽन्वयः। 'उक्त्वा'

तन्मूत्राद्याशौचपरम्। रामार्चनचन्द्रिकायाम्-

*अशुचिर्वा *शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्नपि।
मन्त्रैकस्मरणो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत्॥

कालनियमाभावे तु(१)*स्तोत्रहारिवंशादि हेयमेव। उत्सवो रथयात्रादिः। एषु नाशौचम्। अयं चाशौचाभावो*ऽनन्यगतित्वे आर्तौ च ज्ञेयः। अत्र *मूलमाकरे स्पष्टम्।

अत्र दीक्षितस्य अवभृथात्पूर्वमेवाशौचाभावः। तदादि त्वाशौचमस्त्येव। 'तेन वैतानोपासनाः कार्याः' इति वैतानत्वेऽप्यवभृथादि न भवत्येव। अत एवोक्तं माधवीये ब्राह्मे—

'जप्त्वा' इति वा पाठः। तिष्ठेदिति शेषः। जपे सूतकाभावोक्तेस्तत्र मन्त्रोच्चारणसम्भवादित्याशयः। *अशुचिर्वेति। मूत्राद्याशौचं दृष्टान्तः। *शुचिर्वेति। उच्चारणासम्भवे मन्त्रस्मरणविधिः। गच्छन्नित्यादिस्तत्प्रपञ्चः। *स्तोत्रेति नियमाभावेऽपि "सूतके तु हरिं स्मृत्वा" इत्यादिहर्यादिस्मरणपूर्वकनमनरूपपूजायाः सुकरत्वात्त्यागः। *अनन्येत्यादि। नृपवैद्यादेस्तत्तत्कार्येष्वावश्यकतया सद्यः शौचं विना गत्यभावे अध्ययनाऽऽपदादौ चार्त्तिसत्त्वे इत्यर्थः। *मूलं "न राज्ञां राजकर्मणि" इत्यादि प्रागुक्तम्। अत्र नव्याः-अत्र यस्य यावत्कालं गतेरसद्भावश्च तस्य तावत्कालमाशौचमिति फलितम्। एवञ्च-

अर्वाक् सञ्चयनादस्थ्नां त्र्यहमे(काहमे)व वा।
एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद् योऽग्निवेदसमन्वितः।
त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः॥

इत्यादीनामेवंविधविषयत्वमेव। सगतिकस्य राजादेः कुम्-

---

(१) 'स्तोत्रहारिवंशादि' नास्ति ग०।

*तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे।
स्नानं त्ववभृथे *यावत्तावत्तस्य न सूतकम्॥ इति।

'वैतानोपासनाः कार्याः' इत्यनेनैव*सिद्धेर्ऋत्विजां *दीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणं यजमाने स्वयंकर्तृत्वार्थं स्नानप्राप्त्यर्थं वेति विज्ञानेश्वरः। *वस्तुतस्तु दीक्षणीयासंस्कृतस्य प्रागवभृथात्कर्मप्राप्त्यर्थं दीक्षितग्रहणम्।तेन ततः पूर्वं निषेध एव।यत्तु 'प्रारम्भो वरणं यज्ञे' इति, तदृत्विक्परम्। तथाच छन्दोगपरिशिष्टे–

न दीक्षिण्याः परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन्।इति।

लधान्यकादेः पूर्णमेव।

स्वस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम्।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम्॥

इति प्रोक्तवचनस्यापि इदं स्वस्थस्य दशद्वादशाहादिकं पूर्णम्, आपद्गतस्येदं सूतकं न किन्तु यदाऽऽपद्गतस्थितिः तावदेवेत्यर्थ इत्याहुः। *तद्वदिति। ऋत्विग्वदित्यर्थः। *यावदिति मर्यादायाम्। सत्रिव्रतिदीक्षितर्त्विक्प्रारब्धदानोत्सवादीनां तु नियत एव तत्तत्कार्येष्वधिकारः, तस्यालौकिकत्वात्। स्वरूपत आरम्भावश्यकत्वाच्च। अनाशौचिद्वारकत्वे मानाभावात्। *सिद्धेरिति। दीक्षितकर्मण्यप्यधिकारे इत्यादिः। *दीक्षितानां चेति। "यज्ञियं कर्म कुर्वताम्" इति वाक्यशेषः। स्वत्वत्यागातिरिक्ते हेतुः कर्तृत्वात् तत्रापि तथाप्राप्तौ इति शेषः। ननु अग्निमन्मात्रस्य तत्साध्यानन्यगतिकनित्यनैमित्तिककर्मस्वाधिकारो "नित्यानि निवर्तेरन्" "वैतानोपासनाः कार्याः" इति पैठीनसियोगीश्वराभ्यां वाच्यस्तथाच दीक्षितपदं व्यर्थमित्याशङ्क्य दीक्षणीयाया वैतानत्वेऽपि तत्प्रधानात् पूर्वमाशौचसंकोचकतया तत्सार्थक्यमित्याह— *वस्तुतस्त्विति। मधुपर्कशब्दस्य ऋत्विक्पूजाविशेषार्थकतया

शुद्धितत्त्वेऽप्येवम्। ऋत्विजां च मधुपर्कोत्तरमाशौचाभावः,

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानात्तु ऋत्विजः।
पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः॥

इति ब्राह्मात्। *अत एव रामाण्डारः-*चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषामाशौचेऽन्य आगमयितव्यः' इत्याह। एवं स्मार्तेऽपि तुलाकोटिहोमादौ मधुपर्के सति दोषाभावो ज्ञेयः। यत्तु 'प्रारम्भो वरणं यज्ञे' इति, तत्रापि मधुपर्कान्तं ज्ञेयम्। तेनाधानेष्टिपशुबन्धादौ तदभावादन्ये भवन्तीति सिद्धम्।

अपवादान्तरमाह याज्ञवल्क्यः-

वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्।

तत्पूर्वभाविवरणार्थत्वमाह—*अत एवेति। *चतुर्णामिति। ज्योतिष्टोमे इत्यादिः। नन्वेवं दर्शपूर्णमासव्रतः सामिधेनीरन्वाह होता इत्युक्तेरवृत्तस्य सामिधेनीषु प्रवृत्तस्याशौचे त्यागः स्यात्। न स्यात्। वरणवत्येव कर्मणि वरणमारम्भोऽवरणवति दर्शपूर्णमासादौ तु स्वीयाद्यपदार्थकरणमेवारम्भ इति नियमादित्येके। वस्तुतस्तु यथा वरणवति वरणम् आरम्भो नावरणवति तथा येऽवरणवन्तस्तान् प्रत्येव वरणमारम्भः अन्यांस्तु प्रति आद्यपदार्थकरणमेवारम्भः। तथाच ज्योतिष्टोमे चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषां स्वीयाद्यपदार्थप्रवृत्त्युत्तरं न त्यागः। "अन्येषामाशौचे" इति रामाण्डारस्तु स्वीयाद्यपदार्थकरणपरतया नेयः। किञ्च ऋत्विक्वृतत्वयोर्न सामान्यविशेषभावः ऋत्विक्त्वं विहाय च सोमाध्वर्युषु वृतत्वसत्त्वात्, वृतत्वं विहाय चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषु ऋत्विक्त्वसत्त्वात्। अतः ऋत्विक्वाक्यवरणवाक्ययोर्नोपसंहारः। तस्मादृत्विग्वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरवृत्तस्य होतुः सामिधेनीषु

तत्र *त्यागमात्रे स्नानोत्तरं स्वयंकर्तृत्वम्,

*श्रौते कर्माणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्।

इति स्मृतेः। त्यागातिरिक्ते तु श्रौते स्मार्ते चान्यस्यैव कर्तृत्वम्।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने।
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्॥

इति बृहस्पत्युक्तेः। 'नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्ज्यम्, शालाग्नौ चैके*ऽन्य *एतानि कुर्युः' इति पैठीनसिस्मृतेश्चेति विज्ञानेश्वरः। एकग्रहणं पूजार्थम्। तेन स्मार्तं कार्यमेवेति *हारलतायाम्। दाक्षिणात्यास्तु विकल्पमाहुः। *अपरार्कादिनिबन्धास्तु-श्रौतं सर्वं स्वयं कार्यं, स्मार्ते तु त्यागातिरिक्तेऽन्यस्यैव कर्तृत्वम्। त्यागमात्रे

प्रवृत्तस्य चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषां स्वीयाद्यपदार्थे प्रवृत्त्युत्तरं चाशौचाभाव उच्यते। तथाच वरणवतां वरणोत्तरम् अन्येषान्तु स्वीयाद्यपदार्थे प्रवृत्त्युत्तरमाशौचपातेऽपि तत्त्याग इति फलितम्। एवमित्यादिपङ्क्तिश्च वरणस्वीयाद्यपदार्थकरणान्यतरसत्त्वे तत्त्यागोऽन्यथा त्याग इत्यर्थिकैवेति। *त्यागमात्रे इति। तस्यैव प्रधानत्वात्। *श्रौते इति। औपासनमपि ग्राह्यम्। तस्य योगीश्वरेण श्रुतिचोदितत्वकथनात्। *अन्ये अनाशौचिनः। *एतानि त्यागातिरिक्तानि। एवञ्च "सूतके तु समुत्पन्ने" इत्यग्निमजातूकर्ण्योक्तौ स्मार्तपदं वैतानोपलक्षणम् "वैतानोपासनाः" इति सामान्यतोऽधिकारेऽवगतेऽस्य विशेषमात्रबोधकत्वात्। यज्ञे याजमाने स्वयंकर्तृत्वं च प्रागुक्तम्। प्रकारान्तरेण नित्यत्वलाभं विना पूजार्थत्वमयुक्तम्। उक्तास्वरसादुक्तं-*हारेति। स्वसम्मतश्रौतस्मार्तविभागानुसारिमतमाह- *अपरार्कादिनिबन्धास्त्विति। आदिना कल्पसूत्रभाष्यकारादिग्रहः। विशेषान्त-

काशीसंस्कृतसीरीज़-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि । मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)रु०२—८

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावः । रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम । (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिर्निर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ३—०

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

३२ अर्थसंग्रहः। पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः। श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः। (मीमां० २) रु० १—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम्। परमार्षभारद्वाजोद्योतकरविरचितम्। महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम्। (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता। वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया। श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता। (भाग १-२-३-४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता। श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता। १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता। (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः। (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका। श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता। (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः। भामहकृतः। श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः। टिप्पण्या च संयोजितः। (व्याकरणं ७) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। भाषानुवादसमेतः। (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता। ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः। (ज्यौतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः मेदिनीकारविरचितः। (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम्। श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् सपूर्णम्। (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम्। श्रीगोतममुनीप्रणीतम्। श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम्। श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम्। टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः। विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः। (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८

४५ कालमाधवः। विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८

४६ भास्वती। श्रीमच्छतानन्दविरचिता। श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता। (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः। उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः। पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा। श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः। श्रीमम्मटाचार्यविरचितः। पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः। (काव्य०४) रु०४—०

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता। (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्री- मल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कु- रेण विरचितया भावबोधिनीटिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम्। (काव्य ५) रु० १—४

५२ कातबोधः। साजनीकृत टीकोपेतः। दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता। (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली। पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय- निर्मिता। (काव्य० वि० ७) रु०-१२-०

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः। नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः। सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः। श्रुतबोधच्छन्दो- मञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः। (छंद वि० १) १-८-०

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय श्री अनन्तरा- मशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अलं०वि०१)१—४

५७ शक्तिवादः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। टीकात्रयोपेतः। कृष्ण- भट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना- द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) २-०-०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता । म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता । श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्प- ण्या समलङ्कृता । श्रीयतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययी- भावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययी भावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०—०.

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविव- रणेन च संयोजितम् (कर्म० वि० ५) मूल्यम् रु० ३—०—०.

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) मूल्यम् रु० ५-०-०.

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी।

September 1929.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 381

कमलाकरभट्टविरचितो

निर्णयसिन्धुः

कृष्णंभट्टकृतव्याख्यासहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणधर्मशास्त्राध्या-
पकेन नेने-इत्युपाख्येन पं० गोपालशास्त्रिणा तदीयगुरुवर-
म० म० पं० पर्वतीयनित्यानन्दपन्तप्रदर्शितरीतिमनु-
सृत्य संशोधितष्टिप्पण्या परिष्कृतश्च ।

The

NIRṆAYASINDHU,

of Kamalâkara Bhaṭṭa

With Commentary by Kṛṣṇam Bhaṭṭa.

Edited with Notes by

Pandit Gopâla S'âstrī Nene, Assistant Professor,
Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS XX-२०

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1928.

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—३८१

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,

Agents:

1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

2 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

तु स्वस्य—

कर्म वैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शवान् स्वयम्।

इति हारीतोक्तेः;

दर्शं च पूर्णमासं च कर्म वैतानिकं च यत।

सूतकेऽपि त्यजन्मोहात्प्रायश्चित्तीयते द्विजः॥

इति मरीच्युक्तेः,

जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः॥

इति जाबालोक्तेश्चेत्याहुः। अपरार्केऽप्येवम्। याज्ञिका अप्येवम्।

सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तं कर्म कथं भवेत्।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्॥

इति जातूकर्ण्योक्तेश्च। चरुः स्मार्तस्थालीपाकः। श्रवणाकर्मादिश्चेति विज्ञानेश्वरः। प्रारब्धं तु सपिण्डेनापि कार्यम्,

न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्।

इति मनूक्तेः। *छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—

होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुष्कान्नेन फलेन वा।

*अकृतं हावयेत्स्मार्ते तदभावे कृताकृतम्॥

अकृतं व्रीह्यादि। कृताकृतं तण्डुलादि। स्मार्तहोमादौ तु विकल्पो ज्ञेयः 'शालाग्नौ चैके' इति प्रागुक्तेः। यदा करणं तदाऽन्यद्वारा।

*अत्रेदं तत्त्वम्। येषां बह्वृचादीनां द्वादशरात्रम-

रमाह-*छन्दोगेति। *अकृतमिति।

कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।

व्रीह्यादि त्वकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा स्मृतम्।

इति वचनात्। स्मार्तविकल्पे व्यवस्थामाह-*अत्रेदमिति।

होमेपि नाग्निविच्छेदस्तैर्न कार्यम्। तैत्तिरीयाद्यैः कार्यम्, (१)'चतूरात्रमहूयमानोऽग्निर्लौकिकः संपद्यते' इति सुदर्शनभाष्ये वचनात्। समारूढे त्वग्नौ तेनापि न कार्यम्, किंतु पुनराधानमेव; *समारोपप्रत्यवरोहयोराशौचापवादाभावादनन्यकर्तृकत्वाच्च। *अन्यथा पुनराधानमपि स्यात्। यत्त्वाश्वलायनः—

*तौ (२)चापि सूतके शावे पर्वणीष्टिं महापदि।
पुष्पवत्यां च भार्यायां न कुर्यात्तां कदाचन॥
*स्मार्ताग्निः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्द्विजः।
श्रौताग्निस्तु सकृद्धुत्वा समाप्ते वा स्वयं हुनेत्॥इति।

*तदपि *समारूढपरम्। *तदाह स एव-

स्मार्ताग्निरात्मनोऽन्येषामभावे सूतकादिषु।
समारोप्य तदन्तेषु विहृत्य जुहुयात्स्वयम्॥ इति।

तथाच मनुः-'प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः' इति वैश्वदेवस्य

---

*समारोपेति। अग्निविच्छेदभयेन समारोपे यथा न तथा प्रत्यवरोहेऽपि नेत्यर्थः। *अन्यथा प्रत्यवरोहोपगमे आशाचाभावस्यानपेक्षणेनेति शेषः। *तौ श्रौतस्मार्ताग्नी। इष्टिमिति द्वितीयान्तम्। तथाच "दर्शं च पूर्णमासं च" इत्यनेन विरोधः। *स्मार्ताग्निरिति। नथाच होमाधिकारविधेः सूतकयोरिष्टी न कार्ये, किन्तु तन्निवृत्त्यनन्तरं कार्ये नतु सर्वथा त्याज्ये इति प्रथमविरोधोद्धारं स्फुटत्वादनभिधाय द्वितीयविरोधं परिहरति-*तदपीति। *समारूढेति। सकृद्धुत्वेति न सूतकशेषहोमपरं नापि समाप्ते इति तत्र होमत्यागपरं किन्तु शेषहोमं दत्त्वा समारोपे सूतके समाप्ते प्रत्यवरुद्धत्वादित्यर्थः। *तदाहेति। स्मार्ताग्नेः समारोप-

---

(१) 'त्रिरात्रमहूयमाने' ग०। (२) 'तौ वापि' क० छ०।

त्व*ग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः।

विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जितः।

इति संवर्तोक्तेः। यद्यपि—

पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः।

इति तेनैवोक्तेः पूर्वनिषेधो व्यर्थस्तथाप्यापस्तम्बादीनां वैश्वदेवस्य पञ्चयज्ञभिन्नत्वात्पृथङ्निषेधः। हरदत्तस्त्वाशौचेऽपि बह्वृचैर्वैश्वदेवः कार्यः, 'तस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः' इति ब्रह्मयज्ञस्यैवाशौचे विशिष्य निषेधात्।

*सन्ध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः-

संन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्।

न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रा*न्प्राणायाममृते द्विजः॥

यत्तु चन्द्रिकायां जाबालः—

सन्ध्या पञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया॥

इति। यच्च संवर्तः-

सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते।

पक्षमाहेत्यर्थः। आत्मनः सूतकादिष्वित्यन्वयः। *अग्नीति। 'मत्यूहेन्नाग्निषु क्रियाः' इत्यनेनाग्निसाध्यानां कर्तव्यत्वोक्तेरिति भावः। *सन्ध्यादीनामिति। अग्निसाध्यनित्यनैमित्तिककर्मान्यतया निषेधप्राप्ताविति शेषः। *प्राणायाममिति। प्राणायामे मन्त्रस्य मानसत्वे पर्युदासः, मुखनासावसञ्चारिवायुव्यवरोधरूप तत्र तस्य सिद्धत्वात्। अतः मन्त्र एव सः। तथाचामन्त्रकः

यच्च विष्णुपुराणम्-

सर्वकालमुपास्या तु संध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ इति,

तत्पूर्णसंध्यापरम्,

*अर्घ्यान्ता मानसी संध्या कुशवारिविवर्जिता ।

इति शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः । *पैठीनसिस्त्वर्घ्ये मन्त्रोच्चारणमाह—'सूतके सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य*सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्' । प्रयोगपारिजाते भारद्वाजोऽपि—

सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।
तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥
गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि ॥

ग्रहणे श्राद्धादावप्याशौचापवादमाह व्याघ्रः—

स्मार्तकर्मपरित्यागो *राहोरन्यत्र सूतके ॥ इति ।

प्राणायामः कार्य इत्यर्थः । *अर्घ्यान्ता इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा प्राणायामातिरिक्तं सर्वं मानसमन्त्रैः कार्यम् । तत्रापि अर्घ्यदाने मन्त्रोच्चारमुत्तरकर्मलोपं चाह-*पैठीनसिस्त्विति । पुलस्त्येन सावित्र्या मानसत्वोक्तेः पुनस्तद्ग्रहणमुच्चारणलाभाय । *सूर्यमिति उत्तरकर्मलोपार्थम् । सूतकादौ नित्यस्नानशौचाचमनबलिदानप्राणाहुतिमात्रग्रहणादयो भुजिनियमाः । अस्पृश्यस्य स्नानादि च सर्वं कार्यमिति स्मृत्यर्थसारः । नित्यस्नानं चाङ्गतर्पणसहितं कार्यम्,

अस्पृश्यस्पर्शने वान्ते अश्रुपाते क्षुरे भगे ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्यं दैवपित्र्यविवर्जितम् ॥
उद्धृतैरुदकैः स्नायान्न कुर्याद्वस्त्रपीडनम् ॥

इति नैमितिकस्नान एव दैवपित्र्यतर्पणाद्यङ्गनिषेधात् । *राहोरिति । राहुदर्शननिमित्तककर्मत्यागो न कदापीत्यर्थमभिप्रे-

लैङ्गेऽपि—

*सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥

प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः—

*कन्याविवाहे संक्रान्तौ सूतकं न कदाचन ।

वृद्धशातातपः—

यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुद्ध्यति ॥
भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुद्ध्यति ।
अशित्वा सर्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

इदमविशेषात्(१)सूतकादिपरमपीति शुद्धितत्त्वे शूलपाणौ च ॥

अथ द्रव्यतः । मरीचिः—

लवणे *मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च ॥
*तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः ।

सदम् । यथाश्रुतेऽप्याह—*सूतक इति । *कन्याविवाह इति । अथाऽऽर्यायाः कन्यायाः मुहूर्तान्तरालाभेनावश्यके विवाहे इत्यर्थः । एतादृशविषये—

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ।
गां दद्यात् पञ्चगव्याशी ततः शुद्ध्यति सूतकी ॥

इति पूर्वोक्तं विवाहप्रारम्भात् पूर्वं कूष्माण्डहोमादिकमावश्यकम् । *मधु क्षौद्रम् । *तिलेति तैलोपलक्षणम् । तथाच ब्राह्मम्—

लवणं मधुमांसं च पुष्पं मूलं फलानि च ।
काष्ठं लोष्ठं तथा पर्णं दधि क्षीरं घृतं तथा ॥

---

(१) 'सूतकादावपीति' क० ।

पण्येषु चैव सर्वेषु *नाशौचं मृतसूतके ॥

औषधं तैलमाजिनं शुष्कमन्नं च नित्यशः ।
आशौचिनो हि तद्ग्राह्यं स्वयं पण्यं च मूलजम् ॥ इति ।

मूलजम् । आकरजम् । *नाशौचमिति । नच चेतनेषु ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।
प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्तते ॥

इत्यादिषु दानाद्यनधिकारे आशौचस्य निमित्तत्वोक्तेर्निमित्तिनिमित्तिनोरभेदानुपपत्त्या जननादिजन्योऽतिशयविशेषस्तन्निमित्ततया स्वीकार्यः । द्रव्येषु त्वाशौचं नामातिशयो दुर्वचः मानाभावादिति वाच्यम् , तत्राशौचिस्वामिकृतस्य प्रतिग्रहाद्ययोग्यकृतस्यैव आशौचत्वात् । अत्र च 'स्वयङ्ग्रहः' इत्यादिकमेव मानम् । अशुचित्वेनानधिकारिणा विनियोजितत्वात् द्रव्येषु फलाजनकत्वमेवाशौचं नतु कर्मानर्हत्वं नाप्यतिशयविशेषः । तथा सति एकतरेण भ्रात्रा जननादौ ज्ञाते तस्याशौचित्वात्तत्स्वामिकद्रव्येणाज्ञातनिमित्तकेनाशौचिभ्रात्रन्तरेण कृतस्य कर्मणाऽशुचिद्रव्यकृतत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् । तस्माच्च ततः क्रीतद्रव्येणान्येषां कर्मसिद्धिः, क्रयस्याशौचनिवर्तकत्वाभावात् । अस्मन्मते तु द्रव्याणि शुचीन्येव, परं त्वनधिकारविनियोजिततया न फलमिति न विरोध इति, तत्तुच्छम् , अशुचिभ्रातृतः प्रतिगृहीतैरसिद्ध्यापत्तेः । प्रतिग्रहीत्रा विनियुक्तानां फलाजनकत्वे मानाभावात् । नवाऽशुचिनाऽनधिकारिणा कृतस्य दानस्य फलाजनकतया प्रतिग्रहीतुः स्वत्वं नोत्पद्यत इति वाच्यम् , अनधिकारिकृताच्छास्त्रीयस्य फलस्यानुत्पादेऽपि लौकिकस्य तस्यानुत्पादे मानाभावात् स्वत्वस्य लौकिकत्वात् । तस्य लौकिकत्वं च लिप्सासूत्रे स्फुटम् । किञ्च यदेकभ्रातुरसाधारणं द्रव्यं तत्र भ्रात्रन्तरस्य स्वत्वमेव नास्तीति कथमशुचित्वम् ? साधारणं च तदनुमतिं विना न यथेष्टविनियोगार्हमिति कथं तस्य शुचित्वम् ?

स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञया ग्राह्यं *न तद्धस्तादित्यर्थः। *क्रये तु तद्धस्तादपि न दोषः। पक्वं लड्डुकादि। अपक्वं तण्डुलादि। *एतदन्नसत्रपरम्।

अन्नसत्रे प्रवृत्तानामा*ममन्नमगर्हितम्।
भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्॥

इत्यङ्गिरसोक्तेः। *पक्वान्नमोदनादि नतु भक्ष्यम्। षट्-

एवं क्रयस्याशौचानिवर्तकत्वमपि मन्दम्, तस्य स्वत्वापनयनद्वारा द्रव्याशुद्ध्यपनायकत्वात् (१)तस्या आशौचिस्वत्वप्रयुक्तत्वात्। तत्रैव द्रव्ये कालस्य चेतनाशुद्धिनिवर्तनद्वारा तन्निवर्तकत्ववत्। 'स्वयङ्ग्रहः' इत्यनेन स्वाम्यनुज्ञाया इव ग्रहणफलस्यादनदानयोश्च लाभः। "दद्यादिमानि स्वयमनुमननात्स्वामिनः" इति त्रिंशत्श्लोकीदर्शनात्। मृतसूतके इति स्वयङ्ग्रहविधौ कृत्रिमस्यापि ग्रहः। पण्याशौचनिषेधश्च कृत्रिमोपलक्षणम्। लवणादिनियमार्थं च मृतसूतकग्रहणम्। स्वयमेवेत्यतन्त्रम्। आशौचिहस्तान्न ग्राह्यमित्यत्र तात्पर्यमित्याह—*न तद्धस्तादिति। पण्येषु सर्वेष्वित्यत्र सर्वपदं क्रयार्थं प्रसारिततदन्योभयपरम्। तच्च लवणादिभिन्नमपि तत्स्वामिनो वणिज आशौचेऽपि नाक्रेयत्वम्। तथा सत्याह—*क्रये त्विति। एवञ्च पण्येषु न स्वयङ्ग्रहनियम इति भावः। *एतत् पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानम्। *आममन्नमिति पक्वोपलक्षणं 'पक्वापक्वे' इत्युक्तेः। अत एव पक्वान्ने भक्ष्यं पर्युदस्यन्नाह—*पक्वान्नमित्यादि। अनाशौचिभिरन्नसत्रिणामोदनादिकमितरेषां भक्ष्यतण्डुलादिकमपि न ग्राह्यम्, अनुज्ञातभिन्नत्वात्। उभयत्र—

दशाहानि कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्।

इति यमोक्तेश्च। कुलस्याशौचिकुलस्यान्नमनाशौचिभिर्न भुज्यते, तदेवान्नं कुलस्य सकुलस्यादोषं भोज्यमित्यर्थ इति नि-

---

(१) द्रव्याशुद्धेः।

त्रिंशन्मते—

*उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत ।
*एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥
*विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥
*भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

बृहस्पतिः—'विवाहोत्सव' इत्याद्युक्त्वा—

*पूर्वसङ्कल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तितः ।

ष्कर्षः। एतन्निषेधे विशेषमाह-*उभाभ्यामिति । *एकेनापीति। भोक्त्राऽऽशौचनिमित्तेऽज्ञातेपि दात्रा ज्ञाते दातुराशौचत्वात्तत्स्वामिकान्नं निषिद्धम् । भोक्तुः प्रायश्चित्तं त्वल्पमज्ञानप्रवृत्तत्वात् । दात्राऽज्ञातेऽपि भोक्त्रा ज्ञाते तु तद्द्रव्यस्याशौचिस्वामिकत्वाभावेऽपि वचनात् निषिद्धमित्यर्थः। भोक्तुरिति च तन्मात्रेण ज्ञातेऽपि तस्य दोषं वक्तुं, नतु दातृमात्रेण ज्ञातस्य दाननिषेधातिक्रमनिमित्तदोषं निवर्तितुमपि, अर्थद्वयकरणे वाक्यभेदापत्तेः।

अपि दातृगृहीत्रोस्तु सूतके मृतके तथा ।
अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथञ्चन ॥
विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥

इति ब्राह्ममपि भोक्तुः स्यादेवेत्यर्थम्। तत्र प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तम् । आदिनाऽऽशौचं ग्राह्यम् । *विवाहेति। पृथक्कृतासिद्धान्नभोजने। *भुञ्जानेष्विति । विवाहादिष्वप्यपृथक्कृतान्नभोजनेऽन्यत्र ब्राह्मणभोजने च। अवशिष्टं चान्नं त्याज्यम्।

भोजनार्थे तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ।
यदि कश्चित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहिताः ।
आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ।

इति ब्राह्मात् । *पूर्वेति । आशौचसम्भावनया पूर्वमेव

षडशीतौ—

*संसर्गाद्यस्य वाशौचं यस्यातिक्रान्तकालता ।
तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥

शुद्धितत्त्वे—'शुद्ध्येत्' इत्यनुवृत्तौ विष्णुः—'प्रोक्षणेन च पुस्तकम्' इति ॥

अथ *मृतदोषे हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते कौर्मे च—

व्यापादयेद्य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया ॥

*शवदर्शनं यावदाशौचमस्त्येव,

हतानां नृपगोविप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम् ।

ब्राह्मणार्थं पृथक्कृते सिद्धान्नमनुज्ञातव्यतिरिक्तमन्यच्च तत्रेत्यर्थः । *संसर्गादिति । निर्हाराद्याशौचेऽतिक्रान्ताशौचे च सर्वद्रव्ये नाशौचम् "आशौचं यस्य संसर्गात्" इति "अतिक्रान्ते दशाहे तु" इति वचनात् । परन्त्वाशौचिहस्तान्न ग्राह्यम् । आशौचिस्पृष्टानिषेधबाधे मानाभावात् ।*मृतदोषे इति । मृतदोषो द्विविधः—मरणाभिसन्धिना दर्पात् स्वानिष्टानादरणेन वा शास्त्राभ्यनुज्ञां विनाऽग्निजलादिना चण्डालादिभिर्वा मृतानां "सर्वत आत्मानं गोपायत्" इति विधेः "न संशयमापद्येत तस्मादुह न पुरायुषः स्वः कामी प्रेयात्" इति निषेधस्य चातिक्रमणादेकः । पतितादीनां तच्चान्निषेधातिक्रमादपरः । मृतानां च तेषां तन्निमित्तकः तत्सपिण्डसोदकानां शिष्यदौहित्रादीनां च आशौचोर्ध्वदैहिकयोर्निषेधः । अन्यत्र तदपवादश्चोद्यते इत्यर्थः । तत्र सर्वत्र दशाहत्र्यहकालावच्छिन्नमेवाशौचं निषिद्धमित्याह—*शवेति । स्नानमात्रनिवर्त्यमित्यर्थः । नृपः अभिषिक्तः क्षत्रियादिः । गोपदं शृङ्गिदंष्ट्र्यादेः । विप्रपदं चण्डालादेश्चोपलक्षणम् । बुद्धिपूर्वं विषोद्बन्धनादिना आत्मानं व्यापादयन्ति ये ते आत्मघातिनः । आत्मघातिपदं "पाखण्ड्यना-

इति याज्ञवल्क्योक्तेः। शुद्धितत्त्वे कौर्मे—

सद्यःशौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा।

आदिपदादभिचारहते। भविष्ये—

*स्वेच्छया मरणं विप्राच्छृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः।

श्रिताः स्तेनाः” इत्येकयोगनिर्दिष्टपतिताद्युपलक्षणम्। आत्मघात्याद्याशौचनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः—

पाखण्ड्यनाश्रिताः स्तेना भर्तृघ्न्यः कामगादिकाः।

सुराप्य आत्मघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः॥ इति।

अस्यार्थः—पाखण्डा नरशिरःकपालादिश्रुतिस्मृतिबाह्यलिङ्गतद्धारिणः। भर्तृघ्न्यः अब्राह्मण्यादिपरिणेतृघातिन्यः। कामगाः स्वापेक्षया जात्या हीनपुंगन्त्र्यः कुलटाः। आदिपदाद्गर्भसुतदुहितृणामब्राह्मणानामपि विप्राणां च घातिन्यः ग्राह्याः। शिष्यगा गुरुगाश्चेह ग्राह्याः।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या।

पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता तु या॥

इति स्मृतेः। स्वस्य निषिद्धा यासां पेयास्ताः सुराप्यः। सुराप्य इति लिङ्गग्रहैकत्ववत् “न ब्राह्मणः सुरां पिबेत्” इत्यादिनिषेधेष्विवाविवक्षितमपि तादृश्याः शूद्र्या अपि द्विजातिभार्यायाः सङ्ग्रहस्य द्योतनेन सार्थकम्। अत एव—

पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।

इति स्मृतौ भार्या शूद्रापीति व्याख्यातं विज्ञानेश्वरादिभिः। आत्मत्यागिन्यश्चोक्ता इति। *स्वेच्छयेति। स्वस्यैव विधिप्रयोज्या या इच्छा जलतद्गाम्भीर्यादि ज्वलनतत्तैक्ष्ण्यादि यथायथं ज्ञात्वा तत्र स्वव्यापादने इष्टसाधनताभ्रमेण तत्प्रवृत्तिर्हेतुः। अनेनाहमात्मानं व्यापादयामीति तात्त्विको भीषणमात्रार्थमतात्त्विको वाऽभिलाषः तत्पूर्वकं मरणम्। विषोद्बन्धनताडनात्त्यान्त्यजवि-

*अन्त्यान्त्यजवि(१)षोद्बन्धैरात्मना चैव ताडनैः ॥
पाखण्डमाश्रिताश्चैव *महापातकिनस्तथा ।
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा ॥
न *तेषां स्नानसंस्कारो न श्राद्धं न सपिण्डनम् ॥

श्रादिना हननं धरणादिसामर्थ्यगर्वेण अयं मां मारयत्विति बुद्धिविरहेऽपि पाक्षिकमप्यनिष्टमनादृत्य तद्धननग्रहणादौ प्रवृत्तानां तैर्मरणे इत्यन्वयः। *अन्त्याः पूर्वोक्ता अन्त्यावसायिनः। अन्त्यजाश्चाण्डालादयः। एतच्चण्डालादुदकादित्याद्यग्निमं च बुद्धिपूर्वके एव "प्रायोनाशकशस्त्राग्नि" इत्युत्तरगौतमवाक्ये 'इच्छताम्' इत्युक्तेरेकवाक्यतानुरोधेनोदके तदन्वये तत्साहचर्याच्चण्डालादावपि तदन्वयात्। एतेन—

राजभिर्निहतानां च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः।
आत्मनस्त्यागिनां चैव श्राद्धमेषां न कल्पयेत् ॥

इति वचने आत्मत्यागिनां पृथगुक्तेश्चण्डालादित्याद्यविशेषोक्तेश्च जलपश्वादिभिः प्रमादमृतेऽप्याशौचं नेति शङ्कम्। *महापातकिन इति। ते च—

ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः।
एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥
एभिस्तु संवसेद्यो वै वत्सरं सोऽपि तत्समः ॥

इति योगीश्वरेणोक्ताः। एवम् "अतिपातकिनोऽनुपातकिनश्च मातृपितृयोनिसम्बन्धत्यागनास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्यागयपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च" इति गौतमसूत्रोक्ताश्च द्रष्टव्याः। येषु निषेधमतिक्राम्यत्सु पापततिः पत्यते ते पतिताः सर्वे इह मिताक्षरादिग्रन्थान् पर्यालोच्य गणनीयाः। मया गौरवभयात्तु न लिख्यन्ते। *तेषां स्नानसंस्कारा-

(१) 'द्विषोद्बन्धै' क० छ०।

गौतमः—'*प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदको(१)द्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्' इति। नाशौचमिति शेषः। अङ्गिराः-

*चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते ।
नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

षड्त्रिंशन्मतेऽप्येवम् । ब्राह्मेऽपि--

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निक्रियाजलैः ।

व्यालो गजः ।

*सुदूरात्परिहर्तव्यः कुर्वन्क्रीडां मृतस्तु यः ।
नागानां विप्रियं कुर्वन्हतश्चाप्यथ विद्युता ॥
नि(२)गृहीतः *स्वयं राज्ञा *चौर्यदोषेण कुत्रचित् ।

विति केवलशवस्नपनदोषार्थम्। *प्राय इति । प्रायो महाप्रस्थानम्। अनाशकम् अनशनम् । प्रपतनं गिरिशिखरादेरवपातः। *चण्डालादिति। अत्र पापकर्मणां येषां चण्डालादिभिर्मरणमिति नार्थः । श्वादिपदवज्जन्मान्तरीयपापानुमानेऽपि निषेधे विशेषानाधायकतया तद्वैयर्थ्यात् ,किन्तु येषां चण्डालादिभिर्मरणं तेषां पापकर्मणामिति। तेन चण्डालादिहेतुकमरणं पापहेतुः। पापं च निषेधातिक्रमः। निषेधात्तु पुरुषव्यापारगोचरः। नच प्रमादमृते सोऽस्तीत्यतोऽस्य प्रमादमरणं न विषयः। शृङ्गिणः गवादयः अश्वाश्वतरादयः। नखिनो व्याघ्रादयः। दंष्ट्रिणः नक्रादयः सर्वेतिर्यञ्चो बोध्याः। क्रिया दिव्यं कार्मणमभिचारप्रत्याभिचारादि। *सुदूरात् 'सुतूदा' इति पाठः। नागाः सर्पाः। विप्रियं ग्रहणादि *स्वयमिति। राजादेः शक्यार्थज्ञातिक्रमपरम् । *चौर्येति साहसादेरुपलक्षणम्। तथाच राज्ञा धनस्वाम्यादिभिर्वा हत इत्य

(१) 'उद्बन्धनं गलपाशादि' ग० : (२) 'निगृहीताश्च ये' क० छ०

परदारान् *हरन्तश्च द्वे(१)षात्तत्पतिभिर्हताः ॥
असमानैश्च संकीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम्।
कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन्समाश्रिताः ॥
शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाखण्डाः *क्रूरबुद्धयः।
*क्रोधात्प्रायं*विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः।
*कुशिल्पजीविनो ये च *सूनालंकारधारिणः ॥
*मुखेभगास्तु ये केचित् क्लीबप्राया नपुंसकाः।
*ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणैर्हताः।
महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥

र्थः। *हरन्तः रमन्त इति वा पाठः। रमयन्त इत्यर्थः। *क्रूरबुद्धय इति। अत्र कान्तारशीर्णनौकाद्यारोहकूपाद्यवरोहादयः सर्वे दर्पोपहतमृतिहेतवो बोध्याः। *क्रोधादिति। शोकादेरुपलक्षणम्। *विषमिति। पूर्वं मरणाभिसंध्यभावेऽपि विषादिभक्षणे इदानीं तु तदभिसन्धिना तत्रेति न पौनरुक्त्यम्। *कुशिल्पम्। आपद्यपि निषिद्धचर्मकारादिशिल्पम्। *सूनेति। सूना प्राणिवधस्थानं तदलंकारः तदुपकरणं शस्त्रादि तद्धारिणस्तत्रानर्हास्तत्राधिकृता इत्यर्थः। *मुखेभगाः अयोनौ रेतः सेकिनः। क्लीबेषु नपुंसकेषु च पतित्वोक्तिः मरणोत्तरकालीनौर्ध्वदेहिकदेवतात्वायोग्यतया। तेन तयोर्द्विजातिकर्मण्यपादकपापवत्त्वाभावेऽपि न क्षतिः। *ब्रह्मदण्डहताः। उत्पादितक्रोधजनितशापादिहताः। महापातकिपदं पूर्ववत्। गौतमोक्तानामतिपातकयादीनां "चतस्रस्तु परित्याज्याः" इत्युक्तानां पतितानामनाश्रितानां चोपलक्षणम्। एवम्—

वृथासंकरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम्।
आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्त्ततोदकाक्रिया ॥

(१) 'द्वेषात्तु पति' ग०।

पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ॥
*एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः।
तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥

एतद्बुद्धिपूर्वं*सर्वेषां करणे तु माधवीये वसिष्ठः—

य आत्मत्यागिनां कुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां द्विजः।
*स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

अज्ञाने तु—

कृत्वाग्निमुदकं *स्नानं संस्पर्शं वहनं कथाम्।

पाखण्डमाश्रितानां च चरन्तीनां च कामतः।
गर्भभर्तृद्रुहां चैव सुरापीणां च योषिताम् ॥

इति मनुवचने वृथाजाता अनाश्रमिणः दम्पत्यादिसाध्यकर्मानधिकारात्। संकरजाता भिन्नवर्णस्त्रीपुरुषजाताः प्रतिलोमजाः। तेषामेवातिनिन्दितत्वात्। प्रव्रज्यासु तिष्ठतां सन्यासिनां हंसपरमहंसैकदण्डत्रिदण्डादिभेदेन बहुत्वम्। यत्तु निन्दितसाहचर्यसम्पादनलोभेन वृथाशब्दान्वयेन कापालिकदिगम्बरादीनां वृथाप्रव्रज्यानां ग्रहणमिति। तन्न, तेषां पाखण्डमाश्रिता इत्यनेन पौनरुक्त्यात्। आत्मत्यागिनः अशास्त्रीयात्मत्यागिनः। अकृतनिष्कृतीनां चैतेषां पाखण्ड्यादीनां दाहादिकरणे त्वाह—*एतानीति। विमोहित इति णिच्। स्नेहाद्यभिप्रायो नतु विषयाज्ञानाभिप्रायः। *सर्वेषामिति। अकृतनिष्कृतीनां चैतेषां पाखण्डचादीनां दाहादिकरणे आशौचमपि कार्यम्।

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च।
ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात्कटधारणम् ॥

इति यमेन निषिद्धस्याप्याशौचस्य दाहादिवत् प्राप्तेः। *स तप्तकृच्छ्रेति। तप्तकृच्छ्राभ्यां सहितमिति विगृह्य तप्तकृच्छ्रद्वययुक्तं चान्द्रायणमिति शम्भुभट्टेन व्याख्यातम्। *स्नानं शव-

रज्जुच्छेदाश्रुपातं च तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥

इति ज्ञेयम्। प्रत्येकं बुद्धिपूर्वे एतदिति मदनपारिजातः। *प्रत्येकं तु स्पर्शाश्रुणोर्मिताक्षरायाम्—

तच्छवं केवलं स्पृष्टमश्रु वा पतितं यदि।
पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनम् ॥

स्नपनम्। रज्जुच्छेदः काचित्कः। अश्रुपातं चेति चकारादिदमपि सर्वेषां दाहादिकरणे। तप्तकृच्छ्रश्च द्वादशाहसाध्यः।

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान्।
प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः।

इति मनूक्तः। क्षीरादिपरिमाणं च पराशरेणोक्तम्—

अपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत्।
पलमेकं पिबेत्सर्पिस्त्रिरात्रं चोष्णमारुतम् ॥ इति।

त्रिरात्रमात्मपूरणे उष्णोदकबाष्पं पिबेदित्यर्थः। न तु—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत्।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः ॥

इत्युक्तः दुग्धसर्पिर्जलानां तप्तानामेकैकं प्रत्यहं पीत्वा एकाहोपवासरूपो दिवसचतुष्टयसाध्यः, किञ्चिन्न्यूनचतुरुपवासात्मकस्य तस्य न दाहाद्यष्टकपापनिवर्तकत्वसम्भवः प्रत्येकं दाहादिकरणे उपवासोक्तेस्तदष्टकस्यौचित्येन ततोऽतिन्यूनत्वात्। *प्रत्येकमिति। "तच्छवं केवलं स्पृष्टमश्रु वा" इत्युत्तरवाक्ये स्पर्शाश्रुपदयोरुपलक्षणतयाऽज्ञानादेतेष्वेकैककरणे उपवासः, मत्याऽभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्राणि योग्यतया कुर्यादित्यन्तेष्टिः। बुद्धिपूर्वं दाहादिगुरुकरणे त्रिरात्रोपवासस्यानौचित्यात्स्पर्शाश्रुभिन्नस्य प्रत्येकं तथाकरणे एतत्कार्यं, परन्तु तप्तकृच्छ्रं पूर्वोक्तं चतुरहसाध्यं, नतु मनूक्तमित्यन्ये। तत्रापि काष्ठाद्यन्तरितस्पर्शे एवोपवासः साक्षात् स्पर्शे तु तप्तकृच्छ्रमेवेत्यपरे। प्रतिपदोक्त-

एकरात्रं तु नाश्नीयात्त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकम् ॥

इति माधवीये उत्तरार्धम् । अन्येषु तु संवर्तः—

एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा ।
*कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥

अज्ञाने त्व*र्धम् । एतदनाहिताग्नेः । आहिताग्नेः कृच्छ्र एवेति माधवः । मिताक्षरायाम्—

*आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।
तेषामपि तथा*गङ्गातोये संस्थापनं हितम् ।

आहिताग्नेस्तु विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

*वैतानं प्रक्षिपेदप्सु *आवसथ्यं चतुष्पथे ।

निष्कृतेरभिधानीयतया एतत् लापनं किमर्थमित्यस्वरसः । अन्ये तु स्पर्शाश्रुपाताभिन्नेषु दाहादिषु प्रत्येकं बुद्धिपूर्वे । *कटः शववहनसाधनं खट्वादिः । सान्तपनं च—

गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकम् ।
एकैकं प्रत्यहं पीत्वा एकरात्रमभोजनम् ॥

इति जाबालोक्तं सप्ताहसाध्यं द्रष्टव्यम् । *अर्धमिति । वस्तुतस्तु "अबुद्धिपूर्वं बन्धने छेदने दहने वा मासं भैक्षाहारस्त्रिषवणं च" इति सुमन्तूक्तं बोध्यम् । तत्त्रयमपि वाशब्दश्रवणात् प्रत्येकविषयम् । अत्र सर्वत्रापि दक्षिणादिरूपप्रत्याम्नायो वा कार्यमिति शिष्टाः । तेषां मरणानन्तरं दाहाद्यकरणे किं कार्यमित्यपेक्षायामाह—*आत्मन इति । *गङ्गेति । सम्भवाभिप्रायम् । एवञ्च तेषां वत्सरान्तादौ पर्णशरदाहः । अत्र प्रतिपत्त्यन्तरं वक्ष्यति गृह्यपरिशिष्टे तु "दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य" इत्यादिना । ननु "आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च" इति श्रुतिविहितदाहाभावे तोये स्थापनरूपा यजमानप्रतिपत्तिः, तत्रापि पात्राणां किं कार्यं तत्राह—*वैतानमिति । *आवसथ्यं

पात्राणि तु देहदग्नौ *साग्निके पापकर्मणि ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि—

महापातकसंयुक्तो दौरात्म्यादग्निमान्यदि ।
पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्त आदोषसंक्षयात् ॥
प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः *कुर्वन्वा म्रियते यदि ।
*गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमप्स्वस्येत्सपरिच्छदम् ॥
पात्राणि दद्याद्विप्राय दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् ॥

माधवीये पराशरः—

*आहिताग्निर्मृतो विप्रश्चण्डालेना*त्मघातकः ।
दहेत ब्राह्मणं विप्रो लोकाग्नौ मन्त्रवर्जितम् ॥
*प्राजापत्यं चरेत्पश्चाद्विप्राणामनुशासनात् ।
दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः ॥
स्वेनाग्निना स्वमन्त्रेण पृथगेनं पुनर्दहेत् ॥

हेमाद्रौ तु—

दाहयित्वा शवं तेषां *शूद्रैरविधिपूर्वकम् ।

इत्युक्तम् । *एतद्दर्पादिना मरणे ज्ञेयम् ।

स्मार्त्ताग्निम् । *साग्निके पापकर्मणीति । आहिताग्नौ स्मार्ताग्नौ चात्मघातके इत्यर्थः । "यजमाने वृथा मृते" इति पाठे वृथा अविहितमार्गेणेत्यर्थः । आत्मघातके इति यावत् । *कुर्वन्वेति । प्रधानोपक्रमात् प्रागित्यर्थः, उपक्रान्तप्रधानस्य शुद्धत्वात् । *गृह्यमिति । चतुष्पथे इति शेषः । आहिताग्नेरपि तोये संस्थापनमुक्तम् । प्रतिपदयन्तरमाह—*आहिताग्निरिति । चण्डालेनेत्युपलक्षणम् । *आत्मघातक इति । उद्बन्धनादिनेत्यादि । पतिते तु प्रकारं वक्ष्यति । *प्राजापत्यमिति । शक्तेन तु चान्द्रायणद्वयं कार्यम् । अन्यथा "पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम्" इत्यग्रिमेण विरोधात् । *शूद्रैः वर्णैः, नतु संकरैः । इदं च विप्रालाभे द्रष्टव्यम् । *एतदिति । चण्डालेन मृत इति

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः।

इति श्रुतावात्महनने एव दोषोक्तेः। प्रमादमरणे त्वाशौचादि सर्वं भवत्येव। तदाहाङ्गिराः--

अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः।
तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया॥

ब्राह्मेऽपि--

प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः।
शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः॥
चण्डालैरथ वा चोरैर्निहतो वापि कुत्रचित्।
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः॥ इति।

प्रमादमरणे त्रिरात्रमाशौचमिति *गौडाः शुद्धितत्त्वादयः। *दशाहादीति दाक्षिणात्याः। अस्यापवादो हेमाद्रौ भविष्ये--

प्रमादादिच्छया वापि न कुर्यात्सर्पतो मृते।

नागपूजां विना न कुर्यादित्यर्थः। बौधायनोऽपि--

बुद्धिपूर्वात्महन्तॄणां क्रियालोपो विधीयते।

क्रियाऽन्त्यकर्म।

तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि कार्यम्। तच्च विश्वप्रकाशादौ शातातपीये च--

व्याघ्रेण निहते *विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत्।
सर्पदष्टे नागबलिर्देयः सर्पश्च काञ्चनः।
चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्गजैर्हते।

आत्मघातक इति चेत्यर्थः। *गौडादिति। मानाभावोऽत्रास्वरसः। *दशाहादीति। बुद्धिपूर्वके निषिद्धस्यैव प्रामादिके प्राप्ते पालाशदाहे तु वक्ष्यति। *विप्रे इति अतन्त्रम्, एतत्सकलस्य सर्ववर्णसाधारण्यात्। सजातीया वा कन्या बोध्या। एतत्सर्वं

राज्ञा विनिहते दद्यात्पुरुषं तं हिरण्मयम् ॥
चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम् ।
वृषेण निहते दद्याद्यथाशक्त्या तु काञ्चनम् ।
शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता ।
निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता ॥
शौचहीने मृते चैव द्वि(१)निष्कं स्वर्णजं हरिम् ।
*संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत् ॥
निष्कत्रयं स्वर्णमितं दद्यादश्वं हयाहते ।
शुना हते क्षेत्रपालं स्थापयेन्निजशक्तितः ॥
सूकरेण हते दद्यान्माहिषं दक्षिणान्वितम् ।
कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान्पञ्च*खारिकाः ॥
वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् ।
शृङ्गिणा निहते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतम् ॥
शकटेन हते दद्याद् द्रव्यं सोपस्करान्वितम् ।
भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् ।
अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तितः ।
दारुणा निहते चैव कर्तव्या सदने सभा ॥
शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम् ।
अश्मना निहते दद्यात्सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥
वृषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मिताम् ।
उद्बन्धनेन च मृते कपिं कनकनिर्मितम् ॥

स्त्रीदुर्मरणेऽपि योज्यम् । *संस्कारहीने इति । अष्टमवर्षादिरूपमुख्यकाले इत्यादि । संस्कारः पुंस उपनयनं स्त्रिया विवाहः, शूद्रस्य षोडशाद्वोर्ध्वं वस्त्रद्वयं च । अयं च दशाब्दान्तादिगौणकालात्यये तु पतितो बोध्यः । *खारी धान्यप्रमाणभेदः ।

---

(१) 'निष्कं च स्वर्णजं' क० ।

मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याद् द्विनिष्कजम् ।
विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् ॥
घृतधेनुः प्रदातव्या (१)कण्ठान्तकवले मृते ।
कासरोगेण च मृते अष्टकृच्छ्रं व्रतं चरेत् ॥
अतिसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् ।
शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेद्रुद्रं यथोदितम् ॥
विद्युत्पातेन निहते *विद्यादानं समाचरेत् ।
अन्तरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा ॥
सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्पर्शतो मृते ।
पतिते च मृते कुर्यात्प्राजापत्यांस्तु षोडश ॥
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ।
एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥

तथा *वैधमरणेऽपि न दोषः । तदाहतुर्मनु(२)वृद्धगार्ग्यौ—

*वृद्धः *शौचस्मृतेर्लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य *त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं(३)कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥ इति ।

हेमाद्रौ विष्णुधर्मेऽपि—

---

*विद्यादानं शाखाध्यापनम् । पतितेचेति विशेषतः पातित्याज्ञाने । *वैधेति । अभ्यनुज्ञाविधिबोध्येत्यर्थः । एतच्च सद्यः शौचोदकदानाभावाववैधात्मघाते एवेति सूचयति । *वृद्ध इति । आसन्नमृतिकाल इत्यर्थः । "यो जीवितुं न शक्नोति" इत्यभिधानात् । *शौचेति । वातजराद्यावेशेन शौचाचमनाद्यावश्यककर्मानुष्ठानासमर्थ इत्यर्थः । *त्रिरात्रमिति सामान्यत आशौचनिषेधो न प्र-

---

(१) 'कण्ठान्नकवले' ग० । (२) 'वृद्ध' नास्ति क० ।
(३) 'दत्त्वा' क० ।

नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः ।
अरिष्टैरात्मनो ज्ञात्वा मृत्युकालमुपस्थितम् ॥
व्याधितो भिषजा त्यक्तः पूर्णे (१)वायुषि चात्मनः ।
यथा युगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
तस्मिन्काले तनुत्यागाद्यथेष्टं फलमाप्नुयात् ।
आयुषस्तु पुरा दृष्टं मरणं ब्राह्मणस्य च ॥

नेति गौडानामपपाठः, उत्तरार्धे असङ्गतेः ।

क्षत्रियस्य तु सङ्ग्रामे मृते भर्तरि योषितः ।

अपरार्के ब्रह्मगर्गः—

यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
सोऽग्न्युदकं महायात्रां (२)कुर्वन्नत्र न दुष्यति ॥

*अत्रोक्तवक्ष्यमाणवचोनिचयात्प्रयागातिरिक्तेऽचिकित्स्यरोगाद्युपहतानामधिकारः । *सोऽपि जीर्णवानप्रस्थस्यैवेति विज्ञानेश्वरदेवयाज्ञिकादयः । अतएव मिताक्षरादौ *भृगुपातानशनादिकं वानप्रस्थस्यैवोक्तम् ।

वर्तत इति भावः । *अत्रेति । अपिना वातजराद्याविष्टसमुच्चयः । अत्र प्रयागे वातजराद्याविष्टानामचिकित्स्यकुष्ठक्षयादिमहाव्याधिग्रस्तानां च बुद्धिपूर्वकमरणाभ्यनुज्ञानात्तत्र प्रायश्चित्तनारायणबली न कार्ये । विज्ञानेश्वरमतमाह-*सोऽपीति । *भृग्विति । आदिनाऽग्न्यम्बुप्रवेशमहाप्रस्थानपरिग्रहः । "वानप्रस्थो वीराध्वानं ज्वलनाम्बुप्रवेशनं भृगुपतनं वाऽनुतिष्ठेत" इति स्मरणम् ।

वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष्मसङ्क्षयात् ।

इति योगीश्वरस्मरणं च तत्र मानम् । सकलानुष्ठानासमर्थ

(१) 'चायुषि' क० । (२) 'कुर्वन्वा न प्रदुष्यति' क० छ० ।

*मनुरपि—

आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनुम् ।
वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ इति ।

तेना*न्यत्रापि तद्विषयतैव *मूलैक्यादिति केचित् । तन्न, वानप्रस्थमरणे आशौचनिषेधात् । तेन *गृहस्थादिपरमेवेदम् । तेन *यतेर्नाधिकारः । काम्येऽनधिकाराच्च । *नैमित्तिकत्वे त्वकरणे दोषो नित्यता च स्यात् । प्रयागे त्वरोगिणां रोगिणां च । यत्तु—

शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजाश्च तथाधमाः ।
एते त्यजेयुः प्राणान्वै वर्जयित्वा द्विजं नृप ॥
पतित्वा ब्राह्मणस्तत्र ब्रह्महा चात्महा भवेत् ॥ इति,

तन्निर्मूलमिति भट्टाः । तत्त्वं तु हेमाद्रौ व्रतकाण्डेऽलिखनान्निर्मूलत्वं चिन्त्यमेव ।प्रक्रमात्तु पतित्वेति भृगुपातमात्रपरं युक्तम् । ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातमिति वक्ष्यमाणाविरोधाच्च । यत्त्वादित्यपुराणे—

अब्राह्मणो वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया ।

प्रत्याह—*मनुरपीति । तदव्रतादिकया जीर्णता लाभः । 'ब्रह्मलोके महीयते' इति पाठः । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषः, नतु नित्यं ब्रह्म, तत्र लोकपदाप्रयोगात् संन्यासमन्तरेण मुक्त्यनङ्गीकाराच्च । 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति पाठेऽप्येवमेवार्थः । *अन्यत्रापि वक्ष्यमाणमहाप्रस्थानादावपि । तद्विषयतैवेत्येवकारेण वानप्रस्थान्यजीवनाशक्तव्यक्तच्छेदः । *मूलैक्यादिति । नराणामथ नारीणामित्यादिकं तु यत्र सर्वप्राणिनामधिकारस्तत्र वानप्रस्थानामित्यत्र किं वक्तव्यमिति रीत्या स्तावकमित्यभिमानः । *गृहस्थादीति । आदिना स्त्रीशूद्रादिग्रहः । *यतेरिति । तन्मरणे आशौचाभावात् । ननु वृद्धादिमरणस्य मनूक्तार्थवादिकफलमस्तु मा वा, आशौचलोपादिनिमित्तकत्वं तु दुर्वारमित्यत आह-

प्रविशेज्ज्वलनं तोयं करोत्यनशनं तथा ॥ इति, तत्प्रयागातिरिक्तपरमिति केचित् । हेमाद्रौ त्वेतदग्रे 'प्रयागवटशाखाग्रात्' इत्युक्तेर्ब्राह्मणस्य प्रयागेऽपि नेति *प्रतीयते ।

माधवीयेऽपरार्के चादित्यपुराणे—

दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि ।
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ॥
अगाधतोयराशिं च भृगोः पतनमेव च ।
गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ॥
*प्रयागवटशाखाग्राद्देहत्यागं करोति च ।
स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।
*उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकानात्मघाती भवेत्कचित् ।
*महा(२)पापक्षया*त्स्वर्गे दिव्यान्भोगात्समश्नुते ॥
एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजन्तुषु ।
नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु *सर्वदा ॥
ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत् ।
आशौचं स्यात्त्र्यहं तेषां *वज्रानलहते तथा ॥

---

*नैमित्तिकत्त्वेति । *प्रतीयते इति । अनेन स्वर्गादीत्यस्यापि सम्बन्धात्काम्यं प्रयागमरणं ब्राह्मणभिन्नस्यैवेति लभ्यते । तच्चानिष्टं । कामनाया असत्त्वे इव रोगिणामिव प्रायश्चित्तार्थतयैव च काम्यस्यापि युक्तत्वात् । तस्मादत्राब्राह्मण इत्यादेर्न सम्बन्ध इति सूचितम् । *प्रयागेति । अभ्यनुज्ञाविधिः । *उत्तमानिति काम्यविधिः । *महापापक्षयादिति प्रायश्चित्तार्थे नैमित्तिकविधिः । तत्र महापापवशेन नष्टप्रत्यापत्तिमाह–*स्वर्गे इति । 'सर्वेषाम्' इति वा पाठः । *सर्वदेति । रोगयरोगिलम्भकम् । *वज्रानलहते इति । एतच्च वृद्धादीनामेव तादृशमरण-

---

(२) इदमर्धं नास्ति क०छ० ।

वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः॥
अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः।
प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित्क्वचित्॥

हेमाद्रौ चैवम्। अत्र *प्राप्तकाले इत्युक्तेरप्राप्तमरणकालायाः स्त्रिया अन्वारोहणे सम्पूर्णमेवाशौचम्। पृथ्वीचन्द्रस्त्वत्रापि त्र्यहमाह। शुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेष्वप्येवम्।

एतच्च वृद्धादिमरणं कलौ निषिद्धम्।

भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणे तथा।

इति माधवेन पृथ्वीचन्द्रेण च कलिवर्ज्येषूक्तेः। नचात्र यावदुक्तनिषेधः *विशिष्टोद्देशे *वाक्यभेदात्। नच कलौ वानप्रस्थाश्रमनिषेधादेव सिद्धेर्मरणनिषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्, सर्ववर्णेष्वित्यादिभिस्तद्भिन्नस्यापि प्राप्तेः। *काम्यं भवत्येव 'ये वै तन्वं १ विसृजन्ति' इति श्रुतेः *स्मृत्या सङ्कोचायोगात्। नचेयं स्वाभा-

---

प्रकारविधानपूर्वकं त्र्यहाशौचं विधत्ते, दर्पादिना प्रमादेन वा मृतावाशौचाभावसम्पूर्णाशौचयोरुक्तेः। *प्राप्तेति। प्राप्तकालानां ज्वलनादिना मरणे त्रिरात्रमित्यर्थः। प्रयागे तु वक्ष्यति। पृथ्वीचन्द्रादिमते ऽस्वरसः स्फुटः। *विशिष्टोद्देशे भृग्वादिपातप्रयुक्तान्याविशिष्टमरणोद्देशे। *वाक्यभेदादिति।

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यशनाम्बुभिः।

इति वाक्यं भिद्यतेऽत्यर्थः। *काम्यमिति। प्रयागे इति प्रकृतम्। काम्यमेवेति नोक्तम्, अकाम्यस्यापि प्रयागमरणस्येष्टत्वात्। *स्मृत्येति। यद्यपि कलिवर्ज्येषु प्रमाणं वेदवद् भवेदिति श्रुतेरपि सङ्कोच उक्तस्तथापि यावता श्रुतेः सङ्कोचं विनाऽगति-

विकमृत्युपरा, धीरपदोक्तेः । मात्स्यभारतादिषु—

*नलोकवचनात्तात न *वेदवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥

इत्युक्तेः । *अतएव विष्णुधर्मे रोग्यादिमरणमुक्त्वोक्तम्—

*यथा युगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुम् । इति ।

काश्यामप्युक्तं मात्स्ये—

अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः ।
प्रविशन्ति मुखं ते मे निःसन्दिग्धं वरानने ॥

हेमाद्रौ विवस्वान्—

*सर्वेन्द्रियवियुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च ।
प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥
धर्मार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापाङ्कितस्य च ।

स्तावत एव सङ्कोचो नात्रेत्यर्थः । कृत्स्नेपि प्रयागमरणे उपलम्भकमाह— *न लोकेत्यादिना । लोकेति "सर्वत आत्मानं गोपायेत्" इत्यादीत्यर्थः । *वेदेति । "तस्मादुह नः पुरायुषः स्वःकामी प्रेयात्" इत्यादीत्यर्थः । नित्यकर्माद्यनुष्ठाननिरतो नाशितस्वीयान्तःकरणकल्मषः श्रवणादिसम्पत्तिद्वाराऽऽत्मसाक्षात्कारेण नित्यनिरतिशयानन्दब्रह्मावाप्तिलक्षणं मोक्षं साधयेन्नतु अनित्याल्पसुखात्मसगार्थमायुःक्षयमिति हि तदर्थः । प्रयागे च मुक्तेरपि भावान्न तद्विरोध इत्यर्थः । तादृशं मुख्यफलमनिच्छतामवृद्धानामपि रोगनिवृत्त्यर्थं स्वर्गाद्यर्थं वा कलावपि प्रयागमरणं भवतीत्याशयवानाह-*अत एवेति *यथायुगेति च । काश्यामग्निप्रवेशः काम्य एव, प्रकरणात् । *सर्वेन्द्रियेति । एतच्च मरणान्तिकपर्यवसायि अनिर्देश्यम्,

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ।

ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोक्षणम् ॥

अपरार्के चैवम् । सहगमनं *कलौ भवत्येव,

कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृते ।

इति ब्रह्मवैवर्तात् । एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तं काशीखण्डादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च युगान्तरपरा एव ।

प्रयागेऽपि त्रिस्थलीसेतौ स्कान्दे—

यथाकथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन्प्राणत्यागं करोति यः ।
तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥

पाद्मे विष्णुः--

देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम संनिधौ ।
मत्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नराः ॥

कौर्मे--

व्याधितो यदि वा (१)दीनो वृद्धो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥
ईप्सितांल्लभते कामान्वदन्ति मुनिपुंगवाः ॥

इति स्मरणात् । *कलाविति । ननु स्त्रीणामप्यात्मघाते दोषोक्तेः अतिप्रवृद्धस्वर्गाभिलाषिण्याः प्रतिषेधशास्त्रमुत्क्रामन्त्या अयमुपदेशोऽस्तु तीव्रक्रोधाक्रान्तस्य प्रतिषेधशास्त्रमुत्क्रामतः श्येनोपदेशवदिति । मैवं, श्येनवैषम्यात् । श्येनकरणिकायां भावनायां भाव्यायां विध्यसंस्पर्शेन निषेधसंस्पर्शात् फलद्वारा श्येनस्य निन्द्यत्वमिति मते तत्र मरणस्यैव अनुगमनशास्त्रेणाग्नीषोमीयशास्त्रेण हिंसाया इव विधीयमानत्वात्प्रतिषेधासंस्पर्शात् । श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसात्वात्तत्र रागतः प्रवृत्तिसम्भवेन विधेरप्रवर्तकत्वात्स्वरूपेणैव रागप्रयुक्तहिंसारूपत्वान्नि-

(१) 'दीनः क्रुद्धो' क० छ० ।

तथा--

या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः ।
सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसङ्गमे ॥

वाराहे--

तत्र यो मुञ्चति प्राणान् वटमूलेषु सुन्दरि ।
सर्वलोकानतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

तथा--

अकामो वा सकामो वा वटमूलेषु सुन्दरि ।
शीघ्रं प्राणान्प्रमुञ्चेत यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

तथा--

पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले ।
व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश ॥
नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥

ब्राह्मे—

ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः ।

षेध्यत्वमिति पक्षे आत्ममरणे रागतः प्रवृत्ताया अपि तदनुकूले इतिकर्तव्यतारूपेऽग्निप्रवेशे विधित एव प्रवृत्तेः "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इतिवन्न निषेधावकाश इति दिक् । सहगमनं प्रयागमरणं च न कस्यापि वर्जनीयम् , आचाण्डालसाधारणधर्मत्वात् । 'यथाकथञ्चित्' इत्यादिसर्वोऽपि संदर्भः काम्यप्रयागमरणबोधक इति नाभिप्रायः, किन्तु रोगिणामरोगिणां वृद्धानां पुंसां स्त्रीणां चाचाण्डालं प्रयागे देहपातोऽभ्यनुज्ञायते आपादत्रयेणान्येन च वचनसंदर्भेण । "प्राप्नुयादीप्सितान्यपि" इतिचतुर्थपादेन तु काम्यः । यागतिरित्यादिस्तत्प्रपञ्चः । नैमित्तिकस्तु पूर्वजानामात्मनश्च प्रायश्चित्तरूपतया स्वयमेवान्योपदेशेन शास्त्रादितो वा निश्चित्य कार्यो नतु निर्देश्यः, पूर्वोक्तवचनात् । "ध्यात्वा" इत्यादीतिकर्तव्यताविशेषपूर्वकं क्रियमाणस्तु झटि-

तनुं त्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः ॥
दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी ।
हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं (१)प्रयागे मुक्तिमान्भवेत् ॥

भविष्योत्तरे—

*समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले
दशैकमग्नौ पतने च षोडश ।
महाहवे षष्टिरशीतिगोग्रहे
अनाशके भारत चाक्षया गतिः ॥

इति सामान्यतोपि फलम् । एवमन्येऽपि विधयो ज्ञेयाः । यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहु*स्तद्दूषणं पितामहचरणैः प्रयागविधौ कृतमिति नात्रोच्यते ।

अत्र *दशाहमाशौचम् । त्रिरात्रस्य *प्राप्तकालगोचरत्वादिति भट्टाः । युक्तं तु त्रिरात्रम् । दिवोदासीयेप्येवम् । शुद्धितत्त्वेऽपि काश्यपः–'अनशनमृतानामशनिहतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंग्रामदेशान्तरमृतानां

ति मुक्तिसाम(ग्री?)सम्पादकः । *"समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले" इति तु प्रयागेतरपरम् । *तद्दूषणमिति । दूषणस्य ग्रन्थ एव प्रागुक्तत्वान्नेह प्रस्तूयते । *दशाहं सम्पूर्णमिति यावत् । *प्राप्तकालेति । प्रयागे सर्वस्वाशदात्रिव विहितोपायेन मरणेऽपि अप्राप्ततत्कालतया त्रिरात्राप्राप्तेरिति भावः । युक्तं तु त्रिरात्रमिति त्वशुद्धमेव, प्राप्तकालपरतया वा नेयम् । सङ्ग्रामेऽनिच्छतः कातरत्वादिना हनने "क्षत्रधर्महतस्य च" इति सद्यःशौचविधौ विशेषणात् प्राप्तमृत्युकालविषयं वा, भृग्वादिसाह-

---

(१) 'प्रायशो' ग० ।

जातदन्तानां च त्रिरात्रम्' इति । *एवं मरणान्तप्रायश्चित्तेऽपि । पूर्वोक्तश्चात्महादेर्दाहाशौचादिनिषेधस्तदानीमेव, वत्सरान्ते तु सर्वमौर्ध्वदेहिकं कुर्यात्,

*गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकम् ॥

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात् । एवं *म्लेच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धमपि कार्यम्;

ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पञ्चपातकी ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥

इत्यग्निपुराणात् । एवं ब्राह्मेपि—

क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् ।
देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥
मार्तण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ।

चर्यात् । *एवमिति । सम्पूर्णमाशौचमिति प्रकृतम्, अप्राप्तमरणकालत्वात् । और्ध्वदेहिकं च तदैव, "यस्य मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्ध्येत सर्वाण्येतस्मिन् उदकादीनि प्रेतकार्याणि कुर्यात्" इति गौतमोक्तेः । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तश्चेदन्तरा म्रियते तस्यापि आशौचं पूर्णमेव;

प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्ता यदि विपद्यते ।
शुद्धस्तदहरेवासाविहलोके परत्र च ॥

इति हारीतेन तस्य शुद्धत्वोक्तेर्निर्दुष्टमरणे पूर्णाशौचस्यैव न्याय्यत्वात् । युद्धहतानां सद्यःशौचं वचनादित्युक्तं वक्ष्यति च । *गोब्राह्मणेति । नन्वेवं गोब्राह्मणहतभिन्नानां पाखण्डचात्मघातकादीनां वर्षादर्वागेव नारायणबल्यादिपूर्वकौर्ध्वदेहिकं स्यात् । न स्यात्,

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।

सूर्यपद इत्यर्थः ।

*तत्र वर्षमध्ये कृत्यमुक्तमपरार्के वायुपुराणे—

शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धं तु वत्सरम् ।
द्वादशाहनि वा कुर्याच्छुक्ले च *प्रथमेऽहनि ॥

छागलेयः—

नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।

सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इति वचनात् । *म्लेच्छीकृतानामिति । तेषामपि पतितेषु प्रवेशादिति भावः । पाखण्ड्यादीनां क्रियाधिकारार्थमाह— *तत्र वर्षमध्ये इत्यादि । *प्रथमेऽहनीति । अत्रायं वीरभोजनप्रयोगः—नारायणबलिदिनात् पूर्वदिने तद्दिने वा देशकालौ सङ्कीर्त्य अमुकगोत्रनाम्नः आत्मघाताद्यन्यतमदोषनिवृत्तिपूर्वकं नारायणबल्यधिकारार्थं क्रियाधिकारार्थं वा वीरभोजनविधिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य द्वादशाष्ट चतुरो वा विप्रान् निमन्त्र्य तेभ्यः भो-वीररूप ब्राह्मण इदं ते पाद्यमिति पाद्यं दत्वा एषामासनगन्धाक्षतपुष्पसिन्दूरपिष्टान्तकमालाधूपदीपासनादिपदोहेन पूर्वमन्त्रेण दत्त्वा मधुरान्नानि परिविष्य "इदं विष्णुः" इति मन्त्रानन्तरं पृथिव्यादिस्थवीरेभ्य इदमन्नं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽतृप्तेः स्वाहा हव्यं न ममेति सजलं सक्त्वा प्रार्थयेदेभिर्मन्त्रैः—

पृथिव्यां ये स्थिता वीराः प्रेतमोक्षप्रदायकाः ।
प्रलयानलमुख्यास्ते गृह्णन्त्वन्नादि कल्पितम् ॥
येऽन्तरिक्षे स्थिता वीराः प्रेतपिण्डविघातकाः ।
यातुधानास्तु ते प्रेतं मुञ्चन्तु सुरपूजिताः ॥

ततः भुक्तवत्सु द्विजेषु सोदकुम्भां दक्षिणां ताम्बूलं च दत्त्वा प्रेतमुक्त्याशीस्तेभ्यो गृहीत्वा विष्णुं स्मरेदिति । प्रेताभ्युदयादिकामनाप्रयुक्तत्वे कामनाया असत्वेऽकरणे गर्हा नेति तत्परिहारार्थ-

तथा *तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥
व्यासः—

*नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥ इति ।

सचा*त्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ॥
पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकं च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥

दिवोदासीये वृद्धशातातपस्तु-

पतिते च मृते शुद्ध्यै प्राजापत्यांस्तु षोडश ।
मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥

त्वेन निसत्वलाभः । *तेषामिति पाखण्ड्यादीनां बुद्धिपूर्वकात्मघातकानां चेत्यर्थः । प्रेतशुद्धिकारकत्वमुक्त्वा शुद्धिरौर्ध्वदेहिकयोग्यतासम्पादकत्वमप्याह—*नारायणमिति । शिवं वेति वाशब्दश्चार्थे । द्वितीयेऽन्हि शैवपिण्डसत्त्वात् । शवं यावदिति पाठे तु नारायणं शवं समुद्दिश्येत्यस्य विष्णुरूपं प्रेतं ध्यात्वेत्यर्थः, 'विष्णुं बुद्धौ समालम्ब्य' इत्युक्तेः । *आत्मघातादीति । आदिना आत्मघातकाभिन्नस्य पाखण्ड्यादेस्तद्योग्यप्रायश्चित्तपरिग्रहः । न केवलमात्मघातिनामेव नारायणबलिः किन्तु वत्सरादूर्ध्वं येषामौर्ध्वदेहिकं विहितं तेषां सर्वेषां तदर्हतासम्पत्तये इति । प्रायश्चित्तार्हस्य ब्रह्महादेरपि तमाह-*नारायणबलिमिति । यत्र मरणं यस्य यस्य तत्र तत्रेति पाठासत्त्वे सुगमं । तत्पाठे तु अभिशस्तेत्यादि निर्धारणषष्ठ्योर्यस्य यस्येत्यनेनान्वयः । ब्राह्मणहतानामिति दर्पपरम् । अभिशस्तादीनां द्वादशवर्षाणीति ब्राह्मण-

इत्याह । इदं प्रायश्चित्तार्हपित्रादिविषयम् ;

इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढा विषादिनः
घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।
यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
यथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयंभुवे ॥

इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः । तत्रैव बौधायनोपि–*नाराय-णबलिं व्याख्यास्यामः–

('(१)चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥
विषशस्त्ररज्जुपाषाणाद्देशान्तरमृते वा') अभिशस्त-

पतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानां च द्वादशवर्षा-णि त्रीणि वा य(२)त्र मरणं यस्य तत्र कुर्वीत' इति ।

*गृह्यपरिशिष्टे तु–चण्डालादित्याद्युक्त्वा—

*दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं तु कर्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥

हतानां त्रीणीति यथासंख्येनान्वयः । अशक्तौ सर्वेषामेव त्रीणी-ति सूचनाय वाकारः । एतच्च तद्योग्यप्रायश्चिताभिप्रायम् । यत्रे-ति क्वाचित्कसम्पातः । मदनरत्ने मरणं यस्य यस्य तत्र तत्रेति न दृश्यते इत्यनुपदं स्फुटम् । कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वमित्येकं चा-न्द्रायणं नारायणबल्यधिकारार्थत्वेनोक्तं तच्चाशक्तस्य । शक्तं प्र-त्याह–*गृह्येति । *दग्ध्वेति ।

न संस्कारविधिस्तेषां नैव कार्योदकक्रिया ।
दहनं नैव कर्तव्यं सूतकं च न बन्धुभिः ॥

---

(१) अत्रत्यधनुश्चिह्नान्तर्गतो भागो नास्ति क०छ०
(२) 'यत्र मरणं यस्य यस्य तत्र तत्र कुर्वीत' क०इदं नास्ति ग०

इत्युक्तम्। (मद(१)नरत्ने-"ब्राह्मणहतानां द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा कुर्वीत" इति।) मदनरत्ने ब्राह्मे-

*प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः।
चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुत्रचित्॥
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः।
चान्द्रायणं त(२)प्तकृच्छ्रं द्वयं तस्य विशुद्धये॥
यद्वा कृच्छ्रान्पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत्।
बुद्धिपूर्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत्॥

इत्युक्तम्। स्मृतिरत्नावल्यां तु-'*द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वाऽर्वागप्यब्दात्सर्वं कार्यम्' इत्युक्तम्।

आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयम्।
तप्तकृच्छ्रचतुष्कं च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः॥
अर्वाक् संवत्सरात्कुर्याद्दहनादि यथोदितम्।
कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुषः॥ इति।

इति पूर्वश्लोकान्न प्रतिपत्तिलाभः। *प्रमादादपीति। चाण्डालादिप्रमादमृतानां वत्सरान्तप्रतीक्षानां नारायणबलिश्च नास्ति किन्तु प्रायश्चित्तोत्तरं तदैवौर्ध्वदेहिकमित्यर्थः। विधिचोदित इत्यनन्तरं—

शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः।

इति पाठः। चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयसमुच्चितं नतु तयोर्विकल्पः। *द्विगुणमिति। बुद्धिपूर्वमृतानामिति वर्तते।

जलयुद्धधनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानाशकच्युताः।
विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातहताश्च ये॥

इत्यात्मघातिन उपक्रम्य—

चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन च।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति छ० (२) 'तप्तकृच्छ्रद्वयं' ग०छ०

इदं चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन समुच्चितं कार्यम्। *अतएव बौधायनेनोक्तं 'द्वादश वर्षाणि त्रीणि वा' इति। मदनपारिजाते स्मृत्यर्थसारे च-'ब्रह्महादीनां तद्योग्यं प्रायश्चित्तं कृत्वा नारायणबलिः कार्यः' इत्युक्तम्। एवं *म्लेच्छीकृतानामपि। यत्तु कश्चिदाह-'पुत्रकृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः, आत्मघाते तु *वचनादस्तु, महापातके तु कथं स्यात्' इति। सः स्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्य जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य एव। नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति वचनमस्ति। पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्लवापत्तेः प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेति *दिक्। 'इदं प्रायश्चित्तार्हाणामेव। प्रायश्चित्तान-

इति यमोक्तादित्यादिः। अत्र तप्तकृच्छ्रद्वयेन वेति वाशब्दस्यैव सत्त्वाच्छक्त्या विकल्प इति तु न सत्। तथापाठकल्पने मानाभावात्। जातिवधप्रायश्चित्तविधिमाह—*अत एवेति। ब्रह्महादीनां प्रायश्चित्तार्हाणामिति शेषः। *म्लेच्छीकृतानामिति। प्रा(१)यश्चित्तार्हाणां तेषां तद्योग्यप्रायश्चित्तमित्यादि अर्वागशब्दात्तदौर्ध्वदेहिकं द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वेत्यादि च वर्तते। तदनर्हाणां तु तेषां पतितोदकमेव। *वचनात् "शस्त्रघातहताश्च ये" इत्युक्तवचनात्। नन्वेवं—

जलाग्निपतने चैव प्रव्रज्यानाशकेषु च।

इति पराशरवचने मर्त्तुमुद्यम्य जीवितानामेवेदं नतु मृतानां तत्कर्तुरेवाभावादिति माधवेनोक्तं कथं सङ्गच्छते इत्यत आह—*दिगिति। स्मृत्यर्थसारादिवशान्माधवग्रन्थो जीवतां जातिवधेन समुच्चितस्य तस्यावश्यकतापरो नतु तन्मरणोत्तरं

(१) कैश्चित् प्रलोभ्य म्लेच्छीकृतानामित्यर्थः।

र्हाणां तु पतितोदकमात्रं कार्यम्' इति केचित् । मदनपारिजातादिस्वरसोऽप्येवम् ।*वस्तुतस्तु 'तदर्हानर्हयोर्वचनेऽनुपादानादविशेषात्तत्रापि नारायणबलिर्गयाश्राद्धं चेति युक्तम् ।

पतितोदकविधिस्तु *'पित्राद्यतिरिक्तविषयः' इत्यपरे । स यथा हेमाद्रौ ब्राह्मे–

पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥
अशुद्धघटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कीर्तयेः पातकीसंज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वद ।
निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् ॥
एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथा ॥ इति ।

इदं च मृताहे कार्यम्; "पतितस्य दासी मृताह्नि यदा घटमपवर्जयेदेतावताऽयमुपचरितो भवति" इति मदन-

---

तत्समुच्चितस्य तस्याप्रामाणिकत्वपरोऽपि, बौधायनवाक्यस्यैव तत्प्रमाणत्वात् ।

ग्रंथद्वयस्याप्यविरोधनिर्वाहाच्चेतिदिगर्थः । ब्रह्मचारिणां प्रायश्चित्तार्हाणां तद्योग्यप्रायश्चित्तोत्तरं नारायणबलिर्भवतीति च दिगर्थः । एतेन यतीनां तादृशानां तद्योग्यप्रायश्चित्तं नारायणबलिं च कृत्वा संस्कारारम्भ इति प्रतीयते । *वस्तुतस्त्विति ।इदमापाततः 'कारुण्यात्' इति हेतुना प्रायश्चित्तनारायणबलिसहितौर्ध्वदेहिकायोग्यत्वसिद्धेः । *पित्रादीति आदिना मातृभर्त्रोः परिग्रहः । प्रायश्चित्तानर्हस्य प्रायश्चित्तेच्छोश्चाऽजातप्रायश्चित्तादेश्च पित्रादेर्वर्षो-

रत्ने विष्णूक्तेः । *इदं चात्मत्यागिविषयम्; "आत्मत्यागिनः पतितास्ते नाशौचोदकभाजः स्युः" इत्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति गौडाः । (उप(?)लक्षणत्वात्सर्वेषामिति तु युक्तम् ।) यत्तु कश्चिदाह—'यः पतितो घटस्फोटेन बान्धवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिषेधवाक्यानि । जीवत्येव तस्मिन्नन्त्यकर्मणः कृतत्वात्तत्पुनः करणाभावात्' इति सस्वबन्धुत्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेः*मिताक्षरादिविरोधमपश्यन् मूर्ख इत्युपेक्षणीयः । नच कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नेति वाच्यम् । मनुनाऽकृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा—

प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुम्भमपां नवम् ।
तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥

इत्युक्तेः । *अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्प्रसङ्गात् । अतो घटस्फोटेन बहिष्कृतस्यापि पित्रादेरद्धान्ते *ना-

---

र्ध्वं तद्योग्यप्रायश्चित्तानन्तरं नारायणबलिं कृत्वा दाहाद्यौर्ध्वदेहिकमित्याशयः । अत्र पित्रादेः प्रायश्चित्तानर्हस्य घटस्फोटं विना मृतस्य प्रायश्चित्तस्य पुत्रादिना दुष्करत्वात् । अत एव तद्द्वैगुण्याद्यसम्भवान्निषेधाभावाच्च पतितोदकविधिर्दुर्वारः । "एतावताऽयमुपचरितो भवति" इति ऋषिभिरभिहितस्योपचारस्य 'एतावता' शब्दध्वनितदाहाद्यकरणस्य च निवर्तनं चानुचितं 'पतितस्य' इत्यस्य पितृव्यादिमृतविशेषार्थत्वकल्पनापत्तेश्चेति पूर्वमतानुवर्तिनः । *इदं चेति । प्रायश्चित्तार्हात्मघातकेषु दासीघट "एतावतायमुपचरितो भवति" इति वाक्यविरुद्ध इत्यस्वरसः । *मिताक्षरादीति । पतितोदकविधेः तत्रोक्तेस्तद्विरोध इत्यर्थः । *अन्यथा घटस्फोटं विना प्रायश्चित्तस्थले एव मनूक्तविध्युपगमे । *नारायणबलि-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ग०

रायणबलिः का(१)र्यः । *निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वम् । केचित्तु नारायणबलौ कृतेऽप्यन्त्यकर्म सपिण्डनवर्जं कार्यम्,

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।
व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ॥

इति वचनात् ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

इति श्राद्धप्रकारोक्तेश्चेत्याहुः । ते हेमाद्रिस्थपूर्वोक्तषट्त्रिंशन्मतविरोधा*न्निर्मूलत्वाच्छ्राद्धप्रकारस्य *वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥

नारायणबलिस्तु हेमाद्र्याद्यनुसारेणोच्यते । तत्रादौ क्रियानिबन्धे गारुडे तर्पणमुक्तम्–

कार्यं पुरुषसूक्तेन मन्त्रैर्वा वैष्णवैरपि ।
दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥
अनादिनिधनो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ।
अक्षय्यः पुण्डरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥ इति ।

रीति । 'सङ्ग्रहयोग्यप्रायश्चित्तपूर्वकम्' इत्यादि । ततो दाहाद्यौर्ध्वदेहिकं भवतीति शेषः । *निषेधाः क्रियानिषेधाः । ननूक्तषट्त्रिंशन्मतवशात्सपिण्डननिषेधः पित्रादिभिन्नविषय एवास्तु तत्राह— *निर्मूलत्वादिति । नच—

व्युत्क्रमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।
यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः ॥

इति वचनात्कथं निर्मूलत्वमिति वाच्यम्, निर्मूलत्वोक्तेः पित्रादिभिन्नस्य सर्वथाऽकरणपक्षाभिप्रायकत्वात् । *वृद्धीति । संवत्सरान्तःक्रियमाणेत्यादि । न च पतितस्य नारायणबल्यादिनौर्ध्वदे-

---

(१) 'कार्यः' नास्ति ग० छ०

*शुक्लैकादश्यां देशकालौ सङ्कीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य *दुर्मरणात्मघातजदोषनाशार्थमौर्ध्वदेहिकसम्प्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य। ब्रह्माणं विष्णुं शिवं यमं प्रेतं च पञ्चकुम्भेषु-

विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा।
ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लोहमयो भवेत्॥
प्रेतो दर्भमयः कार्य (१)इति देवप्रकल्पना॥

इति गारुडोक्तासु सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयुतान् दश पिण्डान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेत विष्णुरूपाऽयं ते पिण्ड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिम(२)न्त्र्य 'यत्ते यमम्' इति सूक्तेन पिण्डाननुमन्त्र्य शङ्खोदकेनाभिषिच्याभ्यर्च्यामुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामि इति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमामान्नं ब्रह्मादिपञ्चभ्यो दद्यात्॥

हिके जाते तदाद्येव देयत्वात् पतितपदं प्रायश्चित्तानर्हपतितपरं, तस्य चौर्ध्वदेहिकासत्त्वे सपिण्डनानिषेधासंगतिरिति वाच्यम्, एवमपि ब्राह्मणहतादिग्रहणासामञ्जस्यापत्तेः। प्रायश्चित्तानर्हतदप्रसिद्धेः। *शुक्लैकादश्यामिति।

एकादश्यां तु शुक्लायां पञ्चम्यां श्रवणेन वा।
तथा मृतानां शुद्ध्यर्थं कार्यो नारायणो बलिः॥

इति वचनात् पञ्चम्यां श्रवणे वा कार्यः। *दुर्मरणेति। विशि-

---

(१) 'इति देवप्रकल्पना' नास्ति क० छ०
(२) 'मन्त्र्य तेनैव शङ्खो' ग०

मन्त्रस्तु--

ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिङ्करः।
बलिं गृहीत्वा कुर्वन्तु प्रेतस्य च शुभां गतिम्॥ इति।

मिताक्षरायां तु होमबल्यादि नोक्तम्। ततः प्रतिदैवतं त्रिविधं फलं शर्करामधुगुडघृतानि च निवेद्य पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पञ्च वा विप्रान्निमन्त्र्योपोषितो जागरं कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुं यमं संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धपञ्चकं करिष्य इत्युक्त्वा विष्णुब्रह्मशिवयमप्रेतान्स्मरन्विप्रानुपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं विष्णुं स्मरन् पाद्यावाहनार्घ्ययुतं तृप्तिप्रश्नान्तं कृत्वोल्लेखनादि कृत्वाऽन्नशेषेण विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पञ्चमं दत्त्वाऽभ्यर्च्याचान्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रैः प्रेतायेदं तिलोदकमुपतिष्ठतामिति सतिलमुदकं दापयित्वा भुञ्जीतेति। अत्र *विशेषान्तरं भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम्।

ष्योहः कार्यः। *विशेषान्तरमिति। पञ्चकलशस्थापनादि, तत्र प्रतिमासु पुरुषसूक्तेन विष्णुः, हिरण्यगर्भ इति ब्रह्मा, कद्रुद्रायेति रुद्रः, यमाय सोम इति यमः, नाममन्त्रेण प्रेतश्च पूज्यः। स्वगृह्योक्तविधिना स्थण्डिलेऽग्निप्रतिष्ठापनम्। अन्वाधाने आज्यभागान्त नारायणं षोडशकृत्वश्चरुणा शेषेण स्विष्टकृतमित्यादि स्वगृह्योक्तमार्गेण निर्वापादिना चरुं कुर्यात्। स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य देवाग्रे दशपिण्डदानमपसव्येन कुर्यात्। यज्ञोपवीत्येवेति आधुनिकेन केनचित् कल्पितः पाठः। भट्टैस्तु कुशैः पुरुषसूक्तेनाभिषेक उक्तः। अर्चनानन्तरं पिण्डान् प्रवाहनद्यां क्षिपेत् न पत्न्यै दद्यात्। मन्त्रेण प्रार्थ्य विष्ण्वादिभ्य इमं बलिं समर्पयामीति दद्यात्। शर्क-

सर्पहते तु वर्षपर्यन्तं पूर्वेऽह्न्येकभक्तपूर्वं शुक्लपञ्चम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं *नाग*मनन्तवासुकिशङ्खपद्मकम्बलककोंटकाश्वतरधृतराष्ट्रशङ्खपालकालियतक्षककपिलेतिनामभिः प्रतिमासं सम्पूज्य पायसेन विप्रान् सम्भोज्य वत्सरान्ते हैमं नागं गां च दत्त्वा नारायणबलिं कुर्यात् । मूलं तु हेमाद्रौ ज्ञेयम् । बौधायनसूत्रे-सर्पमृतानां 'नमोस्तु सर्पेभ्यः' इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा, उदके मृतानां समुद्राय वयुनाय हुत्वेति क्रियां कुर्यादिति शेषः । व्यासः—

सौवर्ण*भारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।
व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृण्यमाप्नुयात् ॥

रेत्यादि निवेदनानन्तरं पिण्डानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वेति भट्टैर्नोक्तम् । मध्यान्हे विष्ण्वादेः पूजा । विप्रा यथाज्येष्ठमुदङ्मुखा उपवेश्याः । भूमिहिरण्यादिना प्रेतविप्रसंतोषानन्तरम् अक्षय्यस्थाने तिलदर्भतुलसीपुष्पशङ्खोदकधारां दद्यात् । एवं नारायणबलिं विधाय स्नात्वा गुडशर्करापायसादियुक्तं स्वजनैः सह भुञ्जीतेति पद्धतिस्थं विशेषान्तरमित्यर्थः । *नागः दारुमयो मृन्मयो वा पञ्चफण इति भट्टाः । *अनन्तेति । अनन्तो वासुकिः शङ्खो पद्मः कम्बल एव च । कर्कोटकश्चाश्वतरः धृतराष्ट्रः शङ्खपालः कालीयस्तक्षकश्चेति कपिलोऽत्राक्रमागतः । अनन्तो वासुकिस्तक्षकः शङ्खः पद्मकम्बलौ कर्कोटकश्चाश्वतरः धृतराष्ट्रः शङ्खपालः कालीयः कपिलश्चेति क्रमो भट्टैरुदाहृतः । अतोऽन्त्येष्टिपद्धतिस्थप्रकारेण शिष्टानुष्ठानमिष्यते । *भारनिष्पन्नमिति । भारः पलसहस्रद्वयम्,

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
(अ० को० ९७३)

इति कोशात् । परन्तु प्रायोऽशक्यार्थविधिः । तारनिष्पन्नमिति

हेमाद्रौ भविष्ये—

*पञ्चम्यां पन्नगं हैमं स्वर्णेनैकेन कारयेत् ।
क्षीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् ॥
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुना ॥ इति ।

अपरार्के स्मृत्यन्तरेऽपि—

तदैव शुद्ध्यति प्रेतो नारायणबलौ कृते ।
यो ददाति क्रियापिण्डं तस्मै प्रेताय वै सुतः ॥
तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न संशयः ।
विष्णुश्राद्धसमाप्तौ तु *त्रयोदश्यां दिनत्रयम् ॥
आशौचं पिण्डदः कुर्यान्न तु तद्बन्धुगोत्रजाः ।
यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना संततिर्भवेत् ॥
स वसेन्नरके नित्यं पङ्कमग्नः करी यथा ॥

इत्युपक्रम्य—

बलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमान् ।

इति गारुडोक्तेरपुत्रस्यापि पत्न्याद्यैः कार्य इत्युक्तं देवयाज्ञिकेन ॥

अथ विधानादाशौचाभावः । यथा-यतियुद्धमृतादिषु—

त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः ।
यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

पाठान्तरम् । तदा यथाशक्ति हेम लभ्यते । अशक्तौ प्रकारान्तरमाह—*पञ्चम्यामिति । अत्रोभयोः पञ्चमीषु भूमौ नागं पिष्टेनालेख्य सितैः गन्धपुष्पादिभिस्तिलतण्डुलैश्चाभ्यर्च्य गव्यं क्षीरं मोदकं च भूमौ निवेद्योपस्थाय मुञ्च मुञ्चामुमिति वदेत् । एवमब्दं नागमभ्यर्च्य ततः सौवर्णं नागं गां च दद्यादिति प्रयोगः । *त्रयोदश्यामिति "द्वादशाहनि" इति पूर्वोक्तपक्षमभिप्रेत्य । यस्य जन्मान्तरेण ब्राह्मणवधादिना एतज्जन्मनि प्रेतकृतः संतत्यादिप-

इति ब्राह्मात्। उशनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते॥
सपिण्डीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते॥

तत्संस्कारं वक्ष्यामः। दत्तात्रेयः—

एकोदिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियां।
न कुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मभूताय भिक्षवे॥

वार्षिकादिति पूर्वस्माविमासिकादिनिनिषेधो नतु दर्शादेः

संन्यासिनोऽप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्या*द्यथाविधि।

इति वायवीयोक्तेः। पृथ्वीचन्द्रोदये प्रजापतिः—

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते।
सपिण्डीकरणं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः॥

एषु सपिण्डनादिनिषेधानुवादेन पार्वणोक्तेस्तत्स्थानापन्नत्वं पार्वणस्य गम्यते। 'न गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयम्' इतिवत्। इदं वार्षिकादिविधानं च त्रिदण्डिनामेव। एकदण्डिपरमहंसादीनां तु न किमपि कार्यम्, पूर्वोक्तोशनोवाक्ये त्रिदण्डिग्रहणादिति' शूलपाण्यादयो गाडाः। *त्रिदण्डिशब्देन मनोदण्डादिदण्डत्रयोक्तेः।

यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते।

इति स्मृतेः।

कृतिवधः तन्नाशो वा, तेन तन्निवृत्त्यर्थमपि नारायणबलिः कार्यः। तत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिसन्देहे वीरभोजनपूर्वकं नारायणबलिं कृत्वा तदुत्तरं पञ्चदिनमध्ये प्रेतस्यौर्ध्वदेहिकं कार्यम्। ततोऽप्यनुवृत्तौ तद्गयाश्राद्धं चेत्यनन्तदेवादयः *यथाविधीति।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यामेव तद्भवेत्।

बौधायनः—

नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो *द्वादशेऽहनि।

अस्य पार्वणेन समुच्चयो ज्ञेयः। तं च स एवाह—

कृत्वा विष्णोर्महापूजां पायसं विनिवेदयेत्।
*अग्नौ कृ(१)त्वा तु तच्छेषं व्याहृतीभिः समाहितः॥
यतीन् गृहस्थान्साधून्वा निमन्त्र्य द्वादशावरान्।
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः॥
संभोज्य हव्येनान्नेन दक्षिणां च निवेदयेत्।
त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मज्ञं संयतेन्द्रियम्॥
विष्णुं यथातथाऽभ्यर्च्य पाद्याद्यैश्च विधानतः।
दद्यात् पुरुषसूक्तेन गन्धपुष्पादिकं क्रमात्॥
वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति प्रदापयेत्।
उच्छिष्टसंनिधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले॥
भूर्भुवःस्वःस्वधायुक्तैस्तस्मै दद्याद्बलित्रयम्।
*अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च॥
य(२)त्फलं तल्लभेदेवं यः करोति यतिक्रियाम्॥

शौनकस्तु—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नारायणबलिं परम्।
चण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि॥
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च रज्जुशस्त्रविषाश्मभिः।

इत्युत्तरार्धम्। गौडमतेऽस्वरसमाह–*त्रिदण्डीति। *द्वादशोऽहनीति। त्रयोदशाहादिव्यावृत्तिः। *अग्नाविति। व्याहृतिभिरग्नौ हुत्वा तच्छेषं पायसं निवेदयेदित्यन्वयः। *अश्वमेधेति।

एवं यः कुरुते विद्वान्नारायणबलिं द्विजः।
विष्णुलोकमवाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः॥

---

(१) 'अग्नौ हुत्वा' क० छ०। (२) 'तत्फलं लभते देव' ग०।

देशान्तरमृतानां च मृतानां वाऽन्यसाधनैः ॥
जीवच्छ्राद्धमृतानां च कनिष्ठानां तथैव च ।
यतीनां योगिनां पुंसामन्येषां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
पुण्यापापक्षयार्थाय द्वादशेऽहनि कारयेत् ।
द्वादश्यां श्रवणेऽब्दान्ते पञ्चम्यां पर्वणोऽस्तु वा ॥

इत्युक्त्वा पूर्वोक्तं सर्वं विधिमुक्त्वा अतोदेवेति षड्भिः पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पायसं हुत्वा केशवादिद्वादशनामभिस्तद्रूपिणे पित्रे द्वादश विप्रान् संभोज्य तैरेव द्वादश पिण्डान्दद्यादित्यधिकमाह । युद्धमृते तु प्रागुक्तम् । कृतजीवच्छ्राद्धे मृते सपिण्डैराशौचादि कार्यं न वा । तदुक्तं हेमाद्रौ लैङ्गे—

मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयम् ।
कालं गते द्विजे भूमौ खनेद्वापि दहेत वा ॥
पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो न विद्यते ॥

जीवत्यपि विशेषस्तत्रैवोक्तः—

नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वा संत्यजेत वा ।
बान्धवेपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥
सूतकं च न संदेहः स्नानमात्रेण शुद्ध्यति ॥

*एतद्योगिविषयम्; 'योगमार्गरतोऽपि च' इति तस्याप्युक्तेः । तथा आहिताग्नौ प्रोषितमृते तदस्थिदाहात्पूर्वं *पुत्रादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपश्च नास्ति,

अनग्निमत उत्क्रान्तेराशौचादि द्विजातिषु ।
दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सति ॥

इति स्मृतेः । आहिताग्नेर्दाहात्प्रागपि दशाहः संस्का-

इत्यादि । *एतदिति । योगिनां नित्यमिति नैमित्तिकद्वयं कृताकृतं, सपिण्डमरणे सद्यःशौचमेवेत्यर्थः । *पुत्रादीनामिति ।

राज्ञ च भिन्नो दशाह इति धूर्तस्वामी रामाण्डारश्च । तच्चिन्त्यम्, मूलैक्याद्वचोविरोधाच्च । एतत्प्रागुक्तम् । अत्र देहस्यैव संभवे दाहः;

आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरम् ।
*निर्धेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दह्यते ॥

इति ब्राह्मोक्तेः ।

तदभावे छन्दोगपरिशिष्टे--

*विदेशमरणेऽस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा ।
दाहयेद्वर्हिषाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥
अस्थ्नामलाभे *पार्णानि शकलान्यु*क्तयावृता ।

आदिना पत्नीदुहितृदौहित्रादिग्रहः । *निर्धेयं तैलद्रोण्यादौ । पर्युषितदोषापवादः । अत्र मृताग्निहोत्रं वक्ष्यते । *विदेशेति । देशान्तरमरणे पराकषट्कमष्टौ वा कृच्छ्रात् कृत्वाऽस्थीनि दहेत् । पराको द्वादशाहोपवासः तत्प्रत्याम्नायस्तु एकोपवासे एकब्राह्मण-भोजनम् । पराके पञ्च त्रयो वा प्राजापत्याः;

पराकतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं भवेत् ।

इति चतुर्विंशतिमतात् । यद्यस्थीनि चण्डालादिभिः स्पृष्टानि तदा पञ्चगव्यगङ्गोदकाभ्यां प्रक्षाल्य विधिना दाहः । अन्ये तु पञ्चगव्यादिप्रोक्षणमविशेषेणेच्छन्ति । *पार्णानि पालाशानि । तदुक्तं कल्पतरौ—

अस्थीनि चेन्न लभ्यन्ते प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः ।
पालाशपत्रवृन्तानां षष्ट्यधिकशतत्रयम् ॥
कृष्णाजिने नराकारं कृत्वा वेष्ट्याऽऽजिनेन तम् ।
उर्णासूत्रेण बध्वैव यवपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥
निर्दिश्य दद्यात्तत्तोयं नाम्नेत्याहाश्वलायनः ।
अङ्गुल्काऽऽज्येन दहेत्कृत्वा मृद्दिग्धं तं च पार्श्वतः ॥ इति ।
२२९॥

दाहयेद*स्थिसंख्यानि *ततः प्रभृति सूतकम् ॥

हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

*कुर्याद्दर्भमयं प्रेतं दर्भैस्त्रिशतषष्टिभिः।
पालाशीभिः समिद्भिर्वा संख्या चैवं प्रकीर्तिता ॥

भविष्ये--

*चत्वारिंशच्छिरःस्थाने ग्रीवायां च दशैव तु।
बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्विंशतिं च तथोरसि ॥
उदरे विंशतिं दद्यात्त्रिंशतं कटिदेशयोः।
ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ॥

नराकारं कृत्वेति। शिरोमणिः–"पुनन्तु मा" "इमं मे व वरुण" इति च प्रेतस्य धारणं कुर्यात्। शालिग्रामशिलायां जलैः विच्छिन्नेऽग्नौ तदादिप्रायश्चित्तहोम्यद्रव्यदानपूर्वकमग्निं संपाद्य सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात्।

विष्णुमुद्दिश्य दातव्या सुशीला गौः पयस्विनी।
तिला लोहं हिरण्यं च कार्पासं लवणं तथा।
सप्तधान्यं क्षितिर्गौश्च एकैकं पावनं स्मृतम् ॥

इत्यादिकं वैतरण्यादिकं चान्यतोऽवगन्तव्यम्। मृद्दिग्धमिति। यत्रपिष्टलेपोत्तरं मृदादिभिः आलिप्य दग्धत्राऽस्थ्नां स्थाने तां दग्धां मृदं सञ्चिनुयादित्यर्थः। *उक्तयाऽऽवृता स्वशाखोक्तया अनुष्ठानपद्धत्या। *अस्थिसंख्यानि षष्ठ्यधिकशतत्रयमितानि। *ततः प्रभृतीति पुत्रादीनां दुहितृदौहित्रादीनां चेति शेषः। "आहिताग्निश्चेत् प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्" इति प्रोक्तवसिष्ठवचनात् प्राथमिकदाहमपेक्ष्य वैदिकदाहस्य द्वितीयत्वमालोच्य पुनःपदम्। इदं च देहालाभेऽस्थ्नां दाहविधानमाहिताग्निभिन्नस्यापि, तदभावे पर्णशरविधानात्। पलाशवृन्ताभावे त्वाह–*कुर्यादिति। वृन्त-

पादाङ्गुलीषु दश वै एषा च प्रेतकल्पना॥

मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः—

*शिरस्यशीत्यर्धं दद्याद् ग्रीवायां तु दशैव तु।
बाह्वोश्चैकशतं दद्याद्दश चैवाङ्गुलीषु च॥
उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरोदरे।
द्वादशार्धं वृषणयोरष्टार्धं शिश्न एव तु॥
ऊर्वोश्चैकशतं दद्यात्रिंशतं जङ्घयोर्द्वयोः।
पादाङ्गुलीषु द्वे दद्यादेतत्प्रेतस्य कल्पनम्॥
मस्तके नारिकेरं तु अलाबुं तालुके तथा।
पञ्चरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलम्॥
चक्षुषोस्तु कपर्दौ द्वौ नासिकायां तु कालकम्।
कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणि केशे वटप्ररोहकाः॥
नालकं कमलानां तु आन्त्रस्थाने विनिक्षिपेत्।
मृत्तिका तु वसा धातुर्हरितालकगन्धकौ॥
शुक्रे तु पारदं दद्यात्पुरीषे पित्तलं तथा।
संधीषु तिलपिष्टं तु मांसे स्याद्यवपिष्टकम्॥
मधु स्याल्लोहितस्थाने त्वचास्थाने मृगत्वचा॥
स्त(१)नयोर्जम्बीरे देये नासायां शतपत्रकम्।
कमलं नाभिदेशे स्याद्वृन्ताके वृषणाश्रिते॥
लिङ्गे च रक्तमूलं तु परिधानं दुकूलकम्॥
गोमूत्रं गोमयं गन्धं सर्वौषध्यादि सर्वतः॥ इति।

'क्रि(२)यानिबन्धे गारुडेऽप्येवमुक्त्वान्यदपि—

घृतं नाभ्यां प्रदेयं स्यात्कौपीने च त्रपु स्मृतम्।
मौक्तिकं स्तनयोर्मूर्ध्नि कुङ्कुमेन विलेपनम्॥

विभागमाह-*चत्वारिंशादिति। *शिरसीति अन्त्येष्टिपद्धति-

---

(१) 'स्तनयोर्गुञ्जके' क० छ० (२) कंसान्तर्गतं नास्ति ग०।

सिन्दूरं नेत्रकोणेषु ताम्बूलाद्युपहारकैः।
सर्वौषधियुतं प्रेतं कृत्वा पूजां यथोदिताम्॥

इदं निरग्नेरपि। तत्रैव वृद्धमनुः—

प्रोषितस्य तथा कालो गतश्चेद् द्वादशाब्दिकः।
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकार्याणि कारयेत्॥

बृहस्पतिः—

यस्य न श्रूयते वार्ता यावद् द्वादशवत्सरान्।
कुशपुत्रकदाहेन तस्य स्यादवधारणा॥

भविष्ये—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागमः।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम्॥
कुर्यात्तस्य तु संस्कारं यथोक्तविधिना ततः।
तदादीन्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेत्॥

द्वादशाब्दप्रतीक्षा पितृभिन्नविषयेति मदनरत्ने उक्तम्। *गृह्यकारिकायां तु-

तस्य पूर्ववयस्कस्य विंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दात्तु मध्यमे वयसि स्मृता॥
द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमुत्तरे वयसि स्मृता।
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा सुतैः॥
कुशैः प्रतिकृतिं दग्ध्वा कार्या शौचादिका क्रिया॥

इत्युक्तम्। पराशरः—

देशान्तरगतो नष्टस्तिथिर्न ज्ञायते यदि।
कृष्णाष्टमी ह्यमावास्या कृष्णा चै(१)कादशी च या॥
उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत्॥

स्थप्रकारः। तत्रैव मनःशिलादिकमपि द्रष्टव्यम्। *गृह्येति।

(१) 'चैकादशी तथा' क०छ०।

*इदं मासज्ञाने ।

तत्राहिताग्नेः पूर्णाशौचम् । अनाहिताग्नेस्तु त्रिरात्रम्;

अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना स्वयम् ।
तदभावे पलाशानां वृन्तैः कार्यः *पुमानपि ॥
वेष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा ।
ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलेप्तव्यो यवैस्तथा ॥
सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ।
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सबान्धवैः ॥
एवं *पर्णशरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति ब्राह्मोक्तेः । इदं त्रिरात्रं न दशाहमध्ये दाहे, तत्र *'प्रोषिते कालशेषः स्यात्' इत्युक्तेः; किंतु तदूर्ध्वम् । *तत्र पत्नीपुत्रयोः पूर्वम*गृहीताशौचयोर्दशाहाद्येव । *गृहीताशौचयोस्तु त्रिरात्रम् । पत्नीमृतौ भर्तुश्चैवं सपत्न्योश्चैवमिति स्मृत्यर्थसारे । अन्यसापिण्डानां तु *सर्वत्र

अयं पक्षः शिष्टपरिगृहीतः । *इदमिति । मासाद्यज्ञाने च पूर्वं ग्रन्थ एवोक्तम् । *पुमानपीति ।

शतैस्त्रिभिः षष्ठ्यधिकैः शरवृन्तैर्विधानतः ।

इत्युत्तरार्धम् । *पर्णशरं पर्णः पालाशः तस्य शरः पर्णत्रयवृन्तं तन्निमित्तं प्रतिरूपकमिति यावत् । *प्रोषिते इति । देशान्तरस्थे मृते कालशेषोऽवशिष्टः कालः शुद्धिहेतुरित्यर्थः । यदि कथञ्चिच्छरीरादेर्लौकिकाग्निदाहजलादिप्रक्षेपादिना अलाभेन दशाहमध्ये पर्णशरदाहः क्रियते तदापि न त्रिरात्रं, प्रोषितत्वस्याविवक्षितत्वात् । दशाहोर्ध्वमनाहिताग्नेर्विशेषमाह — *तत्रेति । *अगृहीतेति । द्वादशवर्षादिप्रतीक्षास्थले तत्पूर्वं मरणसन्देहादन्यत्र मरणाज्ञानाद्वाऽशौचस्याग्रहः । *गृहीतेति । मरणनिश्चयेनेत्यादि । *सर्वत्र आशौचग्रहाग्रहयोः ।

पर्णशरदाहे त्रिरात्रम्। तदाहाङ्गिराः—

देशान्तरमृतं श्रुत्वा *नाशौचं चेत्कथंचन।

गृहीतमिति शेषः।

कालात्ययेऽपि कुर्वीत दाहकाले दिनत्रयम्॥ इति।

स्मृत्यर्थसारे तु गृहीताशौचानां स्नानमात्रमुक्तम्। बह्वृचपरिशिष्टेऽपि-*अथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यादन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्व(१)माशौचम्।गृहीताशौचयोः कर्माङ्गं त्रिरात्रमिति। षडशीतावप्येवम्। विश्वादर्शे तु 'प्रतिकृतिदहने त्वाग्निदे स्यात्त्रिरात्रम्' इत्युक्तम्। *द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं दाहे

*नाशौचामिति। गृहीतमिति शेषः। ननु दशाहमध्ये पर्णशरदाहे कुतो न त्रिरात्रं प्रोषिते कालशेषः स्यादित्यस्यान्यत्र सावकाशत्वादित्याशङ्क्याह-*अथेति। आग्निषु अस्थिसंस्कारे सपिण्डानां त्र्यहं गृहीताशौचानां स्नानमात्रं बोध्यम्, 'अग्निदे' इति क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वलाभात्। अन्येषां तु प्रोषितमरणरीत्याऽऽशौचम्। अत्र सत्यपि क्त्वाप्रत्यये समानकर्तृकत्वं न विवक्षितम्, "पत्नीपुत्रयोः कर्माङ्गं त्रिरात्रम्" इति परिशिष्टादित्यस्वरसः।*द्वादशेति। पत्नीपुत्रभिन्नसपिण्डानां द्वादशाब्दोत्तरं दाहे त्रिरात्रं तत्र मरणकालानवधारणेन कालविशेषव्यवस्थितत्रिरात्राद्यतिक्रान्ताशौचपक्षासम्भवेन प्राथमिकत्रिरात्रपक्षस्यैवोचितत्वात्। अन्यत्र तु व्यवस्थयाऽतीतसंस्कारः, अस्थिपालाश्यसंस्कारः, त्रिरात्राद्यतिक्रान्ता-

(१) 'दशरात्रं' क० छ० सर्वं दशाहमित्यर्थः। इदं सपिण्डानाम्। दुहितृदौहित्रादयोऽपि स्वस्वाशौचभागिनः स्युः "आहिताग्निश्चेत् प्रवसन् म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचम्" इति वसिष्ठोक्तेः। अन्येष्वनाहिताग्निषु सपिण्डानामगृहीताशौचानां त्रिरात्रम्। गृहीताशौचानां तु स्नानमात्रमित्यनन्तभट्टाः।

तु पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमिति कल्पतरुदिवोदासादयः

अथ *प्रेतसंस्कारे कालः । हेमाद्रौ गार्ग्यः—

प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।
आशौचमध्ये संस्कारे दिनं शोध्यं तु संभवे ॥
आशौचविनिवृत्तौ चेत्पुनः संस्क्रियते मृतः ।
संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ॥
प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ।
कृष्णपक्षश्च तत्रापि वर्जयेत्तु दि(१)नक्षयम् ॥

वाराहे—

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।
प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिघे तथा ॥
करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरादिने तथा ।
त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मताराात्रये तथा ॥
जन्मदशमैकोनाविंशानि ज(२)न्मताराः ।

भारते—

नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिञ्जातो भवेन्नरः ।
न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाऽऽ*ग्नेये च भारत ॥
* दारुणेषु च सर्वेषु *प्रत्यरे च विवर्जयेत ॥

काश्यपः—

भरण्यार्द्रामघाश्लेषामूलं द्विचरणानि च ।

शौचपक्षा एवेति । अन्ये तु गृहीताशौचानामगृहीताशौचानां वा सर्वेषां पुत्रादिसपिण्डानां सर्वत्र स्वाशौचकालादूर्ध्वं प्रतिकृतिदाहे त्रिरात्रमित्याहुः । *प्रेतसंस्कारे इति । त्रिपक्षादिक्रियमाणसपिण्डने यथोचितो निषेधकालो वर्ज्य इति बोध्यम् । *आग्नेयं कृत्तिका । *दारुणानि आर्द्राऽऽश्लेषाज्येष्ठामूलानि । *प्रत्य-

---

(१) 'दिनत्रयम्' क० (२) 'जन्मतारात्रयं' क० ख०

प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यं च पञ्चकम् ॥
फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनूराधापुनर्वसू ।
आषाढे द्वे विशाखा च भानि द्विचरणानि च ॥
(१)एतानि किञ्चिद्दुष्टानि सम्भवे सति वर्जयेत् ॥

ज्योतिर्नारदः--

चतुर्दशीं तिथिं नन्दां भद्रां शुक्रारवासरौ ।
सितेज्ययोरस्तमयं *द्व्यङ्घ्रिभं विषमाङ्घ्रिभम् ॥
शुक्लपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमम् ।
वसूत्तरार्धतः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ॥
पौष्णब्रह्मर्क्षयोश्चैव दहनात्कुलनाशनम् ॥

अस्यापवादमाह तत्रैव बैजवापः—

प्रेतस्य साक्षाद्दग्धस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।
नक्षत्रतिथिवारादि शोधनीयं न किंचन ॥
*युगमन्वादिसंक्रान्तिदर्शे प्रेतक्रिया यदि ।
दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि न शोधयेत् ॥

विश्वप्रकाशेऽपि—

गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये पौषमासे मलिम्लुचे ।
नातीतः पितृमेधः स्याद्गयां गोदावरीं विना ॥

दानमपि तत्रैवोक्तम्—

भद्रायां भूमिदानं स्यात्त्रिपादर्क्षे हिरण्यदः ।

राणि जन्मनक्षत्रात् पञ्चमचतुर्दशत्रयोविंशानि । *द्व्यङ्घ्रिभमिति । द्विपुष्करावपि वर्ज्यौ प्रेतश्राद्धं प्रकृत्य—

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
तत्र श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

इत्यादिवचनात् । *युगेति । प्रेतक्रियायां दैवात् युगादि-

---

(१) 'इदमर्धं नास्ति ग०

वारेषु तत्तद्वर्णं तु वासोदानं विधीयते ॥
धनिष्ठापञ्चकमृते पञ्चरत्नानि दापयेत् ।
एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वा तदर्धकम् ॥
नवषट्त्रिपलं वापि दद्याद्विप्राय शक्तितः ॥

इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

हेमाद्रौ वृद्धमनुः—

अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्ध्वदेहिकम् ।
प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च ॥
जीवन्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्ज्य तम् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथवास्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत तां भार्यामन्यां वा *तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद् व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
अथेन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः ॥

अनाहिताग्नेस्तु चरुः । मृ(१)तवार्ताश्रवणे त्वाश्वलायनः— 'सुरभय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्दः' इति । यस्य तु जीवत एव मृतिवार्तां श्रुत्वा स्त्रिया सहगमनं कृतं तदा तद्वैधमेव, भर्तुर्मरणज्ञानस्यैव निमित्तत्वात प्रमात्वस्य गौरवेणायुक्तत्वाच्चेति केचित् । तन्न, मरणज्ञानस्य निमित्तत्वेतीतानागतयोरपि त(२)थात्वापत्तेः, भर्तुर्वैधदाहाभावेन तस्याः सहगमनाभावाच्च । तस्मादाशौचवज्ज्ञातमरणस्यैव निमित्तत्वम् । नचात्र तदस्ति । परं काम्यं

प्राप्तौ तिथ्यादि न शोध्यम्, नतु शुद्धकाले तदनुष्ठानसम्भवे तत्र निषेधाभाव इत्यर्थः । *तदभावत इति । सहगमनादिना-

---

(१) 'मृतवार्तामात्रश्रवणे इत्याश्वलायनः' क० छ०
(२) 'तत्रापत्तेः' ग०

मरणमस्तु । अत आत्महननदोषोऽस्तीति तातपादाः ।
तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरात्रमाशौचम् । तद्विधिं चाह
शौनकः—

अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् ।
सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां वापि कारयेत् ॥
कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि ।
वधं प्रख्यापयेत्पापी चरेत्कृच्छ्रांश्चतुर्दश ॥
विप्राय *लोहदण्डं च तन्मूल्यं वापि दापयेत् ॥
(या(१)ज्ञवल्क्योऽपि *"उरगेष्वा*यसो दण्डः"इति।)

मूल्यमाह—

निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।
अनुमत्यादिकर्तॄणां निष्कमर्धं तदर्धकम् ॥

इदं स्वर्णरूप्ययोः शक्त्या ज्ञेयम् । संस्कारमाह—

प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमैस्तिलपिष्टेन वा पुनः ।
कृत्वा सर्पाकृतिं शूर्पे निधाय प्रार्थयेदहिम् ॥
एहि पूर्वमृतः सर्प अस्मिन्पिष्टे समाविश ॥
संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥
वस्त्रोपवीतगन्धाद्यैः संपूज्य च हरेद्बहिः ।
कुर्यात्संस्कारसंकल्पं प्राणायामपुरःसरम् ॥
यज्ञोपवीतिना कार्यं सर्पसंस्कारकर्म तु ।
लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ॥
ततोऽग्नेराग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य वारिभिः ।
चितिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैराग्नेयकाग्रकैः ॥

ऽन्यथा वा मरणात् । *लोहं सुवर्णम् । सुवर्णपर्यायेषु तस्य पाठादिति शङ्कावारणायाह—*उरगेष्विति । *आयसः ती-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० ग०

पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परिषिच्य समर्चयेत् ।
कृत्वेध्माधानमाधारौ चक्षुषी च यथाविधि ॥
सर्पं गृहीत्वा यत्नेन चितिमारोपयेत्सुधीः ।
स्रुवेण जुहुयादाज्यमग्नौ व्याहृतिभिस्त्रिभिः ॥
सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समग्रया ।
आज्यशेषं स्रुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥
चमसस्थैर्जलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना ।
अग्ने रक्षाण इत्यनया सर्पायाग्निं प्रदापयेत् ॥
उपतिष्ठेद्दह्यमानं नमोस्तु सर्पमन्त्रतः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ॥
पूर्वजन्मनि वा सर्प तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ।
क्षीराज्येन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जलैः ॥
नास्थिसंचयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ।
ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौचमिष्यते ॥
सचैलं तु चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा विप्रान् समर्चयेत् ।
सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ॥
कालिकः शङ्खपालश्च भूधरश्चेति नामभिः ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद् द्विजान् ॥
घृतपायसभक्ष्यैश्च द्विजानष्टौ तु भोजयेत् ।
एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ॥
सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
इति सर्पसंस्कारः ॥

क्वचित्तु जीवतोऽप्यन्त्यकर्माशौचं च कार्यम् । यथा—

क्षणमान्तोऽयोमयः। तथा च मनुः—

अभ्रिं कार्ष्णायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।

पराशरः- हत्वा मूषकमार्जारसर्पाजगरडुण्डुभान् ।

कृसरं भोजयेद्विद्वान् लोहदण्डश्च दक्षिणा ॥ इति ।

*प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य घटस्फोटे,
पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैः सह ।

---

*प्रायश्चित्तानिच्छोरिति । प्रायश्चित्तेच्छोर्विना प्रायश्चित्तं मरणे तूक्तम् । गर्भहननादीनि च पतननिमित्तानि त्यागविधौ ग्राह्याणि । येतु बलात्कारेण म्लेच्छीकृताः मासोषिते प्राजापत्यम्, आहिताग्नेः पराकं वाग्रायणं वा । वत्सरोषिते चान्द्रपरातकानुपातकानि अभ्यस्तान्युपपातकानि च । स्त्रीणां पतितानामाह गौतमः—"ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातापितृयोनिसम्बद्धागस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्" इति । ब्रह्महादयः त्रयः प्रसिद्धाः । मातृयोनिसम्बद्धागः । पितृयोनिसम्बद्धागः । स्तेनः स्तुवर्णस्तेनः । नास्तिकः वेदशास्त्रादिष्वप्रामाण्यनिश्चयवान् गुरुवेदवचनादावविश्वस्तश्च । निन्दितकर्मणां यत्कर्माभ्यासेन महापापसाम्यं भवति तादृशस्योपपापादेरसकृत्कर्ता । पतितात्यागी । तत्र पतितत्यागो द्विधा, विशेषणस्य विशेष्यस्य वा त्यागात् । तत्राद्यः पतितेन विधिवन्निष्कृतौ कृतायां पातित्यरूपविशेषणत्यागात् । द्वितीयस्तु विशेष्यस्य पतितस्य घटस्फोटे तत्त्यागात् । तदन्यतरशून्यः तत्सपिण्डः । अत एव प्रायश्चित्तानिच्छोरिति विशेषणं सङ्गच्छते । पतितसंसर्गात्यागीति तु न, पतितपदे तत्संसर्गलक्षणापत्तेः "तैश्चाब्दं समाचरन्" इति संसर्गिणः पृथगुपादानाच्च । अपतितत्यागी निश्चितपापशून्यस्य द्वेषादिना मिथ्याभिशंसनेन बहिष्कर्ता । यथा कृतघटस्फोटस्यापि कृतविहितप्रायश्चित्तानन्तरं पुनर्विधिवदसङ्ग्रहीता । पातकसंयोजकः पतनीयेषु कर्मसु उपदेशादिना प्रवर्तक इत्यर्थः । एवमितरे वेदाविप्लावकादयः पतिता अन्यतो बोध्याः । अत्रेदं सकलधर्मशास्त्रग्रन्थसम्मतं ग्रन्थकारसम्मतं च परमरहस्यम्—प्रायश्चित्तानिच्छुः तदिच्छुरपि प्रायश्चित्तानर्हश्च तत्सपिण्डानां घट-

स्फोटार्हः । तदकरणे तेषां पतितात्यागित्वेन पातित्यापातात् । तत्राद्यः पश्चात्तापशून्यतया प्रायश्चित्तानर्हः—

कृत्वा पापं न गूहेत गूहमानं विवर्द्धते ।
स्वल्पं वाऽपि प्रभूतं वा धर्मविद्भ्यो निवेदयेत् ॥

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने धीमान् सत्यपराक्रमः ।
मुहुरार्तत्वसंयुक्तः शुद्धिं याचेत मानवः ॥ इति,
प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता जनाः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

इति याज्ञवल्क्याच्च ॥ आहार्यानुतापेन दत्तमपि प्रायश्चित्तं वृथा चेष्टेति सौमनसं ग्राह्यम् । अन्त्यश्च—

विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेत् ।
तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ॥

इत्याद्युक्तः । युगपत्क्रमाद्वा द्वितीयादिमहापापे तन्त्रेण प्रायश्चित्तं तद्द्विगुणादि । एवं यत्र क्रमेण प्रायश्चित्तान्यपि त्रीणि कृतानि तत्रोभयत्र चतुर्थे निमित्ते प्रायश्चित्ताभावः । तत्र घटस्फोटानन्तरं प्रायश्चित्ताभावात् सङ्ग्रहो न सम्भवति । तस्माद्यदि कश्चित्प्रायश्चित्ताधिकारी घटस्फोटानन्तरमनुतापपूर्वकं प्रायश्चित्तं कुर्यात्तन्मात्रपरः सङ्ग्रहविधिरिति । परन्तु इदानीं सङ्ग्रहार्थो न लक्ष्यते चरितव्रत आयाते इत्यत्र व्रतशब्दोपादानात्तत्प्रत्याम्नायभूतदक्षिणाद्याचरणमपि न कृतघटस्फोटशोधकं व्रतानुकल्पानामिहाविधानात् । तस्माद्घटस्फोटानन्तरं कस्यापि सङ्ग्रहो न कार्य इति । पुंसां स्त्रीणां च महापातकातिपातके इत्यादिप्रायश्चित्तानिच्छवः ये वा ते प्रायश्चित्तेच्छवोऽपि गवादिहिंसनाः उच्छिष्टभोजनमार्जनादिकारिणः खरोष्ट्रविड्वराहाद्यामिषाशिनो म्लेच्छस्त्रीभिः सङ्गतिसहितभोजनादिकारिणः, एवंजातीयकाः । ये वा कामतो म्लेच्छीभूतास्ते परित्यागविधौ ग्राह्याः । उदकदानादेरुपलक्षणं ब्राह्मणैरि-

निन्दितेऽहनि *सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥
*दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्*प्रेतवत्तदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं बान्धवैः सह ॥

इति मनूक्तेः । निन्दिते रिक्तादौ । अपरार्के वसिष्ठोऽपि—"वेदविप्लावकशूद्रयाजकोत्तमवर्णवर्गपतितास्तेषां पात्रनिनयनमपात्रसंस्कारादकृत्स्नं पात्रमादाय दासोऽसवर्णपुत्रो वा *बन्धुरसदृशो वा गुणहीनः सव्येन पादेन प्रवृत्ताग्रान् दर्भान् *लोहितान् वोपस्तीर्यापः पूर्णं पात्रमस्मै निनयेन्निनेतारं चास्य प्रकीर्णकेशा ज्ञातयोऽ(१)न्वालभेरन्नपसव्यं कृत्वा गृहेषु स्वैरमापद्येरन्नत ऊर्ध्वं तेन तं धर्मयेयुस्तद्धर्माणस्तं धर्मयन्तः" इति । उत्तमवर्णा ब्राह्मणादयः तेषां वर्गः समूहस्तस्मात्पतिता ब्रह्महादयः । अपात्रसंस्कारः कुत्सितपात्रसमूहः । प्रवृत्ताग्राः

त्युपलक्षणम् । बान्धवैरिति केचित् सहमिलितैरित्यर्थः । *सायाह्ने अन्हः पञ्चमे भागे । घटनिनयनं च ज्ञातिभिः कार्यम्,

दासीकुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेरन् स्वबान्धवाः ।
पतितस्य बहिष्कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम् ॥

इति योगीश्वरवचनात् रिक्तादिसायान्हे हि तदर्थः । जीवत एव पतितस्य स्वज्ञातयो बान्धवा मातृपक्षाश्च ते सर्वे सन्निपत्य सपिण्डादिप्रेषितया दास्याऽऽनीतमप्पूर्णं घटं ग्रामाद्बहिर्निनयेयुरिति हि तदर्थः । अथवास्यैव सपिण्डादिनियुक्ता घटं निनयेदित्याह—*दासीति । दासी प्रेष्या । *प्रेतवत् । अपसव्यदक्षिणामुखत्वयोः प्राप्त्यर्थम् । *बन्धुरो ब्रह्मबन्ध्वादिस्तत्सदृशः ततोऽपि निन्द्यः । *लोहितास्तृणभेदाः । आपद्येरन्नित्य-

(१) 'न्वारभेरन्' क०

छिन्नाग्राः। स्वैरं यथेच्छं *धर्मादिकार्यं कुर्युः। अस्माद्वचनसामर्थ्यात्पात्रनिनयनात्प्राक्पतितज्ञातीनां धर्मकार्येष्वधिकारो नास्तीत्यपरार्कः। *"तस्य विद्यागुरून् योनिसंबन्धांश्च संनिपात्य सर्वाण्युदकादिप्रेतकार्याणि कुर्युः, पात्रं चास्य विपर्यस्येयुर्दासः कर्मकरो वा*ऽवकरादमेध्यं पात्रमानीय दासीघटात्पूरयित्वा दक्षिणाभिमुखः पदा विपर्यस्येदमुमनुदकं करोमीति नामग्राहं सर्वेऽन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखा विद्यागुरवो योनिसम्बद्धाश्च वीक्षेरन् अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः" इति गौतमोक्तेश्च। उदकादीत्युक्तेर्दाहनिवृत्तिः। प्रेतकार्याण्येकादशाहश्राद्धान्तानि। दास्याऽऽहृतोऽम्बुघटो दासीघटः। *तेनोदकेनामेध्यपात्रं पूरयित्वा *दासादिर्न्युब्जं वामपादेन कुर्यादिति हरदत्तः। अत्र नामग्राहवचनमुदकादिप्रेतकार्ये त(१)द्वत्वार्थम्। तेन तत्तूष्णीं भवति। एतच्च प्रायश्चित्तानिच्छोः। "तस्य गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्य तमनुभाष्य पुनः पुनराचारं लभस्वेति स यद्येवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येत्"

स्यार्थमाह—*धर्मादीति। कार्यमित्याह—*तस्येति। *अवकारो ग्रामात्करः निनयनं न्युब्जीकरणं तच्च सव्येनेत्युक्तेः वामपादेनेत्याह—*तेनेति। *दासादिरिति। ज्ञातिरपि बोध्यः। कृतघटस्फोटेन तृणाद्यन्तरितसम्भाषणे "अत ऊर्ध्वं तेन संभाष्य तिष्ठेदेकरात्रं सावित्रीं जपन् ज्ञानपूर्वकं तु त्रिरात्रम्" इति मिताक्षरोक्तं प्रायश्चित्तम्। एवं सहासनादौ विहितं तत्कार्यम्। स्त्रीणां तु नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्तृहिंसनं—

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतानि च ध्रुवम्।

---

(१) 'तद्वर्जनत्वार्थम्' ग०

इति शङ्खोक्तेः। जीवन्तमेवोद्दिश्य पिण्डोदकश्राद्धानि नाम्ना दद्यादित्यपरार्कः ॥

कृतप्रायश्चित्तस्य घटस्फोटे कृतेऽपि संग्रहविधिमाह गौतमः—"यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्ध्येत्तस्मिञ्छुद्धे शातकुम्भमयं पात्रं पुण्यह्रदात्पूरयित्वा स्रवन्तीभ्यो वा तत एनमु*पस्पर्शयेयुरथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्संप्रतिगृह्य जपेच्छान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तं विश्वमन्तरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानीभि*स्तरत्समन्दीभिः कूष्माण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्धिरण्यं दद्याद्गां चाचार्याय। यस्य तु प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तं स मृतः शुद्ध्येत्सर्वाण्येव तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युरेतदेव शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकेषु" इति। घटस्फोटोत्तरं प्राणान्तिकप्रायश्चित्ते कृते तु मृत एव शुद्ध्येन्न तत्र संग्रहविधिः। अतस्तेन विनापि प्रेतकर्म कुर्यादित्यर्थः। उपपातकेष्वपि घटस्फोटे कृते एवं कार्यमित्यर्थः। या-

---

इति योगीश्वरोक्तासाधारणपतननिमित्तानां मध्ये "चतस्रस्तु परित्याज्याः" इत्यादिसपुरस्कृतपरित्यागवचनात्तासां प्रायश्चित्ताजिच्छूनां चेन्न गृहवासादिजीवनहेतूच्छेदेन त्यागोऽन्यासां तु तादृशानां त्यागेऽपि न जीवनहेतूच्छेदः,

पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः।
वासो गृहान्तिके देयमन्नवासः सरक्षणम् ॥

इति योगीश्वरोक्तेः। तृणपर्णमयं कुटीगृहवासः प्रधानगृहान्तिके देयम्। तथा प्राणधारणमात्रमन्नं मलिनं च वस्त्रं पुनः पुरुषान्तरोपभोगनिवारणसहितमित्यर्थः। एष एवेति त्यागसङ्ग्रहाभयातिदेशवशात् कृतप्रायश्चित्तानां स्त्रीणां सङ्ग्रहोऽपि ग्राह्यः।

*उपस्पर्शयेयुः ह्रदादौ स्नापयेयुः। *तरत्समन्दीभिरिति।